ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMURILE 52–53

2001–2002

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

Prezentul număr al revistei acoperă anii 2001–2002. Următoarea apariție va fi, de asemenea, un tom pe doi ani: 54–55, 2003–2004, prin care dorim să recuperăm integral regretabila întârziere şi să revenim la un ritm regulat de apariție. Rugăm abonații, partenerii de schimb şi colaboratorii revistei să manifeste înțelegere şi să ne acorde în continuare încrederea lor.

În țară, revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050 711, Bucureşti, România, Tel. 4021-411 90 08, 4021 410 32 33, Fax 4021-410 39 83, E-mail: edacad@ear.ro; web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere 1, sect. 1, P.O.Box 33–57, Fax 4021-222 64 07, Tel. 4021-618 51 03, 4021–222 41 26, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, Tel. 4021 301 87 86, Fax 4021-335 02 96, Bucureşti, sector 5, România, E-mail: office@orionpres.ro.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție, pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667 Bucureşti, tel./fax 4021 212 88 62. E-mail mirceababes@hotmail.com.

Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343–370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, 050711, Bucureşti

Tel. 4021-411 90 08, 4021-410 32 00/2107, 2119; Fax 4021-410 39 83

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 52–53 **2001–2002**

SUMAR

STUDII

TEZE DE DOCTORAT

CRONICĂ

SCIVA, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 1–336

RECENZII

NOTE BIBLIOGRAFICE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOMES 52–53 **2001–2002**

SOMMAIRE

ÉTUDES

THÈSES DE DOCTORAT

CHRONIQUE

SCIVA, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 1–336

COMPTES RENDUS

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

EXTRAS

TOMURILE 52–53

2001–2002

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

Prezentul număr al revistei acoperă anii 2001–2002. Următoarea apariție va fi, de asemenea, un tom pe doi ani: 54–55, 2003–2004, prin care dorim să recuperăm integral regretabila întârziere şi să revenim la un ritm regulat de apariție. Rugăm abonații, partenerii de schimb şi colaboratorii revistei să manifeste înțelegere şi să ne acorde în continuare încrederea lor.

În țară, revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050 711, Bucureşti, România, Tel. 4021-411 90 08, 4021 410 32 33, Fax 4021-410 39 83, E-mail: edacad@ear.ro; web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere 1, sect. 1, P.O.Box 33–57, Fax 4021-222 64 07, Tel. 4021-618 51 03, 4021–222 41 26, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, Tel. 4021 301 87 86, Fax 4021-335 02 96, Bucureşti, sector 5, România, E-mail: office@orionpres.ro.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție, pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667 Bucureşti, tel./fax 4021 212 88 62. E-mail mirceababes@hotmail.com.

Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343–370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, 050711, Bucureşti

Tel. 4021-411 90 08, 4021-410 32 00/2107, 2119; Fax 4021-410 39 83

REVISTE PUBLICATE
LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
THRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication «STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE» paraît 4 fois par an. Toute commande sera adressée à:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-411 90 08, 4021 410 32 00, Fax 4021-410 39 83, E-mail: edacad@ear.ro; web: www.ear.ro;

RODIPET S.A., Piața Presei Libere 1, sect. 1, P.O. Box 33–57, Fax 4021-222 64 07, Tel. 4021-618 51 03, 4021–222 41 26, Bucureşti, România, E-mail: rodipet@rodipet.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, Tel. 4021 301 87 86, Fax 4021-335 02 96, Bucureşti, sector 5, România, E-mail: office@orionpres.ro

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010667 Bucarest, Roumanie. Tel. 4021-212 88 69, Fax 4021-212 88 62, Email: mirceababes@hotmail.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni**, 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-gheografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică,** 1999, 842 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 1–

Lui Mircea Babeş la 60 de ani.

UN MORMÂNT DIN EPOCA BRONZULUI DESCOPERIT LA CÂRLOMĂNEŞTI (JUD. BUZĂU)

ION MOTZOI-CHICIDEANU, DESPINA GUGIU

În punctul *La arman* din vecinătatea staţiunii din epoca bronzului de la **Cârlomăneşti-Cetăţuia** un sondaj restrâns a documentat un **mormânt de înhumaţie** care indică prezenţa unei necropole aparţinând grupei ceramice/culturii **Monteoru.** Înscrierea mormântului în **standardul funerar** monteorean se face pe baza inventarului descoperit care poate fi atribuit momentului care coincide cu perioada mijlocie **a epocii bronzului** la nord de Dunăre.

În toamna lui 2001 au fost reluate săpăturile arheologice în staţiunea de la Cârlomăneşti, com. Verneşti, judeţul Buzău, săpături ce fuseseră întrerupte în anul 1981[1]. Cu această ocazie, în urma unei sesizări locale, s-a făcut o cercetare de teren în zona de sud-vest a satului Cârlomăneşti, în punctul *La arman,* situat, în linie dreaptă, la circa 400 m sud-vest de aşezarea din punctul *Cetăţuia* ce făcuse obiectul săpăturilor menţionate (Fig. 1). Punctul *La arman* a mai fost cercetat în 1975, printr-un sondaj restrâns, fiind descoperite resturi de locuire aparţinând sfârşitului culturii Monteoru, ulterior atribuite „aspectului cultural Petrişoru-Racoviţeni" de la finele epocii bronzului în Muntenia[2]. Din punct de vedere geo-morfologic este vorba de un platou desprins din terasa dreaptă a Buzăului în zona în care acesta primeşte apele Nişcovului, ultimul său afluent pe dreapta înainte de ieşirea din zona de dealuri. Platoul, de o formă neregulată, este pe alocuri delimitat de restul terasei prin mai multe viroage, dintre care una, mai largă, îl desparte spre est-nord-est de *Cetăţuie,* iar

[1] Cercetările precedente s-au desfăşurat, sub conducerea lui Mircea Babeş, începând din 1967, iar apoi între 1972–1981. Între 1979–1981 din colectiv a făcut parte şi I. Motzoi-Chicideanu. Colectivul din 2001 a fost constituit din M. Babeş, I. Motzoi-Chicideanu, Despina Gugiu, de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", M. Constantinescu, D. Sârbu şi S. Matei, din partea Muzeului Judeţean Buzău şi Monica Negoiţă, studentă în anul III la Facultatea de Istorie a Universităţii Valahia din Târgovişte. Pentru bibliografia cercetărilor obiectivului vezi M. Babeş, Dacia NS 29, 1975, p. 125–139; A. Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 191–237; A. Oancea, M. Udrescu, D. Nicolăescu-Plopşor, SCA 13, 1976, p. 3–6; M. Babeş, SCIVA 28, 1977, 3, p. 319–352; M. Cârciumaru, SCIVA 28, 1977, 3, p. 353–364; M. Udrescu, SCIVA 28, 1977, 3, p. 365–374; V. Drâmbocianu, SCIVA 30, 1979, 1, p. 95–100; M. Babeş, M. Constantinescu, Materiale 13 (Oradea), 1979, p. 147–148; M. Babeş, M. Constantinescu, Mousaios 3, 1981, p. 25–27; M. Babeş, vocea *Cârlomăneşti,* EAIVR 1 1994, p. 313–314.

[2] A. Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 191–237; idem, SCIVA 31, 1980, 4, p. 615–621; idem, Dacia NS 25, 1981, p. 131–191; idem, CAMNI 5, 1982, p. 53–58; A. Oancea, V. Drâmbocianu, SCIVA 28, 1977, 4, p. 509–529; A. Oancea, V. Drâmbocianu, Mousaios 2, 1978, p. 3–9.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 5–41

altele sunt folosite şi astăzi ca

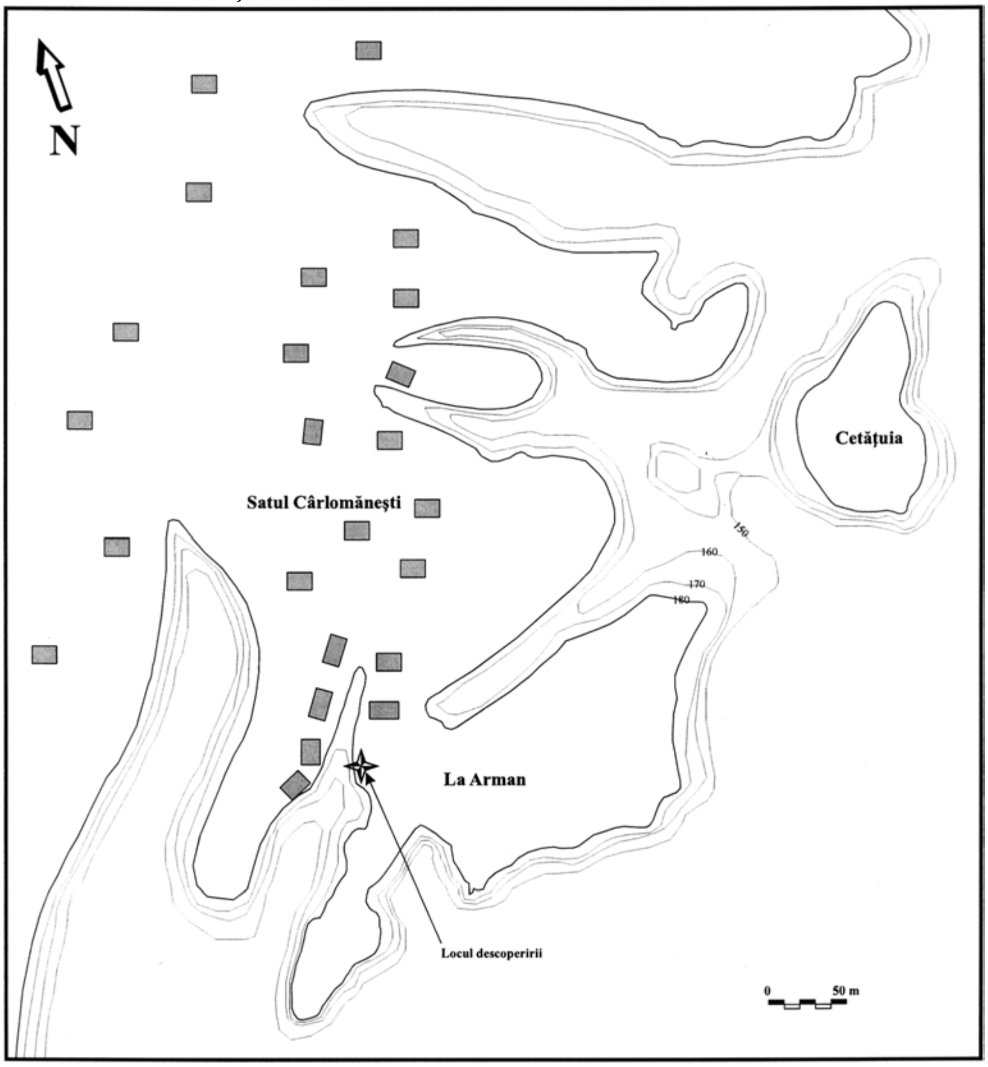

Fig. 1. Cârlomăneşti, jud. Buzău, poziţiile punctelor *Cetăţuia* şi *La arman*.

drumuri. Pe latura sa de vest, unde se află şi ultimele case ale satului Cârlomăneşti, cu circa trei decenii în urmă, o asemenea viroagă, folosită multă vreme drept uliță a satului, a fost amenajată cu buldozerul, care a tăiat din marginea apuseană a platoului ce astăzi se prezintă ca un mal ce se erodează continuu. În ultimii ani, câțiva localnici au cules materiale arheologice din mal în locul unde acesta avea peste 2 metri înălțime. Cu această ocazie au fost observate mai multe oseminte umane, de lângă care au fost adunate o ceaşcă cu două torți, un vas mai mic şi un fragment de colan din metal (bronz

?) cu un capăt răsucit[3]. În septembrie 2001 s-au putut observa în mal trei morminte de inhumație, dintre care două drastic deranjate. Cel de al treilea se păstra mai bine, în mal fiind vizibilă doar calota craniană, ceea ce indica că restul mormântului nu era deranjat. La suprafață se găsesc cioburi moderne, aduse cu gunoiul de grajd, terenul fiind astăzi cultivat. Ceva mai rar se găsesc şi cioburi preistorice, dintre care se remarcă cele cu suprafața brăzdată cu măturica. În 1981 I. Motzoi-Chicideanu a adunat, dintr-o viroagă de pe marginea de SE a platoului, cioburi monteorene târzii, dintre care unele şi cu suprafața brăzdată cu măturica precum şi un omoplat de vită, cu cavitatea glenoidă crestată. În cursul cercetărilor din punctul *Cetățuia* singura descoperire cu caracter funerar fiind reprezentată de un mormânt de copil situat chiar în aşezarea din epoca bronzului[4], rămânea ca o datorie a colectivului de cercetare identificarea ansamblurilor funerare corespunzătoare stațiunii monteorene.

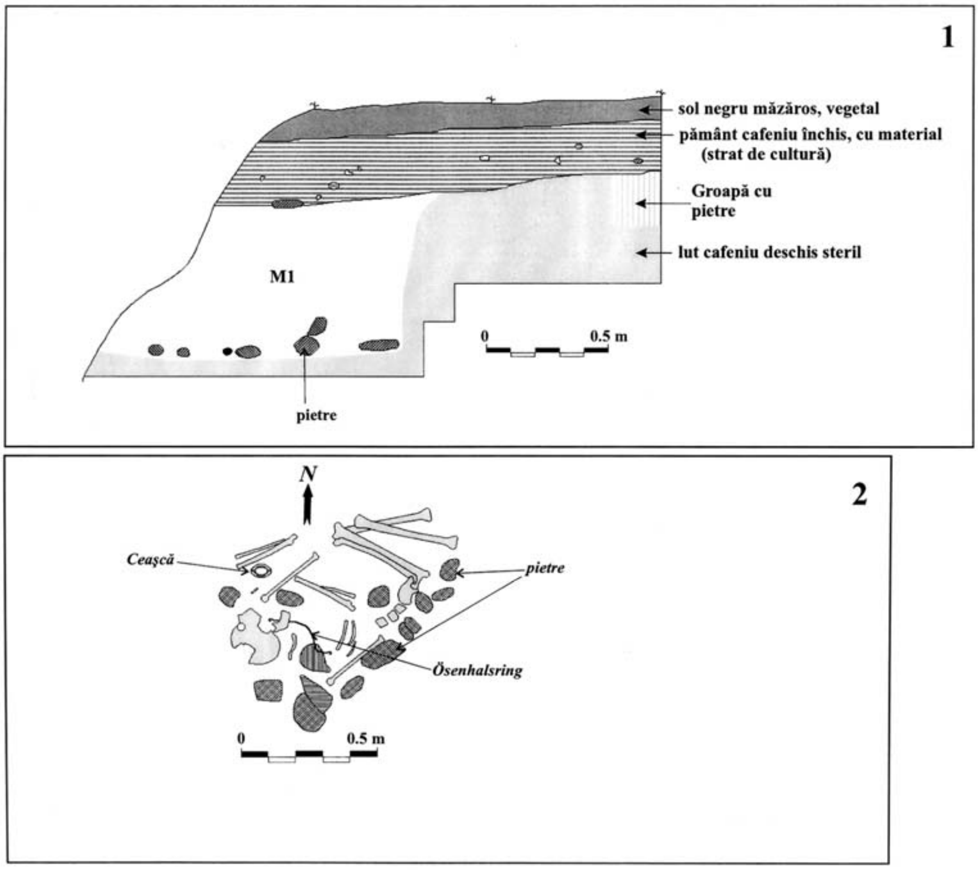

Fig. 2. Cârlomăneşti–*La arman*: Mormântul 1 – a – profil; b – plan.

[3] Mulțumim şi pe această cale Anişoarei Toma şi soților Marian şi Veronica Sandu, pentru informațiile şi sprijinul oferite.
[4] Oancea, Udrescu, Nicolaescu-Plopşor, SCA 13, 1976, p. 3–6.

În aceste condiții descoperirea unui complex funerar în preajma stațiunii din punctul *Cetățuia,* ca şi faptul că acesta se găseşte într-o bună relație stratigrafică cu o locuire monteoreană târzie, a oferit un bun prilej de cercetare. Din păcate, datorită faptului că suprafața *Armanului* este cultivată, în anul 2001 nu s-a putut efectua, pentru salvarea mormântului, decât un sondaj restrâns, cu dimensiunile 2.5 × 1.5 m, perpendicular pe marginea vestică a platoului. Din punct de vedere stratigrafic situația este următoarea: sub un vegetal gros de circa 0,20 m, reprezentat printr-un sol negru afânat, se întinde un strat de pământ cafeniu închis la culoare, cu material arheologic reprezentat prin fragmente ceramice, oase de animale, pietre, bucăți de chirpici, granule de cărbune. Grosimea acestei depuneri este, în medie, de circa 0,30–0,40 m. Imediat sub ea se găseşte o depunere de loess cafeniu deschis, steril din punct de vedere arheologic, foarte tasat, care reprezintă solul viu. În acest strat şi imediat sub depunerea cafenie au fost săpate două gropi. Prima dintre ele este groapa mormântului (M.1), care a fost surprinsă doar parțial, capătul dinspre vest fiind deja distrus de ruptura malului. Săpată de la -0,40 m, ea se adâncea până la -1,10 m, având, atât cât s-a putut observa, pereții drepți. Cea de a doua groapă, săpată de la acelaşi nivel, a fost surprinsă doar în parte, în colțul de NE al sondajului (Fig. 2/1). În plan nu s-a putut suprinde conturul gropii funerare, dar au fost înregistrate mai multe pietre de râu, care acopereau inițial osemintele. Ulterior, după demontarea pietrelor s-a observat că mai multe dintre acestea „căptuşeau” mărginile gropii, altele fiind descoperite şi sub oseminte, documentând o amenajare interioară a mormântului. Scheletul păstrat destul de bine, zăcea chircit moderat pe partea stângă, cu capul către SV (Fig. 2/2). Brațul drept era îndoit din cot în unghi drept, în vreme ce cel stâng era mai puternic îndoit, ambele palme fiind aduse în dreptul feței. Membrele inferioare erau îndoite din genunchi, oasele gambelor fiind aduse către femure. Sub mandibulă a fost descoperit un colan – *Ösenhalsring* – din metal verde, cu capetele răsucite şi deformat din vechime (Fig. 3/1; 4/2).Printre oasele craniului, la demontare, au mai fost găsite un *Lockenring* şi un fragment de brățară ambele din bronz (Fig. 3/3–4; 4/3). În dreptul feței, peste falange, se găsea o ceaşcă de dimensiuni mijlocii, cu două torți trase din buză şi supraînălțate. Cea de a doua groapă, din cât s-a putut observa, avea un contur aproximativ oval, iar în umplutura ei s-au găsit mai multe pietre de râu. În mal, la circa 4 m mai spre nord, au fost descoperite oseminte, provenind de la un alt mormânt de inhumație (M.3), din care o parte fusese distrusă de eroziunea naturală a malului. La încă 6 m, tot spre nord, au mai fost descoperite resturile unui alt mormânt de inhumație (M. 4), de asemenea distrus, la care, în afara osemintelor s-au mai găsit şi câteva pietre de râu. În sfârşit, a fost înregistrat şi locul, încă vizibil, în care fusese descoperit, în primăvara 2000, un alt mormânt – notat M.2 – de la care s-au recuperat o ceaşcă cu două torți, o jumătate de „sârmă verde”, foarte probabil un fragment de la un alt *Ösenhalsring* şi un vas globular mic (Fig. 3/5)[5]. Şi aceste trei morminte se găseau în aceiaşi poziție stratigrafică ca şi M.1, adică aveau gropile „căpăcuite” de nivelul de locuire. Concomitent cu efectuarea sondajului, s-a făcut şi o taluzare parțială a malului într-o zonă în care se observau mai

[5] Din inventarul mormântului la Muzeul Județean Buzău a ajuns doar vasul globular (Fig. 4/5), colanul şi ceaşca cu două torți fiind pierdute.

multe fragmente ceramice, o cercetare sistematică fiind cu totul exclusă din motive obiective. Cu acest prilej, la circa 2 m spre sud de M.1, a fost descoperit parțial un complex, puțin adâncit în pământ, lung, pe direcția N–S, de 2,5 m aproximativ şi alcătuit din mai multe fragmente ceramice puternic arse secundar, bucăți mari de

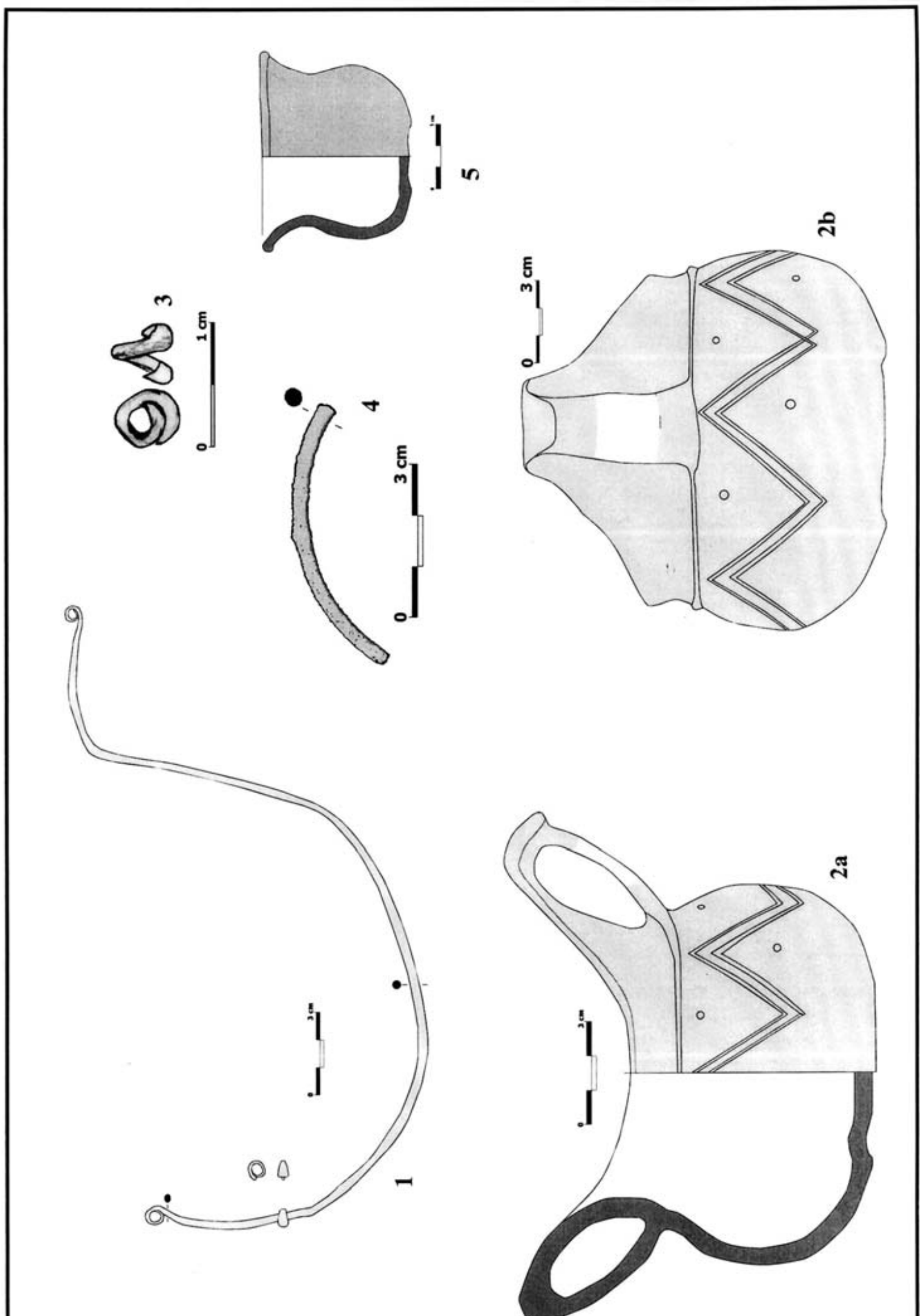

Fig. 3. Cârlomănești–*La arman*. 1–4 – Mormântul 1; 5 – Mormântul 2.

Fig. 4. Cârlomănești–*La arman*: 1–3 – mormântul 1 (foto).

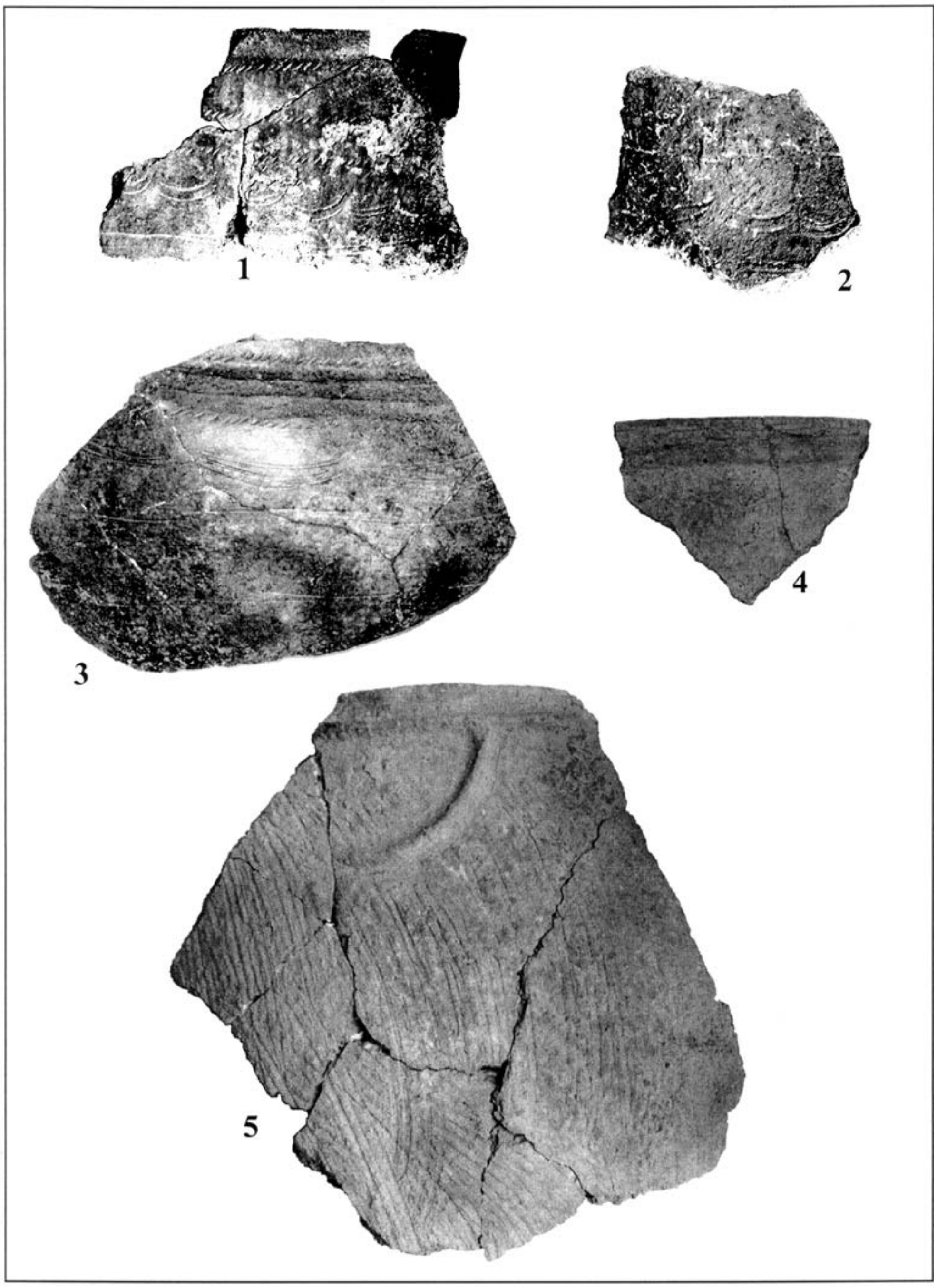

Fig. 5. Cârlomăneşti–*La arman*: ceramică din nivelul de locuire.

chirpic zgurificat, unele cu amprente de pari, oase de animale şi pietre trecute prin foc. Nici cercetarea acestui complex, deja distrus de eroziunea malului, nu a putut fi făcută în totalitate, fiind siliţi să ne restrângem la o taluzare a malului, după identificare. Din punct de vedere stratigrafic, complexul aparţine depunerii care suprapune nivelul de săpare al mormintelor.

Este evident că înmormântările identificate la marginea *„Armanului”* documentează o necropolă, care, deocamdată, constituie singurul complex funerar de dimensiuni mai mari descoperit în vecinătatea staţiunii din epoca bronzului de la Cârlomăneşti–*Cetăţuia*. Raportul stratigrafic dintre nivelul de locuire care suprapune gropile mormintelor 1–4, indică faptul că între cimitir şi aşezarea ce i-a urmat nu este nici o legătură. Dar nici nu putem fi cu totul siguri că necropola identificată în punctul *La arman* se leagă direct de unul dintre nivelele de locuire din epoca bronzului de pe *Cetăţuie,* chiar dacă distanţa nu este foarte mare[6]. De altfel, o locuire corespunzând stilului Ic1 nu a fost identificată pe *Cetăţuie,* motiv pentru care socotim că aşezarea corespunzătoare mormântului cercetat a fost, destul de probabil, în altă parte.

Din punctul de vedere al comportamentului funerar, M.1 de la Cârlomăneşti–*La arman* nu se deosebeşte de alte înmormântări aparţinând grupei ceramice/culturii Monteoru, el înscriindu-se în standardul funerar al acesteia aşa cum este el cunoscut până acum. Dispunerea scheletului în poziţie chircită pe stânga este frecvent întâlnită în cimitirele monteorene[7]. Orientarea cu capul către sud-vest este mai puţin frecventă. În majoritatea mormintelor monteorene, scheletele sunt dispuse cu craniile înspre sectorul mai larg V–VNV, dar există şi un grup de morminte aşezate cu capul către SV, indiferent de poziţia pe dreapta sau pe stânga. Este însă de remarcat că din diagrama orientărilor la înmormântările Monteoru[8] rezultă existenţa câtorva grupe dispuse invers simetric în ceea ce priveşte poziţia şi orientarea, regulă ce pare a exista atât pentru cei aşezaţi pe stânga, cât şi pentru cei aşezaţi pe dreapta (Fig. 6/1). Acest lucru apare şi mai evident în cazul diagramei orientărilor pentru puţinele morminte monteorene diagnosticate antropologic[9], fiind, în acelaşi timp, de

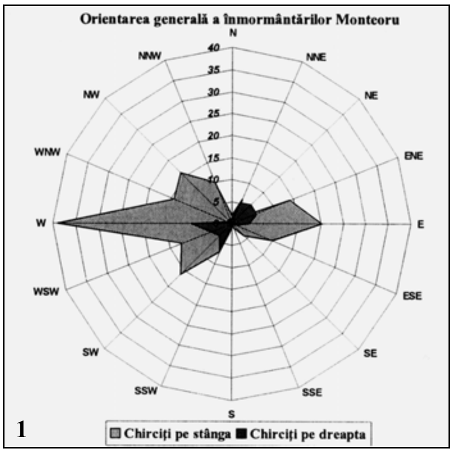
[6] Nu trebuie pierdut din vedere că, cel puţin după situaţiile întâlnite la Sărata Monteoru (cf. I. Nestor, în Raport MNA, 1944, p. 24–25; L. Bârzu, Dacia NS 33, 1989, 1–2, p. 39–40), Poiana (cf. E. Dunăreanu-Vulpe, Dacia 3–4, p. 151 şi fig. 1; S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, MemAntiq 19, 1994, p. 201–212), Cândeşti (cf. M. Florescu, Carpica, 10, 1978, p. 97–99; M. Florescu, A. C. Florescu, Materiale 15, 1983, p. 112–114) şi Pietroasa Mică (cf. Oancea, Dacia NS 25, 1981, p. 131–132) cimitirele monteorene se găsesc în *imediata* apropiere a aşezărilor.

[7] La Poiana, din 25 morminte, 24 dintre schelete sunt aşezate pe stânga şi doar unul pe dreapta (cf. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*), în cimitirul 3 de la Sărata Monteoru din 10 morminte, 9 au scheletele pe stânga (cf. E. Comşa, Thraco-Dacica 2, 1981); în cimitirul 4, 79 schelete sunt pe stânga şi 50 pe dreapta (cf. Bârzu, *op. cit.*, cu unele lipsuri şi diferenţe între descrierea din catalog şi planurile mormintelor); la Pietroasa Mică 45 de schelete zac pe stânga şi unul pe dreapta (cf. Oancea, *op. cit.*); la Coroteni din cele 7 morminte publicate, 4 au scheletele pe stânga, pentru restul lipsind detaliile (V. Bobi, VranceaStCom, 5–7, 1987, p. 17–23).

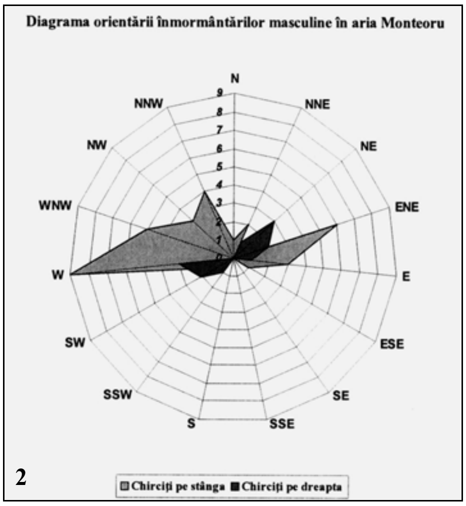
[8] Diagrama a fost întocmită de I. Motzoi-Chicideanu pe un stoc statistic de 225 înmormântări provenind din diferite cimitire Monteoru.

[9] Diagrama a fost întocmită de I. Motzoi-Chicideanu pe un stoc statistic de 93 schelete provenind din diferite cimitire Monteoru.

remarcat

Orientarea generală a înmormântărilor Monteoru
Chirciţi pe stânga
Chirciţi pe dreapta

1

Diagrama orientării înmormântărilor masculine în aria Monteoru
Chirciţi pe stânga
Chirciţi pe dreapta

2

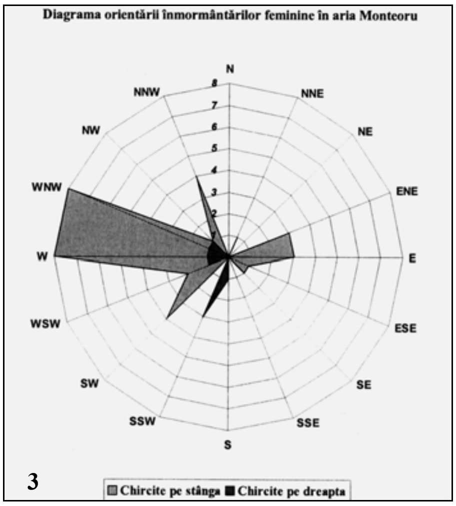

Fig. 6. 1–3. Diagrame pentru relaţia dispunere-orientare la înmormântările Monteoru.

preponderenţa scheletelor feminine aşezate cu capul către sud-vest (Fig. 6/2–3). Privind lucrurile din această perspectivă avem tot temeiul să considerăm existenţa şi în cadrul comportamentului funerar monteorean a principiului dispunerii bipolare şi complementare[10], în ciuda repetatelor afirmaţii naive conform cărora aşezarea morţilor cu capul într-o direcţie sau alta se făcea după poziţia soarelui[11]. Prezenţa pietrelor în groapă este deasemenea frecventă la înmormântările monteorene. La începutul evoluţiei grupei Monteoru se cunoaşte obiceiul aşezării morţilor în cutii – ciste – din lespezi de piatră, astfel de monumente fiind bine cunoscute în mai multe puncte ale ariei monteorene[12]. Este de presupus că obiceiul, destul de costisitor sub raportul consumului de energie socială, al construcţiei cistelor din piatră este treptat abandonat[13] şi că, în virtutea tradiţiei, se continuă amplasarea în morminte a

[10] M. Primas, BerRGK 58, 1977, p.75–77, unde atrage atenţia asupra faptului că poziţia şi orientarea cadavrelor sunt în directă legătură cu grupa de sex.

[11] M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 106–107, pentru cimitirul de la Cândeşti unde se afirmă că: *Astfel, orientarea morţilor cu capul la vest şi moartea însăşi era probabil comparată cu apusul soarelui. Aşa cum soarele dispare la zenit tot aşa şi omul prin ieşirea sa din rândul comunităţii respective, dispărea, viaţa curmată fiind asemuită cu noaptea ce urma după plecarea de pe cer a soarelui. Dar, tot aşa după cum apusul nu era decât un repaos, un intermezzo, după care ieşea din nou pentru a da lumină şi căldură, la fel şi ieşirea din viaţă era considerată ca vremelnică, ca un somn lung ce putea avea sfârşit.* Sau, pentru cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, la Bârzu (*op. cit.*, p. 42) care afirmă că variaţiile de orientare ale scheletelor sunt *en fonction de l'oscillation saisonnière du lever du soleil*. După ce încearcă să compare, cu greşeli, situaţia de la Sărata Monteoru cu cele de la Pietroasa Mică, Balinteşti şi de la Poiana, admite că, în afară *des oscillations saisonières qui expliquent le fait que la position des corps s'inscrive sur un arc de cercle gravitant autour de l'orientation exacte, il y a des déviations proprement-dites qu'il nous reste à expliquer et qui peuvent trouver leur sens dans l'utilisations éventuelle de plusieurs codes culturels*.

[12] I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 49–54, nr. 10, 17, 38, 44, 49, 52, 54, 55, 60, 62, 67, 70, 82.

[13] M. Florescu, *op.cit.,* p. 108 unde se arată că la Cândeşti mormintele în ciste sunt specifice doar fazelor Ic3–Ic2.

blocurilor de piatră sau doar a pietrelor de râu, care adesea „căptuşesc" marginile gropii funerare ca un soi de cistă. Practica aceasta a fost observată mai întâi de către Ed. Honzik pentru câteva dintre primele morminte săpate la Sărata Monteoru[14].Alte morminte cu marginile gropilor înconjurate cu pietre au fost descoperite şi în cursul săpăturilor din anii 1937–1940 şi 1942 de către Ion Nestor[15]. Şi la Coroteni unele morminte din cimitirul, parţial cercetat, au avut pietre în groapă[16]. Bolovani de râu aşezaţi de jur împrejurul fundului gropii au fost înregistraţi şi în mormântul de la Gura Văii[17]. Uneori obiceiul căptuşirii gropilor funerare cu pietre s-a păstrat şi mai târziu după cum o dovedeşte, în câteva cazuri, situaţia de la Pietroasa Mică[18].

Încadrarea mormântului într-una dintre etapele de evoluţie ale culturii Monteoru se poate face pe baza inventarului descoperit. Este vorba, mai întâi, de o ceaşcă lucrată dintr-o pastă destul de bună, arsă la cenuşiu, cu pete (Fig. 3/2a–b; 4/1). Cu un corp aproximativ globular şi un gât scurt, ceaşca are două torţi în bandă, trase din buză şi supraînălţate, cu un prag vizibil la partea superioară. Gura vasului este arcuită şi are o margine simplă foarte puţin răsfrântă. Gâtul ceştii este despărţit de umăr printr-o nervură simplă, în relief, care porneşte de la baza torţilor, iar fundul este marcat de un prag fiind prevăzut şi cu un umbo puţin pronunţat. Decorul, în afara nervurii menţionate, este constituit dintr-o bandă din două linii paralele, incizate, dispusă în zig-zag larg, cu impresiuni circulare intercalate. Pentru ceaşcă, după siluetă şi modul de tratare al torţilor, se pot găsi o serie de paralele în olăria atribuită nivelului Ic1 de la Sărata Monteoru[19], acelaşi lucru fiind valabil şi pentru motivul decorativ principal – benzile de linii paralele în zig-zag sau în „*v sau w*"– considerat de tradiţie mai veche[20]. Din păcate stilul ceramic/faza Ic1 este insuficient documentat în aria grupei. Deocamdată, în afara staţiunii eponime[21], alte descoperiri de acest fel mai sunt cunoscute în bazinul Buzăului la Băieşti–Aldeni–*Dealu Balaurului*[22], Băieşti–Aldeni–*Muchea Vulturului*[23], Cernăteşti–*Valea Malului*[24], Năeni–*Zănoaga*[25] şi, acum, la Cârlomăneşti–*La arman*, la care se mai pot

---

[14] O transcriere a raportului lui Honzik din 2 mai 1907 la H. Schmidt, ZfE 39, 1907, p. 1000–1001 şi fig. b.

[15] Nestor, *op. cit.,* Bucureşti, 1944, p. 24–25, fig. 2.

[16] Bobi, *op. cit.*, p. 17–23 şi cu o ilustraţie execrabilă la fig. 1–6.

[17] C. Buzdugan, C. Eminovici, Carpica 4, 1971, p. 113–114, fig. 1.

[18] Oancea, Dacia, NS 25, 1981, p. 136, cu observaţia că „tipologia" amenajărilor funerare de la Pietroasa Mică făcută de Oancea este incorectă, vezi pentru aceasta punctul de vedere al lui Motzoi-Chicideanu, Mousaios 9, 2004, p. .

[19] E. Zaharia, Dacia NS 37, 1993, p. 15–38 şi fig. 3/2–3, 5, 8–10; 4/2–4, 6–13.

[20] *Ibidem*, p. 35.

[21] *Ibidem*.

[22] Gh. Ştefan, Dacia 5–6, 1935–1936 (1938), fig. 9–10; Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 226, nr. 18.

[23] *Ibidem*, p. 226, nr. 20, pe baza materialelor nepublicate din Muzeul şcolar din localitate.

[24] *Ibidem*, loc. cit., nr. 16, pe baza materialelor nepublicate din Muzeul şcolar din localitate. La p. 227, nr. 31 mai este menţionată şi localitatea Bonţeşti, cu descoperiri din „fazele" Ic3–Ic1, trimiterea fiind la Gh. Bichir, Materiale 5, 1959, p. 257–263, dar descoperirile de la Bonţeşti sunt constituite din două

adăuga stațiunile din zona dintre Râmnic şi Putna de la Cândeşti[26] şi, eventual, Odobeşti[27]. Toate aceste descoperiri, al căror context stratigrafic nu este câtuşi de puțin precizat, se plasează doar într-o zonă destul de restrânsă, de la Curbura Carpaților (Fig. 7), astfel că avem tot dreptul să ne întrebăm în ce măsură stilul Ic1 documentează o „fază” a culturii Monteoru, absentă în cea mai mare parte a ariei şi în ce măsură reprezintă doar un facies local[28].

---

morminte salvate, atribuite de către Gh. Bichir „fazei” Ia, cf. Gh. Bichir, *op. cit.,* p. 258–259 şi fig. 3/3–4.

[25] În cursul săpăturilor din anii 1999–2001, pe panta de est a *Cetății 2* au fost descoperite mai multe fragmente ceramice cu decor tipic stilului Ic1. Deocamdată nu a fost identificat, cu claritate, în această depunere, un complex Ic1.

[26] M. Florescu, *op. cit*, p. 100–101, unde se specifică că, până în acel moment fuseseră descoperite 8 morminte aparținând „fazei” Ic1, dintr-un total de 477.

[27] M. Florescu, vocea *Odobeşti*, în EAIVR, 3, 2000, p. 223, unde se susține că pe dealul *Şarba* se găsesc urmele unei bogate aşezări aparținând culturii Monteoru (fazele Ic3–IIb).

[28] Zaharia, *op.cit*., p. 35 şi nota 11 unde o citează pe M. Florescu, ArhMold 4, 1966, p. 107 şi 113, dar la paginile respective nu există nici o mențiune pentru descoperiri Ic1 din Moldova !

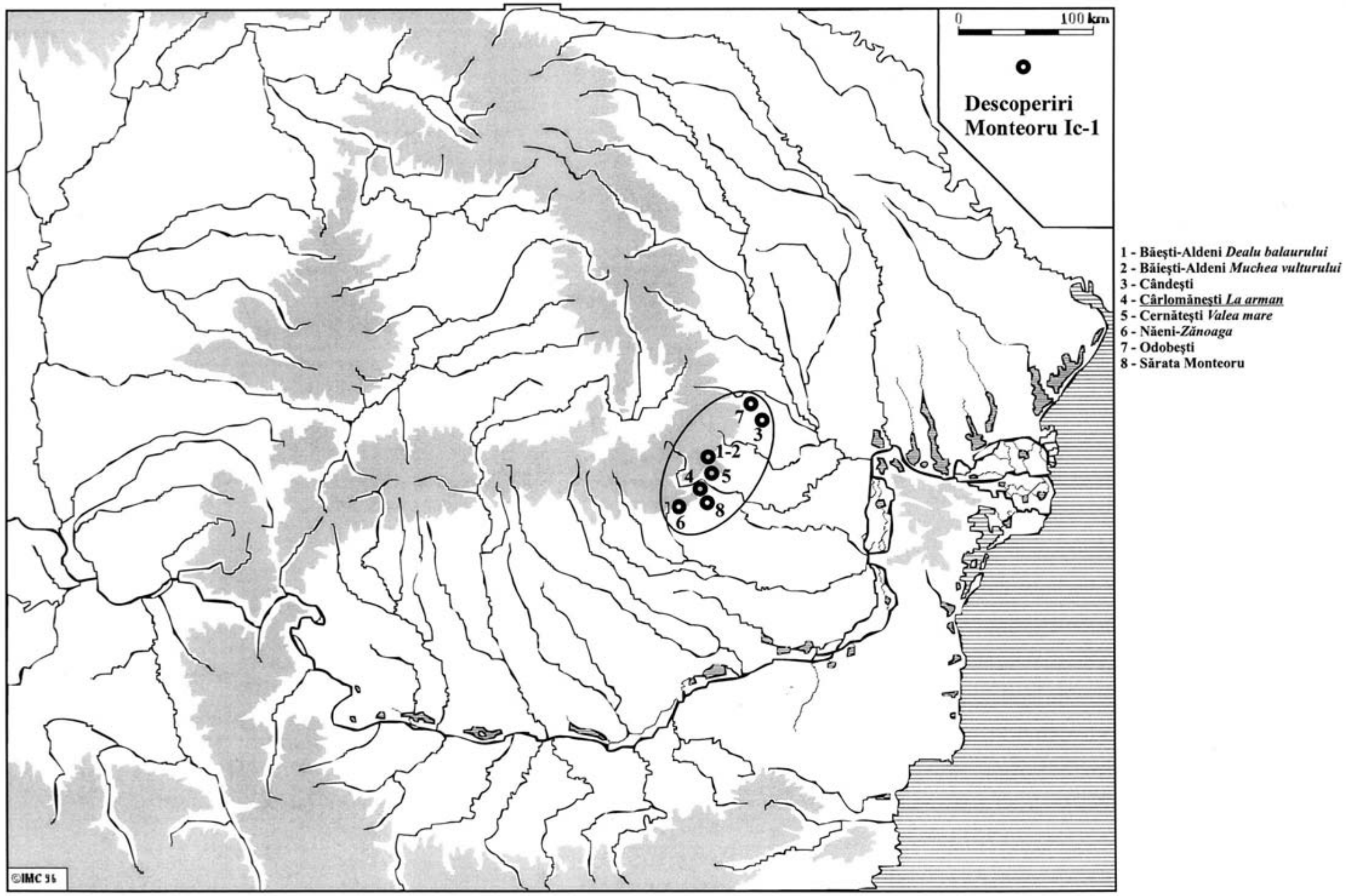

Fig. 7. Aria descoperirilor Monteoru Ic1.

Inelul de buclă – *Lockenring* – dintr-un aliaj pe bază de cupru, judecând după patina verde deschis, din sârmă cu secţiunea circulară şi cu capetele îngroşate, se apropie prin forma circulară de tipul A, după tipologia mai veche a Eugeniei Zaharia[29]. Cu un diametru de 1,1 cm, inelul de buclă are o greutate de 1,137 grame (Fig. 3/3; 4/3). Piesa nu ajută prea mult la încadrarea cronologică a mormântului, asemenea inele de buclă fiind larg răspândite în cursul epocii bronzului de la Atlantic la Ural. Prezenţa unor inele de buclă, de tip B, în cimitirul de la Pietroasa Mică[30], evident mai târziu decât descoperirea noastră, vorbeşte de la sine pentru durata lungă de existenţă a acestei piese de port şi, prin aceasta, valoarea sa limitată din punct de vedere cronologic.

Nici fragmentul de brăţară (Fig. 3/4) nu este de mare folos, mai ales datorită faptului că nu mai dispunem decât de o parte a piesei. Ni se pare important faptul că a fost ruptă din vechime, neputând fi exclusă eventualitatea ca piesa să fi fost „tezaurizată" şi depusă în mormânt tocmai cu această calitate. După cât s-a păstrat din brăţară, este posibil ca piesa să fi aparţinut categoriei cu capete subţiate şi deschise[31], piesă de port comună pentru vremea respectivă.

Colanul, probabil dintr-un aliaj de cupru, după capetele uşor răsucite aparţine categoriei mai largi numite îndeobşte *Ösenhalsring,* bine documentată în epoca bronzului european. În momentul descoperirii fusese deja deformat, ne mai păstrând forma circulară iniţială. Subliniem faptul că la capete, sârma a fost martelată, secţiunea devenind rectangulară, dar nu a fost subţiată (lăţită). Lungimea desfăşurată a piesei este de 38 cm, cu o grosime de 3,5mm, iar greutatea de 20,996g. Pe sârma colanului se mai găseşte o mică verigă, din acelaşi material, răsucită o singură dată şi având unul dintre capete lăţit prin ciocănire (Fig. 3/1; 4/1). Colanul din metal reprezintă o apariţie destul de rară în mediul Monteoru. Până acum se mai cunosc două exemplare în cimitirul de la Pietroasa Mică[32] şi alte trei în cimitirul de la Cândeşti[33]. Şi la Sărata Monteoru, în cimitirul 2, nepublicat dar atribuit fazei Monteoru Ia[34], se cunoaşte, deocamdată fără alte detalii, un *Ösenhalsring,* dar cu corpul răsucit[35], fiind vorba

---

[29] Eadem, Dacia NS 3, 1959, p. 107–108. Pentru varianta A vezi fig. 1, unde însă piese similare celei de la Cârlomăneşti nu sunt ilustrate. În studiul respectiv autoarea a folosit o împărţire a culturii Monteoru în 3 etape (I–III), la care, ulterior, a renunţat. Este însă cazul să spunem că studiul, a cărui schemă tipologică păstrează structura mai veche stabiltă de H. Schmidt, este astăzi depăşit atât prin numărul extrem de mare de piese descoperite între timp pe o arie mai mult decât vastă, cât şi datorită unor nuanţări apărute între timp în ceea ce priveşte definirea grupelor culturale, periodizările sau cronologia absolută.

[30] Oancea, Dacia NS 25, 1981, p. 154.

[31] Vezi pentru brăţări M. Petrescu-Dîmboviţa, *Der Arm- und Beinschmuk in Rumänien,* PBF X.4, Stuttgart 1998, p. 72, nr. 662, pl. 57/662 şi 174/F, unde e vorba de o asemenea brăţară descoperită în M.522 de la Cândeşti.

[32] În M.3, împreună cu patru inele de buclă, o brăţară, o ceaşcă cu o toartă şi o pixidă cu capac şi M.16, cf. Oancea, Dacia NS 25, 1981, p. 186, fig. 5/10, respectiv p. 187, fig. 11/16.

[33] În M. 666, vezi supra nota 31.

[34] Zaharia, *op. cit.,* p. 38.

[35] Vulpe, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M., 1977, *Referate des Kolloquiums über die Geschichte des 16 .Jahrhunderts v. Chr.*, p. 103–104, fig. 2/12.

probabil de o variantă[36]. În spaţiul dintre Tisa şi Nistru asemenea colane mai sunt cunoscute (Fig. 8) în depozitul de la Predeal I[37], la Cetăţeni–*La cruce*[38], unde se presupune că a fost găsit într-un mormânt în cistă din piatră, şi mai departe, în depozitul de la Deva[39], într-un mediu mai dificil de precizat. Tot în Transilvania se mai cunoaşte un exemplar descoperit în aşezarea de la Cetea, aparţinând mediului Wietenberg[40], iar spre sud la Dunăre, în Oltenia, la Maglavit[41] probabil în aria Gârla Mare, aceluiaşi mediu putându-i fi atribuit şi colanul de la Kladovo[42]. Prezenţa unor *Ösenhalsringe* în portul ceremonial al comunităţilor Gârla Mare mai poate fi documentată indirect şi prin unele elemente de decor de pe cunoscutele statuete antropomorfe[43]. Foarte frecvente sunt în înmormântările de pe Mureşul inferior din mediul Periam–Pecica, la Battonya[44], Mokrin[45], Kiszombor[46], Beba Veche[47], Sándorfalva[48], Szöróg[49] şi Novi Kneževac (Kanijža)[50], dar şi în aşezările

---

[36] Un «*collier à oreillettes*» a fost menţionat, fără alte precizări, ca descoperit la Sărata Monteou, cf. Nestor, Dacia 9–10, 1941–1944 (1945), p. 177, nota 2.

[37] Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România,* Biblioteca de Arheologie 30, Bucureşti, 1978, p. 42, pl. 7/1–5.

[38] În M.4, cf. D. V. Rosetti, CAMNI, 1, 1975, p. 281, fig. 10. Vezi şi Motzoi-Chicideanu, Olteanu, *op. cit.*, pentru o scurtă discuţie asupra piesei.

[39] Nestor, *op. cit.*, p. 165–181.

[40] N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bonzezeit in Südosteuropa,* UPA19, Bonn, 1994, p. 29, nr. 107 şi p. 232, pl. 146/2.

[41] Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.,* p. 48, pl. 17/11–16; 18/1.

[42] I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*, ArchHung, SN ILBudapest 1975, p. 283.

[43] M. Chicideanu-Şandor, I. Chicideanu, Dacia NS 34, 1990, p. 64.

[44] În M. 90, împreună cu două ceşti, dintre care una cu *Besenstrich* şi un castron, în M.96 două piese împreună cu cioburi de la două vase şi alte două exemplare în M. 110 împreună cu un pandantiv „semilunar" din cupru, un *Lockenring* şi un buton din aur, 30 de perle din „faianţă", 20 cochilii de *Dentalium,* o amforetă, un kantharos, un castron şi o ceaşcă fragmentară şi un humerus de bovină, cf. J.J. Szabó, *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya,* Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapesta, 1999, p. 43–44, fig. 31; p. 45, pl. 34 şi p. 48–49, pl. 42.

[45] În M.10 împreună cu două ace „cipriote", două brăţări, un *Noppenring* din aur, o pixidă şi un castron, un os şi un corn de bovină; în M.16 împreună cu 41 tubuleţe din cupru aşa numite *Panflütte,* şapte *Brillenanhänger*, doi butoni, toate din cupru, o perlă din os, 10 perle din „faianţă" şi un topor de tip *Randleistenbeil;* în M.19 împreună cu un ac de tip *Rollennadel,* două brăţări din bronz, un castron si o pixidă cu capac; în M.20 împreună cu două ace „cipriote", două brăţări, trei perle şi doi saltaleone din cupru, patru *Lockenringe* şi un *Noppenring* din aur, un ac şi o amuletă ambele din os, 34 perle din „faianţă", patru cochilii fosile, o pixidă şi un castron; în M.21 împreună cu şase perle tubulare din cupru, trei *Lockenringe* din aur, 42 perle din „faianţă", un pumnal, o pixidă şi un castron; în M.51 împreună cu un ac *Rollennadel,* o brăţară spiralică, un *Panflütte* din cupru, o perlă din „faianţă" şi un castron; în M.200 împreună cu două ace „cipriote", o brăţară spiralică, 20 *Panflütte,* şapte *Brillenanhänger*, cinci butoni şi patru saltaleone, toate din cupru, 23 perle din *Dentalium* şi cinci din *Columbella*, 80 de perle din „faianţă", o amuletă din piatră, o pixidă şi un castron şi în M. 218 împreună cu un castron, cf. M. Girić, *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba,* Dissertationes et Monographie 11, Belgrad, 1971, p. 43–44, pl. 5/1–9; p. 46–48, pl. 7/1–6, 90/10–12; p. 49–50, pl. 8/1–7, 94/19; p. 50–51, pl. 8/10, 9/1–9; p. 51–52, pl. 10/1–6; p. 64–65, pl. 16/1–5; p. 133–134, pl. 54/1–8; p. 141, pl. 58/1,3.

[46] În M.1 împreună cu o brăţară spiralică şi două inele din cupru, dinţi de animal, cochilii şi perle din „faianţă", cf. Bóna, *op.cit.,* p. 85.

[47] În M.6, împreună cu o brăţară spiralică şi un *Brillenanhänger* din cupru, un *Lockenring* din aur

corespunzătoare de la Periam–*Movila Şanţului*, nivelul IX[51] şi Pecica[52]. Din aceeaşi arie mai sunt menţionate colanele de la Borjas[53] şi Szeged[54]. În aria Hatvan se cunosc piesele din aşezarea eponimă[55], dintr-un mormânt de la Zaránk[56] şi de la Szelevény, dintr-un context neprecizat[57]. Din Serbia cunoaştem alte trei asemenea piese în depozitul de la Tručevac, găsite împreună cu patru securi de tip *Randleistenbeil,* 6 pandantive *Brillenspirale* şi 4 inele de buclă, toate într-un vas Vatina[58]. Două *Ösenhalsringe* mai sunt cunoscute în mormintele Somogyvár-Vinkovci de la Klinci şi Zarub, în Bosnia[59].Tot din Bosnia mai provin şi alte colane, unele cu decor incizat, descoperite în înmormântări atribuite mediului Vatina şi încadrate, mai târziu, în BzB2–D, la Pađine–*Jezero* şi Ročević–*Šundinovaća,* pe Drina[60]. În Macedonia, în regiunea Čačak, au mai fost descoperite colane în mormintele tumulare de la Jančić–Dubac, contemporane grupei Vatina[61]. Dar aceste analogii au o valoare limitată căci colanele din mediul Monteoru se deosebesc din punct de vedere morfologic de piesele vestice, ca de pildă cele din aria Periam–Pecica, sau de cele din depozitele de la Predeal, Deva ori Maglavit. Este vorba în primul rând de dimensiuni, colanele monteorene fiind mai subţiri, iar apoi în ceea ce priveşte secţiunea barei, care la cele

---

şi un ac din os, cf. Bóna, Alba-Regia, 4–5, 1965, p. 23.

[48] În M.169, împreună cu o amforetă, două căni, un castron, trei *Lockenringe* din aur, două brăţări spiralice din bronz şi un ac din os cu cap spatulat şi perforat, cf. O. Trogmayer, MFMÉ/Studia archaeologica 7, 2001, 178 şi fig.3–4.

[49] În M.1 împreună cu două ace „cipriote" şi o brăţară din cupru, două vase kantharos şi un castron şi în M.220 împreună cu două ace „cipriote" din cupru şi 11 pandantive din dinţi de animal, cf. I. Foltiny, DolgSzeged 17, 1941, p. 4, pl. I/1–3, 19/1–2, 5, 8, 12 şi, respectiv, p. 46.

[50] În M.3 împreună cu o brăţară spiralică din cupru şi un castron şi în M.4 împreună cu două brăţări spiralice şi un castron, cf. Bóna, *op.cit.,* p. 24.

[51] T. Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur,* Internationale Archäologie, Bd. 7, Buch am Erlbach, 1991, p. 115–116, pl. 82/A, 4.

[52] Bóna, *op.cit.* (supra nota 42), p. 99, unde susţine că ambele piese de la Periam şi de la Pecica au fost descoperite fortuit.

53 I. Bóna, *op.cit.,* p. 283.

54 *Ibidem*, loc. cit.

[55] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v. u. Z.,* ArchHung, SN 45, Budapesta 1968, p. 163.

[56] *Ibidem,* loc. cit., pl. 88/1.

[57] *Ibidem*, loc. cit., pl. 119/1.

[58] A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapesta, 1967, p. 180; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, vol. I, p. 66 şi vol. II, pl. 13/9–11.

[59] Bóna, Alba-Regia 4–5, 1965, p. 45.

[60] M. Kosorić, D. Krstić, ZNMB 13, 1988, 1, p. 29–55, pl. 3/2–4; 8/3; 11/1a–b; 18/1a–b.

[61] În tum. 1/M. 2, inhumat, împreună cu două *Lockenringe*, o brăţară, un pandantiv de tip *Brillenspirale* şi doi butoni, toate din bronz; în tum. 1/M. 10, incinerat, în kantharosul care a servit drept urnă; în tum. 3/M. 5, inhumat, cf. L. Nikitović, Zbornik radova Narodnog Muzeja–Čačak 19, 1999, p. 5–24, pl. I/2–6; pl. II/6–9; pl. IV/11.

de la Curbura Carpaţilor este circulară, la celelalte fiind diferită, cum este cazul celor de la Deva şi mult mai groasă. O altă deosebire este dată de capetele lăţite prin ciocănire la piesele vestice, spre deosebire de cele simple la cele monteorene[62]. Pe aceasta bază credem că putem vorbi, în cadrul colanelor din categoria *Ösenhalsringe,* de o variantă Monteoru*,* cărei i s-ar putea adăuga şi piesa de la Cetăţeni. O altă diferenţă, în special faţă de cele din depozite, constă în funcţia lor. Dacă la piesele din mormintele Monteoru sau Periam–Pecica, este evidentă funcţia de podoabă[63], la colanele din depozitele de la Predeal şi Deva, cel puţin, este de luat în seamă şi funcţia de bară/lingou, metalul circulând adesea sub această formă[64]. „Adoptarea" în moda vestimentară monteoreană a acestor piese de port de factură central europeană s-a făcut, cu siguranţă, în contextul mai larg al schimburilor la distanţă[65], metalul fiind, foarte probabil, principala marfă căutată, mai ales că în aria Monteoru lipsesc zăcămintele cuprifere. Colanele din ariile Periam–Pecica sau Hatvan aparţin aceleiaşi lumi ca şi exemplarele de la Dunărea Mijlocie din mediile Nitra sau, mai ales, Aunjetitz, unde asemenea piese sunt caracteristice şi binecunoscute de multă vreme[66]. Şi în aşezarea fortificată de la Jędrychowice, aparţinând grupei Nowa Cerekwia de pe Oder, contemporană cu faza târzie a culturii Aunjetitz, a fost descoperit un colan din bronz cu capetele rulate[67].

Prezenţa unui *Ösenhalsring* într-un mormânt monteorean oferă prilejul unor nuanţări a poziţiei în timp a descoperirii respective şi a etapei corespunzătoare grupei ceramice/culturii Monteoru. Deşi intens cercetat fenomenul Monteoru nu

[62] Cu mai multă vreme în urmă, I. Bóna a discutat colanele din categoria *Ösenhalsringe,* pe care le-a împărţit în 4 grupe: a – de origine sud-estică, cuprinzând piesele din mediul Periam–Pecica şi pe cea de la Sărata Monteoru; b – de posibilă origine sud-estică, în care le-a inclus pe cele din depozitele de la Predeal şi Deva; c – de origine central-europeană, cu piese din medii Aunjetitz, Gáta, Vatya şi al Culturii cu ceramică incrustată; d – cu piese de posibilă origine central-europeană, cu piese din descoperiri Hatvan, Vatya şi cea din depozitul de la Tručevac, cf. I. Bóna, *op.cit.* (supra nota 42), p. 282–284.

[63] Pentru seturile de podoabe conţinând şi *Ösenhalsringe* din Europa Centrală vezi G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Marburger Studien zur Vor- und Frügeschichte, Bd. 3, Mainz am Rhein, 1985. O discuţie interesantă pe această temă la J. O'Shea, *Villagers of the Maros. A portrait of an Early Bronze Age society*, New York–London, 1996, p. 100–138, 198.

[64] Funcţie de „lingou" au în special colanele masive, cele subţiri fiind podoabe; cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 176; B. Chropovsky, *Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in Vel'ky Grob,* în B. Chropovsky, M. Dułek, B. Polla, *Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei*, Bratislava 1960, p. 65–68; M. Bartelheim, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, 1998, 1–2, p. 56–57 şi harta 139.

[65] I. Motzoi-Chicideanu, în B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, München-Berlin, 1995, p. 219–242.

[66] A. Mozsolics, *op.cit.* (supra nota 58), p. 69–72; B. Chropovsky , *op.cit.*, loc.cit.; E. Schalk, *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologische und metallanalytische Untersuchung***.** Internationale Archäologie – Naturwissenschaft und Technologie, Bd. 1, Rahden/Westf., 1998, p. 105–110; M. Bartelheim, *op. cit.*

[67] M. Gedl, în *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa,* Berlin-Nitra, 1982, p. 189–207, fig. 14.

dispune

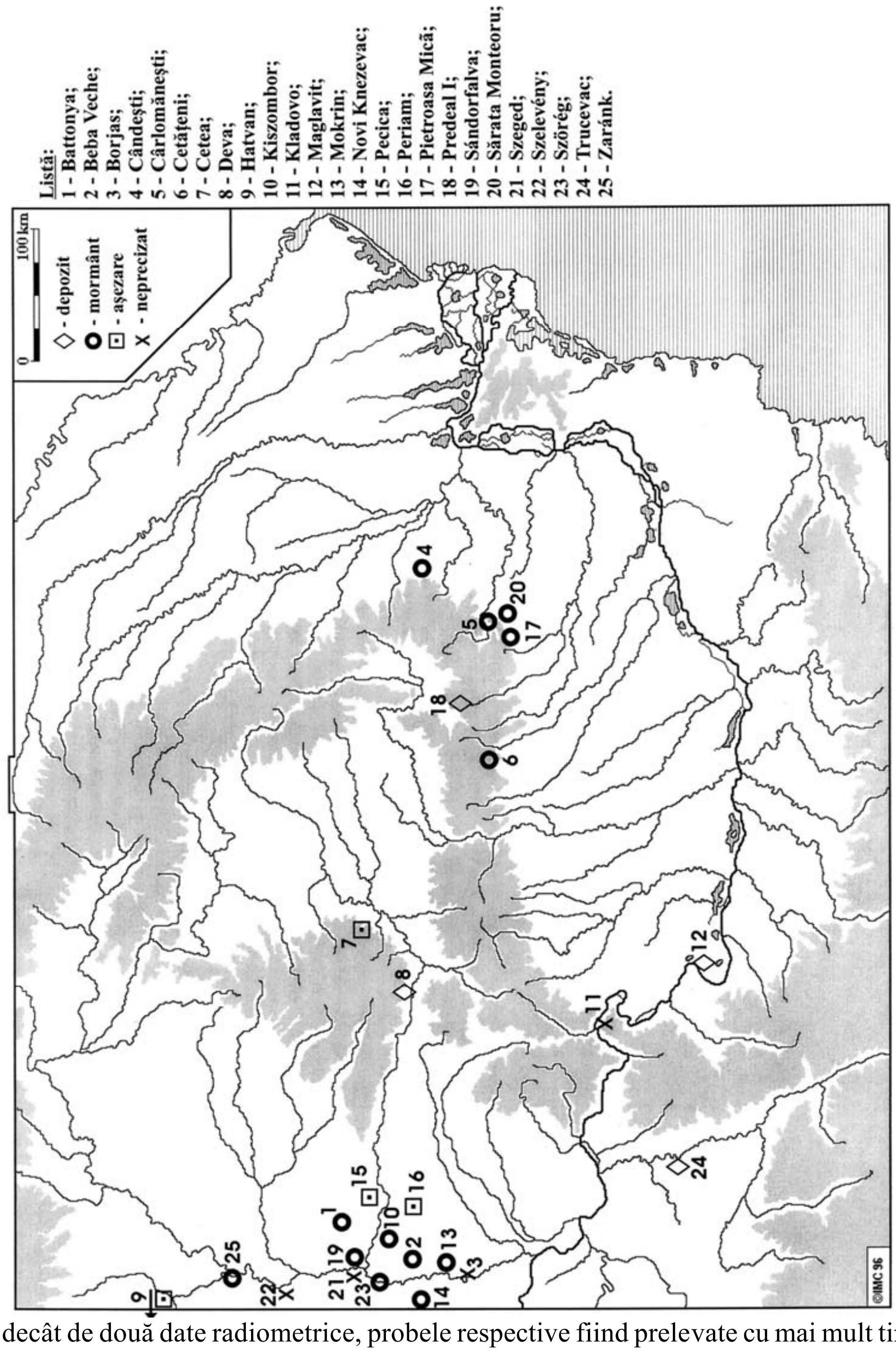

Fig. 8. Aria răspândirii colanelor de tip „*Ösenhalsring*".

decât de două date radiometrice, probele respective fiind prelevate cu mai mult timp

în urmă în stațiunea eponimă. Prima dintre ele este Bln–3065–3690 ± 60 BP (semințe din nivelul Ic3), iar cea de a doua Bln–4619–3919 ± 48 BP (cărbune din arealul 2, nivelul Ic2, săpătură 1949)[68] (Lista 1/30–31).Ambele date calibrate se plasează în a doua jumătate a mileniului 3 a.Chr.[69], la prima vedere părând oarecum contradictorii, în sensul că data pentru nivelul Ic3 (Fig. 9/1) apare ca mai nouă decât cea pentru nivelul Ic2 (Fig. 9/2). Este evident că în lipsa unei serii mai largi, cele două date nu ajută cu mult. Pentru precizări în ceea ce privește cronologia absolută a unor etape ale grupei Monteoru trebuie să apelăm la relațiile acesteia cu alte grupe pentru care dispunem astăzi de suficiente datări cu radiocarbon.

Odată cu instalarea ceramicii de tip Ic3 în aria monteoreană apar mormintele cu catacombă, a căror prezență se continuă pe parcursul etapei următoare Ic2, după situația de la Cândești[70], și probabil și în cursul etapei IIa, judecând după catacombele unor morminte din cimitirul 4 de la Sărata Monteoru [71]. Morminte cu catacombă se mai cunosc în Basarabia: la Balaban[72], Căușani[73], Ciobruci[74], Gura Galbenei[75], Kišlica[76], Nikolskoe[77], Olănești[78], Purcari[79], Răscăieții Noi[80], Sărățeni[81], Talmaz[82], Ursoaia[83] și Curci[84], iar apoi în sudul Moldovei la Matca[85] și în Bărăgan la Smeeni[86]. Astfel de înmormântări sunt deosebit de frecvente în spațiul dintre Nistru și litoralul apusean al Mării Caspice. Există numeroase date radiocarbon pentru înmormântările *Katakombnaja*. Cele mai timpurii par să fie, în stadiul actual al cercetării, cele din zona dintre Caspica și Don, datele ^{14}C corespunzătoare, în special

---

[68] Informație amabilă N.G.O. Boroffka, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[69] După A. Vulpe, cele două date sunt „*aberant de înalte*", considerând că nivelele Ic4_3–Ic2 pot fi datate ante 2200 a. Chr., cf. Vulpe, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (coord.), *Istoria românilor*, I, București, 2001, p. 254.

[70] M. Florescu, A. Florescu, Materiale 15, 1983, p. 113.

[71] Bârzu, *op. cit.*, p. 40 unde se afirmă că: *Pour résister aux glissements de terrain, les fosses ont dû être creusés en catacombes et parfois même renforcés par une rangée de pierres.*

[72] G. F. Čebotarenko, E. V. Jarovoj, N. P. Tel'nov, *Kurgany Budžakskoj stepi*, Chișinău, 1989, p. 19.

[73] *Ibidem*, p. 79–81, 85–86, 91–92.

[74] Agulnikov, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă* 3, 2000, p. 499–500.

[75] V. A. Dergacev, *Pamjatniki epohi bronzy*, Chișinău, 1973, p. 19.

[76] A. V. Gudkova, G.N. Toščev , G.F. Čebotarenko, în G. Toščev (ed.), *Drevnosti stepnogo Pricernomor'ja i Kryma*, Zaporož'e 1995, p. 91–126.

[77] Agulnikov, *op. cit.*, p. 496–498.

[78] E. V. Jarovoj, *Kurgany eneolita-epohi bronzy Nižnego Podnestrov'ja*, Chișinău, 1990, p. 132–211.

[79] *Ibidem*, p. 41–131.

[80] *Ibidem*, p. 7.

[81] O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărățeni,* Bibliotheca Thracologica 17, București, 1996.

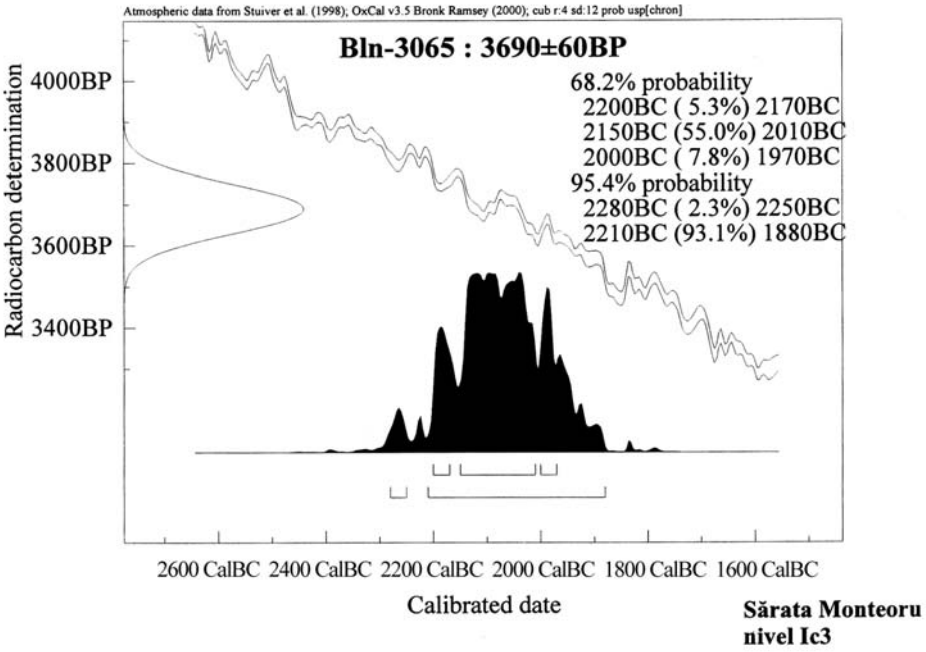
[82] Agulnikov, *op. cit.,*

[83] Čebotarenko, Jarovoj, Tel'nov, *op. cit.*, p. 102–129.

[84] G.N. Toščev, *Kurgany epohi bronzy mežozer'ja Jalpuga i Kagula*, Zaporož'e, 1992, p. 37–44.

[85] M. Brudiu, Thraco-Dacica 6, 1985, 1–2, p. 32 și fig. 3.

[86] N. Simache, V. Teodorescu, Materiale 8, 1962, p. 273–282.

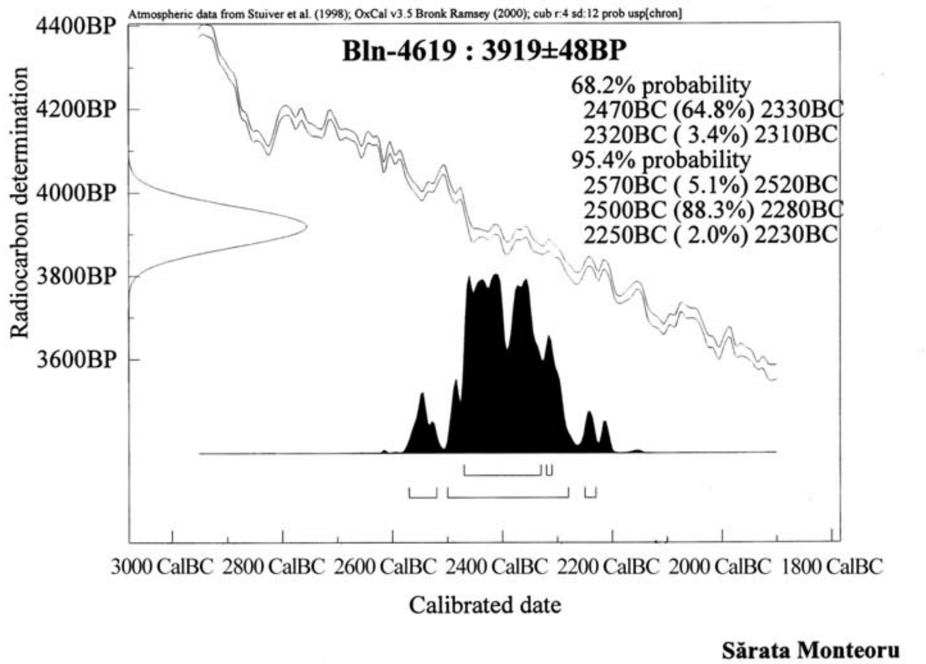

Fig. 9. Diagrame date ^{14}C Sărata Monteoru.

seriile de la Zunda Tolga şi Canalul Čiurgaj[87], plasându-le pe cele mai vechi pe la 2700 BC. Desigur că apariţia mormintelor cu catacombă dincoace de Prut este de aşteptat să fie ceva mai târzie, deşi nu cu mult. Oricum datele din stepa kalmîkă fiind de mai puţină utilitate pentru spaţiul nostru, am folosit seria de date radiocarbon pentru mormintele cu catacombă din tumulii de lângă Ordžonikidze, în zona lacului de acumulare Kahovka, în Ukraina (Lista 1/8–30 şi Fig. 10). În această serie, cea mai veche dată, Ki-6609, calibrată se plasează în intervalele 2470–2270 BC, în domeniul 2 sigma şi 2460–2280 BC în domeniul 1 sigma, iar cea mai târzie dată, Ki-6567, în intervalele 2200–1910 BC, în domeniul 2 sigma şi 2140–2010 BC în domeniul 1 sigma. Trebuie însă remarcat faptul că unele morminte cu catacombă, mai ales din Basarabia cum sunt cele de la Brăviceni, Calfa, Etulia, Jeltâj Jar, Fântâna Zânelor[88] şi Nagornoe[89], aparţin grupei *Mnogovalikovaja* care a folosit într-o oarecare măsură acest obicei funerar[90]. O altă serie de date radiocarbon calibrate, chiar dacă este constituită doar din patru probe care plasează mormintele tumulare *Mnogovalikovaja* de la Zatoka în Ukraina, în intervalul 2500–1900 a.Chr. (Lista 1/33–36 şi Fig. 11/B), este şi ea utilă, căci relaţiile dintre grupele Monteoru şi *Mnogovalikovaja,* începând de la nivelul „fazei" Ic3, când apar şi primele morminte cu catacombă la Cândeşti, sunt astăzi evidente[91].Tradiţional, cultura *Mnogovalikovaja,* în special grupa dintre Nistru şi Prut, a fost datată de către E. Sava în secolele XVII–XV/XIV a.Chr.[92] Recent, V. Trifonov folosind date radiometrice, a stabilit pentru grupa *Mnogovalikovaja* o evoluţie între 2300–1800 a.Chr., corespunzând în bună măsură perioadelor Reinecke A1–2 din Europa Centrală[93]. La începutul acestui interval, mai timpuriu, se pot înscrie şi cele două date ^{14}C pentru nivelele Ic3 şi Ic2 de la Sărata Monteoru. Faptul că cea de a doua dată este mai veche decât cea pentru nivelul Ic3 se poate explica prin aceea că materialul probei a fost cărbunele de lemn[94], pentru o diferenţiere în

[87] N.I. Shishlina, A.L. Alexandrovsky, O.A. Chichagova & J. Van Der Plicht, Antiquity 74, 2000, p. 793–799.

[88] E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chişinău 1992p. 21–23.

[89] Toščev, *op.cit.,* p. 5–18.

[90] Sava, *op.cit.,* p. 71–73.

[91] Sava, Thraco-Dacica 12, 1991, 1–2, p. 15–37.

[92] Idem, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki...*, p. 170–175; idem, Thraco-Dacica 15, 1994, 1–2, p. 141–158, fiind evident că datele radiometrice nu au fost luate în seamă de către autor... Vezi şi încadrarea foarte joasă propusă de către Oancea în secolele XVI–XV a. Chr. pentru sfârşitul culturii *Mnogovalikovaja*, Dacia NS 25, 1981, p. 182.

[93] V.A. Trifonov, în *Bronzovyj vek Vostočnoj Evropy: harakteristika kul'tur, hronologija i periodizacija.,* Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii „*K stoletiju periodizacii B.A. Gorodcova bronzovogo veka južnoj poloviny Vostočnoj Evropy*", Samara, 2001, p. 71–82 şi tabelul cronologic de la sfârşit.

[94] Vezi pentru complicaţiile probelor prelevate din cărbune de lemn, S. Manning, *The absolute chronology of the Aegean Early Bronze Age. Archaeology, Radiocarbon and History*, Monographs in Mediterranean Archaeology I, Sheffield, 1995, p. 133–134.

timp a celor două nivele fiind necesară o serie mai cuprinzătoare de date radiometrice. Mormântul de la Cârlomăneşti–*La arman* şi, prin acesta şi nivelul Ic1,

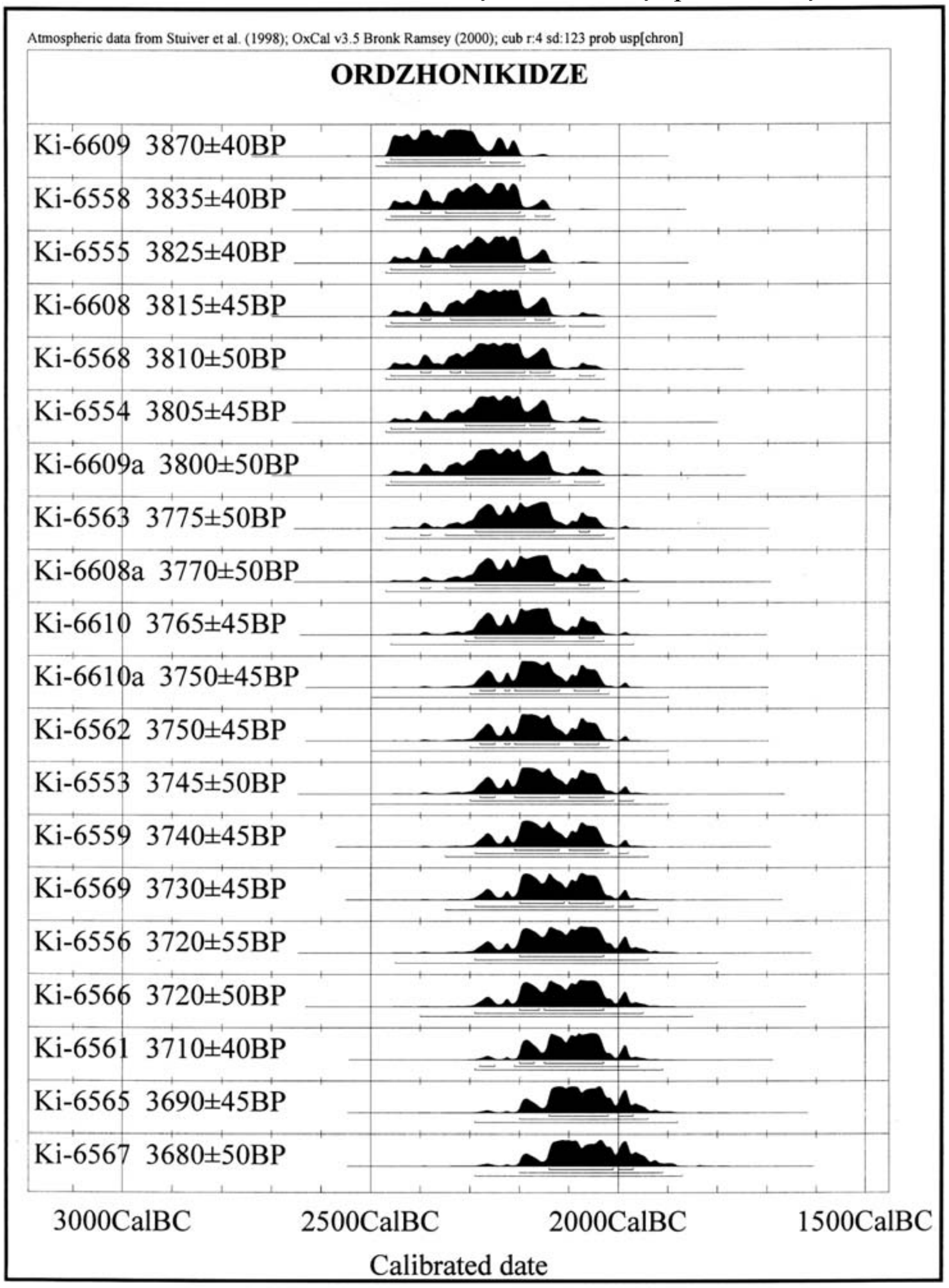

Fig. 10. Înserierea datelor ^{14}C din mormintele „*Katakombnaja*” de la Ordžonikidze.

se poate plasa la mijlocul intervalului, imediat după 2200 a.Chr, colanul apărând deocamdată ca cel mai vechi în aria monteoreană, alte piese de acest fel nefiind cunoscute în înmormântări Ic3 sau Ic2. Această datare corespunde şi cu încadrarea colanelor din categoria *Ösenhalsringe* din Europa Centrală în perioada A a epocii bronzului, recent datată, în termeni de cronologie absolută, în intervalul 2300–1700/1600 a.Chr.[95]. Seria de date ^{14}C din câteva complexe ale staţiunii de la Jędrychowice oferă o datare similară[96].

Cele două morminte de la Pietroasa Mică – M.3 şi 16 – au fost încadrate în „faza IIb"[97], ca şi celelalte două de la Cândeşti care au fost atribuite subfazelor „IIb1" pentru M.644 şi „IIb2" pentru M.666[98]. Cum cele patru complexe au în inventare *Ösenhalsringe,* se pune problema dacă „faza" Monteoru IIb poate fi sau nu incorporată în intervalul 2300–1700 a.Chr. Tradiţional fazele Ib–Ia au fost considerate contemporane mormintelor-puţ de la Mycenae pe baza psaliilor, a plăcuţelor „de coif"din colţi de mistreţ, a perlelor din chihlimbar şi pastă sticloasă, precum şi pe baza unor motive ornamentale cum sunt cercurile concentrice, cercurile cu tangentă etc.[99], iar mai nou şi pe baza unei cupe cu picior şi o toartă descoperită într-un mormânt Ia la Cândeşti, cupă considerată „o copie mai puţin reuşită a prototipurilor semnalate în mormintele regale de la Mycene (Cercul A)"[100].

[95] R. Krause, în K. Randsborg (ed.), *Absolute chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*, Acta Archaeologica 67, 1996/Acta Archaeologica Supplementa 1, 1996, p. 73–86; K. Rassmann, în K. Randsborg (ed.), *op. cit.*, p. 199–209; J. Müller, în J. Bátora, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra 1999, p. 113–126; vezi şi pe Internet la adresa: *http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/neo-d3.html*, *http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bzt-a1.html*, *http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bzt-a2.html*, unde pentru etapa Glockenbecher-Protoaunjetitz-Chłopice-Veselé-Ragelsdorf-Oggau se dă intervalul 2600–2200 BC, pentru etapa Straubing–Früh–Aunjetitz–Nitra–Nagyrév = Bz A1, intervalul 2250–1950 BC şi, respectiv, pentru etapa Langquaid-Hoch–Aunjetitz = Bz A2–3, intervalul 2000–1800–1600 BC.

[96] M. Gedl, SlovArch 36, 1988, 1, p. 33–54.

[97] Vezi supra nota 29.

[98] Pentru Cândeşti s-a afirmat că: „Halsring-ul din bară cu capetele subţiate şi uneori rulate, se găseşte atât în mormintele specifice fazei IIa,cât şi în IIb", iar mai departe: „De o importanţă deosebită ni se pare şi faptul că au reapărut, ce-i drept izolat, în câteva morminte din faza IIa şi mai ales IIb, unele podoabe din os, care dispăruseră în cursul fazei Ic2 (după ce ele constituiseră principala categorie de podoabe, în timpul fazei Ic3). Ne referim la inelele din os, mărgele din os, cochilii sau dinţi perforaţi, colţi de mistreţi perforaţi şi într-un singur caz, un breloc din os (aşa zisa cataramă), cf. M. Florescu, A. Florescu, *op. cit*., p. 117.

[99] Zaharia, Dacia NS, 37, 1993, p. 37–38; eadem, în EAIVR, 3 p. 104.

[100] M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.,* p. 115. În 1983, I. Motzoi-Chicideanu a făcut o călătorie de documentare la Iaşi, împreună cu Burger Wanzek de la Institut für Ur- und Frühgeschichte FU Berlin. Cu această ocazie doamna Marilena Florescu a avut amabilitatea, pentru care îi mulţumim, să ne arate desenele pentru mai multe din mormintele de la Cândeşti, între ele fiind şi vasul respectiv. O copie a desenului a fost oferită lui B. Wanzek. Ajuns la Berlin acesta i-a arătat desenul specialistului în ceramică miceniană, regretatul Ch. Podzuweit, care a spus că vasul respectiv nu are nici o legătură cu ceramica miceniană. De altfel, o copie după un vas micenian la Curbura Carpaţilor apare ca insolită, ştiut fiind că ceramica miceniană cu greu a depăşit litoralul nordic al Egeei (cf. K. Kilian, în Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte des Universität Frankfurt a. Main, 1976, p. 120–121 şi harta de la fig. 6). Recent au fost semnalate câteva fragmente ceramice miceniene târzii la Drama-*Kajrjaka*, pe Tundža în Bulgaria,

Această contemporaneitate nu mai poate fi astăzi reţinută, căci s-a arătat că psaliile din categoria mai largă *Scheibenknebel* nu sunt miceniene, ele aparând dinspre Ural la o vreme anterioară mormintelor-puţ[101]. Se mai poate observa cu destulă uşurinţă că plăcuţele din defense de mistreţ pentru centuri ca şi defensele propriu zise sunt caracteristice perioadei A1–2, apărând cu o frecvenţă remarcabilă în înmormânări Nitra, Periam–Pecica sau Mierzanowice[102]. Perlele din pastă sticloasă sunt de fapt produse secundare ale prelucrării metalelor şi apar în număr mare în morminte Nitra, Aunjetitz, Periam–Pecica şi Otomani–Koštany[103]. Un bun exemplu îl constituie M.49 din cimitirul de la Valaliky, lângă Košice, la care au fost găsite peste 2 000 de perle din aşa zisa „faianţă”, necropola fiind atribuită etapei Otomani–Koštany[104]. Tot pentru mediul Otomani–Koštany au fost publicate şi câteva morminte ale importantei staţiuni de la Nižná Myšl'a, nu departe de Valaliky, ale căror inventare prezintă o importanţă cu totul aparte. Este vorba mai întâi de M.280, de inhumaţie, al cărui inventar este constituit dintr-un tipar bivalv închis pentru turnat ace de tip *Kugelkopfnadel,* o duză din lut pentru turnare, un ac din bronz de tipul amintit, alte două ace din bronz de tip *Ösennadel,* o brăţară din bronz spiralică, 49 de plăcuţe din colţ de mistreţ cu 8–10 perforaţii laterale împreună cu o cataramă din corn, toate aflate la un loc în zona bazinului, trei pandantive din colţi perforaţi de mistreţ, un topor din piatră, o lamă din obsidian, un străpungător din os, o amforetă, o ceaşcă şi un castron, toate trei tipice Otomani. Al doilea mormânt important pentru discuţia de faţă este M.282, tot de inhumaţie, dublu, cu două schelete feminine. Inventarul acestuia se compune din şase inele de buclă de tip B, un colier alcătuit din 21 cochilii de *Dentalium,* trei de scoică *Cardium,* trei perle din „faianţă”, 32 spirale din sârmă de bronz şi un tub din bronz, două străpungătoare din os de animal, iar în zona bazinului o podoabă, ca un soi de şorţ constituit iniţial din şiruri verticale pe care fuseseră prinse 2 666 de perle din „faianţă” de culori diferite, alături fiind o ceaşcă cu decor tipic Otomani şi un vas borcan[105]. Adăugăm că prin datele ^{14}C din aşezarea 2 care suprapune cimitirul de la Nižná Myšl'a[106], cele două

într-un context nu foarte clar, probabil Čerkovna (Zimnicea–Plovdiv), cf. J. Lichardus et al., BerRGK 77, 1996, p. 112 şi fig. 42/2–3, 7.

[101] N.G.O. Boroffka, Eurasia Antiqua, 4, 1998, p. 109–117 şi harta foarte sugestivă de la fig. 17.

[102] Vezi de pildă la Branč (J. Vladár, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči*, Archaeologica Slovaca – Fontes XII, Bratislava, 1973) sau Jelšovce (J. Bátora, *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, PAS, 16, Kiel, 2000) pentru cultura Nitra, Mokrin (M. Girić, *op.cit.*) şi Szöreg (I. Foltiny, *op. cit).* pentru grupa Periam–Pecica sau Iwanowice-Babia Góra (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie, *Iwanowice Stanowisko Babia Góra. II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków, 1992) pentru grupul Mierzanowice.

[103] A.F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, Londra, 1984, p. 91–104, care distinge grupe locale în Ungaria şi Slovacia; J. Bátora, în B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa,* 1995, p. 187–196.

[104] J. Pástor, *Čaňa a Valaliky – poherbiska zo staršej doby bronzovej,* Košice, 1978, p. 78–79, fig. 29 şi pl. 26–28.

[105] L. Olexa, ArchRozhl, 39, 1987, 3, p. 255–275, fig. 3–10.

[106] Este vorba de Bln-2776–3290 ± 100 BP, calibrată cu OxCal v3.5 în domeniul 1 sigma cu intervalul 1690–1450 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 1900–1300 BC, Bln-2810 – 3300±70 BP, calibrată cu OxCal v3.5 în domeniul 1 sigma cu intervalul 1690–1510 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 1770–1430 BC şi Bln-2811–3380 ± 50 BP, calibrată cu OxCal v3.5 în domeniul 1 sigma cu intervalul 1690–1450 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 1900–1300 BC, cf. V. Furmánek,

morminte au asigurată o datare absolută mult înainte de 1700 a.Chr. Pentru motivele decorative – cerc cu punct înscris, cerc cu tangente – de pe unele piese din os sau corn (psalii din categoriile *Stangenknebel* sau *Scheibenknebel,* cilindri, şaibe etc. cunoscute în medii Mad'arovce, Füzesabony/Otomani sau Vatina) s-a demonstrat că îşi au originea în altă arie decât cea egeeană şi într-o vreme anterioară anului 1700[107]. Nu trebuie pierdut din vedere că, la Bonţeşti, într-un mormânt atribuit pe baza ceramicii fazei Ia, a fost descoperit un ac din bronz de tip *Hülsenkopfnadel*[108], iar într-un mormânt distrus din Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, un altul de tip *Kugelkopfnadel*[109], ambele ace fiind caracteristice perioadei A2[110]. Adăugăm că, pe baza datelor ^{14}C din şase morminte de la Mokrin[111], şi pentru inventarele funerare Periam–Pecica care conţin perle din „faianţă" se poate stabili o încadrare între 2150–1780 a.Chr, precum şi faptul că etapele Nitra şi Aunjetitz ale necropolei de la Jelšovce, caracterizate şi prin inventare funerare cu colţi de mistreţ şi perle din „faianţă", au fost foarte recent încadrate între 2030–1850 BC, respectiv 1850–1730 BC pe baza a 13 date radiocarbon[112]. Mai menţionăm în sfârşit faptul că la Năeni–*Zănoaga,* în nivelul cu ceramică de stil Ia a fost descoperit spart pe loc, sub o podea, un vas tipic *Mnogovalikovaja*[113].

Faţă de cele expuse credem că avem tot temeiul să plasăm şi „fazele" Ib–Ia şi chiar IIa, ale căror inventare – prin prezenţa colţilor de mistreţ, a plăcuţelor de centură, nu de „coif"[114], din defense de mistreţ, a perlelor din pastă sticloasă – sunt

L. Veliačik, J. Vladár, *Slovenska v dobe bronzovej,* Bratislava, 1991, p. 30, unde se afirmă că datele provin din morminte. În 1999, unul dintre noi, cu prilejul vizitei făcute la Košice, a fost informat de către L. Olexa, autorul săpăturii dela Nyžná Myšl'a, că probele au fost de fapt prelevate din gropi ale aşezării 2 care suprapune cimitirul. Îi mulţumim şi pe această cale.

[107] B. Kull, PZ 64, 1989, 1, p. 65–72, care încadrează piesele din os astfel decorate între 1800–1700 a.Chr. în aşa numita *Karum-Zeit*.

[108] Bichir, Materiale, 5, 1929, p. 258, fig. 4. La Pietroasa Mică în M. 3, s-a găsit şi un ac din bronz din care s-a păstrat doar tija, care la partea superioară are forma unui tub, fapt care l-a făcut pe A. Oancea să-l considere, cu prea multă uşurinţă după părerea noastră, ca find de tipul amintit, Oancea, *op. cit.*, p. 153, fig. 5/9.

[109] Bârzu, *op. cit.*, p. 78, fig. 28/7.

[110] Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken,* Bonn, 1968, vol. I, p. 84.

[111] S. Gerloff, PZ 68, 1993, p. 94, fiind vorba de M. 52 cu proba GrN-7477–3650±50 BP, calibrată cu OxCal v3.5 î n domeniul 1 sigma cu intervalul 2130–1940 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 2150–1880 BC, M. 202 cu proba GrN-14180–3650 ± 35 BP, calibrată cu OxCal v3.5 î n domeniul 1 sigma cu intervalul 2130–1940 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 2140–1910 şi M. 237 cu proba GrN-14181–3595 ± 35 BP, calibrată cu OxCal v3.5 în domeniul 1 sigma cu intervalul 2010–1880 BC şi în domeniul 2 sigma cu intervalul 2040–1780 BC.

[112] J. Görsdorf, în J. Bátora, *Das Gräberfeld von Jelšovce...*, p. 565–570.

[113] Motzoi-Chicideanu, Şandor-Chicideanu, *op. cit.,* p. 68.

[114] În 1989 a fost descoperit la Skopje, un mormânt de incineraţie din al cărui inventar făceau parte mai multe fragmente de colţi de mistreţ, fragmente de la un „brici" din bronz în formă de labris şi un vârf de săgeată din os. Autorul săpăturii consideră că fragmentele de colţi de mistreţ proveneau dela un coif. După urnă şi capac, mormântul a fost atribuit bronzului târziu, acesta fiind deocamdată *singura*

asemănătoare grupelor Nitra, Aunjetitz şi Mierzanowice, anterior anului 1700 a.Chr., ceea ce exclude contemporaneitatea acestor momente ale culturii Monteoru, ca şi a celei mai mari părţi a perioadei mijlocii a bronzului românesc, cu epoca mormintelor-puț

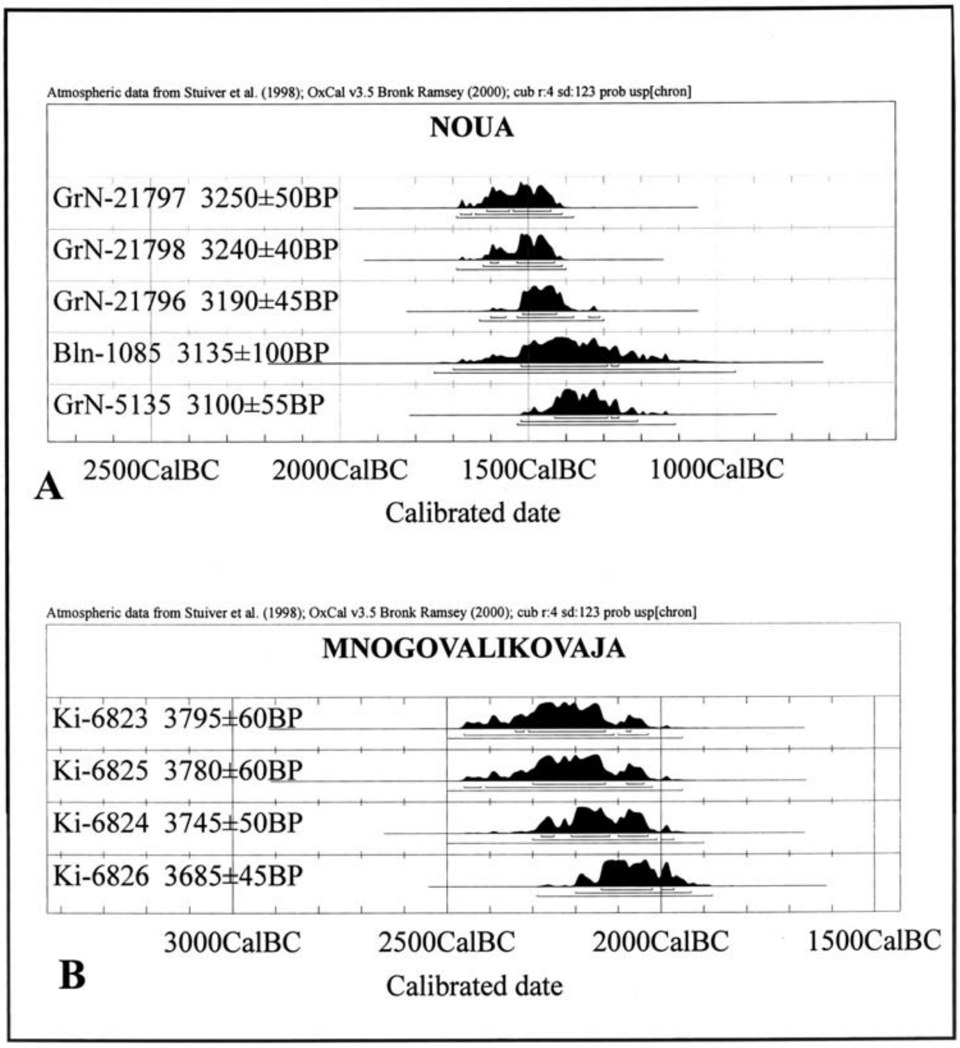

Fig. 11. Înserierea datelor ^{14}C pentru cultura Noua de la Crasnaleuca şi Mahala (A) şi pentru cultura *Monogovalikovaja* de la Zatoka-*Akkiembietskij Kurgan* (B).

de la Mycenae[115]. Ni se pare important de reamintit că, încă din 1933, la nivelul

descoperire din afara spațiului egean propriu zis în care, eventual, se poate vorbi de o asmenea piesă, cf. D. Mitrevski, Zbornik-Skopje NS 1, 1995, p. 68–69, fig. 9–11 şi pl. II/4–9.

[115] Corespunzător modelului teoretic împărtăşit la vremea aceea de majoritatea cercetătorilor

documentării de atunci, Ion Nestor înclina pentru o datare a inventarelor funerare monteorene în perioada Reinecke A2, subliniind şi legăturile cu descoperirile cunoscute la vremea aceea de la Pecica sau Ószéntiván. Totodată atrăgea atenția asupra importanței legăturilor cu stepele nord-pontice şi cu ținuturile Volgăi[116]. Dacă la vremea aceea cunoscutul pandantiv din aur din M.2 de la Poiana era considerat de „origine egeeană”[117], astăzi suntem în măsură să trimitem la o foarte bună analogie în M.3 din kurganul 2 de la Novye Jabalakly, raionul Čimišinsk, în Başkiria, din al cărui inventar face parte un set de piese de port cuprinzând o podoabă complicată din şaibe din bronz decorate *au repoussé* cu motive spiralice şi cruciforme, pandantive tubulare sau ovale din bronz, uneori decorate cu incizii, 105 perle din bronz, câteva brățări simple din bronz şi un pandantiv tot din bronz cu un motiv decorativ cu totul asemănător celui de la Poiana. Mormântul a fost încadrat la vremea publicării în prima perioadă a „culturii *Srubnaja*”[118]. Paralele foarte bune pentru podoaba complexă de la Novye Jabalakly se găsesc în câteva din mormintele de la Sintašta[119]. Datele radiocarbon de la Sintašta, mai ales cea din M.22, nu sunt de mare folos având deviații standard inacceptabil de mari, dar pe baza analogiilor cu zona Volgăi, orizontul Potapovo–Utevka–Sintašta, căruia îi aparține şi M.3 de la Novye Jabalakly, se poate data tot între 2300–1700 BC[120].

Cele două colane din M.666 de la Cândeşti sunt asociate cu un colier alcătuit din cochilii, probabil de *Dentalium,* spirale din bronz şi un pandantiv aparținând tipului aşa numit „cordiform deschis”, mai exact unei variante mai vechi caracteristică în Europa Centrală în perioada Bz B1[121], un alt pandantiv identic mai fiind găsit şi în

---

influențați în special de lucrarea lui R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und süd-ost europäische Beziehungen,* Hamburg, 1957, Ion Nestor, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960, p. 130, considera că începutul fazei mijlocii a epocii bronzului din România reprezintă momentul în care se situează relațiile cu mormintele-puț miceniene. O ultimă luare de poziție, din această perspectivă micenofilă, este contribuția lui T. Bader, în *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit,* RGZM Monographien 15, Bonn, 1990, p. 181–205.

[116] Nestor, BerRGK 22, 1932 (1933), p. 100.

[117] Dunăreanu-Vulpe, Dacia 5–6, 1936–1936 (1938), p. 153, 162, fig. 14/1; I. Nestor, *op. cit.*, p. 98.

[118] V.S. Gorbunov, SA 1, 1977, p. 155–160 şi fig. 4/3; 6/1–34; 7; /1–7. În acelaşi timp şaibele-faleră de la Novyje Jabalakly se apropie până la identitate de cele din cunoscutul tezaur de la Ostrovu Mare (D. Popescu, V. Popescu, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 881–885). Vezi, cu totul recent, o discuție pe această temă la V.I. Besedin, în vol. A.D. Prjahin (red.), *Evrazijskaja lesostep'v epohu metalla, Arheologija Vostočnoevropejskoj lesostepi* 13, 1999, p. 45–59.

[119] V.F. Gening, G.B. Ždanovich, V.V. Gening, *Sintašta. Arheologiceskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskih stepej*, Celiabinsk, 1992, p. 188–194 şi fig. 99 pentru M. 22 din marele cimitir plan şi p. 314–319 şi pl. 52; fig. 176 pentru M.7 din cimitirul plan mic.

[120] Trifonov, Arheologia i Radiouglerod, 1, 1996, p. 60–64, care foloseşte seria de foarte bune date ^{14}Cde la Krivoe Ozero, Potapovka şi Utevka.

[121] Hänsel, *op. cit.,* care le denumeşte *umgekehrt herzförmige Anhäger* plasându-le în perioadele FD III-MD I, variantele 4, vol. p. 116 şi vol. II, p. 233, lista 124 şi hărțile 25–26; V. Furmanek, *Die Anhänger in der Slowakei,* PBF XI.3, München, 1980, p. 24–25, unde se arată că aceste pandantive, aparținând variantei „*offene Herzanhäger mit inneren Mitteldorn*”, se pot data după descoperirile de la Nitriansky Hrádok, aparținând culturii Mad'arovce, Barca şi Špišsky Štvrtok din mediul Otomani sau în

M.31 de la Pietroasa Mică[122], ceea ce permite plasarea mormintelor respective şi, prin acestea, chiar a etapei Monteoru IIb, imediat după 1700/1600 a. Chr. adică la începutul aşa-numitei *Schachtgräberzeit*[123].

S-a observat mai de mult că se poate contura o etapă Monteoru, cantonată în nordul Munteniei şi caracterizată prin asocierea ceramicii de stil IIb cu elemente de caracter Noua şi cu ceramică „decorată" cu măturica[124]. Această etapă este contemporană, cel puţin în parte, cu ceea ce se numeşte „faza Balinteşti–Gârbovăţ"[125] socotită drept faza finală Monteoru sau aparţinând, de fapt, primei etape Noua[126]. Nivelul de locuire care suprapune mormântul 1 de la Cârlomăneşti–*La arman*, poate fi atribuit acestei etape, deşi cercetarea din acest loc a fost restrânsă, materialul obţinut este caracteristic şi nu poate fi lăsat de-o parte. Nuanţările de ordin cronologic privind mormântul constituie o bază, chiar dacă indirectă, pentru nuanţări corespunzătoare privind locuirea mai târzie. Materialul ceramic din stratul care acoperă gropile mormintelor de pe *Arman,* este constituit din două categorii principale atât după tehnică, cât şi după decor. Prima grupă este alcătuită din fragmente ceramice din pastă cu cioburi pisate, cu suprafaţa netezită şi acoperită cu un slip fin, iar cea de a doua din cioburi de la vase de dimensiuni mari lucrate dintr-o pastă cu aceleaşi ingrediente, dar frământată mai puţin îngrijit, arse neuniform şi aproape superficial, caracteristica lor fiind dată de suprafaţa acoperită cu striuri făcute, destul de probabil, cu o măturică (Fig. 5/5). Din prima categorie fac parte vase de dimensiuni mari, probabil vase pântecoase sau etajate, decorate cu incizii scurte, sau arcade, dispuse în benzi paralele pe umărul vaselor, într-o manieră tipică stilului Monteoru IIb (Fig. 5/1–3). Vasele din a doua categorie aparţin unor forme de genul vasului sac, cu marginea simplă şi dreaptă, de mari dimensiuni. În afara striurilor, vasele au fost decorate cu brâie simple în relief, plasate sub margine şi din care pornesc uneori segmente de nervuri, în relief

---

cimitirul HGK de la Dolný Peter, la începutul bronzului mijlociu corespunzând şi cu orizontul Koszider. Foarte important este şi inventarul funerar al unui mormânt Aunjetitz târziu de la Vinodol, în Slovacia, din care, alături de un *Ösenhalsring*, mai fac parte un ac de tipul *Hülsenkopfnadel*, o secure din categoria *Randleistenbeil*, un pumnal cu placă de înmănuşare, două *Noppenringe*, câteva saltaleone, perle tubulare şi sârme din bronz, o cochilie de melc, o daltă-străpungător din bronz, o ceaşcă şi o fusaiolă şi un pandantiv cordiform deschis, cf. J. Vladár, *Die Dolche in der Slowakei*, PBF VI.3, München, 1974, p. 31, nr. 59, pl. 11/1–20.

[122] Oancea, *op.cit.,* p. 188 şi Fig. 14/9.

[123] P. Warren, V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology,* Bristol, 1989, p. 96–97, 169, unde mormintele-puţ din cele două cercuri A şi B sunt plasate într-un interval de timp ce începe la finele Helladicului Mijlociu, puţin anterior anului1600 a.Chr. şi se termină, odată cu Helladicul Târziu IIA la 1440 a.Chr.

[124] Motzoi-Chicideanu, Şandor-Chicideanu, Dacia NS, 38–39, 1994–1995, p. 39–40; vezi şi supra nota 19.

[125] Zaharia, Dacia NS, 7, 1963, p. 139–176; eadem, în EAIVR III, M–Q, p. 103.

[126] A. Florescu, Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos 9, 1991, p. 27–28, nr. 24/O, 7.

(Fig. 5/4–5). Asemenea vase au fost descoperite acum două decenii în staţiunea de la Petrişoru, com. Racoviţeni, judeţul Buzău, fiind atribuite de către A. Oancea „aspectului cultural Petrişoru–Racoviţeni”[127]. Foarte aproape de Cârlomăneşti către est, în raza localităţii Săpoca, pe promontoriul numit *Cula Săpocii,* prin cercetări de suprafaţă, au fost descoperite materiale ceramice decorate cu măturica, pe care Oancea le-a atribuit „ultimelor faze” ale culturii Monteoru[128]. Către sud-vest, la Târgşor, în cursul săpăturilor din anul 1958, în groapa 10, aparţinând unei locuiri atribuite pe baza ceramicii – ceşti cu o toartă, askoi –, etapei Monteoru IIb, au fost găsite „resturile unui vas decorat cu măturica”[129]. La Năeni–*Zănoaga,* în nivelul cel mai de sus al complexului de locuire monteorean din aşezarea de pe *Cetăţuia 1,* au apărut numeroase fragmente de vase borcan, cu suprafaţa brăzdată cu măturica, cioburi monteorene târzii tipice, între care şi fragmente de askoi, un ciob cu decor tipic Tei–Fundenii Doamnei, fragmente de ceşti cu torţi supraînălţate şi prevăzute cu buton, omoplaţi crestaţi. Au mai fost găsite şi resturile, foarte probabil, ale unui atelier metalurgic, între care, alături de bucăţi de zgură, fragmente de vase-creuzet, dălţiţe-străpungător din bronz, se mai aflau şi câteva valve, întregi şi fragmentare, din gresie, pentru turnat verigi, bare etc. Tiparele acestea îşi au analogii foarte bune în mediile Sabatinovka, ale bronzului târziu din bazinul Niprului[130]. Se poate deosebi astfel o arie, marcată, deocamdată, de staţiunile de la Berca, unde alături de o olărie specific monteoreană târzie asociată cu specia cu *Besenstrich* s-au găsit câteva torţi cu buton specifice Noua şi un ac din bronz cu capul profilat tipic mediilor Lausitz[131], Cârlomăneşti–*Cetăţuia*[132], unde în cursul săpăturilor din 1980 a fost găsit un alt ac specific mediului Lausitz[133], Cârlomăneşti–*La arman,* Năeni–*Zănoaga,* Târgşor, Săpoca, Bozioru[134], Coţatcu[135], Petrişoru-Racoviţeni[136] şi, mai spre sud-vest în câmpie, la Glodeanu Sărat[137], în care specia ceramică constituită din vase de uz comun, cu suprafaţa brăzdată cu măturica împreună cu elemente de factură Noua, apare alături de ceramica tipică Monteoru târzie, de stil IIb, mult mai numeroasă. Formele de turnare

---

[127] Oancea, *op. cit.*, p. 183–185; idem, CAMNI 5, 1982, p. 53–58.

[128] *Ibidem*, p. 219.

[129] V. Teodorescu, Materiale 7, 1961, p. 637.

[130] Motzoi-Chicideanu, Şandor-Chicideanu, *op. cit.,* p. 65, fig. 5/1–8 pentru tipare. La Vârteşcoiu s-a găsit un fragment de tipar pentru un topor cu disc şi spin (V. Bobi, comunicare la Sesiunea anuală a Muzeului de Istorie Buzău, Aprilie 1993), aşa că nu se mai poate susţine „*încetarea activităţii centrului metalurgic din aria Monteoru*” ca urmare a expansiunii populaţiei Petrişoru-Racoviţeni (cf. Oancea, Dacia N .S. 25, 1981, p.181).

[131] Motzoi-Chicideanu, *op. cit* (supra nota 65)., p. 236–237.

[132] Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 205, fig. 7/6; 15/3; 17/1–3, 8.

[133] Motzoi-Chicideanu, *op. cit.*, p. 225, fig. 2.

[134] Oancea, CAMNI 4, 1981, p. 43 şi nota 6.

[135] Oancea, Dacia N.S. 25, 1981, p.185.

[136] Idem, CAMNI 5, 192, p 53–58.

[137] *Ibidem*, loc.cit. şi nota 8. Adaug că prin localitatea „Finţeşti”, tot acolo menţionată, trebuie înţeles de fapt complexul Năeni-Zănoaga, Finţeşti fiind satul, de pe teritoriul comunei Năeni, cel mai apropiat de staţiune.

de la Năeni–*Zănoaga* demonstrează, pentru această zonă, o relaţie cu vecinii răsăriteni, cel puţin în domeniul metalurgiei.

Decorul striat se întâlneşte relativ frecvent pe teritoriul României, mai ales la grupele bronzului târziu din Transilvania de unde se pare că a pătruns la sud de Carpaţi[138]. Decorul plastic – brâie şi segmente de brâie –, uneori asociat cu striuri este întâlnit în grupele bronzului mijlociu şi târziu din răsărit, ca şi, pentru spaţiul care ne interesează, în ariile Noua[139]. Fără a fi asociate cu decorul *Besenstrich,* vase cu brâie şi cu segmente în relief pornind din ele se întâlnesc în aria descoperirilor zise de „tip Coslogeni" la Ceacu[140], Dorobanţu[141], Grădiştea Coslogeni[142], Sultana[143] şi Ulmu[144], toate în Bărăgan. Desigur, pentru toate descoperirile Coslogeni trebuie avut în vedere că această „cultură" a fost definită numai pe baza cercetărilor de suprafaţă, fiind necesare cercetări noi şi sistematice pentru o cunoaştere temeinică şi o definire exactă. Fragmente ceramice cu decor plastic asemănător s-au găsit asociate cu altele cu decor tipic grupei Govora, într-o staţiune de la finele epocii bronzului de la Rudeni, pe Topolog[145]. Pentru segmentele de nervuri în relief, dispuse imediat din brâiele aşezate imediat sub marginea vaselor, uneori asociate cu mănunchiuri de striuri pe pântecul vaselor se pot găsi paralele şi în mediile bronzului mijlociu şi târziu din stepele nord-pontice cum ar fi într-un mormânt de la Družkovka, în Ucraina[146], sau în aşezarea de la Usovo Ozero[147], ambele în aria *Srubnaja*. O ceramică de uz comun decorată cu brâie şi nervuri în relief se găseşte în Ucraina în staţiunile Sabatinovka de la Berislav, împreună cu un tipar[148] de felul celor de la Năeni–*Zănoaga „Cetăţuia 1",* apoi la Dudčany[149], Novokievka[150] şi Zlatopol[151].

Pentru încadrarea cronologică absolută generală a acestor descoperiri ne putem folosi de mai multe date ^{14}C din aşezările Noua de la Crasnaleuca (Lista 1/12–3) şi

---

[138] Motzoi-Chicideanu, *Observaţii asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică,* p. 12–14 şi harta de la fig. 22, pe Internet la adresa: *www.archaeology.ro/imc_artarja.htm*.

[139] M. Florescu, A. Florescu, ArhMold 13, 1990, p. 65., care menţionează staţiunile de la Cândeşti, Gârbovăţ, Lichitişeni şi Truşeşti.

[140] S. Morintz, Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic, Biblioteca de Arheologie 34, Bucureşti, 1978, p. 124–125, fig. 64/6.

[141] *Ibidem*, p. 126, fig. 64/5.

[142] *Ibidem*, p. 122–124, fig. 62/7; 63/4.

[143] *Ibidem*, p. 136, fig. 75/7, 9–10; 76/2; 78/11.

[144] *Ibidem*, p. 126–136, fig. 68/4; 69/1–2, 6; 72/9–10; 73/3, 7–8.

[145] Săpături inedite 1986, I. Motzoi-Chicideanu.

[146] V.N. Gorbov, A. N. Usačuk, în Arheologičeskij al'manah 2, 1993, p.115, fig. 63–64.

[147] S. Berezanskaja, *Usovo Ozero. Poselenie srubnoj kul'tury na Severskom Donce,* Kiev, 1990, fig. 20.

[148] J.P. Gerškovič, *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres,* Archäologie in Eurasien 7, Radhen, 1999, pl. 6/10 şi tiparul la pl. 7/13.

[149] *Ibidem*, pl. 3/12.

[150] *Ibidem*, pl. 17/8; 21/5.

[151] *Ibidem*, pl. 9/21.

Mahala (Lista 1/6–7), sau Sabatinovka de la Glubokoe Ozero–2 (Lista 1/4) şi Ilicevsk (Lista 1/5).

Înserierea datelor calibrate de la Crasnaleuca şI Mahala (Fig. 11/A), pledează convingător pentru un început al grupei Noua, anterior anului 1500 a.Chr., concomitent cu etapa timpurie Sabatinovka, căci etapa a II-a se datează, măcar la Mahala, foarte clar în cursul secolelor XV–XIV a.Chr. Nu vedem nici un motiv să nu acceptăm şi pentru debutul Noua din sudul Moldovei, reprezentat prin cimitirul de la Balinteşti şi primul nivel din cenuşarul de la Gârbovăţ, ca şi pentru ultimele manifestări monteorene din nord-estul Munteniei, o datare imediat după 1600 a.Chr., acesta fiind şi momentul cu care debutează perioada târzie a epocii bronzului la nord de Dunăre.

Lista 1. Date ^{14}C utilizate în text

Nr.	Localitatea	Context	Mediu cultural	Lab. Nr.	Material	BP	Calibrat 1 sigma	Calibrat 2 sigma
1	Crasnaleuca	Aşezare niv. IV	Noua	GrN-21796	-	3190 ± 45	1515–1425 BC 68.2%)	1600–1560 BC (2.6%) 153021380 BC (90.9%) 1340–1310 BC (1.9%)
2	Crasnaleuca	Aşezare niv. III	Noua	GrN-21797	-	3250 ± 50	1610–1550 BC (20.5%) 1540–1440 BC (47.7%)	1680–1650 BC (2.5%) 1640–1410 BC (92.9%)
3	Crasnaleuca	Aşezare niv. II	Noua	GrN-21798	-	3240 ± 40	1600–1580 BC (4.3%) 1530–1430 BC (63.9%)	1620–1410 BC (95.4%)
4	Glubokoe Ozero–2	Aşezare oriz. Ia, Loc. A	Sabatinovka	Ki-5225	-	3070 ± 60	1410–1260 BC (68.2%)	1450–1120 BC (95.4%)
5	Iličevsk	Aşezare	Sabatinovka timpurie	Le- ?	-	3310 ± 40	1680–1670 BC (2.2%) 1630–1520 BC (66.0%)	1690–1490 BC (95.4%)
6	Mahala	Aşezare niv. IIb Gr. 87	Noua	Bln-1085	-	3135 ± 100	1520–1290 BC (65.4%) 1280–1200 BC (2.8%)	1700–1100 BC (95.4%)
7	Mahala	Aşezare niv. IIb	Noua	GrN-5135	-	3100 ± 55	1430–1290 BC (65.2%) 1280–1260 (3.0%)	1520–1210 BC (95.4%)
8	Ordžonikidze –Černaja Mogila	K. 3/M. 17	„Katakombnaja”	Ki-6553	Colagen	3745 ± 50	2280–2250 BC (4.5%) 2210–2120 BC (39.8%) 2100–2030 BC (23.9%)	2300–2010 BC (93.2%) 2000–1970 BC (2.2%)

9	Ordžonikidze –Černaja Mogila	K. 3/M. 27	„Katakombnaja”	Ki-6554	Colagen	3805 ± 45	2310–2190 BC (55.2%) 2180–2140 BC (13.0%)	2460–2420 BC (1.8%) 2410–2130 (90.7%) 2080–2040 BC (2.9%)
10	Ordžonikidze –Černaja Mogila	K. 3/M. 28	„Katakombnaja”	Ki-6555	Colagen	3825 ± 40	2400–2380 BC (3.0%) 2340–2190 BC (65.2%)	2460–2190 BC (87.6%) 2180–2140 BC (7.8%)
11	Ordžonikidze –Gurskaja Mogila	K. 3/M. 30	„Katakombnaja”	Ki-6556	-	3720 ± 55	2200–2030 BC (68.2%)	2290–1940 BC (95.4%)
12	Ordžonikidze –Č'kalovo o	K. 7/M. 8	„Katakombnaja”	Ki-6558	Colagen	3835 ± 40	2400–2380 BC (5.3%) 2350–2200 BC (62.9%)	2460–2190 BC (91.4%) 2170–2140 BC (4.0%)
13	Ordžonikidze –Č'kalovo 2	K. 7/M. 20	„Katakombnaja”	Ki-6559	-	3740 ± 45	2210–2120 BC (41.7%) 2100–2030 BC (26.5%)	2290–2010 BC (92.3%) 2000–1970 BC (3.1%)
14	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 1/M. 7	„Katakombnaja”	Ki-6560	Colagen	3680 ± 45	2140–2010 BC (59.6%) 2000–1970 BC (8.6%)	2200–1920 BC (95.4%)
15	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 1/M. 14	„Katakombnaja”	Ki-6561	Colagen	3710 ± 40	2200–2170 BC (6.9%) 2150–2030 BC (61.3%)	2280–2250 BC (1.1%) 2210–1960 BC (94.3%)
16	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 1/M. 15	„Katakombnaja”	Ki-6562	Colagen	3750 ± 45	2280–2250 BC (6.6%) 2230–2220 BC (1.7%) 2210–2120 BC (41.7%) 2090–2040 BC (18.2%)	2300–2020 BC (95.4%)

17	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 1/M. 18	„Katakombnaja”	Ki-6563	Colagen	3775 ± 50	2290–2130 BC (65.1%) 2080–2060 BC (3.1%)	2400–2380 BC (1.7%) 2350–2030 BC (93.7%)
18	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 8/M. 5	„Katakombnaja”	Ki-6564	Colagen	3560 ± 55	2010–2000 BC (2.5%) 1980-1870 BC (45.1%) 1850-1810 BC (12.2%) 1800-1770 BC (8.4%)	2040–1740 BC (95.4%)
19	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 8/M. 5	„Katakombnaja”	Ki-6564a	-	3620 ± 55	2110–2100 BC (1.9%) 2040–1880 BC (66.3%)	2140–1870 BC (90.2%) 1850–1810 BC (3.3%) 1800–1770 BC (1.8%)
20	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 8/M. 12	„Katakombnaja”	Ki-6565	Colagen	3690 ± 45	2140–2020 BC (61.3%) 2000–1970 BC (6.9%)	2200–1940 BC (95.4%)
21	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 8/M. 13	„Katakombnaja”	Ki-6566	Colagen	3720 ± 50	2200–2160 BC (16.0%) 2150–2030 BC (52.2%)	2290–1950 BC (95.4%)
22	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 11/M. 7	„Katakombnaja”	Ki-6567	Colagen	3680 ± 50	2140–2010 BC (59.3%) 2000–1970 BC (8.9%)	2200–1910 BC (95.4%)
23	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 11/M. 12	„Katakombnaja”	Ki-6568	Colagen	3810 ± 50	2400–2380 BC (0.8%) 2340–2320 BC (4.1%) 2310–2190 BC (52.5%) 2180–2140 BC (10.8%)	2460–2130 BC (93.2%) 2080–2050 BC (2.2%)

24	Ordžonikidze –Kruglaja Mogila	K. 1/M. 17	„Katakombnaja”	Ki-6569	Colagen	3730 ± 45	2200–2110 BC (37.4%) 2100–2030 BC (30.8%)	2290–2010 BC (92.3%) 2000–1970 BC (3.1%)
25	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 6	„Katakombnaja”	Ki-6608	Colagen	3815±45	2400–2380 BC (1.5%) 2340–2190 BC (59.6%) 2170–2140 BC (7.1%)	2460–2130 BC (95.4%)
26	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 6	„Katakombnaja”	Ki-6608a	Colagen	3770±50	2290–2130 BC (62.3%) 2080–2060 BC (5.9%)	2400–2380 BC (1.2%) 2350–2030 BC (94.2%)
27	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 12	„Katakombnaja”	Ki-6609	-	3870±40	2460–2280 BC (68.2%)	2470–2270 BC(82.6%) 2260–2200 BC (12.8%)
28	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 12	„Katakombnaja”	Ki-6609a	-	3800±50	2310–2140 BC (8.2%)	2460–2120 BC (90.3%) 2090–2040 BC (5.1%)
29	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 7	„Katakombnaja”	Ki-6610	Colagen	3765±45	2290–2130 BC (60.9%) 2080–2050 BC (7.3%)	2310–2030 BC (95.4%)
30	Ordžonikidze–Č’kalovo	K. 11/M. 7	„Katakombnaja”	Ki-6610a	Colagen	3750±45	2280–2250 BC (6.6%) 2230–2220 BC (1.7%) 2210–2120 BC (41.7%) 2090–2040 BC (18.2%)	2300–2020 BC (95.4%)
31	Sărata Monteoru	Aşezare niv. Ic3	Monteoru	Bln-3065	seminţe	3690±60	2200–2170 BC (5.3%) 2150–2010 BC (55.0%) 2000–1970 BC (93.1%)	2280–2250 BC (2.3%) 2210–1880 BC (93.1%)

32	Sărata Monteoru	Aşezare niv. Ic2	Monteoru	Bln-4619	cărbune	3919 ± 48	2470–2330 BC (64.8%) 2320–2310 BC (3.4%)	2570–2520 BC (5.1%) 2500–2280 BC (88.3%) 2250–2230 BC (2.0%)
33	Zatoka– Akkiembetskij Kurgan	M.11	Mnogovalikovaja	Ki-6823	Colagen	3795 ± 60	2340–2320 BC (3.2%) 2310–2130 BC 64.2%) 2080–2070 BC (0.8%)	2460–2110 BC (86.0%) 2100–2030 BC (9.4%)
34	Zatoka– Akkiembetskij Kurgan	M.15	Mnogovalikovaja	Ki-6824	Colagen	3745 ± 50	2280–2250 BC (4.5%) 2210–2120 BC (39.8%) 2100–2030 BC (23.9%)	2300–2010 BC (93.2%) 2000–1970 BC (9.4%)
35	Zatoka– Akkiembetskij Kurgan	M.16	Mnogovalikovaja	Ki-6825	Colagen	3780 ± 60	2300–2130 BC (60.3%) 2080–2040 BC (7.9%)	2460–2420 BC (1.5%) 2410–2020 BC (93.9%)
36	Zatoka– Akkiembetskij Kurgan	M.20	Mnogovalikovaja	Ki-6826	Colagen	3685 ± 45	2140–2020 BC (60.4%) 2000–1970 BC (7.8%)	2200–1930 BC(95.4%)

Notă: toate datele au fost calibrate cu programul OxCal v 3.5.

Literatura pentru datele ^{14}C: S.S. Berezanskaja, *Usovo Ozero. Poselenie srubnoj kultury na Severskom Donce*, Kiev, 1990; Ja.P. Geršković, Arheologičeskij Al'manah, 7, 1998, p. 61–92; E. Kaiser, în *The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper,* Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 129–150; A. Lászlo, în CCDJ 10, 1993, p. 23–41; M. Szmyt, I.T. Chernenkov, în *The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper,* Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 196–210.

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A OSEMINTELOR APARȚINÂND MORMÂNTULUI DIN EPOCA BRONZULUI DE LA CÂRLOMĂNEȘTI (JUD. BUZĂU)

NICOLAE MIRIȚOIU, ANDREI D. SOFICARU, NICU M. SULTANA

Scheletul, a cărui analiză antropologică o vom prezenta în continuare, aparține unui mormânt din cultura Monteoru şi a fost descoperit în campania 2001 prin săpăturile arheologice de salvare întreprinse în punctul *La arman* din satul Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău de către colectivul condus de Ion Motzoi-Chicideanu.

Mormântul, ce face parte dintr-o necropolă care urmează a fi dezvelită prin săpături ulterioare, a avut un inventar funerar deosebit, constând în ceramică şi obiecte de port din metal.

Analiza antropologică[1] aduce o contribuție importantă la interpretarea materialului arheologic.

Starea de conservare şi reprezentare a scheletului este destul de slabă, oasele prezentând distrugeri şi depuneri de crustă calcaroasă din mediul de zacere. De asemenea, se înregistrează şi lipsuri importante datorate afectării mormântului de către factori distructivi naturali recenți. Astfel, craniului îi lipseşte partea inferioară a parietalului stâng (distrus pe o linie oblică de la porțiunea temporală a coronarei până aproape de lambda), temporalul corespunzător şi partea inferioară a aripii sfenoidului, precum şi jumătatea stângă a occipitalului (squamă şi basioccipital). Parietalul drept prezintă şi el o lipsă importantă de formă oarecum circulară şi diametru de 8 × 8 cm, ce se întinde între unghiul antero-posterior, obelion, bosa parietală şi porțiunea terminală a complicatei. Masivul facial are partea laterală a corpului zigomaticului drept degradată şi arcada zigomatică corespunzătoare lipsă. De asemenea, lipseşte şi corpul zigomaticului stâng, care este reprezentat doar de apofiza sa frontală. Nasalele prezintă şi ele unele distrugeri mai importante la stângul. Sunt prezenți toți dinții de pe ambele arcade, dar mandibula are ramul vertical stâng lipsă şi, de asemenea, erodarea laterală a condilului drept.

Din centura scapulară sunt prezente doar jumătatea medială a claviculei din dreapta şi procesul coracoid al omoplatului stâng, iar din cuşca toracică doar 5 fragmente de coaste. De asemenea, din coloana vertebrală nu sunt prezente decât patru vertebre lombare, cu unele distrugeri ale corpurilor, dar şi a arcurilor

[1] Pentru situația arheologică vezi studiul lui I. Motzoi-Chicideanu şi D. Gugiu în acest volum, p. 5–42. Mulțumim şi pe această cale descoperitorilor pentru materialul încredințat spre studiu.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 43–51

vertebrale din care nu se mai păstrează decât apofizele articulare superioare de pe partea dreaptă.

La membrele superioare, humerusul drept prezintă degradări importante la ambele epifize, iar celui stâng îi lipsesc treimea superioară şi unele mici porţiuni din epifiza distală. Cubitusurile înregistrează şi ele unele distrugeri la epifizele superioare precum şi lipsa apofizei stiloide la dreptul şi a treimii inferioare la stângul. Din radiusuri sunt prezente doar cele două treimi distale de la dreptul (bine conservat) şi treimea proximală foarte degradată de la stângul. Scheletul mâinii este reprezentat numai prin metacarpianul I drept şi o diafiză prost conservată de la un altul.

Din bazin sunt prezente ambele coxale şi sacrumul, dar aflate într-o stare avansată de degradare. Astfel, coxalului drept îi lipsesc jumătatea superioară a aripii iliace (inclusiv spinele iliace antero- şi posteroinferioară), pubisul cu partea sa corespunzătoare din spânceana acetabulară precum şi ramul ischio-pubic. Tuberositatea ischiadică prezintă şi ea degradări importante.

Coxalul stâng este ceva mai complet, dar are creasta şi spinele iliace distruse, şi degradări avansate ale ischionului şi pubisului. Ramul ischio-pubic a rămas neracordat iar simfiza pubică lipseşte.

Sacrumul este reprezentat doar de primele două vertebre şi o mică porţiune din a treia, aripa sacrală stângă cu sectorul inferior al faţetei articulare distrus, precum şi o parte din aripa sacrală dreaptă.

De asemenea, din membrele inferioare sunt prezente numai ambele femure cu degradări importante ale condililor (medial la dreptul şi lateral la stângul) şi trohanterului mare la stângul, precum şi rotula stângă erodată şi distrusă pe partea laterală.

DIAGNOZA SEXULUI ŞI A VÂRSTEI

După caracterele bazinului sexul acestui schelet este fără îndoială feminin. Astfel, marea incizură sciatică este foarte largă, aripa iliacă este scundă şi evazată iar acetabulul are dimensiuni modeste. Sulcusul preauricular este prezent, dar mai accentuat la coxalul stâng[2]. Această diagnoză este confirmată şi de caracterele sexuale secundare ale craniului, lipsit de reliefuri craniene (glabela şi protuberanţa occipitală de gradul 0 Broca, arcurile supraciliare nule), cu marginea supraorbitară ascuţită, mastoida mică şi gracilă, bose frontale evidente precum şi dinţi de dimensiuni reduse[3].

În ceea ce priveşte indicatorii de vârstă subliniem în primul rând că molarul 3, erupt şi intrat în funcţie, prezintă doar foarte uşoare rotunjiri ale cuspizilor şi de asemenea că epifizele oaselor lungi şi sinoncondroza basilară sunt sudate (fără urme). Detailând observăm însă o uzură dentară foarte redusă, primii molari având

[2] D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, Bulletin et Mémoirs de la Société d’Anthropologie de Paris, ser 13, 6, 1979, 1, p. 11, tab. I; P. Houghton, American Journal.of Physical Anthropology, 41, 1974, p. 381–390.

[3] *Ibidem.,* p. 16, tab. II; L. E. Hoyme, M.Y. Işcan în: M.Y. Işcan, K.A.R. Kennedy (eds.), *Reconstruction of life from the skeleton*, 1994, p. 53–93.

doar mici şi izolate insule de dentină (gradul 3/+ 3 Brothwell), premolarii şi caninii insule punctiforme, iar incisivii insule liniare ale suprafeţelor masticatoare. De asemenea, unele epifize şi joncţiuni sunt deschise. Astfel, creasta iliacă (după un mic fragment izolat) a avut cel puţin unele porţiuni nesudate, joncţiunea dintre primele două vertebre sacrale este deschisă, iar epifiza sternală a claviculei neunită cu diafiza. După schema lui Brothwell[4] uzura dentară corespunde unui interval de vârstă cuprins între 17–25 ani, interval ce poate fi însă redus la 18–23 de ani datorită precizărilor oferite de ceilalţi indicatori[5].

CARACTERIZAREA ANTROPOLOGICĂ

Starea de conservare a craniului descrisă mai sus nu a permis prelevarea unor dimensiuni importante (în special lăţimile), dar atât cât s-a păstrat împreună cu unele aprecieri şi estimări vizuale (vezi dimensiunile şi indicii în tab. 1) constituie o bază suficientă pentru o discuţie a caracterelor antropologice[6]. Astfel, neurocraniul foarte lung şi de înălţime mare prezintă un indice vertico-longitudinal din categoria camecrană (spre limita cu categoria ortocrană). Indicele cranian (estimat) a fost fără îndoială dolicocran (sau poate chiar hiperdolicocran). În norma verticală este ovoid iar în cea occipitală are formă de casă. În norma sagitală frontalul este lung şi mijlociu de curbat, parietalul foarte lung şi cu o curbură (estimată) foarte slabă, iar occipitalul este mijlociu de lung şi destul de puţin curbat. Fruntea are în norma anterioară o lăţime minimă din categoria mijlocie/mare şi o lăţime coronară foarte mare, marginile ei fiind astfel divergente.

Masivul facial este înalt spre foarte înalt şi de are lăţimile feţei superioare din categoria mijlocie. Lăţimea mijlocie a feţei se încadrează însă în categoria mare. Probabil, indicele facial a fost leptoprosop (poate la limita inferioară a categoriei). Lungimea (adâncimea) feţei este foarte mare şi în raport cu lungimea mare a bazei craniului realizează un indice gnatic din categoria prognată. De asemenea, prognatismul masivului facial este subliniat şi de unghiul din prostion al triunghiului facial. Nasul are o înălţime mijlocie/mare şi o lăţime mică, indicele nasal fiind leptorin. Marginea inferioară a aperturii piriforme este antropină iar spina nasală are o dezvoltare de gradul 2–3. Fosa canină este mijlociu de adâncă. Orbitele de formă cvadrangulară şi colţuri rotunjite au lăţimea mijlocie şi înălţimea

[4] D.R. Brothwell, *Digging up bones*, Ithaca, New York,1981, p. 72, fig. 3.9.

[5] W.M. Bass, *Human osteology – a laboratory and field manual,* Archaeological Society, Special Publication, 1987, tab. 23 şi tab. 31; T. W. McKern, J. H. Stewart, US. Quatermaster Research and Developement Center, Technical Report E. P.–45, 1957, tab. 21 şi tab. 22; N. Miriţoiu, A. Soficaru, Annuaire Roumaine d'Anthropologie 36, 1999, p. 5, tab. 4.

[6] Tehnica dimensionărilor după: R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in sistematischer Darstellung,* Jena, 1914, p. 504–584; G. Bräuer, în: R. Knnusmann (ed.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart, New York, I, p. 160–232. Observaţiile morfoscopice după: Martin, *op. cit.*, p. 584 şi urm. Clasificarea dimensiunilor după: V.P. Alexeev, G.F. Debeţ, *Kraniometrija. Metodika antropologičeskih issledovanij,* Moscova, 1964, p. 114–122; Bräuer, *op. cit.*; G. Olivier, *Pratique anthropologique,* Paris, 1960, p. 181–182.

mică, indicele orbitar fiind mesoconc (mai accentuat la dreapta). Arcadele dentare au formă parabolică şi lăţimea maximă din categoria mare iar palatul este lung, cu indicele palatal leptostafilin.

Mandibula are simfiza uşor reliefată şi de înălţime foarte mare, contribuind astfel la înălţimea morfologică a feţei, ce se încadrează în categoria înaltă. Corpul mandibular este, de asemenea, foarte înalt, dar de grosime mijlocie, indicele de secţiune (robusticitate) încadrându-se în categoria mică. Ramul vertical este scund şi larg, iar unghiul mandibular de valoare mijlocie are gonioanele drepte.

În sfârşit, mai precizăm că, după indicii dentari, dentiţia, atât maxilară, cât şi mandibulară, este microdontă.

Scheletul postcranian este eutrofic şi prezintă inserţii musculare foarte şterse. Din păcate însă, singurele lungimi ce au putut fi măsurate sunt cea fiziologică a cubitusului drept şi cea maximă a femurului stâng (vezi dimensiunile şi indicii în tab. 2). Aceasta ne împiedică să calculăm indicii de rezistenţă şi robusticitate şi ne limitează comentariile.

La nivel general–vizual putem însă aprecia că, scheletul era mijlociu de gracil.

Secţiunea humerusului era eurimeră, iar femurele cu o linie aspră slab dezvoltată au un pilastru nul şi sunt foarte aplatizate (hiperplatimere) în regiunea subtrohanteriană.

Statura, calculată prin lungimea maximă a femurului (stâng) este după metoda lui Pearson[7] de 152,5 ± 3.3 cm, iar după cea a lui Trotter & Gleser[8] de 155 ± 3,72 cm, valori ce o încadrează astfel la limita superioară a categoriei submijlocii şi în categoria mijlocie din scara de clasificare a lui Martin[9].

În ceea ce priveşte tipul antropologic criteriile discutate mai sus ne permit să opinăm că este vorba de o reprezentantă a tipului nordic, dolicocrană, camecrană, cu faţa înaltă, nas leptorin şi orbite mezoconci. Nu trebuie negate însă şi unele influenţe protoeuropoide evidenţiate în special prin prognatismul masivului facial (poate şi prin lăţimea acestuia) şi statura nu destul de înaltă.

OBSERVAŢII BIO-PATOLOGICE

În primul rând trebuie să remarcăm starea excelentă a aparatului dento-maxilar. Astfel, dentiţia este lipsită de carii şi depuneri de tartru iar suportul osos nu prezintă resorbţie alveolară. Ocluzia este normală (cap la cap), iar uzura dentară (după cum am văzut mai sus) destul de redusă (fig. 1c).

De asemenea, în ceea ce priveşte markerii de stres din perioada de creştere, nu se înregistrează decât o singură linie de hypopasie a emailului dentar la caninul mandibular dreapta. Situată la 8 mm de vârful dintelui, acesta documentează un episod maladiv/carenţial ce a survenit în jurul vârstei de 3 ani[10]. În al doilea rând ne atrage atenţia aspectul faţetelor auriculare ale coxalelor şi sacrumul. Astfel, dacă

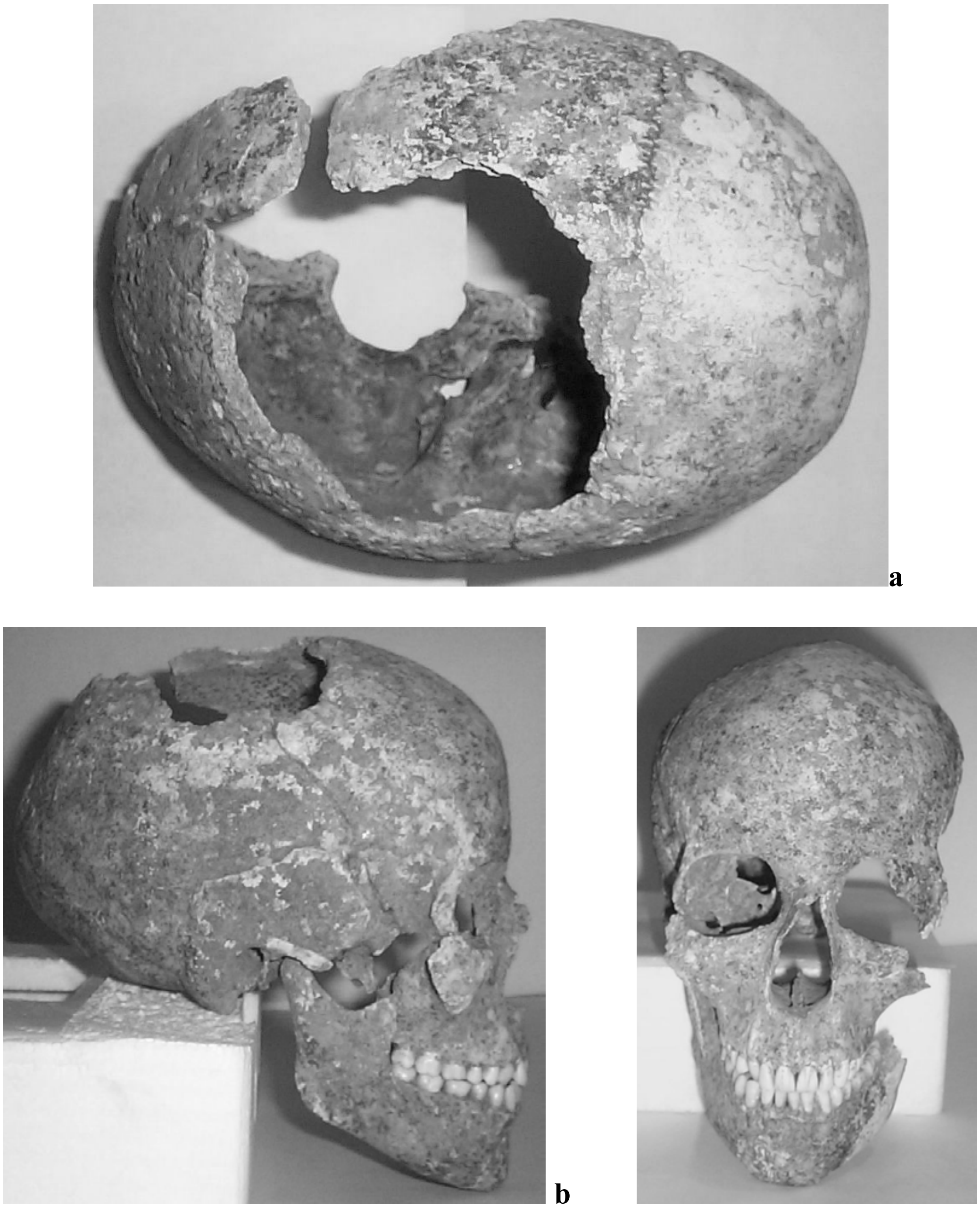
---

[7] K. Pearson, Phylosophical Transactions of the Royal Society, ser. A 192, 1998, p. 169–244.

[8] M. Trotter, G.C. Glesser, American Journal of Physical Anthropology 10, 1952, 4, p. 463–514.

[9] Martin, *op. cit.,* p. 208.

[10] J.R. Lucacs, în: Işcan, Kennedy (eds.), *op. cit*., p. 261–286.

a b c

Fig. 1. Craniul de la Cârlomăneşti: a) norma verticală în care se observă lipsa de substanţă osoasă din bolta craniană; b) norma laterală dreapta în care este pus în evidenţă şi prognatismul masivului facial; c) norma anterioară.

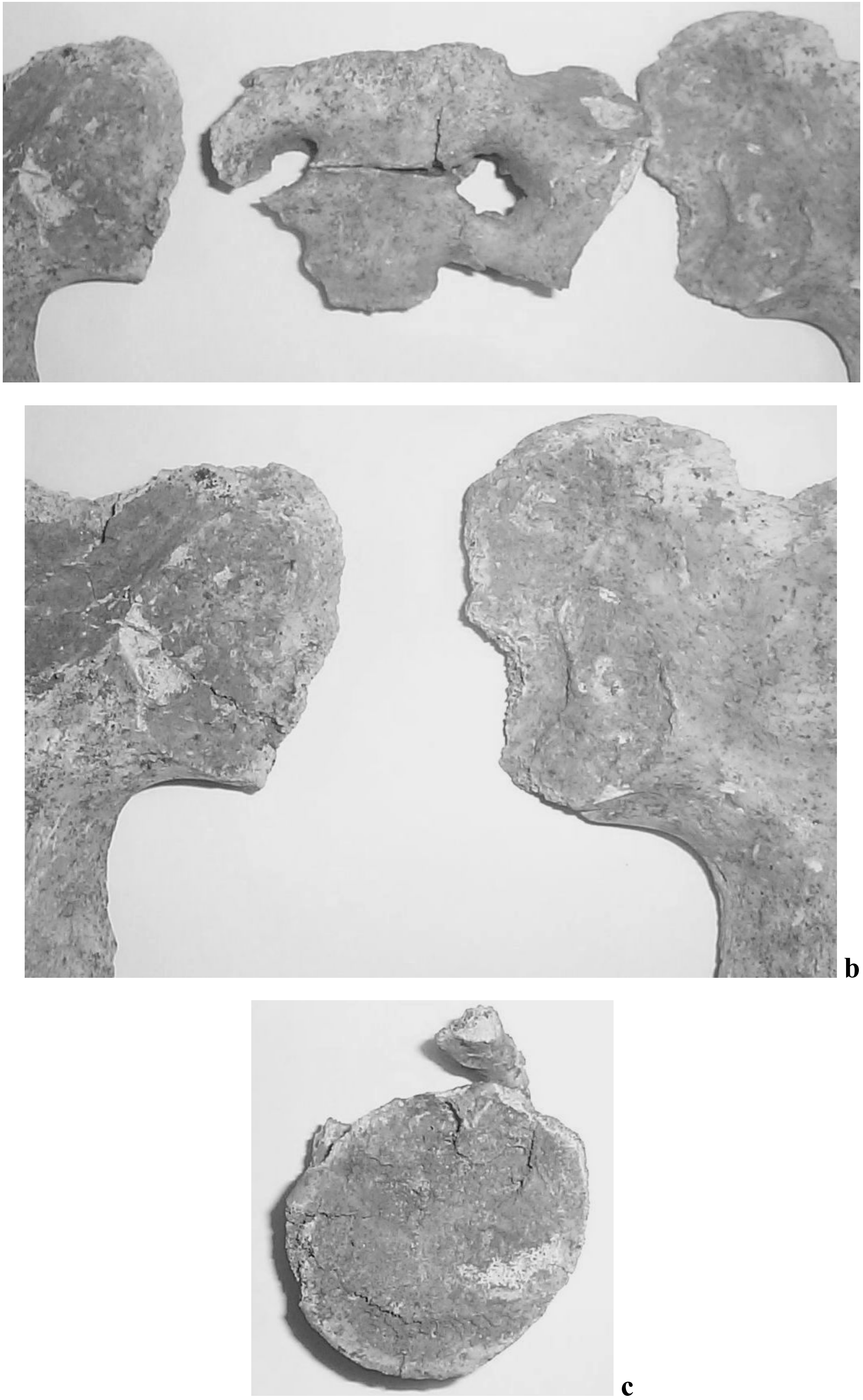

Fig. 2. Schelet postcranian: a) coxalele şi sacrumul; b) coxalele cu diferențe de formă și mărime ale fațetelor auriculare. A se observa rugozitățile și neregularitățile celei din dreapta; c) fața inferioară a celei de 3 – a vertebre lombare ce prezintă hernieri ale nucleului pulpos.

faţeta auriculară stângă şi cea corespunzătoare a sacrumului au înfăţişarea şi dimensiunile normale, cea dreaptă prezintă o suprafaţă rugoasă cu accentuate reliefuri şi denivelări, formă anormală neregulată, precum şi dimensiuni mult mai mari (fig. 2a şi 2b). Din păcate, cea corespunzătoare a sacrumului lipseşte, mare parte din aripa sacrală dreaptă fiind distrusă. Deosebit de important de remarcat este însă faptul că o mică porţiune (de cca 1 × 1,5 cm) din aceasta se păstrează sudată de faţeta auriculară iliacă (lângă marginea sa anterioară), dovedind un început de anchiloză a articulaţiei sacroiliace din dreapta (sechele postinfecţioase ?). Sacrumul, judecând după cât s-a păstrat şi el are un aspect anormal, asimetric, fiind înclinat spre partea dreaptă la care aripa sacrală este homobazală spre deosebire de stânga care este hypobasală. De asemenea, şi vertebrele lombare au corpurile asimetrice, iar suprafaţa inferioară a corpului celei de-a treia lombare este neregulată şi prezintă două hernieri de dimensiuni mari (fig. 2c). Prima în formă de semilună este localizată lângă marginea anterioară (uşor ,spre dreapta) iar a doua la partea posterioară, spre canalul rahidian. Lipsa lombarei a 4-a ne împiedică însă să elucidăm situaţia. Înainte de a încerca o explicaţie mai trebuie precizat şi că sulcusul preauricular, care dovedeşte cel puţin o naştere[11] este mai accentuat pe partea stângă. De asemenea, atât acetabulele, cât şi epifizele proximale ale femurelor sunt normale şi nu prezintă diferenţe dimensionale.

Aceste constatări, fără îndoială incomplete, ne fac să credem că în acest caz ar putea fi vorba de o anomalie de dezvoltare a coloanei vertebrale şi sacrumului, iar sacroileita din dreapta s-ar putea datora unor complicaţii postpartum.

O ultimă chestiune priveşte lipsa unei porţiuni din bolta craniului (în special din parietalul drept) descrisă la starea de conservare. Aspectul marginilor de distrugere arată că acesta nu se datorează factorilor distructivi recenţi (naturali sau antropogeni) şi că a fost produsă în vechime. O explicaţie certă este însă dificilă. Posibilitatea ca această lipsă să se datoreze unei trepanaţii craniene, ale cărei margini (doveditoare) s-au distrus în mediul de zacere, nu este totuşi exclusă (fig. 1a şi 1b).

CONCLUZII

Analiza antropologică a unui singur mormânt dintr-o necropolă (indiferent cât de spectaculos s-ar prezenta scheletul acestuia şi cât de sofisticată ar fi metodologia) nu permite vreo discuţie asupra structurii antropologice şi reconstrucţiei vieţii populaţiei cărei i-a aparţinut.

Concluziile nu pot deci depăşi stadiul unor enumerări rezumative a celor constatate. Astfel, este vorba de scheletul unei persoane de sex feminin, cu vârsta de 18–23 ani, aparţinând tipului nordico-protoeuropoid al rasei europoide, lipsită de patologie dento- maxilară, dar prezentând anomalii de dezvoltare ale coloanei vertebrale şi complicaţii postpartum asupra articulaţiei sacroiliace. O lipsă din bolta craniului ar putea fi interpretată ca o trepanaţie craniană.

[11] H. Ulrich, Anthropologie (Brno) 14, 1976, 1–2, p. 125–130.

Tabelul 1

Craniu – dimensiuni şi indici. Clasificarea în categorii după: (1) Alexeev & Debec 1964, (2) Bräuer 1988, (3) Olivier 1960

Nr. Martin / Dimensiuni şi indici	Valoare	Categoria
1. g – op	191	f. lung
2. g – i	180	f. lung
3. g – l	184	
5. n – ba	102	lungă
7. ba – o	40	f. mare
9. ft – ft	95	mijlocie
10. co – co	121	f. lată
17. ba – b	133	înalt
26. arc n – b	128	lung
28. arc l – o	111	mijlociu
28 (1). arc l - i	65	
29. n – b	111	lungă
30. b – l	122	f. lungă
31. l – o	93	mijlocie
31 (1). L – i	61	
40. ba – pr	107	f. mare
42. ba – gn	120	
43. fmt - fmt	101	mijlocie
43 (1). fmo - fmo	93	mijlocie
46. zm - zm	98	lată
47. n – gn	118	înaltă
48. n – pr	71	înaltă
50. mf - mf	21	
51. mf – ek (dr.)	40	mijlocie
51. mf – ek (stg)	40	mijlocie
52. î orb. (dr)	32	mică
52. î orb. (stg)	31	f. mică
54. lat. nas	23	mică
55. n – ns	50	mijlociu
61. ekm - ekm	63	lat
62. ol – sta	50	f. lung
63. enm - enm	39	mijlociu
64. ad. palat	15	
69. id.-gn	35	f. înaltă
69 (1). înălţ. f.m.	33	f. înaltă
69 (3). gros. f.m.	12	mijlocie
70. î ram vert.	52	mică

Tabelul 1 (continuare)

71a. lat. min. ram vert.	33	mare
72b. unghi pr – n - ba	73,98°	mare
72 (5). unghi n – pr - ba	66,38°	prognat, mică
79. unghi mand.	127°	mijlociu
80 (2). lung. dent (Pm1 - M3)	41	
80 (2). lung. dent mand.	45	
I 2. (17:1)	69,63	camecran, f. mică
I 12. (9:10)	78,5	mică
I 17. (28:26)	86,71	mijlocie
I 22. (29:26)	86,71	mijlocie
I 25. (31:28)	87,78	mare
I 26. [31(1):28(1)]	93,84	
I 42. (52:51)	80,00	mescochonc, mică
I 42. (52:51)	77,5	mescochonc, mică
I 48. (54:55)	46,50	leptorin, mică
I 58. (63:62)	78,00	leptostafilin, mică)
I 59. (64:63)	38,46	ortostafilin
I 60. (40:5)	104,90	prognat, mare
I 66. [69(3):69(1)]	36,36	mică
I 68. [80(2):5] max	40,19	microdont
I 68. [80(2):5] mand	44,11	microdont
I 39 (1). (48:46)	72,44	mijlocie
I 69. (40:1)	56,02	
- (48:17)	53,38	mare
- (71a:70)	63,46	mare

Tabelul 2

Schelet postcranian – dimensiuni şi indici

Nr. Martin / Dimensiuni şi indici	Valori	
	dr.	st.
Claviculă		
4. diam. vert.	9	-
5. diam. sag.	11,5	-
6. perim.	32	-
4:5. i. secţ.	78,26	-
Humerus		
5. diam. max.	22,5	-
6. diam. min.	18,5	(18,5)
7. perim. min.	(60)	(56)
7a. perim. mijl.	64	(63)
6:5. i. secţ.	82,22	-

Tabelul 2 (continuare)

Radius		
3. perim. min.	38	-
4. diam. transv.	15	-
5. diam. sagit.	12	-
5(5). perim. mijl.	40	-
5:4. i. secț.	80	-
Cubitus		
2. lung. fiziol.	215	-
3. perim. min.	36	-
11. diam. dors – vol.	13,5	(13)
12. diam. transv.	15	(16)
3:2. i. lung. – gros.	16,74	-
11:12. i. secț.	90	(81,25)
Femur		
1. lung. max.	-	410
6. diam. sagit. mijl.	26	26
7. diam. transv. mijl.	26	26
8. perim. mijl.	80	80
9. diam. transv. subtroh.	32,5	32
10. diam. sagit. subtroh.	24	23
13. lăț. ep. sup.	84	-
15. diam. vert. col	30	31
16. diam. sagit. col	24	26
17. perim. col	87	87
18. diam. vert. cap	42	-
19. diam. transv. cap	41	-
6:7. i. secț. mijl. (pilastric)	100	100
10:9. i. secț. sup. (platimeric)	73,84	71,87
16:15. i. secț. col	80,00	83,87

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF A SKELETON DESCOVERED IN A BRONZE AGE GRAVE AT CÂRLOMĂNEŞTI (BUZĂU COUNTY)

ABSTRACT

The analyzed skeleton belongs to a Bronze Age (Monteoru culture) grave discovered in 2001 at *La arman* point (Cârlomăneşti thorp, Verneşti village, Buzău County) by Ion Motzoi Chicideanu.

The state of preservation is weak, the skeleton showing missing and lacking parts which does not permit enough anthropological considerations.

The pelvis and secondary elements of skull indicate female sex. The age of death was 18–23 years old as tracked by dental abrasion and un-sutured epiphyses.

The shape of the skull gives us reasons to approach it as being a Nordic – protoeuropid type, being dolichocranic and camecran, with high face, leptorhin nose and mesoconc orbits, prognathism and stature. The skeleton is middle gracile and it has weak muscular insertions (enthesopaty).

According to Pearson (152.5 m) and following Trotter and Glesser (155 m), her stature has been framed as medium complying with Martin.

The dentition has no pathology, but the skeleton has shown growth anomalies of vertebral column. This person also suffered of some postnatal serious sequels. Preauricular groove show that it had at least one birth.

The right parietal shows a circular hole (8 × 8 cm), which probably could be due to a cranial trepanation with edges destroyed in soil.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig.1. The skull: a) Superior view where it could observe the missing part from cranial vault; b) Right lateral view with prognathism; c) Anterior view.

Fig.2. Postcranial skeleton: a) Coxal bones and sacrum; b) Coxal bones with differences in shape and size of auricular surfaces, with irregularities and rugosities on the right coxal; c) Inferior face of the 3rd lumbar vertebra who present herniations of vertebral body.

PIEPTENI DIN CORN ŞI OS DIN SECOLELE IV A.CHR.–I P.CHR., DE LA DUNĂREA DE JOS*

ANCA GANCIU

Pieptenii-pandantivi din corn şi os sunt apariţii rare în inventarul arheologic al aşezărilor şi necropolelor geto-dacice. Din punct de vedere morfologic au fost diferenţiate trei tipuri care pot fi datate între secolele IV a.Chr.–I p. Chr. Primele două tipuri sunt producţii locale. Unele probleme de datare şi încadrare culturală apar în legătură cu tipul III.

Pieptenii din corn şi os care pot fi dataţi în epoca Latène reprezintă o categorie de obiecte de podoabă şi toaletă mai puţin cunoscută în literatura de specialitate de la noi. Această situaţie ar putea fi explicată prin faptul că sunt piese rare, unele din ele aflate în stare fragmentară. În schimb sunt bine cunoscute piese provenite din descoperiri datate în perioade mai recente, din România, Bulgaria, Serbia, Croaţia, Cehia, Slovacia şi Germania[1].

În România, până la această dată, singurele preocupări pentru această categorie de obiecte de epocă Latène sunt cele ale lui C. Beldiman, care a publicat un articol despre două exemplare din corn de la Sighişoara – „Dealul Viilor" jud. Mureş (nr. cat. **27**) şi Sânsimion jud. Mureş (nr. cat. **26**), împreună cu un catalog preliminar cu descoperiri mai vechi din Dacia preromană[2]. Cu această ocazie autorul propune o primă clasificare şi încadrare cronologică a celor două piese publicate. În acelaşi catalog este menţionată prezenţa unui pieptene din os într-un bordei din aşezarea de la Vlădiceasca[3] datat în sec. III a.Chr.

Prima descoperire din această serie care poate fi datată în intervalul cronologic cuprins între sec. IV–I a.Chr şi, eventual, sec. I p.Chr., provine de la Ocna Sibiului, jud. Sibiu (nr. cat. **8**) şi este publicată în lucrarea lui V. Pârvan,

* Desenele, atât cele inedite, cât şi cele preluate după diferiţi autori, au fost făcute de către Cristina Georgescu de la Institutul de Arheologie .

[1] *Goldhelm, Schwert und Silberschätze*, *Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit,* Frankfurt am Main, 1994, p. 205, nr. 80.18; M. Ignat, *Dacii liberi din Moldova – Contribuţii arheologice – Necropolele de la Podeni si Zvorâştea,* Iaşi, 1999, p. 120 (cu bibliografie); J. Mladenova, ArheologijaSofia 3, 1961, 4, p. 46–50, (cu bibliografie); G. Tabakova-Čanova, L. Getov, ArheologijaSofia 9, 1969, 4, p. 36, fig. 20; S. Thomas, AFB 8, 1960; S. Petković, Starinar 49, 1998, p. 215–228, fig. 1, 2.

[2] C. Beldiman, SCIVA 41, 1990, 1, p. 111–113, fig. 1–2.

[3] *Ibidem,* p. 111 şi nota 1 unde este menţionată descoperirea unui pieptene din os într-o groapă de cult; D. Şerbănescu, *Contribuţii arheologice la civilizaţia geto-dacilor din centrul Câmpiei Române,* teză doctorat, 1998, p. 66, menţionează descoperirea piesei, dar într-un bordei.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 53–82

„Getica". Cu această ocazie autorul propune datarea acesteia în epoca Latène şi discută despre unele piese din bronz de forme diferite, găsite în mediul celtic[4]. O parte din descoperirile de la Poiana, com. Nicoreşti, jud. Galaţi (nr. cat. **9, 11, 14, 23–24, 31**) precum şi cele de la Sighişoara – „Wietenberg" din anii 1902–1904 (nr. cat. **28**–**30**)[5] au fost publicate sumar. Încadrarea cronologică a pieselor în epoca Latène s-a făcut pe baza contextului stratigrafic în care au fost găsite şi prin analogie cu unele descoperiri din mediul celtic cunoscute la acea vreme apărute în lucrarea monumentală semnată de J. Déchelette[6]. Descoperirile mai recente (nr. cat. **2–8, 15–16, 18–22, 26–27**) au fost datate de către autori în acest interval cronologic pe baza condiţiilor stratigrafice în care au fost găsite fără a face obiectul unor discuţii mai ample. Piesele în discuţie nu sunt spectaculoase şi nu oferă indicii cronologice foarte sigure. Articolul de faţă se doreşte a fi un prim pas în punerea în circulaţie a acestei categorii de inventar arheologic.

Obiectele din corn şi os încadrate în categoria pieptenilor, sunt lucrate dintr-o placă din corn sau os de formă trapezoidală sau semicirculară. În unele cazuri, piesele au la partea superioară un mâner perforat (**tipul I,** fig. 1/1–7, 9; fig. 2–5). Potrivit condiţiilor de descoperire, se pare că acestea sunt formele cele mai vechi. Dimensiunile reduse ale pieselor ne determină să le considerăm ca fiind obiecte cu rol ornamental, fiind utilizate ca podoabe de cap sau pandantivi, ipoteză avansată şi de M. Ignat[7]. Pentru aceeaşi utilitate pledează şi A.D. Alexandrescu, plecând însă de la decorul uneori bogat care apare pe una sau pe ambele feţe (un singur caz la Zimnicea) ale pieptenilor descoperiţi în necropola de la Zimnicea, jud. Teleorman[8]. Credem că prezenţa pieptenilor în mormintele de la Zimnicea, atribuite de autoare, pe baza inventarului funerar, unor femei sau adolescente, la care se adaugă mormântul, probabil de copil, din necropola de la Stelnica – „Grădiştea Mare"[9], jud. Ialomiţa, este un argument în plus pentru folosirea acestor piese ca obiecte de podoabă şi nu de toaletă. Suntem de părere că este necesară precizarea că mânerul perforat şi decorul uneori bogat care apare pe piesele de tip I, nu sunt argumente suficiente pentru a le considera obiecte de podoabă, la acestea trebuie adăugată dimensiunea redusă a pieptenilor de tip I şi prezenţa lor în morminte atribuite pe baza inventarului funerar unor persoane de sex feminin în cele două necropole menţionate mai sus.

Pieptenii încadraţi în tipul **II** (fig. 6/1, 2; fig. 7–8) au dimensiuni mai mari decât descoperirile de tip I. Sunt lucraţi dintr-o singură placă de corn, nu mai este prezent mânerul de formă aproximativ trapezoidală, iar repertoriul ornamental este mult mai sărac decât în cazul tipului I. Plecând de la dimensiunile considerabil mai

---

[4] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 529, fig. 365.

[5] K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara–Schässburg,* Bonn, 1971, p. 44, pl. 64/35, 36, 38

[6] J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine,* II, 1914, 3, p. 1 102, fig. 455, p. 1 249–1 250, fig. 533/5–10.

[7] Ignat, *op. cit.,* p. 120.

[8] A.D. Alexandrescu, Dacia N.S. 24, 1980, p. 52

[9] Informaţie dr. N. Conovici.

mari ale pieselor de tip II, nu excludem posibilitatea ca acestea să fi avut şi un scop utilitar. În cazul pieselor de acest tip perforaţia apare în partea superioară a corpului[10]. Nu este exclusă existenţa la nord de Dunăre, a unor piepteni pentru toaletă din lemn sau corn, asemănători celor din aşezarea de la Elizavetovka, unde se datează în sec. IV–III a.Chr. (Rusia)[11]. Un exemplu posibil ar putea fi dat de piesa fragmentară de la Delniţa, jud. Harghita (nr. cat. **22**), de tip neprecizat. Latura dreaptă care se păstrează ar putea indica posibilitatea ca acesta să fi avut două rânduri de dinţi dispuşi bilateral. Piesa provine dintr-o descoperire întâmplătoare însă în zonă au fost semnalate şi fragmente ceramice datate în sec. I a.Chr.

TIPOLOGIA FORMELOR

Un element definitoriu pentru încadrarea tipologică a pieselor o constituie prezenţa sau absenţa mânerului profilat. În funcţie de acesta am clasificat pieptenii în trei tipuri: I) piepteni cu mâner, II) piepteni fără mâner şi tipul III) care este reprezentat printr-o singură piesă ajurată, fără analogii în spaţiul getic.

I) *Piepteni cu mâner*

Mânerul are formă aproximativ trapezoidală sau cu lobi într-un singur caz şi este perforat în partea superioară sau la limita dintre mâner şi corp. Diferenţierile date de dimensiunile şi forma mânerului nu au fost luate în considerare atunci când s-a încercat încadrarea pieselor într-una din variante. Prezenţa mânerului cu lobi în cazul descoperirii de la Poiana a impus încadrarea acesteia în varianta Ib.

Corpul poate avea formă aproximativ dreptunghiulară, trapezoidală, triunghiulară sau semicirculară. Forma umerilor şi a corpului pieselor diferă, astfel încât încadrarea tipologică s-a făcut pe forme generale. Sunt piepteni cu dimensiuni cuprinse între 3,5–5,5 cm înălţime şi 2,5–5 cm lăţime; dinţii reprezintă aproape jumătate din suprafaţa corpului.

Ia. *Piepteni cu mâner trapezoidal*. Este forma cu cea mai largă răspândire.

Ia1. *Piepteni cu proeminenţe pe laturile corpului*. Apar la Bâzdâna, jud. Olt (fig. 1/1), Ocna Sibiului (fig. 1/2), Zimnicea (fig. 1/3, 4, 5) şi Davideni, jud. Neamţ (fig. 1/9). Proeminenţele sunt dispuse sub umeri, dar pot să apară şi pe mâner, mai mult sau mai puţin aplatizate. Un caz aparte este cel de la Zimnicea (fig. 1/5), unde proeminenţele fac trecerea de la umeri la corp. La Davideni proeminenţele apar pe corp şi pe mâner, rezultând un mâner treflat (fig. 1/9).

---

[10] Cu excepţia unei piese de la Sighişoara – „Wietenberg” (nr. cat. **28**) pentru care avem doar o fotografie neclară după care a fost realizat desenul şi în care nu se vede perforaţia şi Poiana (nr. cat. **14**), desenele au fost realizate după piese (nr. cat. **23, 29–30**), au fost preluate după diverşi autori (nr. cat. **22, 24, 26**), pentru piesa de la Popeşti am avut o schiţă oferită cu amabilitate de dr. A. Stoia, pentru pieptănul de la Bâzdâna am avut o schiţă oferită de dr. V.V. Zirra, iar pentru descoperirea de la Sighişoara – „Dealul Viilor” am avut un desen pus la dispoziţie cu amabilitate de către dr. R. Harhoiu.

[11] K. K. Marčenko, V. G. Žitnikov, V. P. Kopylov, *Elizavetovskoe gorodišče na Donu/Die Siedlung Elizavetovka am Don,* Moscova, 2000, pl. 71/116.1, p. 63.

Fig. 1. Piepteni din corn şi os: 1 Bâzdâna (după schiță V.V. Zirra); 2 Ocna Sibiului (după V. Pârvan); 3–6 Zimnicea (după A.D. Alexandrescu); 7 Poiana (după R. şi Ecaterina Vulpe); 8 Starye Kiiški (după A.I. Meliukova, no scale); 9 Davideni (după I. Mitrea).

Decorul. Cu excepția unui pieptene de la Zimnicea (fig. 1/3) care este nedecorat, piesele încadrate în această variantă sunt ornamentate pe una sau pe ambele fețe, cu cercuri simple, grupe de cercuri concentrice sau cu decor mixt. Cercurile sunt dispuse pe toată suprafața corpului. La Bâzdâna apar şiruri orizontale constând din opt grupe formate din câte două cercuri concentrice cu punct şi unul în jurul perforației, incizate neregulat (fig. 1/1); la Ocna Sibiului sunt şase cercuri simple cu punct, dispuse pe toată suprafața piesei, în asociație cu trei semicercuri cu punct (fig. 1/2); la Zimnicea, pe o piesă apar patru grupe formate din câte două cercuri concentrice cu punct (fig. 1/4), iar un alt exemplar este ornamentat cu şase cercuri simple cu punct, dispuse pe verticală (fig. 1/5). La Davideni

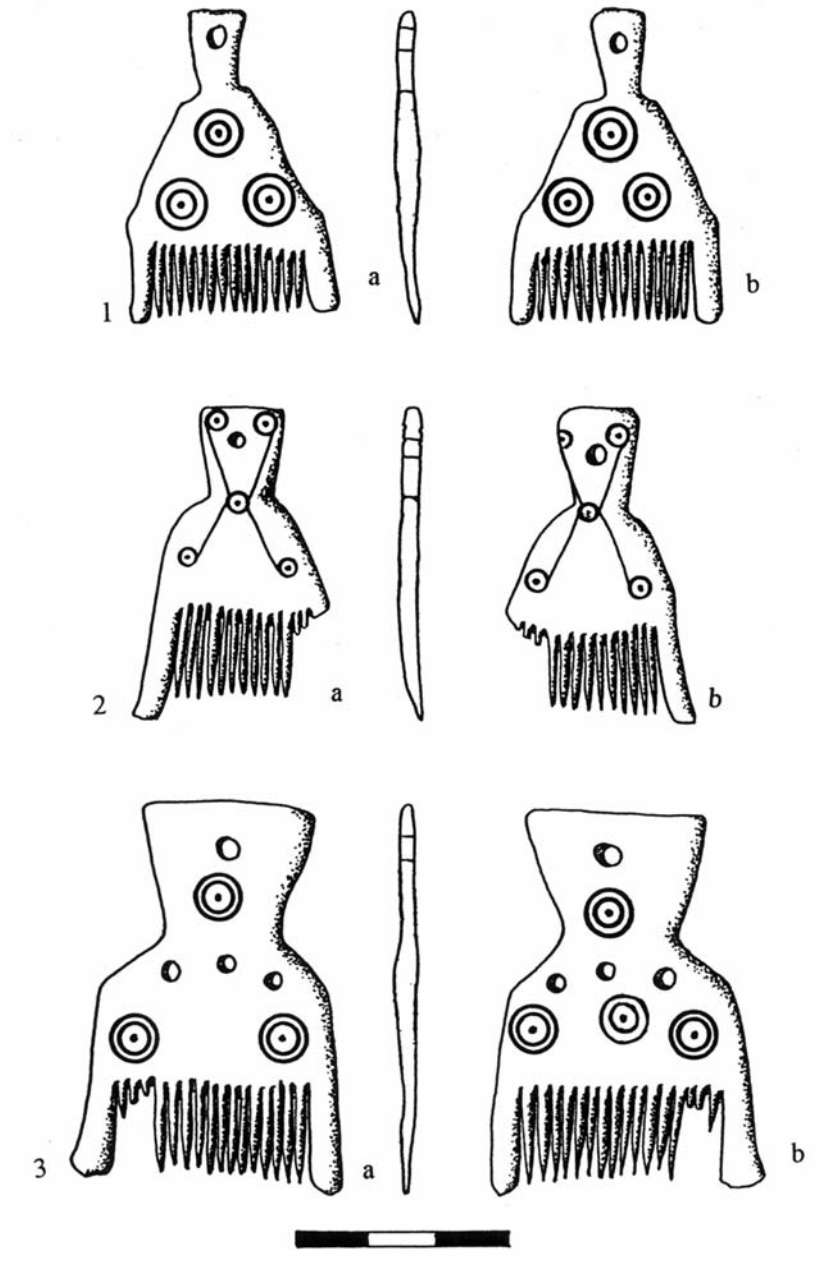

Fig. 2. Piepteni din corn şi os: 1–3 Poiana.

apar 14 + 1 grupe de cercuri concentrice cu punct în centru, dispuse pe toată suprafaţa corpului şi în centrul mânerului unde încadrează perforaţia. Cercurile care apar pe corp sunt separate de incizii dispuse aproximativ vertical (fig. 1/9).

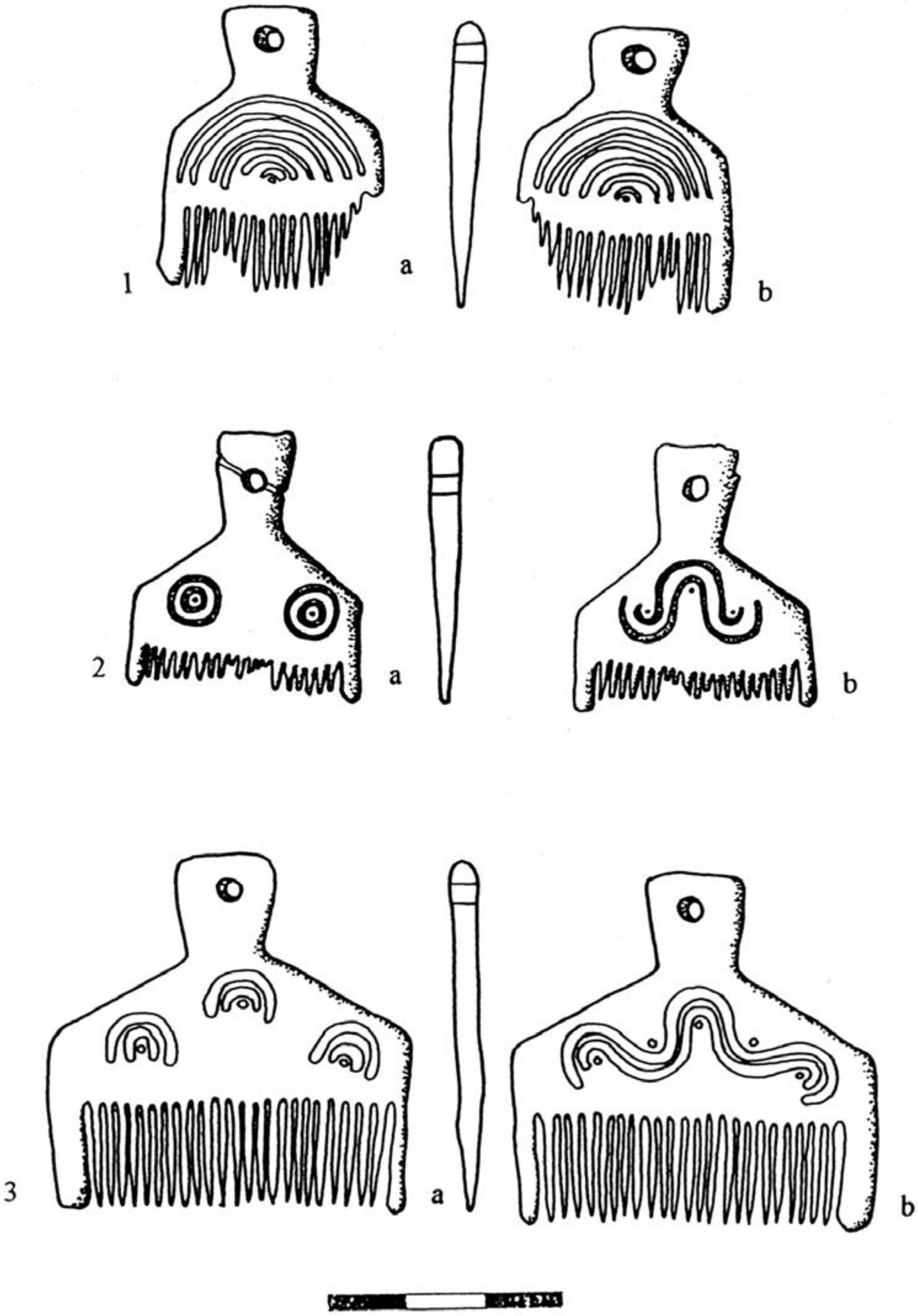

Fig. 3. Piepteni din os: 1–3 Căscioarele „D'aia parte" (după D. Şerbănescu, aprox. 1/1).

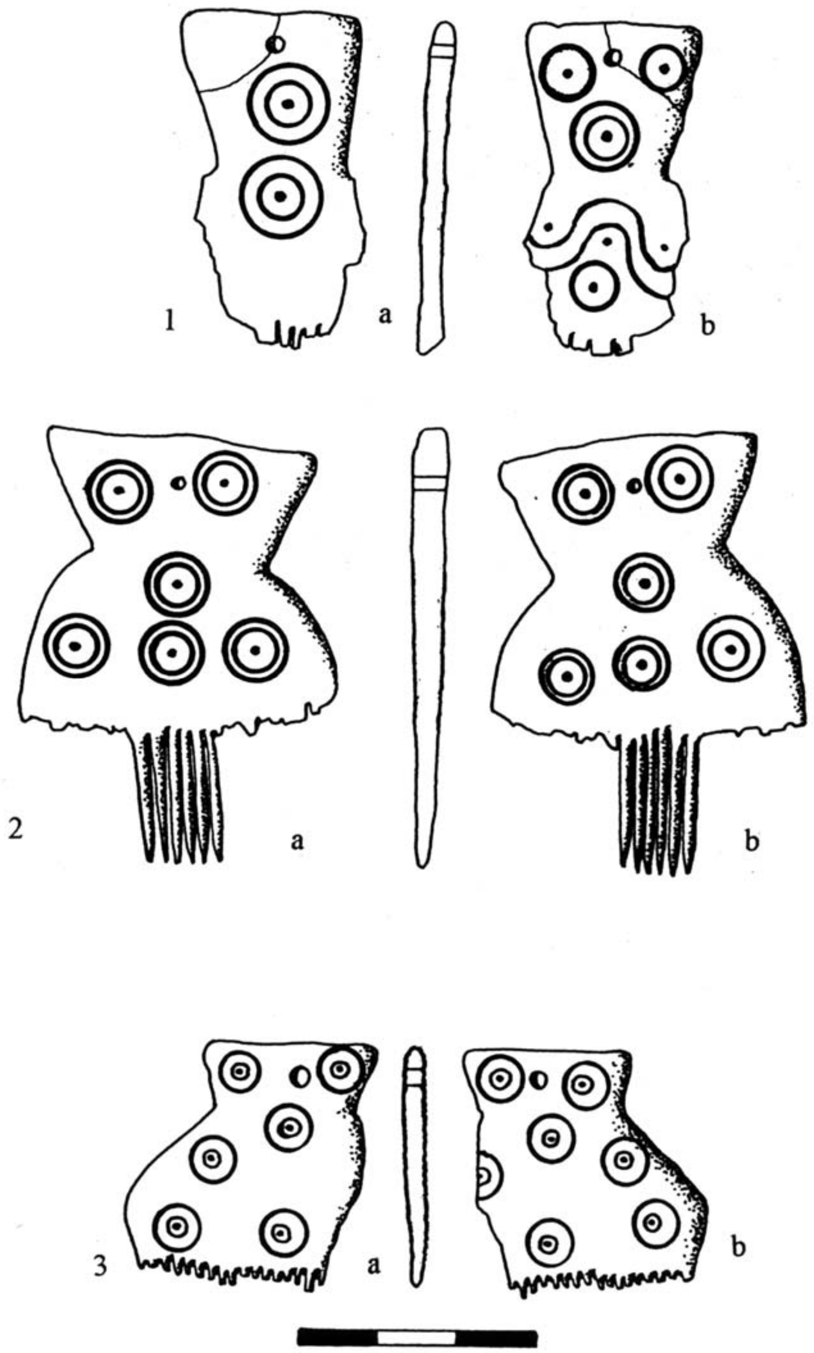

Fig. 4. Piepteni din corn şi os: 1–2 Căscioarele (după V. Sîrbu); 3 Poiana.

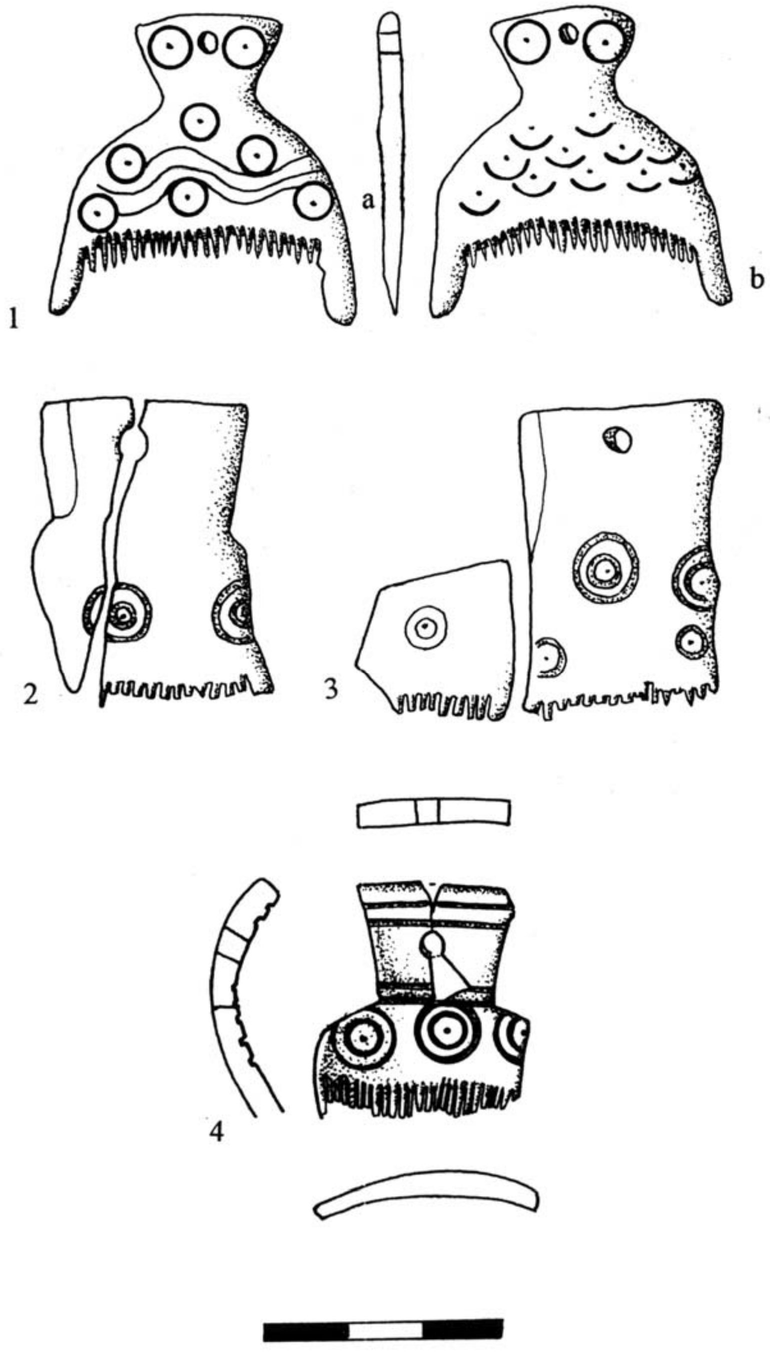

Fig. 5. Piepteni din corn şi os: 1 Poiana; 2–3 Seuthopolis (după I. Čangova, aprox. 1/1); 4 Stelnica– „Grădiştea Mare”.

Ia2. *Piepteni cu umeri arcuiți*. Varianta apare la Căscioarele – „Şuvița Hotarului" (fig. 4/1, 2)[12] şi Căscioarele – „D'aia parte", jud. Călăraşi[13] (fig. 3/1, 2, 3), Poiana (fig. 2/1–3; fig. 4/3; fig. 5/1), Seuthopolis (Bulgaria) (fig. 5/2, 3) şi Stelnica (fig. 5/4).

Decorul. Unele piese sunt decorate identic pe ambele fețe, cu grupe de cercuri concentrice la Poiana (fig. 2/1a, b), Căscioarele – „Şuvița Hotarului" (fig. 4/2a, b). Una dintre piesele de la Poiana este ornamentată pe corp cu 1 + 3 (fig. 2/3a), respectiv 1 + 2 grupe de cercuri concentrice formate din câte două cercuri cu punct, dispuse sub perforații (fig. 2/3b). Un grup format din şase semicercuri concentrice cu un punct în centru, dispus pe tot corpul apare la Căscioarele – „D'aia parte" (fig. 3/1a, b).

Decorul mixt este întâlnit la Poiana (fig. 2/2a, c; fig. 5/1a, b), Căscioarele – „Şuvița Hotarului" (fig. 4/1a, b) şi Căscioarele – „D'aia parte" (fig. 3/2a, b, 3a, b). Una dintre piesele de la Poiana (fig. 2/2a, b) este decorată pe ambele fețe cu un motiv format din cercuri simple cu punct în centru şi linii tangente la cerc; un alt pieptene de la Poiana (fig. 5/1) este ornamentat cu grupe de cercuri concentrice cu punct în centru în asociație cu decor în val pe avers (fig. 5/1a), iar pe revers cu semicercuri cu punct în centru (fig. 5/1b). La Căscioarele – „Şuvița Hotarului" (fig. 4/1) pe una dintre fețe (fig. 4/1a) apar două grupe formate din câte două cercuri concentrice dispuse pe mâner, în timp ce pe avers (fig. 4/1b) sunt redate trei cercuri simple cu punct, un grup format din două cercuri concentrice şi decor în val. În aşezarea de la Căscioarele – „D'aia parte" una dintre piese (fig. 3/2) este decorată cu două grupe formate din câte două cercuri concentrice cu punct în centru pe avers (fig. 3/2a) şi decor în val pe revers (fig. 3/2b); pe ce-a de a doua piesă (fig. 3/3) apar trei grupe de semicercuri concentrice cu punct în centru (fig. 3/3a) şi respectiv decor în val (fig. 3/3b). De menționat este faptul că semicercurile rezultate la decorul în val realizat pe piesele de la Căscioarele – „D'aia parte" au câte un punct în centru.

O combinație de motive ornamentale, pe o singură față, apare la Stelnica (fig. 5/4), unde sunt prezente trei grupe formate din câte două cercuri concentrice suprapuse de linii dispuse orizontal în partea superioară a mânerului şi la limita dintre mâner şi corp.

Ib. *Pieptene cu mânerul format din doi lobi*. Este decorat pe toată suprafața corpului. Forma apare numai la Poiana (fig. 1/7). O piesă asemănătoare a apărut într-un mormânt sarmatic timpuriu datat în sec. III a. Chr. (fig. 1/8), în necropola de la Starye Kiiški, cultura Prohorovka (Rusia)[14]. Acesta este lucrat dintr-o singură placă (din os?) şi este decorat cu un cerc simplu cu punct dispus pe corp, alte două

[12] V. Sîrbu, P. Damian, O. Damian, E. Alexandrescu, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu, *Aşezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu. Mileniile I î.H– I d.H.*, Brăila, 1993, p. 24, fig. 88/7, 8.

[13] Mulțumesc dr. Done Şerbănescu pentru permisiunea de a publica cele trei piese descoperite la Căscioarele – „D'aia parte" şi prezentate în teza de doctorat, *Contribuții arheologice la civilizația geto-dacilor din centrul Câmpiei Române.*

[14] A.I. Meliukova (editor), *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Arheologija SSSR, Moscova, 1989, p. 174, pl. 66/66.

cercuri similare apar pe mâner. Extremitățile mânerului sunt modelate în forma unor capete de cai (?).

II) *Piepteni fără mâner*

Piesele sunt lucrate dintr-o singură placă de formă aproximativ trapezoidală şi sunt perforați în partea superioară. În funcție de forma părții superioare a corpului, pieptenii fără mâner pot fi clasificați în trei variante tipologice: IIa) cu partea superioară dreaptă; IIb) cu partea superioară semicirculară şi IIc) de formă pentagonală. Înălțimea lor variază între 3,5–7 cm, iar lățimea între 5,5–8 cm. Dinții ocupă mai puțin de jumătate din suprafața corpului.

IIa. Pieptenii cu partea superioară plată au laturile arcuite sau drepte spre baza mare. Apar la Poiana (fig. 6/1**,** 2), Popeşti, jud. Giurgiu (fig. 7/1), Sighişoara – „Wietenberg" (fig. 7/ 2, 3) şi Sânsimion (fig. 7/ 4). Cu excepția unei piese de la Poiana (fig. 6/2) care este nedecorată şi o altă descoperire din aceeaşi aşezare, unde ornamentul apare pe ambele fețe (fig. 6/1), exemplarele de acest tip sunt decorate pe o singură față.

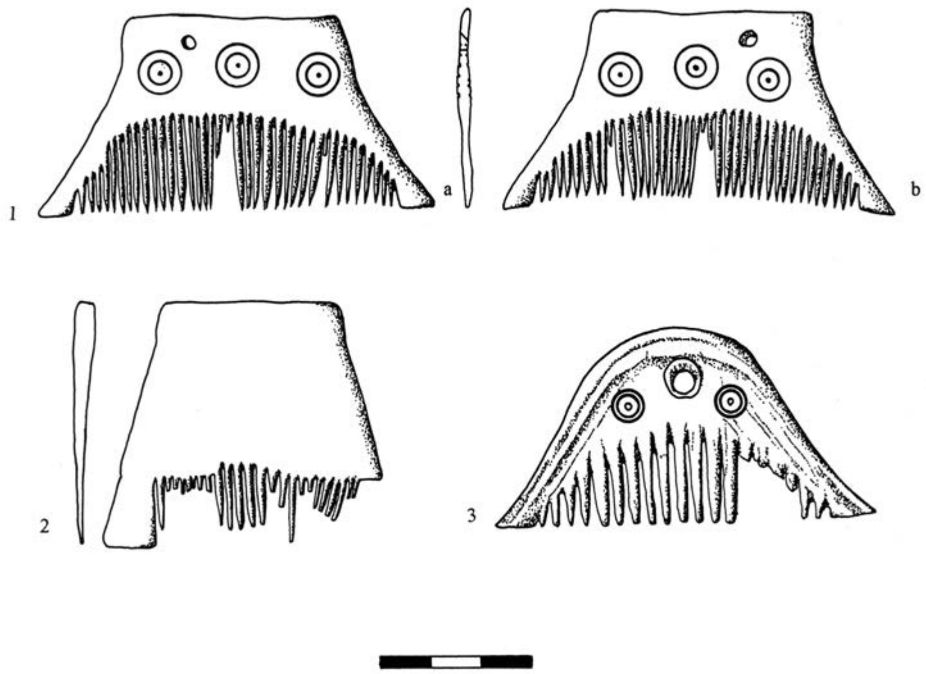

Fig. 6. Piepteni din corn şi os: 1–2 Poiana (2 după S.Teodor, M. Nicu, S. Țau); 3 Stradonice (după S. Thomas) pieptene din bronz.

Decorul este format din 3–7 cercuri concentrice gravate. La Poiana (fig. 6/1) piesa este ornamentată pe ambele fețe cu trei grupe de cercuri concentrice cu punct dispuse orizontal. La Sighişoara – „Wietenberg" (fig. 7/2) sunt redate patru grupe de cercuri concentrice cu punct. La Popeşti (fig. 7/1) decorul este format din cinci

grupe de câte patru cercuri concentrice neregulate cu punct dispuse asimetric pe orizontală şi verticală. La Sighişoara – „Wietenberg” (fig. 7/3) şi Sânsimion (fig. 7/4) apar şapte grupe de cercuri concentrice cu punct: cinci sunt dispuse pe corp şi două încadrează dinţii în partea inferioară a piesei. La Popeşti (fig. 7/1), Sighişoara – „Wietenberg” (fig. 7/3) şi Sânsimion (fig. 7/4) marginile pieselor sunt ornamentate cu incizii oblice.

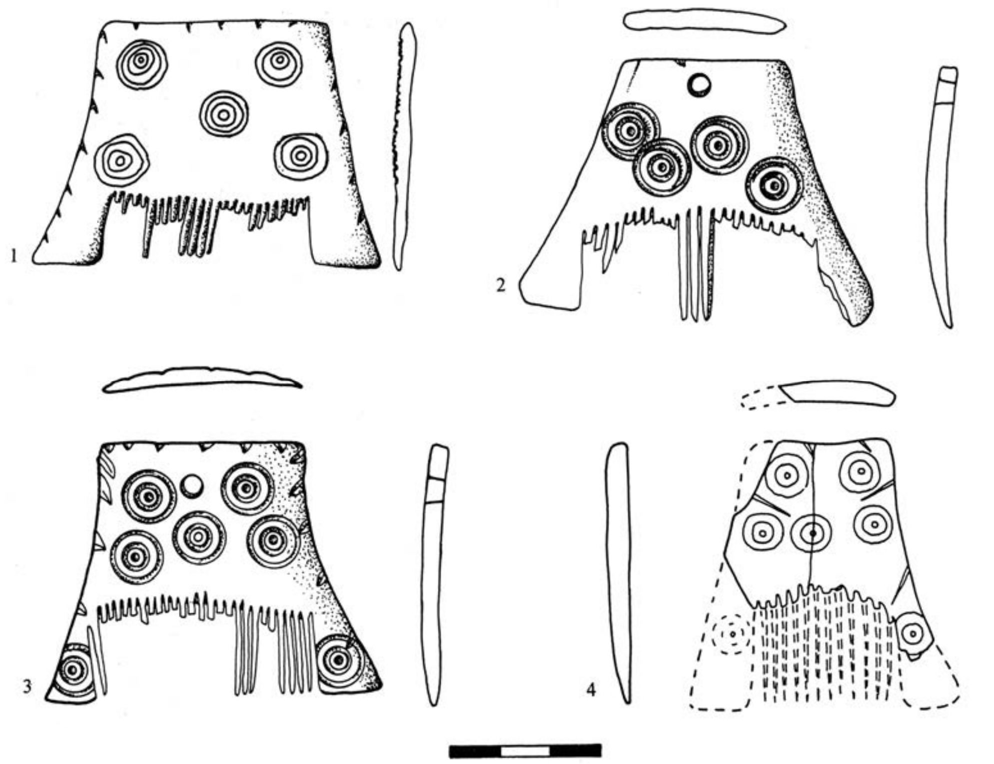

Fig. 7. Piepteni din corn şi os: 1 Popeşti (schiţă A. Stoia); 2–3 Sighişoara – „Wietenberg”; 4 Sânsimion (după C. Beldiman).

IIb. *Pieptene cu partea superioară semicirculară*. La acest exemplar, partea superioară este profilată sugerând un mâner de formă semicirculară. Cu toate acestea, având în vedere forma, dimensiunile şi contextul descoperirii, piesa se încadrează în tipul II (şi nu în tipul I). Decorul este format din cinci grupe formate din câte două cercuri concentrice cu punct, patru sunt dispuse asimetric pe corp iar ultima grupă de cercuri concentrice încadrează perforaţia. Zona din care sunt tăiaţi dinţii este de formă semicirculară în partea superioară şi ocupă cca. o treime din suprafaţa corpului. A apărut numai la Sighişoara – „Dealul Viilor” (fig. 8/1).

IIc. *Pieptene de formă pentagonală*. A fost descoperit la Sighişoara – „Wietenberg” (fig. 8/2). Este ornamentat cu cinci grupe formate din câte două

cercuri concentrice dispuse simetric pe corp. Probabil este perforat în partea superioară[15].

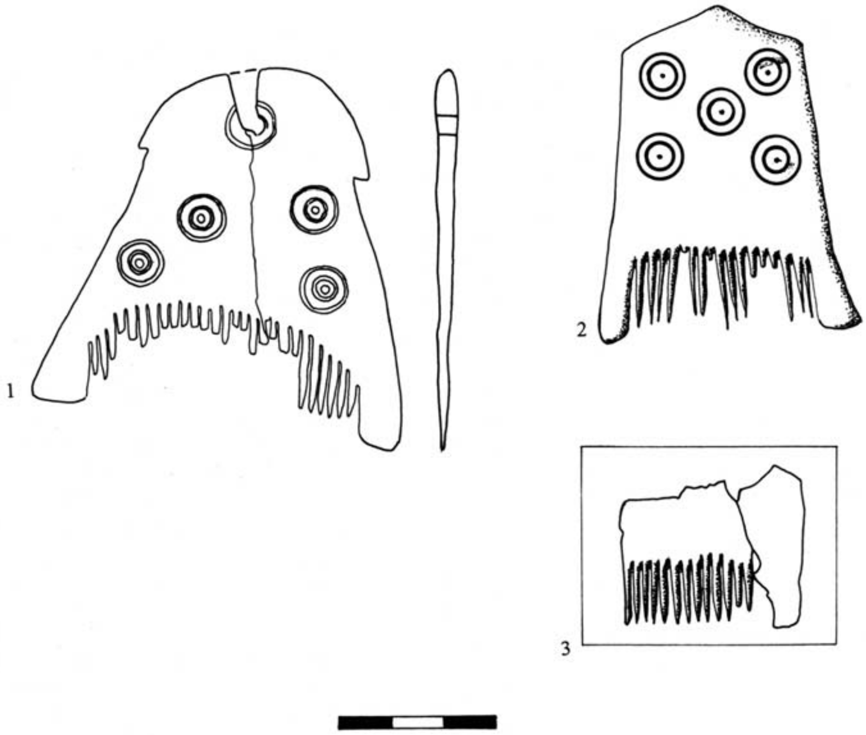

Fig. 8. Piepteni din corn şi os: 1 Sighişoara – „Dealul Viilor" (desen D. Spânu); 2 Sighişoara – „Wietenberg" (după C. Seraphim, K. Horedt); 3 Delniţa (după P. János, D. Kovács).

III. *Pieptene de formă semicirculară, ajurat*

Este lucrat dintr-o placă traforată, rezultând două spaţii libere de o parte şi de alta a unui inel. Decorul este format din nouă grupe formate din două cercuri concentrice, dispuse în arc sub mâner şi opt cercuri simple amplasate sub primele şi printre ele. Atât grupele de cercuri concentrice cât şi cercurile simple au în centru câte un punct. Nu se cunosc analogii în spaţiul nord-tracic. Apare numai la Poiana (fig. 9/1).

MATERIAL SI PRELUCRARE

Din motive obiective, determinarea materiei prime din care au fost lucrate aceste piese nu a putut fi făcută pentru toate descoperirile. S-a putut stabili că piesele de la Stelnica, Poiana (cu două excepţii – nr. cat. **9** care este lucrat din os şi nr. cat. **13** preluat după R. şi Ecaterina Vulpe ca fiind din os), Sighişoara – „Dealul

[15] Deoarece dispunem doar de o fotografie neclară nu putem face mai multe precizări.

Viilor" (nr. cat. **26**) şi Sânsimion (nr. cat. **25**) sunt lucrate din corn[16]. Restul pieselor sunt considerate de către autorii descoperirilor ca fiind lucrate din os. Date fiind dimensiunile şi forma unora dintre ele, în special a pieptenilor de formă trapezoidală fără mâner de la Sighişoara – „Wietenberg" la care s-ar putea adăuga piesa de la Popeşti este de presupus că au fost lucrate tot din corn[17]. În cazul unui pieptene de la Poiana (fig. 6/1) se poate observa că partea inferioară a plăcii păstrează forma cornului din care a fost tăiată[18]. După tăiere, piesele erau decorate prin gravare probabil cu ajutorul unui compas sau prin ştanţare. Pe baza observaţiilor făcute pe unele piese de tip I care sunt decorate cu cercuri simple cu punct în centru, la care urma lăsată de instrumentul cu care a fost redat ornamentul este superficială, puţin adâncită, este de presupus că au fost lucrate prin gravare. Grupul de cercuri concentrice neregulate de pe piesa de tip II de la Popeşti este posibil să fi fost redate tot prin gravare. Prin impresiune este posibil să fi fost realizat ornamentul care apare pe laturile pieselor de la Popeşti, Sighişoara – „Wietenberg" şi Sânsimion. La cele mai multe dintre piese în centrul cercurilor poate fi observat un mic punct, probabil punctul de sprijin al compasului. În cazul decorului format din cercuri simple, uneori şanţul rezultat este mai lat, cu un punct în centrul cercului. Grupurile de cercuri concentrice cu punct în centru, au fost probabil lucrate prin ştanţare. Decorul este îngrijit lucrat, cercurile au acelaşi diametru, iar în cazul unei piese de la Sighişoara – „Wietenberg" (fig. 7/2) se poate observa faptul că piesa a fost redecorată. În majoritatea cazurilor cercurile sunt îngrijit lucrate, excepţie face piesa de la Popeşti, unde apare un ornament format din ovaluri neregulate la care se adaugă cea de la Bâzdâna (fig. 1/1) decorată cu cercuri simple neregulate.

Întreaga discuţie de mai sus are un caracter ipotetic deoarece nu dispunem de informaţii precise asupra tehnicii de ornamentare sau de prelucrare. Au fost publicate studii despre piepteni descoperiţi în ateliere ale unor aşezări şi în necropolele din cultura Sântana de Mureş, însă nu ştim în ce măsură se pot aplica observaţiile lui V. Palade pe piesele datate în sec. IV–I a. Chr.[19].

Pe unele piese de la Poiana (nr. cat. **31**), Sighişoara – „Wietenberg" şi Stelnica s-a putut observa faptul că au fost finisate doar pe faţa decorată, faţa nedecorată a fost lustruită parţial doar pe laturi.

În concluzie, se poate afirma că pieptenii din corn şi os sunt lucraţi dintr-o singură placă, sunt decoraţi pe una sau pe ambele feţe. În funcţie de dispunerea ornamentului pe una sau pe ambele feţe, corpul şi mânerul pieselor erau lustruite complet pe faţa decorată sau doar parţial pe faţa nedecorată. Placa de corn decupată este uşor curbată în majoritatea cazurilor, păstrând probabil forma zonei din care a fost tăiată.

---

[16] Determinarea pentru piesele de la Poiana aflate în expoziţia MNIR şi pentru cea de la Stelnica a fost făcută de V. Radu de la MNIR, iar pentru pieptenii de la Sighişoara – „Dealul Viilor"şi Sânsimion de C. Beldiman. Pentru restul pieselor pe care nu le-am văzut, am preluat determinările propuse de autori cu unele rezerve.

[17] I. Andriţoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara – Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, Bucureşti, 1977, p. 120, autorii îi consideră piese lucrate din os.

[18] Informaţii V. Radu de la MNIR.

[19] V. Palade, StComSibiu 1, 1981, p. 181–215.

MOTIVE ORNAMENTALE

Pieptenii sunt decorați pe una (16) sau pe ambele fețe (12), iar trei sunt fără decor.

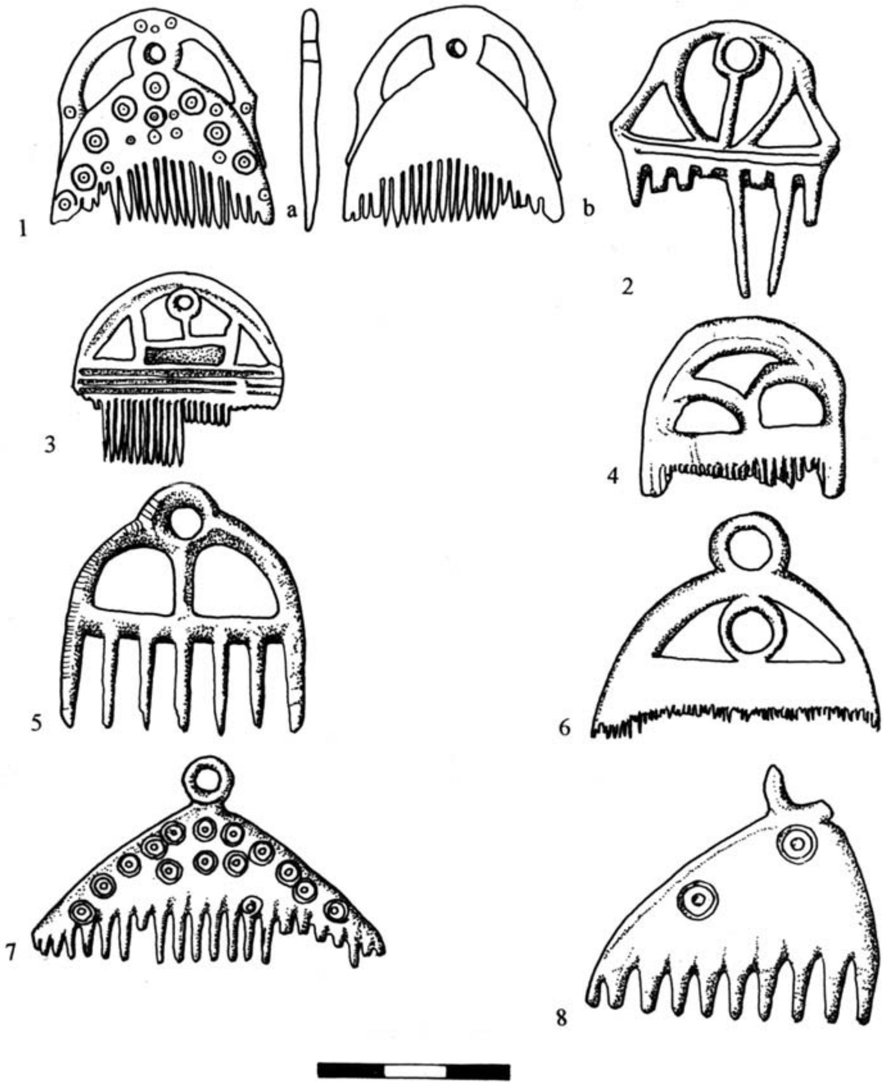

Fig. 9. Piepteni din corn: 1 Poiana; piepteni din bronz: 2 Tvršice; 3, 5, 7, 8 Stradonice; 4 Glogau; 6 Fohrde (după S. Thomas).

Motivele ornamentale constau din:

a) Cercuri simple încizate şi grupe de cercuri concentrice incizate apar pe ambele tipuri de piepteni.

Cercurile simple, cu punct în centru pot fi dispuse în şiruri verticale, ca la Zimnicea (fig. 1/5), unde două şiruri formate probabil din două cercuri, (piesa se

păstrează fragmentar), încadrează un al treilea format din trei cercuri. La Bâzdâna (fig. 1/1) sunt opt cercuri simple cu punct, dispuse câte patru pe orizontală. Piesa de la Popeşti (fig. 7/1) este decorată cu cinci grupe formate din câte patru cercuri concentrice, realizate neglijent şi dispuse asimetric pe orizontală şi pe verticală.

b) *Grupele de cercuri concentrice imprimate* pot fi dispuse sub formă de triunghi cu vârful în sus la Zimnicea (fig. 1/4), în linie orizontală la Stelnica (fig. 5/4) sau în semicerc care suprapune cercuri simple la Poiana (fig. 9/1) sau pot ocupa întregul corp. Apar pe piese de tip **I** şi **II** şi au aproximativ acelaşi diametru, motiv care ne determină să considerăm că au fost realizate cu o ştanţă.

c) Mai puţin frecvent este decorul *în val*. Acesta apare la Căscioarele – „D'aia parte" (fig. 3/2b, 3b), Căscioarele – „Şuviţa Hotarului" (fig. 4/1b) şi Poiana în asociaţie cu cercuri concentrice (fig. 5/1a), numai pe piepteni de tip I. Semicercurile rezultate au fiecare câte un punct în centru.

d) *Linii gravate* apar doar pe piese de tip I: la Davideni (fig. 1/9) şi sunt redate în poziţie aproximativ verticală; la Poiana, sunt în poziţie oblică, tangente la cerc, apar dispuse pe mâner şi corp în asociaţie cu cercuri (fig. 2/2a, b); la Stelnica acestea sunt dispuse orizontal pe mâner şi la limita dintre mâner şi corpul piesei (fig. 5/4).

e) *Semicercurile* cu punct sunt prezente doar pe piese de tip I. La Poiana decorul apare pe una dintre feţe unde ocupă întreaga suprafaţă a corpului (fig. 5/1*b*), în timp ce la Ocna Sibiului semicercurile apar în asociaţie cu cercuri simple (fig. 1/2).

f) *Semicercuri concentrice* cu punct apar numai pe piese de tip I. Motivul este întâlnit doar la Căscioarele – „D'aia parte" (fig. 3/1, 3), unde sunt redate semicercuri concentrice care ocupă întreaga suprafaţă a corpului (fig. 3/1a, b) sau sunt prezente trei grupe formate din câte două semicercuri concentrice (fig. 3/3a).

g) *Motivul zoomorf* apare doar la Poiana (fig. 9/1), pe o piesă încadrată în tipul III. Aici mânerul este în formă de arc, decorat cu cercuri simple cu punct dispuse pe partea superioară şi la extremităţile terminate cu capete de păsări.

h) *Perforaţiile* cu rol ornamental apar numai pe o piesă de tip I de la Poiana (fig. 2/3), în asociaţie cu grupe de cercuri concentrice.

i) *Crestături oblice* pe margini, sunt întâlnite numai pe piepteni de tip II, apar la Popeşti (fig. 7/1), Sighişoara – „Wietenberg" (fig. 7/3) şi Sânsimion (fig. 7/4).

ARIA DE RĂSPÂNDIRE ŞI ORIGINEA

În pre- şi protoistoria spaţiului României pieptenii din corn şi os sunt piese rare. Din aria nord-dunăreană provine un pieptene descoperit prin periegheză la Popeni, com. Găgeşti, jud. Vaslui, din perimetrul unei aşezări aparţinând culturii Noua[20]. Condiţiile incerte de descoperire şi forma relativ apropiată de cea a pieselor de tip I ne obligă să privim cu unele rezerve încadrarea cronologică propusă de autor.

[20] G. Coman, M. Rotaru, MemAntiq 6–8, 1974–1976 (1981), p. 60, fig. 2/6; G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui,* Bucureşti, 1980, p. 144, fig. 118/12.

Pieptenii din os apar se pare din neolitic, cele mai vechi exemplare cunoscute sunt cele din cultura Ertebølle din Danemarca. Acestea erau lucrate dintr-o singură bucată de mici dimensiuni, aveau dinți puțini şi erau folosite ca podoabe de păr[21].

Cele mai vechi piese din os şi lemn din SV Europei datează de la sfârşitul epocii bronzului şi au fost descoperite pe coasta vestică a Mării Adriatice, în morminte de femei[22].

Piepteni din bronz apar în număr mare în necropola de la Nesactium (Pen. Istria, Croația), numai în faza IIa-b, datată în sec. X–IX a. Chr. Sunt de formă triunghiulară, semicirculară sau pentagonală, decorați cu cercuri concentrice sau triunghiuri haşurate. În partea superioară piesele sunt prevăzute cu o perforație pentru atârnat. Primul dinte de o parte şi de alta a pieselor era de obicei arcuit spre exterior[23].

Piepteni cu mâner lucrați din bronz şi corn datați în bronzul mijlociu şi târziu sunt descoperiri frecvente în necropole şi aşezări din Italia[24]

În sec. IX–VIII a. Chr., în Picenum (Italia) apar în morminte de femei piese din bronz de formă semicirculară sau pentagonală care continuă tradiția pieptenilor din os şi lemn[25].

La Vinica (Croația) a apărut un pieptene-pandantiv de bronz într-un mormânt de bărbat, datat în HaC1, împreună cu un ac cu cap sferic, o suliță de fier şi o brățară[26].

Din mormântul regal de la Soloha (Ucraina) provine un celebru pieptene din aur[27], datat în sec. IV a.Chr., opera unui atelier grecesc nord pontic. Piese similare au fost descoperite şi în alte morminte tumulare din regiunea septentrională a Mării Negre. Toate sunt lucrate din aur sau argint, în ateliere greceşti[28]. O piesă asemănătoare, publicată ca fiind descoperită la Bucureşti, lucrată dintr-o placă de bronz „galben" şi datată în sec. III a.Chr[29] este o piesă modernă[30].

Piepteni din bronz au apărut în număr relativ mare în regiunile celților şi germanilor din Europa Centrală[31] însă aceştia au forme diferite de piesele care fac

---

[21] K. Düwel, RGA 16, 2000, p. 201, cu bibliografie pentru problema pieptenilor din os, fildeş, lemn, bronz, aur şi argint din diferite epoci şi zone geografice.

[22] K. Mihovilič, *Nezakcij. Prapovijesni nalazi 1900–1953/Nesactium. Prehistoric finds 1900–1953,* Monografije i Katalozi 11, Pula, 2001 (cu bibliografie).

[23] *Ibidem*, p. 80–81, fig. 65–66, pl. 23/1, 2; pl. 51/12, pl. 53/16–22.

[24] Raffaele de Marinis, Notizie Archeologiche Bergomensi 7, 1999, p. 23-100, fig. 30, 36.

[25] *Ibidem,* p. 82 (cu bibliografie).

[26] *Ibidem,* p. 82.

[27] B.Z. Rabinovič, *Šlemy skifskogo perioda,* Trudy otdela istorii pervobytnoj kultury 1, Leningrad, 1941, fig. XXVII.

[28] A.P. Mancevič, *Zolotoj greben'iz kurgana Soloha*, Leningrad, 1962, p. 10.

[29] Pârvan, *op. cit*., p. 16–17, fig. 7.

[30] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien,* BerRGK 22, 1933, p. 146, n. 593.

[31] J. Filip, *Keltové ve stredni Evropé,* Praga 1956, pl. 127/1–4; Thomas, *op. cit.,* p. 67, fig. 12, p. 68, fig. 16/1–2 şi 17–18; p. 70, fig. 19–21.

subiectul acestui articol, cu excepţia unei piese de la Poiana (nr. cat. **31**). Din oppidum-ul celtic de la Stradonice[32] (Boemia), au fost publicaţi piepteni din bronz dataţi în Latène-ul târziu. Déchelette vorbeşte despre existenţa unor piepteni din os în opiddum-ul de la Stradonice, pe care însă nu îi ilustrează.

În lumea greacă pieptenii din os, fildeş sau metal sunt foarte răspândiţi, dar au forme şi dimensiuni diferite[33] faţă de piesele care fac subiectul acestui articol. În mormântul princiar de la Kerč (Kul-Oba), datat în sec. IV a.Chr.[34], au fost găsite piese de mici dimensiuni, lucrate din aur care erau ataşate unor coliere din acelaşi metal.

Piepteni din lemn lucraţi dintr-o singură placă cu două rânduri de dinţi au fost descoperiţi în *emporion*-ul de la Elizavetovka (Rusia) şi sunt dataţi la sfârşitul sec. IV a.Chr.–primul sfert al sec. III a.Chr[35]. Piese din lemn cu două rânduri de dinţi dispuşi bilateral, datate în sec. I a.Chr.–I p.Chr., au fost descoperite şi în Bulgaria[36]. Un pieptene de acest tip a fost găsit într-un mormânt tumular de epocă romană cercetat la Tulovo şi datat în sec. I p.Chr.[37].

Din Bulgaria sunt publicaţi doar doi piepteni din os, descoperiţi în aşezarea de la Seuthopolis şi dataţi în mod eronat în epoca medievală, sec. XI–XIV[38]. Prin forma lor aceste piese se încadrează în tipul Ia2, ceea ce şi justifică prezenţa lor în catalog.

După cum se poate remarca, piepteni din os sau corn nu se cunosc până la jumătatea sec. IV a.Chr. în aria nord şi sud-tracică, exceptând piesa de la Popeni. Condiţiile de descoperire şi forma acesteia ridică unele probleme de încadrare cronologică. Forma este singulară în cultura Noua precum şi în descoperirile datate în epoca bronzului din România.

Piepteni din os dataţi în sec. III–II a.Chr au fost descoperiţi în morminte sarmatice timpurii de la Starye Kiiški (Rusia)[39] (fig. 1/8). Partea superioară a uneia din piese este ornamentată cu decor zoomorf.

Un pieptene bilateral din lemn lucrat din trei plăci prinse cu nituri din fier[40] decorat cu cercuri concentrice a fost descoperit într-un mormânt datat la sfârşitul sec. II–sec. I a.Chr. din mausoleul scitic de la Neapolis Scythica (Crimeea). Forma acestuia ne trimite cu gândul la pieptenii greceşti.

O piesă ajurată, cu mâner de formă semicirculară, găsită de la Poiana (nr. cat. **31**) impune o discuţie aparte. Extremităţile mânerului sunt modelate în forma unor capete de păsări având ochii marcaţi cu cercuri simple. Exemplarul a fost descoperit

---

32 Déchelette, cf. supra nota 2; Filip, *op. cit.,* pl. 127/1–4.

33 Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités greques et romaines,* 4, 1926, 1, p. 362–365, fig. 5532–5534.

34 S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien,* Paris, 1892, p. 51, 52.

35 Marčenko, Žitnikov, Kopylov, *op. cit.,* p. 63, pl. 71/116.

36 Mladenova, *op. cit*., p. 46–50, (cu bibliografie).

37 Tabakova-Čanova, Getov, *op. cit.,* p. 36, fig. 20.

38 I. Čangova, *Srednevekovnoto selište nad trakiskija grad Sevtopolis, XI–XIV vek,* Sofia, 1972, fig. 84a.

39 Meliukova, *op. cit.,* p. 174, pl. 66/66.

40 *Ibidem*, p. 143, pl. 55/3.

în nivelul II fără alte precizări, ceea ce face dificilă încadrarea cronologică. Forma ajurată şi partea superioară semicirculară cu inel a pieptenului de la Poiana aminteşte de piesele din bronz de la Stradonice[41] (fig. 9/3, 5, 7, 8), Tvršice (Boemia)[42] (fig. 9/2), Glogau (Germania)[43] (fig. 9/4) şi Fohrde (Germania)[44] (fig. 9/6). Se pune problema caracterului şi a datării piesei. Până la această dată nu sunt cunoscute descoperiri de acest tip în necropolele celtice din Transilvania şi nici în mediul Padea–Panagjurski Kolonii, ceea ce face mai puţin probabil ca piesa de la Poiana să fie rezultatul unei influenţe celtice directe sau o piesă de import. Forma ajurată şi mânerul de formă semicirculară ar putea indica influenţe de origine celtică prin analogie cu unii pieptenі din bronz de la Stradonice şi Tvršice. Descoperirea ei în nivelul II datat în sec. IV–I a.Chr., nu face posibilă o datare mai precisă. Prin analogie cu pieptenii ajuraţi din bronz de la Stradonice şi Tvršice, dataţi în Latène-ul târziu, descoperirea de la Poiana ar putea avea aceeaşi datare.

În acest stadiu al cercetării se poate vorbi despre existenţa unor forme locale de pieptenі, cu circulaţie la nord şi sud de Dunărea de Jos în perioada secolelor IV a.Chr.–sec. III a.Chr. şi sec. I a.Chr.–I p.Chr. Urmărind aria descoperirilor de tip I se poate observa că aceastea se concentrează (între a doua jumătate a sec. IV a.Chr.–sec. III a.Chr.) la N Dunării, în S şi SE României (fig. 11). Cel mai mare număr de asemenea piese apare în aşezarea de la Poiana (nr. cat. **9–14, 24–25, 31**), în două aşezări de la Căscioarele (nr. cat. **2**–**6**) şi în necropola de la Zimnicea (nr. cat. **18–21**). Tot la Zimnicea, în aşezare, este menţionată descoperirea unor pieptenі rămaşi nepublicaţi[45]. Nu cunoaştem nici un exemplar databil cu certitudine în sec. II a.Chr[46].

O descoperire interesantă este cea din aşezarea de sec. V–VI p.Chr. de la Davideni[47], jud. Neamţ (fig. 1/9). Este un pieptene de formă aproximativ semicirculară cu mâner modelat în formă de cruce (?) sau am putea să îi spunem mâner cu proemineţe (treflat). Decorul este format din grupuri de cercuri concentrice şi linii aproximativ verticale, dispuse pe toată suprafaţa corpului. Pieptenele ar putea fi încadrat în tipul Ia1, prin forma semicirculară şi prezenţa unor poeminenţe pe corp şi pe mâner. Analogiile cele mai apropiate sunt la Bâzdâna, Ocna Sibiului şi Zimnicea. Piesa este datată de I. Mitrea în sec. VI p.Chr. şi reprezintă potrivit

[41] Thomas, *op. cit.,* p. 68, fig. 16/1; 17; p. 70, fig. 19, 20.

[42] *Ibidem*, p. 68, fig. 16/2.

[43] *Ibidem*, p. 68, fig. 18.

[44] *Ibidem*, p. 70, fig. 21.

[45] Alexandrescu, *op. cit.,* p. 52.

[46] Una dintre piesele de la Căscioarele (nr. cat. **3**) a fost găsită într-o locuinţă datată de autor în sec. II a. Chr. pe baza inventarului ceramic. O parte a acestuia poate fi încadrat însă în sec. III a.Chr. (vas clopot şi toartă de amforă elenistică). În plus, piesa fiind de tip I, ar fi mai probabilă încadrare acesteia în sec. III a.Chr. Alte piese de tip I de la Poiana, descoperite în nivelul II. 1–2, ar putea fi datate şi în sec. II a.Chr. dacă ţinem seama de datarea nivelului II. 2 de la Poiana. Un caz similar este cel al descoperirii de la Davideni, apărută în nivel datat în sec. V–VI p.Chr. care suprapune un nivel (?) de locuire cu materiale aparţinând culturii Poieneşti–Lukaševka şi ceramică getică.

[47] I. Mitrea, Carpica 29, 2000, p. 31, p.35, fig. 1/4.

autorului o descoperire unică pentru sec. VI p.Chr. Pornind de la mânerul în formă de cruce şi grupurile de cercuri cu un punct în centru, Mitrea leagă această descoperire de răspândirea creştinismului şi consideră grupurile de cercuri concentrice cu un punct în centru, drept element simbolic creştin. De la Davideni provin însă o serie de descoperiri getice şi bastarne databile în sec. II–I a.Chr (cultura Poieneşti–Lucaşevka) ceea ce ne-a determinat să includem piesa în catalogul descoperirilor şi să propunem încadrarea tipologică în tipul Ia1[48].

În perioada următoare sec. I a.Chr.–I p.Chr., descoperirile de tip II se concentrează în estul Transilvaniei (fig. 12).

După această dată piesele lucrate dintr-o singură placă cu un rând de dinţi dispar. Din sec. II p.Chr. este cunoscut un pieptene din os descoperit într-un mormânt de la Callatis[49]. Acesta este lucrat dintr-o placă de formă rectangulară, bilateral, cu analogii în Bulgaria[50].

CRONOLOGIE

Pieptenii reprezintă o categorie de piese de inventar arheologic mai puţin discutată în literatura de specialitate din ţara noastră. Motivul acestui slab interes constă probabil în numărul redus de descoperiri care pot fi încadrate în acest lung interval de timp, al secolelor IV a.Chr.–I p.Chr. Spre deosebire de sec. III p.Chr., când descoperirile devin tot mai numeroase (carpi, daci liberi, cultura Sântana de Mureş-Cerneahov), în perioada sec. IV–I a.Chr. asemenea piese apar foarte rar, de cele mai multe ori în stare fragmentară şi nu întotdeauna în condiţii stratigrafice clare. În cazul unor descoperiri mai vechi cum este cea de la Ocna Sibiului (nr. cat. **8**) nu se păstrează informaţii cu privire la condiţiile de descoperire, astfel încât încadrarea cronologică în această perioadă s-a făcut pe criterii tipologice. Descoperirile de la Sighişoara – „Wietenberg” pun şi ele unele probleme. Au fost publicate ca provenind din aşezarea cercetată aici între 1902–1904, însă, conform registrului de inventar al Muzeului din Sighişoara, doar două piese provin (nr. cat. **29-30**) din zona aşezării şi nu sunt rezultatul unor cercetări sistematice, cea de a treia piesă (nr. cat. **28**) nu apare în registrul mai sus menţionat[51].

Pieptenii care pot fi dataţi cu precizie în a doua jumătate a sec. IV a. Chr.–III a.Chr. provin din complexe închise. Este cazul pieselor de la Stelnica (fig. 5/4) şi Zimnicea (fig. 1/3–6).

Pieptenul de la Stelnica a fost descoperit în **M. 236**, mormânt de incineraţie cu urnă. Urna este o cană elenistică, de culoare cărămizie, cu firnis roşu,

---

[48] Idem, MemAntiq 19, 1994, p. 28; idem, Carpica 29, 2000, p. 31, p. 35, fig. 35/4; idem, *Comunităţi săteşti de la est de Carpaţi în epoca migraţiilor. Aşezarea de la Davideni din sec. V–VIII*, Piatra Neamţ, 2001, p. 199, p. 139, fig. 67/1; M. Babeş, *Die Poieneşti–Lukaševka-Kultur,* Bonn, 1993, p. 197–198.

[49] *Goldhelm, Schwert und Silberschätze*, p. 205, nr. 80.18.

[50] Rabinovič, *op.cit.,* fig. XXVII; Mancevič, *op. cit,* p. 10.

[51] Mulţumesc dr. Gh. Baltag de la Muzeul Sighişoara pentru că mi-a permis accesul la piesele aflate în expoziţia muzeului şi la registrul de inventar.

fragmentară (fig. 10/1). În urnă au mai fost găsite: o aplică din bronz decorată cu rozetă (fig. 10/5), un fragment de tub din os (fig. 10/3), o cochilie Kauri perforată (fig. 10/2), mărgele din pastă de sticlă de culoare albastră sau galbenă cu „ochi”, unele din ele puternic deformate în urma expunerii la foc (fig. 10/6–13) şi fragmente de bronz provenind probabil de la o fibulă (fig. 10/4). Căni asemănătoare

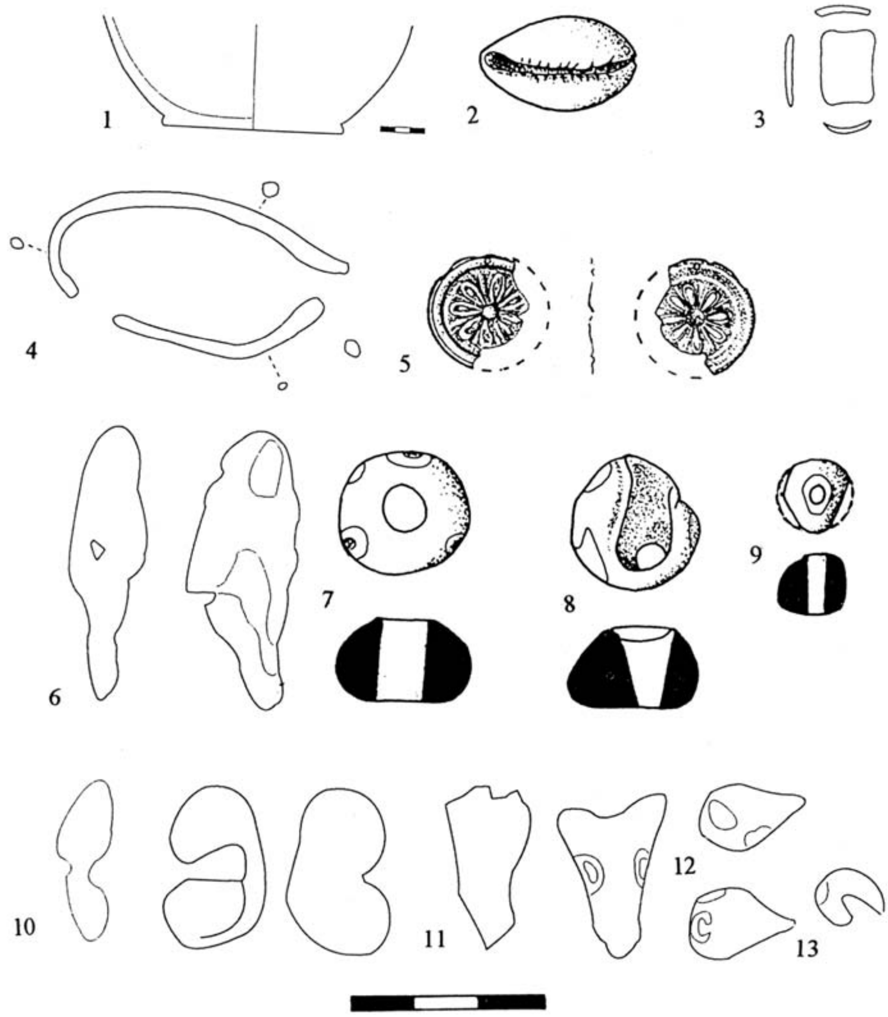

Fig 10. Stelnica – „Grădiştea Mare” M. 236: 1 cană; 2 cochilie Kauri; 3 tub din os; 4 fragmente de bronz; 5 aplică din bronz; 6–13 mărgele din pastă de sticlă.

au mai fost descoperite în aceeaşi necropolă numai în morminte de incineraţie, fără alt inventar[52]. Aplica are analogii în aşezarea de la Seuthopolis, unde a fost

[52] N. Conovici, Gh. Matei, Materiale S.N. I, 1999, p. 131-132, fig. 31/5-7.

descoperită o piesă din bronz decorată cu rozetă.[53] În mormântul princiar de la Mezek (sf. sec. IV a.Chr.–înc. sec. III a.Chr.), a fost descoperită o aplică din aur[54], mult mai îngrijit lucrată şi cu unele diferenţe în redarea ornamentului. Tubul din os are analogii la Zimnicea[55]. Descoperirea de la Zimnicea este decorată cu cercuri şi a fost găsită împreună cu un pieptene (nr. cat. **22**). Tuburi din os şi corn, unele dintre ele decorate cu cercuri concentrice sau linii incizate, de dimensiuni mai mari, au fost găsite şi în aşezarea de la Poiana[56].

De la Zimnicea provin patru piepteni (nr. cat. **18–21**) care pot fi încadraţi pe baza inventarului funerar în prima jumătate a sec. III a. Chr.

În C10M.90, mormânt de incineraţie în urnă cu capac, au fost descoperite: un pieptene din os (nr. cat. **18**), o mărgea din os fragmentară şi o alta din pastă din sticlă de culoare albastră[57]. Inventarul funerar a fost depus într-un vas lucrat cu mâna, prevăzut cu patru apucători deasupra diametrului maxim şi decorat cu brâuri dispuse orizontal şi vertical[58]. Peste urnă a fost depusă o strachină lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenuşie[59].

Tot de la Zimnicea, din C19M.13, în urna (vas lucrat cu mâna) acoperită cu o cană mică lucrată la roată s-a găsit: un pietene (din os?) decorat pe ambele feţe (nr. cat **19**), o cutie din os în stare fragmentară, de formă ovală, 1 fibulă de tip tracic din bronz fragmentară şi un cuţit mic din fier[60].

Următoarea piesă de la Zimnicea (nr. cat. **20**) a fost găsită în C10M.74, într-un vas de mari dimensiuni lucrat la roată, împreună cu o oglindă din bronz, 4 fibule de tip tracic, o verigă din fier, un inel lucrat dintr-un aliaj de metal de culoare albă, decorat cu incizii, 3 pandantive din piatră, o ceşcuţă miniaturală, 2 mărgele din lut ars, o mărgea din pastă de sticlă de culoare albastră decorată cu mască umană, o altă mărgea din pastă de sticlă de culoare albastră cu trei perechi de ochi, o mărgea din pastă de sticlă fragmentară, fragment pastă din sticlă lipită de un tub din os şi o cochilie Kauri[61].

Ultima piesă de la Zimnicea (nr. cat. **21**) a fost descoperită în C3M2, într-un crater lucrat la roată, acoperit de o strachină lucrată la roată. In urnă au mai fost găsite: un fragment de lănţişor din argint format din trei zale, un pandantiv din lut ars, o mărgea din pastă de sticlă şi trei fibule. Lângă urnă era depusă o ceşcuţă lucrată la roată[62].

---

[53] D. Dimitrov, M. Čičikova, A. Balkanska. L. Ognenova-Marinova, *Sevtopolis 1. Bit i kultura*, Sofia, 1984, p. 202, fig. 68/302, nr. 330.

[54] B. Filov, IzvestijaSofia 11, 1937, p. 30-31, fig. 27/3, fig. 29.

[55] Alexandrescu, *op. cit.,* p. 77, fig. 44/5.

[56] S. Teodor, M. Nicu, S. Tau, ArhMold 20, 1997, p. 65. fig. 28/5–9, fig. 29/1, 3, 30/11, p. 83, 88, nr. 486–491, 493.

[57] Alexandrescu, *op. cit*., p. 29, fig. 44/1, 73/5; fig. 55/19, 73/7; fig. 52/5, 73/6.

[58] *Ibidem,* p. 29, fig. 16/5, 73/4.

[59] *Ibidem,* p. 29, fig. 33/16, 73/8.

[60] *Ibidem*, p. 40, fig. 17/9; fig. 39/5; fig. 44/4; fig. 44/5; fig. 47/26; fig. 59/8.

[61] *Ibidem,* p. 28–29, fig. 32/1; 44/7; 47/9–11; fig. 54/2; fig. 51/22; fig. 56/19–21; fig. 56/24; fig. 56/22, 23; fig. 53/10–14, fig. 53/15.

[62] *Ibidem,* p. 22, fig. 29/2; fig. 33/12; fig. 50/8; fig. 57/13; fig. 52/4; fig. 36/3. Fibulele nu apar pe planşe.

Prezenţa fibulelor de tip tracic subvarianta IIIc, după tipologia propusă de V.V. Zirra[63], în C19M.13 şi C10M.74 sugerează o datare a celor două morminte în prima jumătate a sec. III a. Chr. Prezenţa unei fibule de tip III 2 în C10M74 şi piesele de tip III 3 a şi III 3 b din C10M74 şi C.19 M13, potrivit tipologiei propuse de D. Măndescu, ar indica datarea celor două morminte între jumătatea sec. IV până după mijlocul sec. III a.Chr[64]. Luând în considerare aceste limite cronologice putem propune o datare aproximativă a pieselor din C10M.74 şi C19M.13 descoperite în prima jumătate a sec. III a.Chr, pentru celelalte două piese încadrarea cronologică ar putea fi între a doua jumătate a sec. IV–prima jumătate a sec. III a.Chr.

Pieptenul din Loc. 16 de la Căscioarele – „Şuviţa Hotarului" (nr. cat. **6**), datat de autor pe baza materialului ceramic în sec. II a.Chr., ar putea fi încadrat plecând de la forma sa, în sec. III a.Chr. Această datare cronologică se bazează pe inventarul ceramic al locuinţei: fragmentul de vas clopot cu apucători[65] şi toarta de amforă care pot fi datate în sec. III a.Chr.

Cele trei piese descoperite în aşezarea de la Căscioarele – „D'aia parte" (nr. cat. **2–4**) provin din nivele de locuire care se datează în sec. IV–III a.Chr. Ultimul pieptene de aici (nr. cat. **4**) a fost găsit într-o locuinţă datată pe baza inventarului arheologic în prima jumătate a sec. III a.Chr., eventual începutul aceluiaşi secol[66].

În ceea ce priveşte piesele de la Poiana (nr. cat. **9–14**, **23–24, 31**), acestea provin din stratul II fără alte precizări, ceea ce a determinat datarea lor prin analogie cu pieptenii proveniţi din contexte care pot fi datate cu precizie.

Luând în considerare doar piesele bine asigurate din punct de vedere stratigrafic şi cronologic, se poate afirma că în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului IV a.Chr.–sec. III a.Chr., la N de Dunăre sunt răspândiţi piepteni din corn şi os, cu mâner de formă trapezoidală şi corp aproximativ trapezoidal sau dreptunghiular, lucraţi dintr-o singură placă. Originea acestor piese este probabil locală şi nu de import, dată fiind forma pieselor şi concentrarea descoperirilor la N Dunării. Descoperirile din mediul elenistic datate în sec. III–II a.Chr. sunt lucrate din trei plăci prinse cu nituri şi sunt bilaterale. Un atelier de prelucrarea osului şi cornului este posibil să fi existat la Poiana. De aici provine un mare număr de obiecte din os şi corn dar şi fragmente de corn neprelucrate. Piesa nr. **31** face o notă distinctă prin forma şi decorul său care amintesc de modele celtice din Latène-ul târziu din Boemia. Un alt atelier este posibil să fi activat la Căscioarele, de unde provine un număr relativ însemnat de descoperiri iar un altul, de ce nu, în aşezarea de la Zimnicea. Este posibilă circulaţia tipului I şi în sec. II a.Chr. dacă piesa descoperită la Davideni se datează în sec. II a.Chr. Sigur este însă faptul că în sec. I a.Chr.–I p.Chr. tipul I dispare şi sunt prezenţi piepteni de formă trapezoidală. Este cazul pieselor de la Poiana (fig. 6/1,2), Popeşti (fig. 7/1), Sânsimion (fig. 7/4), Sighişoara – „Dealul Viilor" (fig. 8/1) şi Sighişoara – „Wietenberg" (fig. 7/2,3;

[63] V.V. Zirra, Dacia N.S. 40–42, 1996–1998 (2000), p. 41–46, tab. 6.

[64] D. Măndescu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 90

[65] Sîrbu, Damian, Damian, Alexandrescu, Pandrea, Safta, Niculescu, *op. cit.,* p. 24, fig. 31/7.

[66] Şerbănescu, *op. cit.,* p. 37–38, pl. 40/2, 9, 11. În locuinţă au mai fost găsite: o fibulă de tip tracic cu corpul îngroşat, un picior de amforă de Thasos şi o buză de amforă probabil de Thasos, databile la începutul sec. III a.Chr.

fig. 8/2). O singură piesă de acest tip, găsită la Popeşti în bordeiul B1 din nivelul I se datează sigur la începutul sec. I a.Chr. Toate celelalte descoperiri provin din strat şi nu pot oferi indicii cronologice foarte sigure. Un indiciu cronologic relativ sigur ar putea fi dat de faptul că în aşezarea de la Sighişoara – „Wietenberg" nu se cunosc materiale care să poată fi datate mai devreme de jumătatea sec. II a.Chr[67],

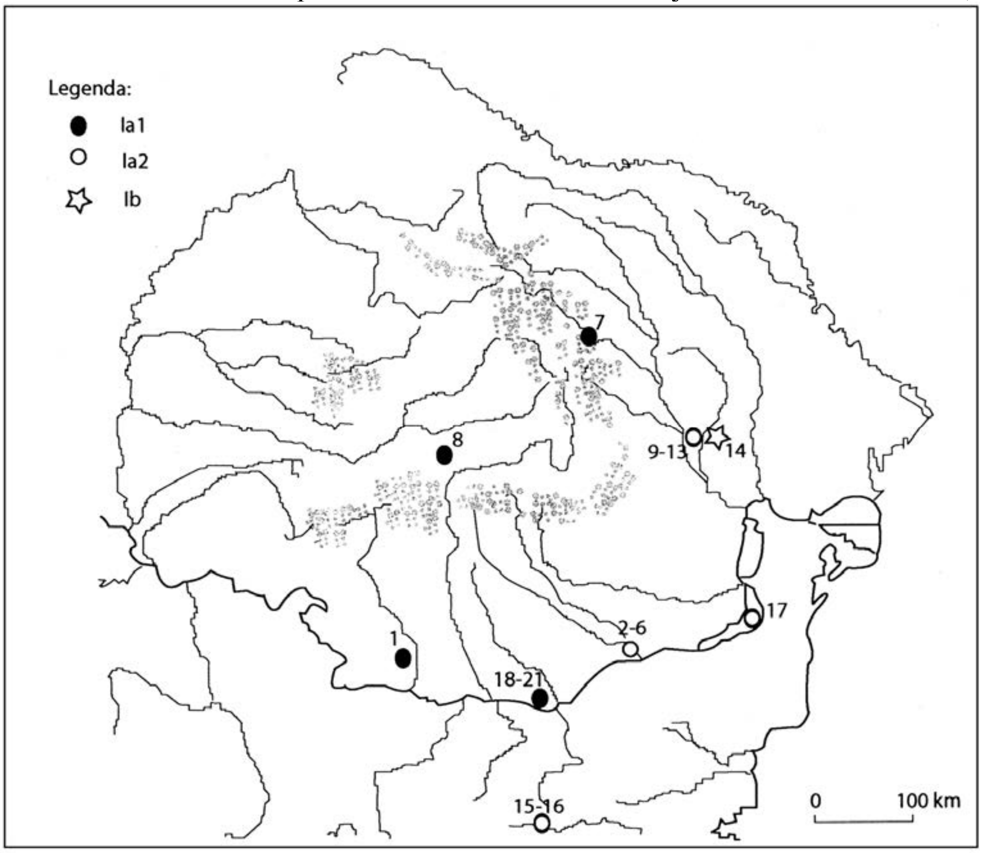

Fig. 11. Aria de răspândire a pieptenilor din corn şi os de tip Ia şi Ib.

ceea ce asigură o încadrare cronologică destul de sigură cel puţin pentru piesele de tip II descoperite în această aşezare, această în situaţia în care pieptenii provin din aşezare. Este posibil ca modificarea de modă să fi fost determinată de rolul pe care îl aveau aceste obiecte. Dimensiunile reduse, decorul bogat şi perforaţia care apare la toate piesele de tip I şi III ne determină să le considerăm ca având un scop strict ornamental. În schimb descoperirile de tip II au dimensiuni mai mari ceea ce ar face posibil ca acestea să fi avut şi un scop utilitar nu strict ornamental. În sprijinul acestei ipoteze vin descoperiri din mediul scitic unde piesele de acest tip sunt

[67] Andriţoiu, Rustoiu, *op. cit.,* p. 123.

considerate de unii autori ca fiind obiecte de port, fiind utilizate la întreţinerea părului şi a bărbii[68]. În schimb se pare că în mediul celtic astfel de descoperiri dar cu forme diferite, au avut un rol ornamental[69]. Trebuie menţionat faptul că piesele din mediul Latène târziu din Boemia, lucrate din bronz şi corn au forme diferite.

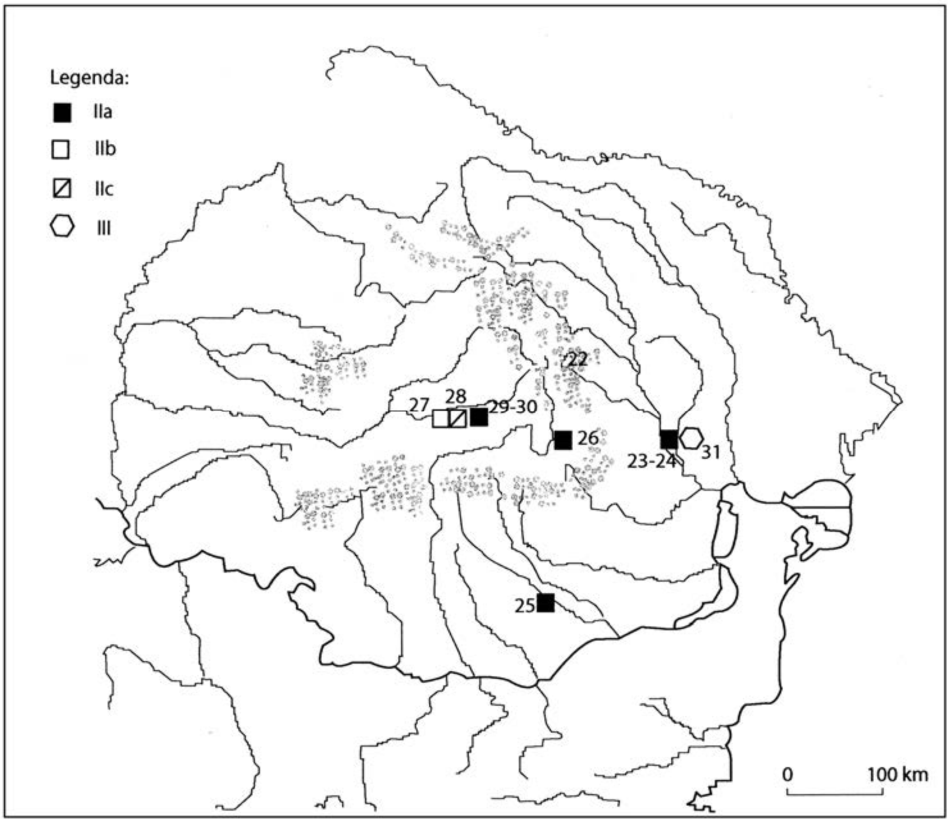

Fig. 12. Aria de răspândire a pieptenilor din corn şi os de tip IIa IIb, Iic şi tipul III.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

Piepteni de tip I

Bâzdâna, com. Calopăr, jud. Olt. Aşezare.
1. Pieptene din os (?) fragmentar, cu mâner de formă trapezoidală şi corp cu umeri arcuiţi. Se păstrează doi dinţi. Este decorat pe o singură faţă. A fost găsit în S. 2/1998, în primul nivel getic (fig. 1/1), (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î.= 4,7 cm., lat. = 3,3 cm.

[68] Düwel, *op. cit.*, p. 202, nota 53, cu bibliografie
[69] *Ibidem,* p. 202, cu bibliografie.

Datare: sec. IV–III a. Chr.
Inedit. Informație dr. V.V. Zirra[70].

Căscioarele – „D'aia parte", jud. Călăraşi. Aşezare.

2. Pieptene din os (?) întreg, mâner şi corp de formă trapezoidală. Este decorat pe ambele fețe. A fost descoperit în nivelul I (fig. 3/1) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 3,7 cm.
Datare: sec. IV a.Chr.
Bibliografie: D. Şerbănescu, *Contribuții arheologice la civilizația geto-dacilor din centrul Câmpiei Române,* teză doctorat, 1998, p. 29, 65, fig. 31/4.

3. Pieptene din os (?) întreg, mâner şi corp de formă trapezoidală. Este decorat pe ambele fețe. Descoperit în apropierea zidului din adobe, din nivelul II (fig. 3/2) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 3,5 cm.
Datare: sec. IV a.Chr.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 34, 65, fig. 38/2.

4. Pieptene din os (?) întreg, mâner şi corp de formă trapezoidală. Este decorat pe ambele fețe. Descoperit pe podeaua locuinței sanctuar 4/2 din niv. III (fig. 3/3) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 4,6 cm.
Datare: prima jumătate a sec. III a.Chr.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 37, 65, fig. 40/1.

Căscioarele – „Şuvița Hotarului", jud. Călăraşi. Aşezare.

5. Fragment pieptene din os (?). Se păstrează mânerul de formă trapezoidală şi o parte din corp. Este decorat pe ambele fețe. Descoperit pe podeaua locuinței nr. 22 (fig. 4/1) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3 cm.
Datare: al patrulea sfert al sec. III a.Chr.
Bibliografie: V. Sîrbu, P. Damian, O. Damian, E. Alexandrescu, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu, *Aşezări din zona Căscioarele–Greaca–Prundu. Mileniile I î.H–I d.H.*, Brăila, 1993, p. 25, fig. 88/7.

6. Pieptene din os (?), fragmentar, cu mâner trapezoidal şi corp cu umerii arcuiți. Este decorat pe ambele fețe. Se păstrează 5 dinți, probabil a avut 23 dinți. Descoperit în Loc. 16, datată de autor în sec. II a.Chr. (fig. 4/2) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 5,6 cm, lăț. = 3,6 cm.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 24, fig. 88/8.

Davideni, com. Țibucani, jud. Neamț. Aşezare cu materiale getice şi bastarne sec. II–I a.Chr., sec. V–VIII p.Chr.

7. Pieptene din os (?) întreg, mâner treflat. Este decorat cu grupuri de cercuri incizate probabil dispuse pe o singură suprafață. Provine din nivelul de locuire databil în sec. V–VI p.Chr. (fig. 1/9) (tip **1a1**).
Dimensiuni: î = 5,3 cm, lăț. = 4,2 – 4,5 cm.

[70] Mulțumesc dr. V.V. Zirra pentru că mi-a cedat piesa şi schița piesei spre publicare.

Bibliografie: I. Mitrea, Carpica 29, 2000, p. 31, p.35, fig. 1/9; idem*,* MemAntiq 19, 1994, p. 28; idem, Carpica 29, 2000, p. 31, p. 35, fig. 35/4; idem, *Comunităţi săteşti de la est de Carpaţi în epoca migraţiilor. Aşezarea de la Davideni din sec. V–VIII,* Piatra Neamţ, 2001, p. 199, p. 139, fig. 67/1; M. Babeş, *Die Poieneşti–Lukaševka-Kultur,* Bonn, 1993, p. 197–198.

Ocna Sibiului, jud. Sibiu. Condiţii de descoperire necunoscute.

8. Pieptene din os (?) întreg, cu mâner, decorul incizat este dispus pe o singură faţă.
În manuscrisul *Repertoriul arheologic al României,* aflat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" este amintită descoperirea unui pieptene din os la Ruşi, jud. Sibiu (fig. 1/2) (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î. = 5,2 cm, lat. = 5,4 cm.
Muzeul Brukenthal Sibiu.
Bibliografie: V.Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei,* Bucureşti, 1926, p. 529, fig. 365, „găsit la Apus de Ocna Sibiiului lângă Reussen".

Poiana, com. Nicoreşti, jud. Galaţi. Aşezare.

9. Pieptene din corn, întreg. Mânerul are formă trapezoidală, cu latura mare uşor arcuită. Decorul este identic pe ambele feţe. Are 14 dinţi. Piesa a fost găsită în nivelul Poiana II împreună cu: „o fibulă cu protuberanţe pe arc, vârfuri de săgeţi de tip scitic şi fibulă de bronz imperială"[71] (fig. 2/1) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 4,5 cm, lat. = 2,8–3 cm.
MNIR, nr. inv. 16388.
Bibliografie: R. şi Ecaterina Vulpe, SCIV 3, 1952, p. 198, p. 204, fig. 19/3; Carnet R. Vulpe, p. 118; *I Daci,* Milano, 1998, p. 690, nr. 617.

10. Pieptene din os, fragmentar, cu mâner trapezoidal. Decorul este identic pe ambele suprafeţe. Se păstrează 13 dinţi. Descoperit în nivelul Poiana II (fig. 2/2) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 4,2 cm, lat. = 3 cm.
MNIR, nr. inv. 16382.
Inedit. Informaţie din carnetul de săpături R. Vulpe, Poiana, 1950.

11. Pieptene din placă din corn, cu mâner trapezoidal. Este decorat pe ambele feţe. Descoperit în nivelul Poiana II (fig. 2/3) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 5,3 cm, lat. = 3,8 cm.
MNIR, nr. inv. 16384.
Bibliografie*: I Daci,* Milano, 1998, p. 290, nr. 618.

12. Pieptene din placă de corn, fragmentar. Se păstrează mânerul de formă trapezoidală şi o parte din corp. Decor identic pe ambele feţe. Se păstrează 14 dinţi (fig. 4/3) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3,1 cm, lat. păstrată = 2,7 cm.
MNIR, nr. inv. 16.386.
Inedit. Informaţie din carnetul de săpături R. Vulpe, Poiana 1950.

[71] Carnet R. Vulpe, p. 118. Mulţumesc acad. prof. dr. A. Vulpe pentru amabilitatea de a-mi permite lectura carnetelor de şantier de la Poiana.

13. Pieptene din corn, cu mâner, fragmentar. Este decorat pe ambele feţe. Lipseşte partea inferioară a dinţilor. Avea 22 dinţi (fig. 5/1) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. = 3,8 cm.
MNIR, nr. inv. 16387.
Inedit. *Ibidem*.

14. Pieptene de os (?) fragmentar, cu mânerul format din doi lobi. Este decorat probabil pe o singură faţă (fig. 1/7) (tip **Ib**).
Dimensiuni: î. = 4,9 cm, lat. = 3,9 cm.
În fosta colecţie M. Dimitriu (Tecuci).
Bibliografie: R. şi Ecaterina Vulpe, Dacia 3–4, 1927–1932, nr. 17, p. 343, fig. 126/6.

Seuthopolis, Bulgaria. Aşezare medievală.

15. Pieptene din os (?) fragmentar, cu mâner de formă trapezoidală. Este decorat probabil pe o singură faţă. Se păstrează mânerul şi o parte din corp (fig. 5/2) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3,8 cm, lat. păstrată = 2,5 cm.
Datare: sec. IV–III a.Chr. Autoarea îl datează în epoca medievală.
Bibliografie: I. Čangova, *Srednevekovnoto selište nad trakiskija grad Sevtopolis, XI–XIV vek,* Sofia, 1972, fig. 84a.

16. Pieptene din os (?) fragmentar, cu mâner de formă trapezoidală. Este decorat probabil pe o singură faţă. Se păstrează mânerul şi o parte din corp (fig. 5/3) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3,9 cm, lat. păstrată = 4,2 cm.
Datare: sec. IV–III a.Chr. Čangova îl datează în epoca medievală.
Bibliografie: *Ibidem,* fig. 84a.

Stelnica, jud. Ialomiţa. Necropolă getică.

17. Pieptene de corn fragmentar, cu mâner. Este curbat pe orizontală şi pe verticală. Lipseşte o parte din corp şi dinţi. Este decorat pe o singură faţă. Descoperit în M. 236, mormânt de incineraţie cu urnă (fig. 5/4) (tip **Ia2**).
Dimensiuni: î. păstrată = 2,9 cm, lat. păstrată = 2,7 cm.
Datare: sfârşitul sec. IV a.Chr.
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, neinventariat.
Inedit. Informaţie dr. N. Conovici, carnetele de şantier, Stelnica – „Grădiştea Mare”, 2000.

Zimnicea, jud. Teleorman. Necropolă

18. Pieptene de os (?) fragmentar, cu mâner de formă trapezoidală. Corp cu umeri arcuiţi şi marcaţi cu câte o proeminenţă. Fără decor. Provine din C10M.90, mormânt de adolescentă sau adult de sex feminin (fig. 1/3) (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3,5 cm.
Datare: sec. IV-III a.Chr.
Bibliografie: A.D. Alexandrescu, Dacia N.S. 24, 1980, p. 29, fig. 44/1, fig. 73/5.

19. Pieptene de os (?) fragmentar, cu mâner trapezoidal şi corp cu umerii arcuiţi. Este decorat pe ambele feţe. Dinţii lipsesc. Descoperit în C19M.13, mormânt adult sex feminin (fig. 1/4) (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î. păstrată = 4,4 cm

Datare: prima jumătate a sec. III a.Chr.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 40, fig. 44/4.

20. Fragment pieptene din os (?). Este decorat pe o singură faţă. Provine din C10M.74, mormânt de adolescentă sau infans II (fig. 1/6) (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î. păstrată = 2,8 cm.
Datare: prima jumătate a sec. III a.Chr.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 29, fig. 44/3.

21. Pieptene de os (?) fragmentar, cu mâner de formă trapezoidală. Este decorat pe o singură faţă. Pe umeri are două proeminenţe care fac trecerea spre corpul piesei. Provine din C3M2 (fig. 1/5) (tip **Ia1**).
Dimensiuni: î. păstrată = 3,3 cm
Datare: sec. IV a.Chr.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 22, fig. 44/2.

Piepteni de tip II

Delniţa, jud. Harghita. Aşezare

22. Fragment de pieptene din os (?), se păstrează o parte din corp şi dinţi (fig. 8/3).
Dimensiuni: î. păstrată = 2,7 cm, lat. păstrată = 3,5 cm
Datare: Din zonă au fost adunate fragmente ceramice datate în sec. I a.Chr.
Bibliografie: P. János, D. Kovács, StMatTârgu Mureş 3, 1962, p. 47, fig. 19/105; A. Bató, M. Bărbulescu, V. Gavruc, E. Chirilă, I.H. Crişan, V. Crişan, V. Vasiliev, *Repertoriul arheologic al judeţului Harghita,* Monografii arheologice II, Sf. Gheorghe, 2000, p. 172.

Poiana, com. Nicoreşti, jud. Galaţi. Aşezare

23. Pieptene din corn de formă trapezoidală, perforat într-o parte. Decor identic pe ambele feţe. Are 38 dinţi. Provine din nivelul II (fig. 6/1) (tip **IIa**).
Dimensiuni: î. = 3,9 cm, lat. părţii superioare = 3, lat. părţii inferioare = 7,8 cm.
MNIR, nr. inv. 16385.
Bibliografie: R. şi Ecaterina Vulpe, SCIV 2, 1951, 1, p. 210, fig. 26/1.

24. Pieptene de os fragmentar. Este lucrat din placă subţire, de secţiune triunghiulară, de formă trapezoidală. Fără decor. Descoperit în sector P. secţiunea H, -2,75 m (fig. 6/2) (tip **IIa**).
Dimensiuni: î. = 4,9 cm.
Datare: sec. I a. Chr–I p.Chr.
Muzeul Tecuci, nr. inv. 967.
Bibliografie: S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, ArhMold 20, 1997, p. 20. fig. 27/8, p. 83, nr. 480.

Popeşti jud. Giurgiu. Aşezare

25. Pieptene din corn (?) fragmentar, de formă trapezoidală. Decorat doar pe o faţă. Lipsesc o parte din dinţi. A fost descoperit în bordeiul B1, lângă vatra 6/1989, din nivelul I/II (fig. 7/1) (tip **IIa**)[72].
Dimensiuni: î. = 5,2 cm, lat. părţii superioare = 4,5 cm, lat. părţii inferioare = 7 cm
Datare: începutul sec. I a.Chr.
Inedit. Informaţie dr. A. Stoia[73].

Sânsimion, jud. Harghita. Aşezare în punctul „ Cariera de nisip".

26. Pieptene din corn fragmentar, de formă trapezoidală. Este decorat pe o singură faţă. Se păstrează 17 dinţi (fig. 7/4) (tip **IIa**).
Dimensiuni: î. = 5,3 cm, lat. max. = 5,4 cm.
Datare: sec. I a.Chr–I p.Chr.
Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 4326.
Bibliografie: C. Beldiman, SCIVA 41, 1990, 1, p. 111, fig.1; V. Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei,* Sf. Gheorghe, 2000, p. 137, pl. 109/1.

Sighişoara – „Dealul Viilor", jud. Mureş. Aşezare

27. Pieptene lucrat din placă de corn uşor curbată, de formă trapezoidală. Decorat pe o singură faţă. Dinţii (28) sunt rupţi (fig. 8/1) (tip **IIb**).
Dimensiuni: î. = 7,2 cm, lat. părţii superioare = 4,5 cm, lat. părţii inferioare = 7,2 cm.
Datare: sec. I a.Chr–I p.Chr.
Muzeul Sighişoara, neinventariat.
Bibliografie: Beldiman, *op.cit.,* p. 112, fig. 2.

Sighişoara – „Wietenberg**",** jud. Mureş. Aşezare

28. Pieptene de os (?) fragmentar, de formă pentagonală. Decorat pe o singură faţă (fig. 8/2) (tip **IIc**).
Dimensiuni: î. = 6,3 cm, lat. părţii superioare = 3,5 cm, lat. părţii inferioare = 5,1 cm.
Datare: I a.Chr.
Nu apare în registrul de inventar al Muzeului din Sighişoara.
Bibliografie: K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schässburg,* Bonn, 1971, p. 44, pl. 64/35.

29. Pieptene de os (?) fragmentar, formă trapezoidală. Decorat pe o singură faţă. Se păstrează 3 dinţi (fig. 7/2) (tip **IIa**).
Dimensiuni: î. = 5,3 cm, lat. părţii superioare = 3,5 cm, lat. părţii inferioare = 7 cm.
Datare: sec. I a. Chr.
Muzeul Sighişoara, nr. inv. 239a. În registrul de inventar al muzeului este menţionată achiziţionarea piesei şi nu descoperirea ei în săpătură. Probabil piesa a fost descoperită în zona aşezării şi a fost considerată ca provenind din aşezare.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 44, pl. 64/36.

[72] Piesa s-a pierdut.
[73] Mulţumesc dr. A. Stoia pentru că mi-a cedat piesa pentru publicare şi pentru informaţiile oferite.

30. Pieptene din os (?) fragmentar, de formă trapezoidală. Decorat pe o singură față (fig. 7/3) (tip **IIa**).
Dimensiuni: î. = 5,3 cm, lat. părții superioare = 4,7 cm, lat. părții inferioare = 7,8 cm
Datare: sec. I a.Chr.
Muzeul Sighişoara, nr. inv. 239b. În registrul de inventar al muzeului se precizează faptul că piesa este descoperire întâmplătoare.
Bibliografie: *Ibidem,* p. 44, pl. 64/38 .

Piepteni de tip III

Poiana, com. Nicoreşti, jud. Galați

31. Pieptene din corn de formă semicirculară. Decorat pe singură față. Are 21 de dinți, păstrați fragmentar. Provine din nivelul II (fig. 9/1).
Dimensiuni: î. = 3,5 cm.
MNIR, nr. inv. 16383
Bibliografie: R. şi Ecaterina Vulpe, SCIV 2, 1951, 1, p. 210, fig. 26/2; *I Daci,* Milano, 1997, nr. 616, p. 290.

ANTLER AND BONE COMBS FROM THE 4TH CENTURY BC TO THE 1ST CENTURY AD. AT THE LOWER DANUBE

ABSTRACT

The article brings into discussion a series of less-known objects from the Late Iron Age. They are the 31 combs, made from a single piece of antler or bone. The objects belong to a wide interval of time (late 4th century BC–early 1st century AD). Morphologically, they can be classified in the folowing categories: **I** Combs with handles, originating from the second half of the 4th century BC–3rd century BC. and perhaps 2nd century BC; **II** Trapezoid shaped combs - dating from the 1st century BC–1st century AD; **III** Pierced comb.

Type I combs are concentrated in the southern and south-eastern part of Romania, while type II combs are found mainly in the south-east of Transylvania. Given the fairly large concentration of findings north of the Danube, and the fact that such objects appear in many other sites, it is assumed that these combs are of local origin. Some shapes such an item from Poiana (fig. 9/1, type III) suggest some Celtic influences; his shape is close to some bronze combs from Stradonice and from the Elba area. Another item from Poiana (fig. 1/7) is close to one from the early sarmatic necropolis from Starye Kiiški (Russia) (fig. 1/8).

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Antler and bone combs: 1 Bâzdâna (after drawing V.V. Zirra); 2 Ocna Sibiului (after V. Pârvan); 3–6 Zimnicea (after A.D. Alexandrescu); 7 Poiana (after R. and Ecaterina Vulpe); 8 Starye Kiiški (after A.I. Meliukova, no scale); 9 Davideni (after I. Mitrea).

Fig. 2. Antler and bone combs: 1–3 Poiana.

Fig. 3. Bone combs: 1–3 Căscioarele – „D'aia parte" (after D. Şerbănescu, approx. scale 1/1).

Fig. 4. Antler and bone combs: 1–2 Căscioarele (after V. Sîrbu); 3 Poiana.

Fig. 5. Antler and bone combs: 1 Poiana; 2–3 Seuthopolis (after I. Čangova); 4 Stelnica – „Grădiştea Mare”.

Fig. 6. Antler and bone combs: 1–2 Poiana (nr. 2 after S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau); 3 Stradonice (after S. Thomas) bronze comb.

Fig. 7. Antler and bone combs: 1 Popeşti (drawing A. Stoia); 2–3 Sighişoara – „Wietenberg”; 4 Sânsimion (after C. Beldiman).

Fig. 8. Antler and bone combs: 1 Sighişoara – „Dealul Viilor” (drawing D. Spânu); 2 Sighişoara – „Wietenberg” (after C. Seraphim, K. Horedt); 3 Delniţa (after P. János, D. Kovács).

Fig. 9. Antler comb: 1 Poiana; bronze combs: 2 Tvršice; 3, 5, 7, 8 Stradonice; 4 Glogau; 6 Fohrde (after S. Thomas).

Fig 10. Stelnica – „Grădiştea Mare” Grave 236: 1 pottery; 2 marine shell; 3 bone tube; 4 bronze fragments; 5 bronze application; 6–13 glass beads.

Fig. 11. Map of bone and antler combs: the type Ia and Ib.

Fig. 12. Map of bone and antler combs: the type IIa, IIb, IIc and III.

UN MORMÂNT DE EPOCĂ TÂRZIE LATÈNE DE LA DUBOVA

DANIEL SPÂNU

Autorul a reidentificat în depozitele Institutului de Arheologie din Bucureşti inventarul uitat al unui **mormânt de epocă târzie Latène**, descoperit în 1967 sau 1968 în punctul Sacoviştea Mare, com. **Dubova**, jud. Mehedinţi. Analogiile pieselor din **inventarul funerar** de la Dubova sunt plurivalente şi necesită o evaluare nuanţată a relaţiilor dintre mai multe grupe culturale învecinate. Asocierea unei **panoplii de arme** şi **piese de harnaşament** specifice mormintelor perioadei târzii Latène din regiunile dunărene şi nord-balcanice cu o **brăţară** specifică orfevreriei tezaurelor dacice din Transilvania, deşi are un aparent caracter eterogen, exprimă într-o măsură pregnată convergenţa de modele formale, dar şi simbolice la răscrucea unor axe de circulaţie între Dunărea mijlocie, cea inferioară şi regiunile intracarpatice.

Motto:
„... Gdy Dunaj nie stanowił w zasadzie granicy etnicznej”.
Zenon Woźniak[1]

I. LOTUL DE PIESE DE LA PORŢILE DE FIER

În iunie 2000, cu ocazia inventarierii unor materiale arheologice de mai mult timp uitate în depozitele Institutului de Arheologie aflate pe atunci în subsolurile imobilului din strada Spiru Haret nr. 12 din Bucureşti, autorul acestor rânduri a identificat o cutie în care se aflau şapte obiecte de metal: un umbo de scut, un vârf de lance, un pumnal curb, un cuţitaş, un pinten şi fragmentele unei zăbale, toate de fier, precum şi o brăţară de argint. Pe eticheta de pe cutie se afla inscripţia *Cutia colaboratorului Nestor Covaci*. Fiecare piesă era învelită cu câte o foaie de hârtie de ambalaj pe care fusese inscripţionat – după toate probabilităţile – locul de provenienţă al pieselor, şi anume *Porţile de Fier*.

Cele şapte piese identificate în depozitul Institutului de Arheologie se grupează din punct de vedere funcţional în trei categorii: o piesă de armament defensiv şi trei piese de armament ofensiv, două piese de harnaşament şi o piesă de podoabă. Iată descrierea lor:

[1] „... Pe când Dunărea nu reprezenta un pricipiu de delimitare etnică”. Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław–Kraków–Gdańsk, 1974, p. 130 (citat în continuare: Woźniak, *Wschodnie pogranicze)*.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 83–132

ARMAMENT DEFENSIV

1. Umbo de scut din fier cu calotă conică prevăzută cu o uşoară profilare în retragere în partea inferioară. Se păstrează trei fragmente: a) pereții formează partea cea mai mare păstrată; b) din extremitatea superioară distrusă a calotei de umbo s-a păstrat un fragment deformat; c) din marginile orizontale ale piesei (discul sau „borul") s-a păstrat doar un fragment prevăzut cu un nit destinat fixării pe lemn[2]. Din păcate, marginile orizontale ale piesei lipsesc în proporție de cca 7/8, astfel că nu putem preciza aspectul inițial al acestora. Marginile inferioare ale pereților calotei de umbo prezintă câteva urme de deformare prin îndoire. Dimensiuni: î. fragm. a 7,5 cm; î. reconstituită a piesei 8,5 cm; diam. calotei în zona profilării 10,6 cm. Fig. 1/1.

ARMAMENT OFENSIV

2. Vârf de lance din fier, cu tub de înmănuşare de secțiune rotundă şi lamă foliformă de secțiune rombică. Vârful este uşor îndoit, iar extremitatea tubului de înmănuşare este şi ea deteriorată, astfel că inițial piesa avea inițial o lungime mai mare decât cea actuală. După descoperire, vârful de lance a fost supus unui procedeu de conservare în vederea stopării procesului de coroziune, prin învelirea piesei cu un strat de parafină. Dimensiuni: lung. actuală 35,2 cm; lăț. max. a lamei 2,9 cm; gros. 0,8 cm; lung. tăişului 22 cm; gros. max. a tubului 1,8 cm. Fig. 1/2.

3. Pumnal cu lama curbă de tip *sica;* pe una dintre laturi, lama prezintă o şănțuire pentru scurgerea sângelui; fixarea de mâner se realiza prin intermediul unei limbi prevăzută cu un orificiu pentru nituire. Extremitatea lamei opusă mânerului este uşor îndoită lateral, iar vârful este rupt. Dimensiuni: lung. actuală 28,8 cm; lăț. max. a lamei 4,2 cm; lung. limbii de mâner 4 cm; gros. max. a lamei (în zona opusă tăişului) 0,45 cm; ad. şențuirii 0,1 cm. Fig. 1/3.

4. Cuțit uşor curbat cu tăişul spre interior. Vârful este rupt. Dimensiuni: lung. actuală 9,8 cm; gros. lamei 0,3 cm; lăț. max. a lamei 1,9 cm. Fig. 1/4.

ACCESORII DE HARNAŞAMENT

5. Pinten de fier; în zona de maximă curbură a pintenului, la baza spinului piesa prezintă opt incizii decorative incrustate cu bronz; pe unul dintre butonii laterali s-a păstrat îmbrăcămintea din foaie de bronz. Dimensiuni: deschidere 7,2 cm; diam. butonilor 1,4 cm; lung. spinului 1,85 cm. Fig. 1/5.

6. Zăbală fragmentară formată dintr-o pereche de psalii în formă de «S», unite printr-un muştiuc format din două tije cu aspectul a două cârlige înlănțuite, prevăzute cu garnituri polilobate din bronz şi două atârnători laterale piriforme şi o tijă transversală pentru bărbie *(Kinnstange)* din fier îmbrăcată într-o foaie de bronz ondulată, de culoare brun-verzuie. Una dintre psalii prezintă (deasupra şi dedesubtul zonei de joncțiune cu tija pentru bărbie) trei grupe de incizii cu rol decorativ, care

[2] Pentru modul de construire al scuturilor cu umbo metalic pe suport de lemn: H. Härke, *Shield Technology,* în T. Dickinson, H. Härke, *Early Anglo-saxon Shields,* Londra, 1992, p. 31–54.

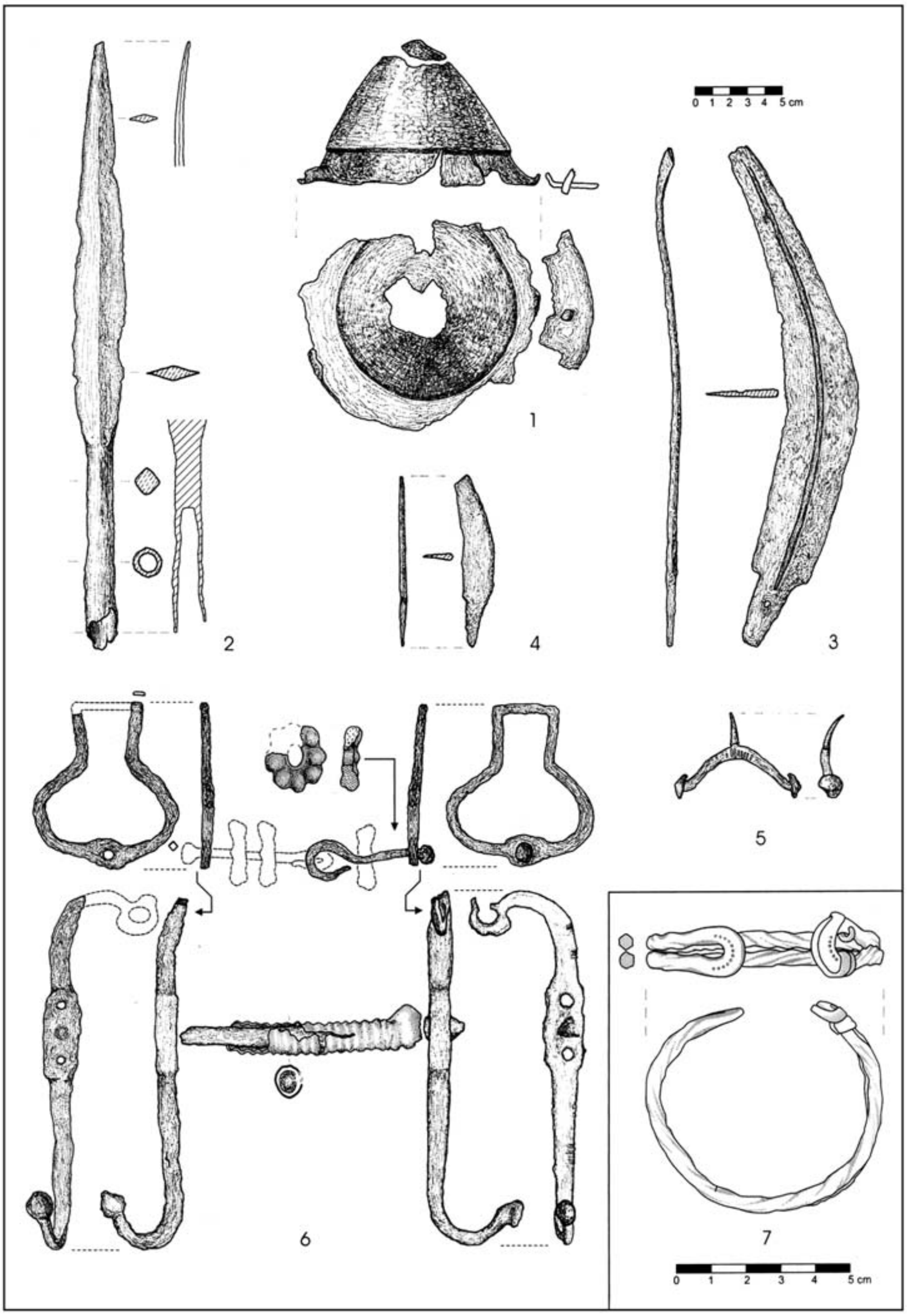

Fig. 1. Lotul de piese „Porțile de Fier” (inventarul mormântului de la Dubova): 1 umbo de scut; 2 vârful de lance; 3 pumnalul curb de tip *Sica;* 4 cuțitul; 5 pintenul; 6 zăbala de tip Werner XVI; 7 brățara. 1–4 fier; 5–6 fier şi bronz; 7 argint. Desene după original.

probabil serveau unor incrustații cu bronz astăzi deteriorate. Atât muştiucul zăbalei, cât şi transversala s-au detaşat de psalii, iar extremitatea superioară a uneia dintre acestea este de asemenea distrusă. Dintre cele două elemente înlănțuite care formau muştiucul nu s-a păstrat decât unul singur, de extremitatea căruia se păstrează încă ataşată una dintre atârnătorile piriforme; cealaltă atârnătoare este parțial deteriorată în partea superioară. Dintre cele probabil patru garnituri polilobate care inițial erau montate pe muştiuc nu s-a păstrat decât un singur exemplar din bronz de culoare brun-verzuie, şi acesta fragmentar. Garnitura prezenta inițial opt lobi. Dimensiuni: î. psaliei întregi 20,4 cm; î. psaliei fragmentare 20,1 cm; lung. tijei transversale pentru bărbie 13,8 cm; î. atârnătorii complete 9,3 cm; lung. tijei-cârlig păstrate din muştiuc 7,5 cm; diam. garniturii polilobate păstrate 3,8/3,5 cm. Fig. 1/6.

PIESA DE PODOABĂ

7. Brățara este realizată dintr-o singură tije de argint. Tija cuprinde brațul de două ori şi a fost îndoită astfel încât să formreze terminații libere. Una dintre terminații a fost formată prin îndoirea tijei, realizându-se astfel o buclă sau bandă masivă semicirculară. Cealaltă terminație s-a format prin suprapunerea, petrecerea şi înfăşurarea extremităților tijei. Înainte de a fi înfăşurate, extremitățile au fost aplatizate astfel încât să formeze o bandă semicirculară similară celei de la terminația opusă. Ambele terminații cu aspect de bandă au fost decorate cu şiruri de puncte poansonate. Cele două segmentele paralele ale tijei sunt torsionate şi au o secțiune hexagonală neregulată. Extremitățile tijei au fost înfăşurate la baza uneia dintre terminațiile cu aspect de bandă semicirculară. Dimensiuni: diam. exterior 6,8/6 cm; gros. barei în zona torsadelor 0,4 cm. Fig. 1/7.

CÂTEVA REMARCI GENERALE

După toate aparențele, lotul nu pare să fie o reunire aleatorie de piese, ci mai degrabă asocierea unei panoplii individuale cu accesoriile necesare strunirii unui singur cal, la care se adaugă şi o podoabă a mâinii, respectiv brățara de argint, o combinație care ar putea fi percepută ca o *asociere de arme, harnaşament şi piese de podoabă,* în acest sens pledând şi unele detalii decorative. Atât pe pinten, cât şi pe una dintre psalii se poate recunoaşte câte o grupă asemănătoare de incizii, destinate incrustației cu bronz, o conjunctură care sugerează că piesele de fier ar putea forma un lot unitar şi sub aspectul tehnicii ornamentale. De altfel, după cum voi arăta în cele ce urmează, obiectele din lotul studiat se încadrează în perioada de început a Latène-ului târziu, şi deci, şi sub acest aspect, asocierea lor este verosimilă. De asemenea, piesele nu par să fi fost trecute prin foc, fapt care ar pleda fie pentru proveniența lor dintr-un mormânt de înhumație, fie pentru depunerea lor în mormânt după incinerarea separată a defunctului.

PROVENIENȚA LOTULUI

Înțelesul denumirii de „Porțile de Fier”, identificată pe hârtiile care ambalau piesele, dat în vechime stâncilor din mijlocul Dunării, aflate la cca 3 km în amonte

de localitatea Gura Văii (jud. Mehedinţi), a fost extins în ultimele decenii asupra malurilor abrupte ale fluviului, afectate de construirea hidrocentralei româno-iugoslave. Regiunea Porţilor de Fier se află la o răscruce de axe de circulaţie folosite încă din antichitate. Pe de o parte, zona Porţilor de Fier separă bazinele mijlociu şi inferior ale Dunării, iar controlarea acesteia a asigurat din totdeauna supravegherea traficului pe culoarul deschis de fluviu. Pe de altă parte, zona Porţilor de Fier reprezintă şi punctul de pornire a drumului care străpungea munţii prin valea Cernei şi prin Porţile de Fier ale Transilvaniei şi conducea spre regiunile interioare ale coroanei carpatice. Nu întâmplător, podul proiectat de Apolodor din Damasc traversa Dunărea tocmai în această regiune[3].

În absenţa altor indicii privind provenienţa lotului identificat în depozitul Institutului de Arheologie, situarea precisă a locului de descoperire a pieselor ar părea compromisă. Se poate însă considera că piesele în discuţie provin de pe malul românesc al Dunării, din cercertările de suprafaţă sau din săpăturile de salvare coordonate de Expectatus Bujor[4], cu ocazia lucrărilor de amenajare a văii Dunării în cadrul sistemului hidro-energetic şi de navigaţie Porţile de Fier[5]. Din păcate, materialele pre- şi protoistorice rezultate în urma efectuării săpăturilor de salvare întreprinse de un numeros colectiv de arheologi români în cursul anilor ’60 în regiunea Porţilor de Fier[6] nu s-au bucurat de aceiaşi atenţie pe care au acordat-o colegii lor iugoslavi publicării descoperirilor de pe malul opus al fluviului[7]. Totuşi, o anchetă întreprinsă în stufoasa literatură dedicată Latène-ului târziu din România mi-a oferit în cele din urmă câteva indicii preţioase pentru determinarea mai precisă a provenienţei lotului de obiecte prezentat mai sus.

---

[3] Pentru problema drumurilor antice în Dacia, I. Bogdan-Cătăniciu, BAR IntSer 1084 (II), 2002, p. 719–736 (în special p. 735, fig. 4).

[4] Sugestii utile pentru elaborarea articolului de faţă şi mai ales pentru identificarea provenienţei lotului de piese de la Porţile de Fier le datorez regretatului Alexandru Păunescu, precum şi d-rei Adina Boroneanţ şi d-lor Mircea Babeş, Vasile Boroneanţ, Mihai Davidescu, Ion Motzoi-Chicideanu şi Alexandru Vulpe De asemenea, o remarcă ce avea să se dovedească preţioasă pentru conceperea demersului de faţă, o datorez d-rei Elke Kaiser (Berlin, decembrie 2000).

[5] Amenajarea sistemului hidroenergetic şi de navigaţie româno-iugoslav de la Porţile de Fier a fost demarată în 1964 şi inaugurată la 16 mai 1972: D.T. Constantinescu, *Construcţii monumentale din România,* Bucureşti, 1989, p. 387.

[6] Asupra rezultatelor săpăturilor efectuate pe teritoriul fostei localităţi Ogradena de „colectivul arheologic al Grupului de cercetări complexe Porţile de Fier”: D. Tudor, E. Comşa, S. Morintz, E. Bujor, P. Diaconu, N. Constantinescu, SCIV 16, 1965, 2, p. 395–406; C. S. Nicolăescu-Plopşor, M. Davidescu, Ş. Roman, V. Boroneanţ, SCIV 16, 1965, 2, p. 408; C.S. Nicolăescu-Plopşor, M. Davidescu, Ş. Roman, V. Boroneanţ, RevMuz 2, 1965, p. 411; C.S. Nicolăescu-Plopşor, E. Bujor, V. Boroneanţ, E. Comşa, N. Constantinescu, P. Diaconu, S. Morintz, A. Păunescu, G. Popilian, P. Roman, D.V. Rosetti, *Rezultatele arheologice din zona Porţilor de Fier,* în: *Grupul de cercetări complexe Porţile de Fier,* Craiova 1966; E. Bujor, *Probleme ridicate de cercetarea arheologică la Orşova–Dierna*, în: *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj 1974, p. 59–63; Ş. Roman, Drobeta 1, 1974, p. 253–255 ş.a. Asupra dificultăţilor de documentare întâmpinate în cadrul săpăturilor de salvare vezi Bujor, *op.cit.*, p. 59.

[7] B. Jovanović, *Cahiers des Ports de Fer*, 3, Beograd 1986; P. Popović, Starinar 40–41, 1989–1990 (1991), p. 165–166.

Trei dintre piese, şi anume zăbala, umbo-ul şi pumnalul curb, au fost pentru prima dată introduse în circuitul ştiinţific în 1976, când regretatul Vlad Zirra le-a ilustrat, fără să precizeze însă locul de descoperire[8]. Imaginile armelor şi zăbalei ilustrate de Zirra corespund surprinzător de mult aspectului actual al pieselor identificate în depozitul Institutului de Arheologie. Ulterior, în lucrarea consacrată zăbalelor Latène din România, Zirra reilustra mai detaliat aceaşi zăbală[9] şi oscila afirmând că aceasta ar proveni fie de la *Sacoviştea, odinioară com. Dubova, jud. Caraş-Severin*[10], fie de la *Sacoviştea Mare, com. Ogradena, jud. Mehedinţi*[11]; de asemenea, se mai menţiona că zăbala ar fi fost descoperită în 1968 împreună cu un umbo Latène D1 şi cu o lance, probabil într-un mormânt tumular de înhumaţie. Trebuie precizat că cea dintâi localizare prezintă sub aspect administrativ trei erori: (1) „Sacoviştea" nu figurează în repertoriile localităţilor României, fie existente, fie desfiinţate[12], (2) Dubova nu era pe atunci o comună ci un sat aparţinând com. Plavişeviţa, iar (3) ambele localităţi nu mai aparţin jud. Caraş-Severin, ci jud. Mehedinţi.

Informaţiile lui Zirra au fost ulterior preluate şi parţial completate de Wolfgang Werner, în corpusul dedicat zăbalelor Latène de la Dunărea mijlocie şi inferioară[13]. Acesta localiza provenienţa aceleiaşi zăbale la Sacoviştea Mare, sit

[8] V. Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 180 fig. 4/4, 5 a–b, 9. Provenienţa acestor piese a fost precizată cinci ani mai târziu: V. Zirra, HBArch 8, 1981, p. 126. Trebuie precizat că în figura respectivă (Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 180 fig. 4/2, 6, 8, 9) mai sunt ilustrate potrivit lui Zirra, HBArch 8, 1981, p. 127 şi piesele metalice dintr-un mormânt de incineraţie în urnă de la Padea. Aceiaşi fig. 4 a fost reprodusă şi de alţi autori, fără menţionarea locurilor de descoperire a pieselor ilustrate: V. Sîrbu, A. Rustoiu, în M. Vasić (ed.), *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J.-C. jusqu'aux guerres daciques, Kolloquium in Kladovo–Drobeta-Turnu Severin*, Beograd, 1999, p. 81, fig. 5/2 şi M. Petrescu-Dâmboviţa, A. Vulpe (ed.), *Istoria Românilor*, I, Bucureşti, 2001, p. 519, fig. 94.

[9] Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 180 fig. 4/5a–b = Zirra, HBArch 8, 1981, p. 163, Abb. 4/1 (în lucrarea de faţă fig. 1/6).

[10] Zirra, HBArch 8, 1981, p. 126: „In die erste Linie sollte das Stück aus Sacoviştea (ehemals Gem. Dubova, jud. Caraş–Severin) gennant werden, das 1968 wahrscheinlich in einem Hügelgrab zusammen mit einem Schildbuckel Latène D1 gefunden wurde".

[11] *Ibidem*, p. 127: „Das Stück aus Sacoviştea Mare, Gem. Ogradena (jud. Mehedinţi) stammt aus einem Körpergrab mit Schildbuckel Lt D1, das ferner noch eine Lanzenspitze und Sica erbrachte". Ezitările lui Zirra în privinţa comunei şi judeţului se datorează reorganizărilor administrative din 1967–1968, în urma cărora, regiunea Cazanelor a fost inclusă judeţului Mehedinţi.

[12] I. Iordan, P. Gâştescu, D.I. Oancea, *Indicatorul localităţilor din România*, Bucureşti, 1974; Ghinea E., Ghinea D., *Localităţile din România. Dicţionar*, Bucureşti, 2000. Prin urmare, „Sacoviştea..." („...Mare" – aşa cum apare în contribuţiile ulterioare) este un punct în teren (un sit arheologic), şi nu o aşezare modernă sau contemporană.

[13] Trebuie precizat faptul că articolul lui Zirra din 1981 fusese tradus chiar de Wolfgang M. Werner: Zirra, *op. cit.*, p. 148. Werner, PBF 16, 4, 1988, p. 91, nr. 291 a reţinut cea dintâi localizare propusă de Zirra, *op.cit.,* p. 126 (la Dubova) şi nu pe cea de la p. 127 (la Ogradena).

considerat ca aflând-se pe teritoriul localității Dubova, com. Plavişevița, jud. Mehedinți şi preciza că posibilul inventar funerar descoperit în 1967 mai cuprindea în afară de un vârf de lance, un pumnal curb şi un umbo, şi o „brățară deschisă confecționată din sârmă de argint torsionată dublă”[14], o descriere care corespunde piesei identificate în depozitele Institutului de Arheologie. La data întocmirii documentației lucrării sale, Wolfgang Werner nu cunoştea locul în care erau adăpostite piesele *(Verbleib unbekannt),* iar imaginea zăbalei de care dispunea nu pare a fi decât reproducerea desenului publicat anterior de Zirra, îmbunătățită sub aspect grafic, dar imprecisă în raport cu originalul[15]. Se poate presupune că Werner datora totalitatea informațiilor referitoare la această descoperire regretatului cercetător bucureştean şi nu examinase personal nici zăbala şi nici celelalte piese asociate.

Despre o descoperire efectuată în 1967 în punctul „Sacoviştea Mare”, localizat de această dată pe raza localității Ieşelnița, jud. Mehedinți, aflăm alte câteva informații într-o voce a enciclopediei editate de Constantin Preda la care acelaşi Vlad Zirra este coautor[16]. Cu prilejul desfăşurării săpăturilor de salvare prilejuite de constituirea complexului hidroenergetic Porțile de Fier, aici s-ar fi identificat un mormânt de înhumație: „În afară de o brățară de argint, restul pieselor sunt de fier şi constau dintr-o suliță cu vârful lung, un cuțit curb de tip sica, partea conică, proeminentă, a unui scut circular Latène D şi o zăbală de tip traco-elenistic”. Şi de această dată regăsim menționarea aceloriaşi categorii de obiecte ca şi cele din lotul aflat în depozitul Institutului de Arheologie.

Materialele recoltate din săpăturile de salvare desfăşurate în cursul anilor ’60 în zona Porților de Fier, sub îndrumarea unor arheologi bucureşteni, vor fi fost însă transportate la Institutul din capitală în vederea recondiționării lor[17], astfel că identificarea în depozitele de aici a inventarului mormântului din punctul „Sacoviştea Mare” nu este surprinzătoare. Dacă presupunem că lotul de piese identificate în depozitul Institutului de Arheologie ar putea alcătui un singur inventar, acesta ar corespunde în bună măsură descrierilor sumare ale inventarului mormântului din punctul „Sacoviştea Mare”, oferite de Werner şi Zirra. Putem bănui că în succintele lor mențiuni, cei doi autori au făcut referire numai la piesele mai reprezentative şi nu la totalitatea inventarului mormântului de „luptător călăreț”. Din enumerările sumare ale inventarului mormântului din punctul Sacoviştea Mare ar

[14] Werner, *op.cit.*, p. 91, nr. 291: „offener Armreif aus doppeltem tordiertem Silberdraht”.

[15] Werner, *op.cit.*, nr.cat. 291, pl. 44. Imaginea zăbalei, precum şi localizarea ei la Dubova au fost preluate în lucrări ulterioare, de exemplu: Sîrbu, Rustoiu, *op.cit. (supra* n. 8), p. 82, fig. 6/7.

[16] A. Vulpe, V. Zirra, *Ieşelnița,* în EAIVR II, 1996, p. 250.

[17] Vlad Zirra nu a participat la săpăturile de salvare de la Porțile de Fier şi probabil examinase piesele în discuție numai după ce acestea au fost aduse la Bucureşti. Precizez că obiectele identificate în depozitele Institutului de Arheologie prezintă unele urme de protejare preventivă, un proces care putea fi realizat la Bucureşti.

putea să lipsească unele piese de dimensiuni mai reduse şi mai puţin expresive, poate tocmai un pinten şi un cuţitaş.

Elementele comune al descrierilor lui Zirra şi Werner sunt: a) asocierea zăbalei cu o lance, un umbo, un cuţit curb şi o brăţară, b) data aproximativă a descoperirii (1967–1968), c) posibilul caracter funerar al contextului (mormânt tumular, probabil de înhumaţie) şi d) numele sitului în care s-a realizat descoperirea, şi anume, Sacoviştea Mare. Argumentele decisive pentru identificarea lotului de piese de la Institutul de Arheologie ca inventar al mormântului din punctul Sacoviştea Mare sunt însă, după cum am arătat mai sus, de ordin vizual: imaginile zăbalei, pumnalului şi umbo-ului de scut oferite de Zirra şi Werner corespund în cea mai mare măsură obiectelor regăsite de autorul acestor rânduri în depozitul Institutului de Arheologie. În plus, descrierea brăţării de argint oferită de Werner corespunde şi ea formei piesei de podoabă din lotul studiat.

După cum atrage atenţia Wolfgang Werner, situl Sacoviştea Mare a dispărut o dată cu transformările geo-morfologice majore ale văii Dunării în urma constituirii sistemului hidroenergetic de la Porţile de Fier[18]. Trebuie însă precizat faptul că toate localităţile amintite de Zirra şi Werner, şi anume Dubova, Ogradena sau Ieşelniţa, se concentrează în aceiaşi microregiune „Porţile de Fier", între Cazane şi Orşova (Fig. 2), regiune din care, portivit menţiunii de pe hârtiile de ambalaj, ar proveni piesele identificate în depozitul Institutului de Arheologie.

Unele date concludente pentru localizarea mai precisă a sitului le datorăm însă lui Gheorghe Lazarovici, care menţiona descoperirea „unui mormânt de incineraţie traco-ilir" la Dubova – Sacoviştea Mare (sau „Cotul Mare"), între Cazanele Mari şi Mici, în locul de maximă îngustare a Dunării, între fosta şosea şi Dunăre, pe o terasă stâncoasă"[19]. Mai mult decât atât, într-o hartă întocmită de Exspectatus Bujor şi Sebastian Morintz şi publicată în 1972[20], singura descoperire de epocă Latène („Fier II") din zona Cazanelor a fost cartată la cca. 1 km est de Dubova, în apropierea malului Dunării, tocmai în zona în care Lazarovici localizează situl „Sacoviştea Mare". Descrierea explicită oferită de Lazarovici, coroborată cu harta întocmită de Bujor şi Morintz au menirea de a înlătura dubiile în privinţa amplasamentului mormântului la Dubova (Fig. 2).

Din păcate, informaţiile publicate în cele mai bine de trei decenii şi jumătate care s-au scurs de la descoperirea materialelor de la Dubova–Sacoviştea Mare nu sunt în măsură să clarifice problemele legate de ritul practicat (înhumaţie – aşa cum afirmă în mai multe rânduri Zirra sau incineraţie – aşa cum menţionează Lazarovici) şi de modul particular de amenajare a tumulului (structura mantalei, poziţia mormântului

[18] Werner, *op. cit.*, 91: „Sacoviştea Mare (heute im Stausee der Hydrozentrale «Eisenes Tor»)".

[19] G. Lazarovici, în: *Comori arheologice în Regiunea Porţile de Fier,* Bucureşti, 1978, p. 54. Această localizare mi-a fost de altfel confirmată în urma unei convorbiri telefonice cu unul dintre funcţionarii publici ai primăriei din Dubova din data de 7 noiembrie 2003.

[20] *Atlasul complex „Porţile de Fier",* Bucureşti, 1972, harta LXI.

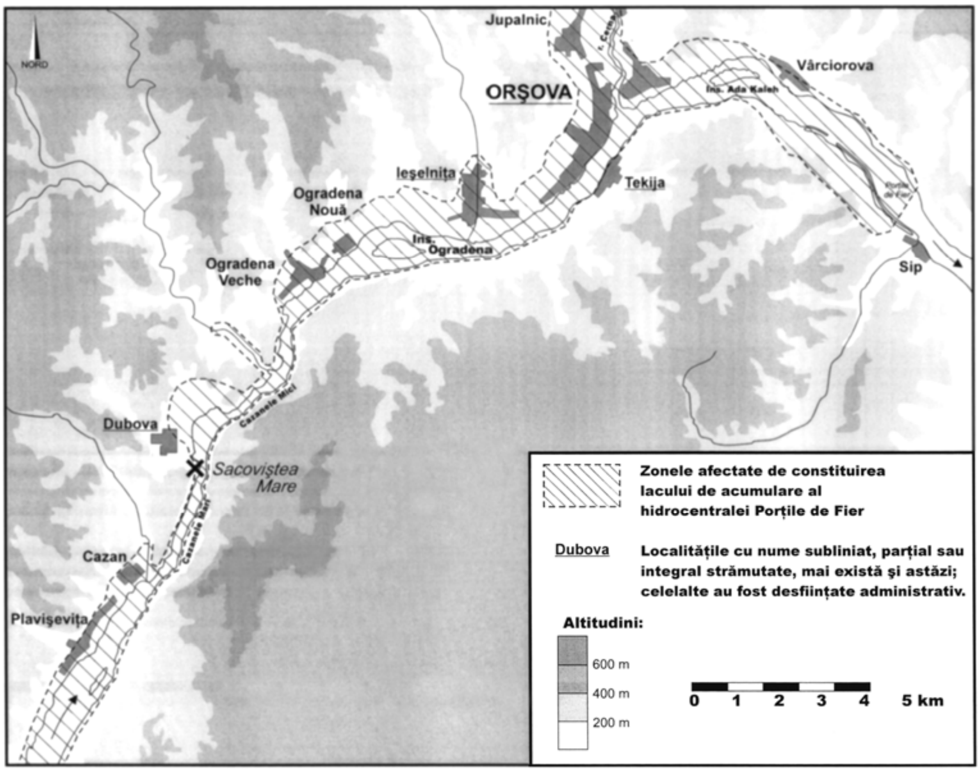

Fig. 2. Harta zonei Porţile de Fier cu precizarea poziţiei sitului Sacoviştea Mare.

propriu-zis sub manta ş.a.). Singurele date referitoare la contextul arheologic al inventarului de la Dubova – Sacoviştea Mare indică faptul că acesta ar proveni dintr-un mormânt tumular izolat.

II. BRĂŢARA DE ARGINT DE LA DUBOVA ŞI TIPUL BRĂŢĂRILOR CU TORSADE PARALELE

Prin caracteristicile ei morfologice, brăţara de argint de la Dubova, cel puţin în stadiul actual al cercetării, constituie o prezenţă singulară în regiunile de la sud de Carpaţi. Brăţări similare nu se regăsesc nici în inventarele tezaurelor dacice extracarpatice, fie mai timpurii – Clipiceşti, Bucureşti–Herăstrău în România sau Jakimovo în Bulgaria, fie mai târzii, precum cele de la Bălăneşti, Coada Malului sau Vedea şi nici în aşezările cunoscute până în prezent la Dunărea Inferioară. În schimb, în Transilvania şi Crişana, forme similare de brăţări cu torsade paralele de argint se regăsesc în câteva tezaure: Bistriţa (jud. Bistriţa-Năsăud), Cerbăl (jud. Hunedoara), Drăgeşti (jud. Bihor), Oradea-Sere (jud. Bihor), Sărăcsău (jud. Alba) şi Tilişca (jud. Sibiu).

Toate aceste brăţări, inclusiv exemplarul de la Dubova, corespund caracteristicilor tipului D4 din tipologia lui Kurt Horedt[21]. Faţă de starea informaţiei din 1973 (când erau cunoscute 5 exemplare), numărul descoperirilor cu astfel de brăţări s-a dublat: piesa de la Porţile de Fier se adaugă celorlalte descoperiri realizate după publicarea studiului lui Horedt (Drăgeşti, Oradea-Sere şi Tilişca), astfel că în prezent numărul lor se ridică la 10[22]. Dacă tezaurele din Crişana (Drăgeşti şi Oradea-Sere), ca şi cel de la Cerbăl conţin câte un singur exemplar, în celelalte trei cazuri din interiorul Transilvaniei regăsim perechi de astfel de brăţări (Bistriţa, Sărăcsău, Tilişca), o conjunctură care ar putea pleda pentru identificarea acestei regiuni ca „patrie” originară a acestui tip de podoabă.

MORFOLOGIE ŞI TERMINOLOGIE

Desigur, de la o descoperire la alta, brăţările cu torsade paralele nu sunt identice. Totuşi, o serie de caracteristici sunt comune exemplarelor amintite mai sus. Corpul tuturor brăţărilor a fost alcătuit dintr-o singură tijă de argint. Tija a fost îndoită în două sau trei segmente care cuprind parţial braţul, fără să îl înconjoare însă pe de-a întregul. Zonele de îndoire a tijei care formează în acelaşi timp şi terminaţiile brăţării au fost martelate astfel încât să ia aspectul unor benzi semilunare masive. Extemităţile subţiri ale tijei au fost înfăşurate în apropierea acestor terminaţii semilunare. Cu excepţia terminaţiilor aplatizate, segmentele tijei au o secţiune patrulateră sau hexagonală şi au fost torsionate fiecare separat. Astfel, corpul acestor brăţări are aspectul a 2–3 torsade paralele care cuprind braţul şi unesc cele două terminaţii libere semilunare.

La Cerbăl (Fig. 3/2a), corpul brăţării este alcătuit din trei segmente torsionate ale aceleiaşi tije. O situaţie similară poate fi recunoscută şi în cazul celor două brăţări păstrate fragmentar de la Tilişca (unul dintre fragmente ilustrat în Fig. 3/2b). Perechea de brăţări de la Sărăcsău, ilustrează o variantă similară cu diferenţa că segmentul central nu a fost prevăzut cu o torsadă, ci i s-a conferit un aspect bandiform (Fig. 3/3). În schimb, la Bistriţa (Fig. 3/1), Drăgeşti şi Oradea-Sere, cu toate că piesele sunt fragmentare, segmentul din care au fost realizate a petrecut mâna numai de două ori ca şi la Dubova[23]. La Oradea-Sere şi Bistriţa numai una

[21] K. Horedt, Dacia 17, 1973, p. 140, Abb. 6. De asemenea, N. Chidioşan, I. Ordentlich, Crisia 6, 1976, p. 101-102 şi A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci*, Bucureşti, 1996, p. 99–100, p. 283, fig. 47/9–10 (citat în continuare Rustoiu, *Metalurgia)*.

[22] Bistriţa: N. Fettich, ActaArchHung 3, 1953, p. 152–155, fig. 20-21, pl. XXIII; Cerbăl: *ibidem,* p. 155–156, pl. XXIV/1–10, XXV–XXVII; Drăgeşti: N. Chidioşan, A. Săşianu, N. Beladan, Crisia 8, 1978, p. 27–50; Oradea („Sere”): N. Chidioşan, I. Ordentlich, Crisia 3, 1973, p. 97–108; Sărăcsău: O. Floca, *Contribuţii la cunoaşterea tezaurelor de argint dacice,* Bucureşti 1956, p. 7–18; Tilişca: N. Lupu, *Tilişca. Aşezările arheologice de pe Căţănaş,* Bucureşti, 1989, p. 33–35, fig. 8–9.

[23] Fragmentele brăţărilor de la Tilişca, aflate la Muz. Brukenthal din Sibiu (inv. 1491), le-am putut examina personal în august 2003 prin amabilitatea muzeografilor de aici. Posibilitatea documentării uneia dintre brăţările de la Bistriţa aflată la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei–Cluj (inv. V 426) o datorez d-nei Maria Szöke şi d-lui dr. Eugen Iaroslavschi (decembrie 1997); brăţara de la Sărăcsău (Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane – Deva, inv. 11579), aflată în februarie 1997 în tranzit la Muzeul Naţional de Istorie a României – Bucureşti, am desenat-o prin amabilitatea d-nei dr. Doina Leahu. Examinarea brăţării de la Cerbăl, aflată la Muzeul Naţional Maghiar – Budapesta (inv. 77–1875) nu mi-a fost posibilă în decembrie 2002, cu ocazia unei vizite de documentare în capitala maghiară.

dintre terminațiile brățărilor prezintă o bandă semicirculară aplatizată, decorată cu incizii, în timp ce la terminația opusă, una dintre extremitățile segmentului prezintă o proeminență, iar cealaltă este distrusă.

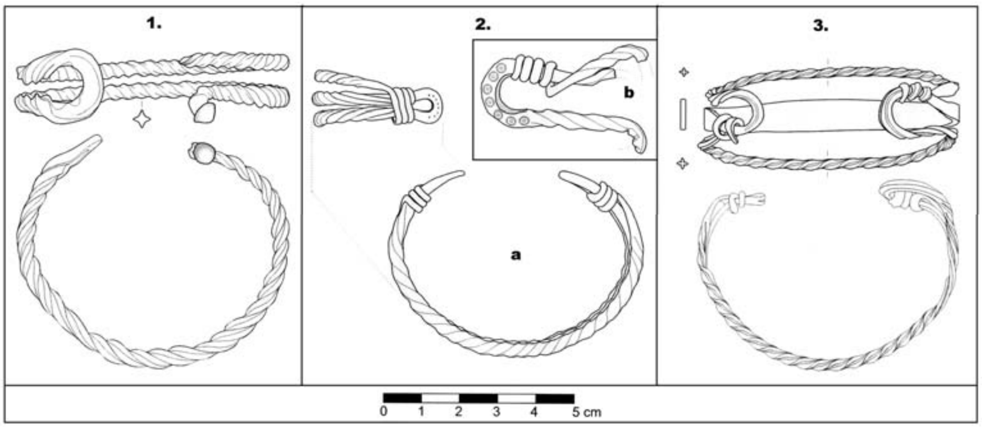

Fig. 3. Variante ale brățărilor de argint cu torsade. 1 Bistrița (desen după original); 2 a. Cerbăl (desen după N. Fettich); b. Tilişca (desen după original); 3 Sărăcsău (desen după original).

Luând în considerare faptul că elementul comun al corpului tuturor exemplarelor îl constituie alcătuirea corpului brățării din segmente torsionate dispuse paralel, indiferent dacă ele sunt numai două (la Bistrița, Dubova, Oradea şi Drăgeşti), trei (la Cerbăl şi Tilişca) sau două intecalate de o bandă (Sărăcsău), consider că o denumire justificată a tipului poate fi aceea de *brățări cu torsade paralele (duble, triple sau cu bandă intercalată)*.

ÎNCADRAREA CRONOLOGICĂ A BRĂȚĂRILOR CU TORSADE PARALELE

Prezența acestui tip de brățări în inventare ale unor tezaure transilvane nu este lipsită de interes, în primul rând pentru implicațiile sale cronologice. Cu excepția tezaurului de la Cerbăl, unde brățara cu torsade triple se asociază cu fibule cu scut, în toate celelalte descoperiri (Drăgeşti, Oradea-Sere, Tilişca, Sărăcsău), brățările cu torsade paralele se asociază cu fibule cu noduri, care formează unul dintre tipurile cele mai reprezentative ale orfevreriei dacice şi, în acelaşi timp, unul dintre elementele caracteristice orizontului timpuriu al tezaurelor dacice[24].

În acest sens este relevantă analiza modului de asociere în tezaure a tipurilor de piese ale orfevreriei dacice considerate reprezentative şi care ilustrează individualizarea a două grupe de asocieri (Fig. 4). Relevanța cronologică a succesiunii celor două grupe de asocieri este confirmată de o serie de cercetări numismatice[25] care au relevat faptul că denarul roman devansează şi scoate treptat din circulaţie,

[24] Horedt, *op. cit.*, 131–133; Spânu, PZ 77, 1, 2002, p. 94–100.

[25] G. Poenaru-Bordea, M. Cojocărescu, SCN 8, 1984, p. 71–72; N. Conovici, BSNR 7 779, 1986, p. 68–88.

după mijlocul secolului I a.Chr., drahmele de Dyrrhachium şi Apollonia răspândite în regiunea Carpato-Balcanică. Din această perspectivă, grupa I de asocieri, caracterizată de prezenţa fibulelor de schema Latène C şi a monedelor de Apollonia şi Dyrrhachium, ar corespunde unei faze mai timpurii[26] de depunere care poate fi plasata la începutul şi mijlocul secolului I a.Chr. În schimb, grupa a II-a de asocieri, caracterizată de asocierile fibulor de schemă Latène D (fibule cu scut rombic sau linguriţă) cu brăţări spiralice cu protome şi cu denari republicani, ilustrează o faza mai târzie de depunere, datată la sfârşitul secolului I a.Chr. şi în primele decenii ale secolului următor.

Această schemă cronologică are consecinţe directe asupra interpretării chorologice a fenomenului depunerii tezaurelor dacice de piese de port. Dacă în faza timpurie – faza prin excelenţă a fibulelor cu noduri –, depunerile s-au efectuat numai în interiorul arcului Carpatic (în Crişana şi în bazinele Someşurilor, Mureşului şi Târnavelor) şi numai excepţional în sudul Moldovei (la Clipiceşti), în faza târzie, fenomenul depoziţional se menţine în Crişana şi Transilvania, dar se extinde şi în afara arcului Carpatic, către vest si sud, în Banat (Remetea), Oltenia (Izvorul Frumos) şi Muntenia (Vedea, Rociu).

Prin urmare, alături de fibulele cu noduri, brăţările cu torsade paralele reprezintă o formă caracteristică orizontului timpuriu al tezaurelor dacice, bine evidenţiat în interiorul arcului carpatic. Majoritatea brăţărilor cu torsade paralele aparţin unor tezaure care se plasează în orizontul depoziţional timpuriu de la începutul şi mijlocul secolului I a.Chr. Pentru o datare absolută a tipului brăţărilor cu torsade paralele, dispunem în prezent de două indicii oferite de inventarele tezaurelor de la Drăgeşti şi de la Cerbăl: în cel dintâi regăsim un lot monetar în care cea mai nouă monedă este un denar republican emis în 75 a.Chr.[27], iar în cel din urmă ultimele monede au fost emise în anii 41–38 a.Chr.[28]. Chiar dacă asocierea brăţării de la Cerbăl cu fibule cu scut pledează pentru o păstrare în modă a acestui tip şi în orizontul târziu, în orice caz, brăţările cu torsade paralele nu par să fi supravieţuit până la începutul secolului I p.Chr.: ele nu se mai regăsesc în tezaurele cele mai târzii, în asociere cu fibule linguriţă sau denari augusteici.

BRĂŢARA DE LA DUBOVA ÎN CONTEXTUL ORFEVRERIEI DE LA DUNĂREA INFERIOARĂ

Concentrarea în spaţiul intracarpatic a majorităţii brăţărilor cu torsade paralele (9 din 10) sugerează că tipul a fost conceput sau cel puţin preţuit în mod deosebit în aceste regiuni. Prezenţa – excepţională până acum – a unei astfel de brăţări, pe Dunăre, în defileul Porţilor de Fier, ar putea fi interpretată mai degrabă ca un „import” transilvan în regiunile de vest ale bazinului Dunării Inferioare, mai

[26] Asocierea frecventă dintre fibulele cu noduri, drahme şi tetradrahme l-a determinat pe Horedt, Dacia 17, 1973, 131 să considere aceste accesorii vestimentare „eine Leitform für die Frühgruppe der dakischen Silberfunde”. Opinia a fost acceptată şi de Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană,* Bucureşti 1997, p. 33 (în continuare: Rustoiu, *Fibulele).*

[27] Chidioşan, Săşianu, Beladan, *op. cit.,* p. 31–35.

[28] T. Ortvay, ArchÉrt 9, 1875, p. 215–220; Fettich, ActaArchHung 3, 1953, p. 155–156.

sărace în manifestări toreutice, dar în care practicile funerare sunt intense şi expresive în această perioadă de început a Latène-ului târziu.

Totuşi, brăţara de la Dubova nu ilustrează singurul exemplu de produs al orfevreriei transilvane, receptat în zonele din preajma Dunării Inferioare. Cu alte cuvinte, nu este singurul caz în care un produs de prestigiu specific orfevreriei tezaurelor Transilvaniei a fost adoptat la sud de Carpaţi şi a fost integrat într-un inventar funerar. Un exemplar al tipului fibulelor cu noduri care sunt specifice inventarelor tezaurelor timpurii din Transilvania şi Crişana se regăseşte în mormântul tumular de la Goren Dăbnik în Bulgaria[29]. Din păcate, nu vom afla niciodată care va fi fost contextul arheologic din care provin fibulele cu noduri descoperite în mod izolat şi întâmplător la Bârca şi Întorsura[30]. Aceste trei fibule cu noduri sunt, cel puţin deocamdată, singurele exemplare de argint identificate la sud de Carpaţi, în bazinul Dunării Inferioare, spre deosebire de regiunile intracarpatice, unde au fost identificate peste 50 de astfel de fibule, majoritatea provenind din tezaure. Recunoaştem atât în cazul fibulelor cu noduri ca şi în cazul brăţărilor cu torsade paralele aceiaşi concentrare preponderentă în spaţiul intracarpatic, dublată de o prezenţă izolată la Dunărea de Jos. Asocierea celor două tipuri în tezaurele transilvane pledează nu numai pentru sincronizarea lor cronologică, ci şi pentru circumscrierea lor aceluiaşi mediu de producţie toreutică. Prin urmare, fibulele cu noduri în sudul Olteniei şi de la Goren Dăbnik, împreună cu brăţara de la Dubova, atestă preluarea unor însemne de prestigiu specifice Transilvaniei dacice în regiunile de vest ale spaţiul cuprins între Munţii Balcani şi Carpaţi.

Introducerea în inventarele funerare de la Dunărea Inferioară a unor categorii de piese din metal preţios care în Transilvania sunt integrate în tezaure este ilustrată şi de alte descoperiri funerare din Bulgaria, aşa cum sunt colanul de argint din mormântul de la Borovan–Blăsnata Mogila[31], sau cupa de tip un kantharos şi placa decorativă din mormântul de la Durenci[32], asociate în ambele cazuri cu arme şi piese de harnaşament. Aceste exemple sugerează faptul că în regiunile de vest ale bazinului Dunării Inferioare, piesele de port cu valoare de însemne de prestigiu din metal preţios şi mai ales cele importate din Transilvania se supuneau unei repartizări în domeniul funerar.

Tezaurizarea şi îngroparea – după toate probabilităţile în contexte nonfunerare, a unor loturi de piese din metal preţios este totuşi evidenţiată şi în regiunile de vest ale bazinului Dunării Inferioare, fără să înregistreze însă aceiaşi intensitate pe care o ilustrează practicile depoziţionale din Transilvania. Descoperirile de la Bohot, Galiče şi Jakimovo[33] sunt relevante în acest sens. Inventarele acestor tezaure ilustrează însă

[29] T. Kovaceva, S. Lazarova, IzvestijaMuzeiteSeverBălg 22, 1994, p. 25–28, fig. 1, pl. VI, 1; Rustoiu, *Fibulele,* p. 236, fig. 80/2.

[30] Bârca: Nicolăescu-Plopşor, *Les Celtes en Oltenie*, în *Homenagem a Martins Sarmento*, Guimarães, 1933, p. 310–311, fig. 2; D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei,* Craiova, 1939, p. 206, fig. 255/5; D. Popescu, Dacia 11–12, 1945–1947 (1948), p. 55. Întorsura: Berciu, *op. cit.*, p. 218, p. 206, fig. 255/3 şi Popescu, *op. cit.*, p. 55, fig. 11/3.

[31] B. Nikolov, IzvestijaSofia 28, 1965, p. 190.

[32] A. Bergquiest, T. Taylor, Antiquity 61, 1987, p. 19–21, fig. 16–20.

[33] Bohot: I. Venedikov, în *Izsledvanija v pamet na Karel Škorpil,* Sofia, 1961, p. 355–358, fig. 1–3; detalii ale situlei pot fi mai lesne percepute în *L'Or des cavaliers thraces*, (cat. expoziţie), Montréal 1987, p. 268, nr. 493; Galiče: Fettich, ActaArchHung 3, 1953, p. 135–140, fig. 5–12; Jakimovo: A. Milčev, ArheologijaSofia 1, 1973, p. 1–14.

	Fibiule cu noduri	Brățări cu torsade paralele	Brățări masive cu protome	Colane cu torsadă	Brățări spiralice cu protome	Fibule cu scut rombic	Fibule linguriță	drahme de Apollonia	drahme de Dyrrhachium	denari republicani	Termini post quem
BISTRIȚA	•	•									
DRĂGEȘTI	•	•						124	9	3	75 a. Chr.
MEDIAȘ	•	•									
ORADEA 1970	•	•									
TILIȘCA	•	•									
CEHEȚEL	•		•								
CEHEI	•		•						552		cca 85 a. Chr.
SACALĂSAU NOU	•		•								
ȘĂRMĂȘAG	•		•								
SĂRĂCSĂU	•	•				•					
ORADEA 1885				•	•						
CERBĂL		•		•	•	•					
SĂLIȘTEA				•		•					
IZVORUL FRUMOS					•	•				13	81 a. Chr.
ROCIU					•	•				11	76 a. Chr.
CADEA					•	•				141	41/38 a. Chr.
HETIUR				•	•		•				
SENEREUȘ				•	•		•				
REMETEA			•			•	•			121	16/15 a. Chr.
ȘEICA MICĂ				•			•			348	28 a. Chr.
PETENI					•		•				
VEDEA						•	•				

Fig. 4. Combinațiile tipurilor reprezentative de piese de orfevrerie din tezaurele dacice.

receptarea în regiunile de vest ale bazinului Dunării Inferioare a unor forme de obiecte de prestigiu din metal prețios (cupe de tip mastos și falere) care au cunoscut o răspândire supraregională largă, nu numai în Transilvania (la Lupu, Sâncrăieni și Surcea), sau în Muntenia (la Herăstrău), ci și în regiuni mai îndepărtate. Indiferent dacă au fost produse local sau nu, cupele-mastos fac parte din repertoriul serviciilor de banchet ale perioadei elenistice târzii, așa cum o indică seturile descoperite în diferite regiuni ale spațiul mediteraneean[34], iar falerele se înscriu în cadrul aceluiași *stil grafic circum-pontic* «internațional» ilustrat de falerele sarmatice din secolele II–I a.Chr., sau de alte creații toreutice similare din diferite regiuni ale Europei[35]. Astfel, se poate

[34] Mai vechea dezbatere generală a răspândirii cupelor hemisferice, pe care o datorăm lui H. Küthmann, JahrbuchRGZM 5, 1958, p. 116–120 a oferit posibilitatea întocmirii unei cartări cuprinzătoare de către K. Raddatz, *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen 5/6, 1969, p. 86–89, fig. 2, preluată și de Horedt, Dacia 17, 1973, p. 161, fig. 17 și I. Glodariu, Sargetia 11–12, 1975, p. 29, fig. 1; o cartare reactualizată: Spânu, PZ 77, 2002, p. 115–117, fig. 25.

[35] Definirea caracteristicilor *stilului grafic circum-pontic,* concretizarea sa pe piese din mediul sarmatic și analogii în alte regiuni ale Europei la V. Mordvinceva, *Sarmatische Phaleren*, Archäologie in Eurasien 11, 2001, p. 37, p. 56–57. O dezbatere cuprinzătoare asupra falerelor din sudul Traciei (Stara Zagora), vestul Asiei Mici („Efes”) și din regiunile occidentale ale Europei (Sark, Helden, Oberaden) la R. Hachmann, BerRGK 71, 1990, p. 682–715. Strânsele analogii stilistice ale acestor creații toreutice cu falerele de la Jakimovo, Galiče, Herăstrău și Surcea sunt recunoscute de ambii autori.

considera că, spre deosebire de Transilvania, unde gama produselor de orfevrerie destinate integrării în inventarele tezaurelor este mult mai largă, cuprinzând nu numai cupe sau falere, ci mai ales tipuri regionale şi originale de fibule, brăţări sau colane, în cele câteva tezaure din nord-vestul Bulgariei se regăsesc predominant tipuri „internaţionale" de obiecte de orfevrerie.

În ultimă instanţă, integrarea anumitor piese de prestigiu de argint în inventarele unor morminte de la Dunărea Inferioară, în timp ce altele erau tezaurizate şi îngropate, după toate probabilităţile în afara contextelor funerare, nu se datora unor opţiuni individuale, ci se integra unor norme ale sistemului ritual asumate la nivel comunitar[36]. Piesa de prestigiu transilvană receptată la Dunărea de Jos se supunea cutumelor locale care impuneau repartizarea acesteia în domeniul funerar, chiar dacă în patria de origine, forma respectivă de brăţară era specifică domeniului depoziţional.

III. MORMÂNTUL DE LA DUBOVA ÎN CONTEXTUL PRACTICILOR FUNERARE LA DUNĂREA INFERIOARĂ ÎN LATÈNE-UL TÂRZIU

Dacă brăţara cu torsade paralele îşi găseşte analogii exclusiv în interiorul arcului carpatic, asocierea celor trei categorii de obiecte din mormântul de la Dubova, precum şi morfologia acestora sunt comune unui număr însemnat de descoperiri cu caracter funerar din bazinul Dunării Inferioare. În această regiune se regăsesc frecvent inventarele unor morminte de incineraţie, plane sau tumulare, conţinând echipament militar şi accesorii de harnaşament, la care se adaugă uneori şi piese de port şi de podoabă databile în Latène-ul mijlociu şi târziu. După cum voi arăta în continuare, intensitatea manifestărilor funerare de la Dunărea Inferioară contrastează însă cu relativa sărăcie a înmormântărilor din regiunea către care ne îndreaptă analogiile brăţării de la Dubova.

ANALOGIILE PIESELOR DE ARMAMENT ŞI DE HARNAŞAMENT DE LA DUBOVA

Zăbalele similare celei de la Dubova se înscriu în seria aşa numitelor zăbale "de tip tracic"[37], respectiv tipul IIA din clasificarea lui Woźniak[38] sau tipul XVI din clasificarea lui Werner[39]. Această formă de zăbală este caracterizată de o construcţie complexă care presupunea racordarea celor două psalii atât prin muştiuc, precum şi printr-o tije transversală petrecută pe sub bărbia calului. O asemenea construcţie a zăbalei nu este atestată însă exclusiv în regiunile de nord-balcanice, astfel că potrivit unor opinii, identificarea ei ca exclusiv "tracică" ar fi exagerată, dacă nu eronată[40].

---

[36] T. Parson, *The Social System*, New York, 1951, p. 29.

[37] I. Venedikov, IzvestijaSofia 21, 1957, p. 161–173; Zirra, HBArch 8, 1981, p. 125.

[38] Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 114–115.

[39] Werner, *op.cit.*, p. 81–101; atârnătorile zăbalei de la Porţile de Fier corespund variantei 3 (*Hebelstangentrensen mit zweiteiligem Mundstück und birnenförmigen Seitenteile*).

[40] Denumirea şi implicit atribuirea etno-culturală a acestei forme de zăbală, propusă de Venedikov, *op.cit.* (n. 37) a fost respinsă de W. Krämer, Germania 42, 1964, p. 251–252 care pledează pentru origina italică a acestei forme de zăbală, evocând în acest sens descoperiri de la

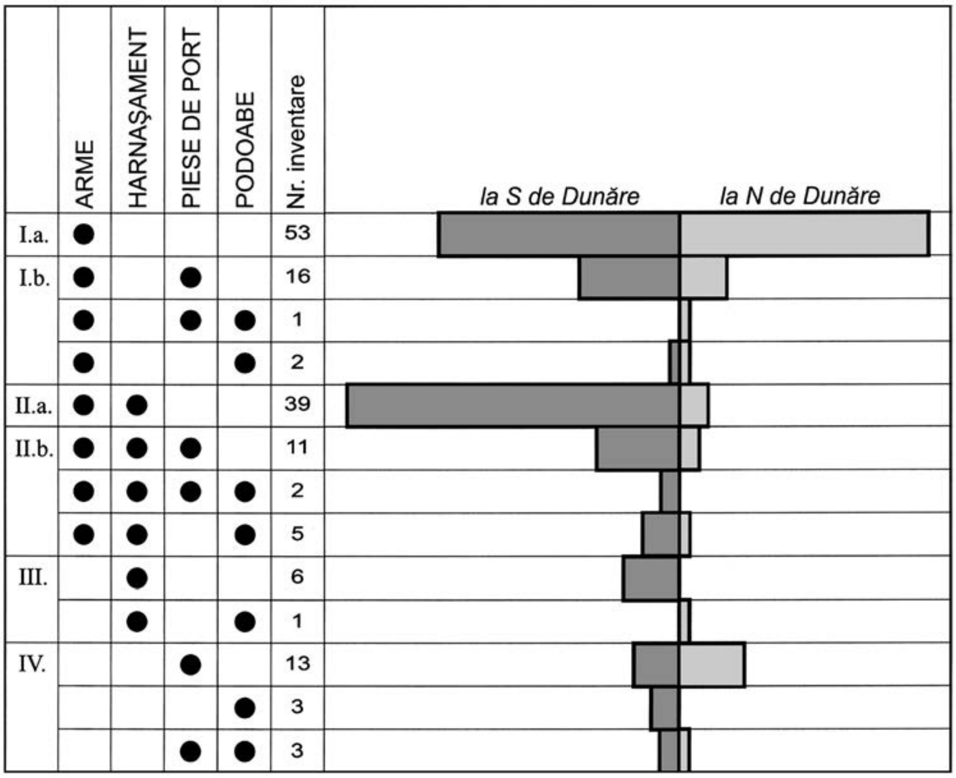

Fig. 5. Combinațiile claselor de piese în mormintele de epocă Latène C-D din bazinul Dunării Inferioare.

Totuşi, regiunea de concentrare preferențială a acestor zăbale se situează în regiunile de vest ale bazinului Dunării Inferioare[41]. Astfel de piese se regăsesc într-un număr semnificativ de descoperiri sud-dunărene cu caracter funerar, de exemplu la Altimir-Ciganska Mahala, Komarevo-Vračanka, Komarevo-Kirkov Vrăh, Lipnica-Stărči Krak, Bărkacevo, Osen sau Koinare[42] ş.a., mereu în asociere cu arme specifice perioadelor Latène C şi D (spade, vârfuri de lance, pumnale curbe

---

Sanzeno sau Vetulonia. J.K. Anderson, *Ancient Greek Horsemanship,* Los Angeles, 1961, p. 52–53, pl. 34d atribuia celților această formă complicată de zăbală (denumită „horrible mouthpiece"). În ciuda unor diferențe formale cu expresivitate regională, evidențiate de G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Manching 5, Wiesbaden, 1974, p. 186 şi Zirra, HBArch 8, p. 125, sistemul de strunire a calului, cu psaliile care acționează asemeni unor pârghii sprijinite pe tija de bărbie este similar atât exemplarelor din nordul Peninsulei Balcanice (zăbalele „tracice"), cât şi celor din Peninsula Italică şi din regiunea alpină (zăbalele „italice").

[41] Werner, *op.cit.*, p. 98–99, pl. 71B.

[42] Altimir-Ciganska Mahala: Nikolov, IzvestijaSofia 28, 1965, p. 176, Abb. 17; Komarevo-Vračanka: *ibidem*, p. 183, Abb. 23; Komarevo-Kirkov Vrăh: *ibidem*, p. 185, Abb. 25; Lipnica-Stărči krak: *ibidem*, p. 186, Abb. 26; Bărkacevo: *ibidem*, p. 188, Abb. 30; Osen şi Koinare: Nikolov, ArheologijaSofia 32, 4, 1990, 2 p. 1–23, fig. 9–10, respectiv, p. 23–24, fig. 11–15.

de tip *sica* ş.a.). Numai în mod izolat, astfel de piese au fost evidenţiate în sudul Transilvaniei, la Mediaş (descoperire izolată) sau în inventarele celor câteva descoperiri funerare de la Blandiana, Cugir, Călan şi Tărtăria sau în Serbia (Belgrad–Karaburma mormântul 16).

În ceea ce priveşte pumnalele curbe de tip *sica*, elementele definitorii care le disting de alte forme apropiate de pumnale din Latène-ul târziu sunt curbura lamei cu tăişul la interior şi canalul de scurgere a sângelui *(Blutrinne),* caracteristici care sunt ilustrate şi de exemplarul de la Dubova. Varietatea morfologică a pumnalelor curbe este determinată de configuraţia sistemului de fixare a mânerului (cu limbă la mâner sau cu inel de înmănuşare), precum şi de conturul frânt sau curb al părţii exterioare a lamei. Uneori, lama unor astfel de pumnale este decorată cu motive avimorfe, aşa cum este cazul la Călăraşi, Orodel şi Cetate[43] sau abstracte, la Rastu[44], conjunctură care sugerează simbolismul complex al acestor piese, cu atât mai mult cu cât acestea se regăsesc aproape exclusiv în contexte funerare[45]. Indiferent de caracterul descoperirii sau al contextului, concentrarea maximă a acestor pumnale curbe *(gekrümmte Hiebmesser)* se înregistrează în sudul Olteniei şi mai ales în regiunea Vraţa, astfel că această formă poate fi considerată ca emblematică pentru descoperirile cu caracter funerar de la Dunărea Inferioară[46].

Spre deosebire de zăbalele Werner XVI şi pumnalele curbe de tip *sica,* vârful de lance şi umbo-ul de scut de la Dubova sunt forme comune unor descoperiri de pe arii întinse ale perioadei de sfârşit a Latène-ului[47], iar încadrarea lor cronologică mai precisă este dependentă de relevanţa asocierilor lor. Trebuie însă precizat că

---

[43] Nicolăescu-Plopşor, Dacia 11–12, 1945–1947 (1948), pl. 3, 5–6.

[44] Tudor, SCIV 19, 1968, 3, p. 519, fig 2/1–2, 5.

[45] Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 99–102; Rustoiu, *Ornamentica pumnalelor curbe traco-dacice*, în *Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău 2001, p. 181–182. Ornamentarea pumnalelor de tip *sica* de la Dunărea de Jos, mai ales a componentelor lor funcţionale (a lamelor), ar putea fi circumscrisă însă fenomenului general al decorării pieselor de armament din Latene-ul mijlociu (mai ales spade, dar şi alte categorii de arme), fenomen în cadrul căruia „stilul spadelor maghiare" *(Hungarian Sword Style)* nu constituie decât componenta regională manifestată în bazinul Dunării Mijlocii. M. Szabó, É.F. Peters, *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin,* Inventaria Praehistorica Hungariae V, Budapesta, 1992, p. 37: „These can in part be fitted into a pan-La Tène context, whilst in part they can be considered regional, reflecting the distinctive features of the *koine* itself". Putem considera că afirmaţia celor doi autori maghiari este valabilă şi în cazul ornamentării pumnalelor de tip *sica*, precum şi a altor arme ornamentate de la Dunărea de Jos.

[46] Woźniak, Germania 54, 2, 1976, p. 390. Poate nu este întâmplător faptul că imaginea pumnalului curb – *sica* avea să devină mai târziu, în iconografia epocii imperiale, un simbol militar corelat trupelor auxiliare recrutate în regiunile dunărene: I. Winkler, StCl 7, 1965, p. 229–230 şi C.C. Petolescu, RevIst 33, 1980, 6, p. 1049–1050.

[47] Prin forma lui, umbo-ul de scut de la Dubova se aseamănă unor piese de la Kamburovo sau Vinograd (Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 110) şi se încadrează tipului 4 din clasificarea lui D. Bohnsack, *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrhunderts v. Chr.*, Leipzig, 1938, fig. 36/1. Pentru umbones din cetăţile dacice, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci,* Cluj, 1979, p. 130. În ceea ce priveşte vârful de lance de la Dubova, acesta ar corespunde tipului II din clasificarea aceloraşi doi autori, *ibidem,* p. 133.

vârfuri de lance sau umbones similare se regăsesc frecvent în contextele funerare de la Dunărea de Jos sau în necropolele grupului cultural Belgrad, astfel că integrarea lor în inventarul unui mormânt situat în regiunea Cazanelor nu este surprinzătoare.

SCHIȚĂ A STADIULUI CERCETĂRII PRACTICILOR FUNERARE LATÈNE C-D DE LA DUNĂREA INFERIOARĂ

În stadiul actual al cercetării, singura tentativă de tratare sistematică (monografică) şi cuprinzătoare (la scară supraregională) a manifestărilor funerare din Latène C-D din vestul bazinului Dunării Inferioare o datorăm lui Zenon Woźniak[48] care a introdus în literatura de specialitate noțiunea de *grupă Padea–Panagjurski Kolonii*[49]. Dacă cercetarea românească a preluat cu reținere propunerea lui Woźniak de circumscriere a descoperirilor cu caracter funerar din sudul Olteniei şi nord-vestul Bulgariei[50], cercetarea bulgară a manifestat o opacitate completă în acest sens[51]. Motivele pentru care, spre deosebire de cercetători din occident[52], noțiunea „Padea–Panagjurski Kolonii" a beneficiat de un ecou atenuat în istoriografiile română şi bulgară sunt multiple şi nu constituie obiectul demersului de față. Modul precar de documentare primară a contextelor, cercetarea lor inegală şi poate mai ales absența unor necropole de mare întindere sau caracterul extrem de diversificat al ritualurilor funerare practicate, fac lesne loc unor interpretări divergente. O evaluare critică şi detaliată a informațiilor referitoare la contextele de descoperire ar putea constitui un demers analitic extrem de util pentru cercetarea actuală, dar şi el ar depăşi cadrul contribuției de față.

[48] Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 65–138; *idem*, Alba Regia 14, 1975, p. 177–184; *idem,* Germania 54, 2, 1976, p. 382–402.

[49] Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 69–70 şi p. 82; denumirea grupei derivă din reunirea justificată prin similitudinile de inventar metalic a două tipuri de amenajare a mormintelor (necropole plane „de tip Padea" şi tumulare „de tip Panagjurski Kolonii"). Formularea propusă de Woźniak este comparabilă cu alte denumiri similare utilizate în cercetarea arheologică, de exemplu în cazul mormintelor „de tip Lübsow" (M. Gebühr, PZ 49, 1974, p. 82–128), răspândite pe o arie extrem de întinsă (Danemarca, Germania, Polonia, Cehia şi Slovania) şi pentru care principalul criteriu de definire este oferit de caracterul complex al inventarului. Concomitent cu Woźniak, A. Dimitrova, N. Gizdova, Thracia 3, 1974, p. 330 propuneau o denumire similară dar mai complicată, aceea de grupă „Komarevo–Panagjurski Kolonii–Corlate", aplicată descoperirilor din regiunea de nord-vest a Bulgariei şi sudul Olteniei.

[50] Dacă Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 175–182 şi *idem,* HBArch 8, 1981, p. 124 folosea termenul de „facies" şi nu de „grupă" culturtală, aşa cum propusese Woźniak, ulterior, M. Babeş, SCIVA 39, 1, 1988, p. 10 a făcu referire la o grupă *olteană* „a aşa-numitului aspect cultural Padea–Panagjurski Kolonii", iar V. Sîrbu, *Credințe şi practici funerare religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galați 1993, p. 25 (în contiuare V. Sîrbu, *Credințe)* separa „grupul Panagjurski Kolonii din sudul Dunării" de „grupul daco-scordisc din Oltenia".

[51] De exemplu, B. Nikolov, ArcheologijaSofia 23, 1981 şi *idem,* ArcheologijaSofia 32, 1990 continuă să trateze despre morminte „tracice" cu spade de tip „celtic", fără să recurgă la o circumscriere culturală a descoperirilor, fie şi în forma propusă de Dimitrova, Gizdova, *loc. cit*.

[52] Werner, PBF 16, 4, 1988, p. 99–101; Hachmann, BerRGK 71, 1990, p. 747–749.

Trebuie însă precizat că de cele mai multe ori, realizarea fortuită a descoperirilor nu au fost urmată de cercetarea sistematică a contextelor. Chiar şi atunci când descoperirile s-au realizat prin săpături sistematice, descrierea contextelor arheologice nu este îndeajuns de lămuritoare sau chiar a rămas inedită[53]. In unele cazuri în care s-au desfăşurat săpături arheologice sistematice, atenția cercetătorilor a vizat vestigii din epoci mai îndepărtate (neolitic la Rastu[54], Hallstatt la Balta Verde[55] şi Teleşti-Drăgoieşti[56], Latène timpuriu la Kalnovo[57]), astfel că descoperirilor din perioadele mijlocie şi târzie a Latène-ului li s-a acordat o atenție secundară.

Pe de altă parte, câteva contexte funerare cercetate sistematic şi bine documentate de pe teritoriul Munteniei (Popeşti, Orbeasca, Cepari, Lăceni[58]) nu au fost până în prezent puse în relație într-un mod satisfăcător cu descoperiri relativ asemănătoare din Oltenia şi mai ales din nordul Bulgariei. La data publicării sintezei lui Woźniak, descoperirile cu caracter funerar de la est de Olt erau fie extrem de sumar prezentate în literatură (aşa cum este cazul mormintelor de la Cetăţeni[59] sau al presupuselor morminte de la Snagov[60]), fie nu cunoscuseră încă lumina tiparului

---

[53] De exemplu, rezultatele cercetărilor întreprinse de V. Mihai-Enăchiuc la Gruia au fost numai parțial publicate şi exploatate de V. Sîrbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, Thraco-Dacica 20, 1–2, 1999, p. 217 şi D. Liciu, Drobeta 11–12, 2002, p. 109–112. Intr-o situație similară se află şi descoperirea spectaculoasă de la Durenci, okr. Loveč, realizată de G. Kitov în 1984, anunțată trei ani mai târziu (G. Kitov, în *Vtori meždunaroden kongres po bulgaristika* 6, Sofia, 1987, p. 37–40), şi menționată de A. Bergquist, T. Taylor, Antiquity 61, 1987, p. 18–20, fig. 16–20, Rustoiu, *Metalurgia*, p. 43, n. 77 şi N. Theodossiev, *North-western Thrace from the Fifth to First Centuries B.C.*, BAR 859, 2000, p. 70. Rezultatele cercetărilor lui Nicolăescu-Plopşor de la Padea (1967) sunt pasager menționate de Zirra HBArch 8, 1981, p. 127. In ciuda efortului de clasificare a modului de amenajare a mormintelor de la Kălnovo okr. Šumen, G. Atanassov, IzvestijaŠumen 7, 1992, p. 5–7, autorul nu a mai putut grupa piesele pe complexe, ci pe categorii funcționale, astfel că reconstituirea inventarelor este compromisă. Tudor, SCIV 19, 1968, 3, p. 523, n. 13 menționează regretabila pierdere după descoperire a unei fibule „celtice" provenind dintr-un bordei de la Rastu, piesă menționată şi de Berciu, *Zorile istoriei în Carpați şi la Dunăre,* Bucureşti, 1966, p. 297 care o încadrează în Latène C1. Exemplele ar putea continua.

[54] Tudor, *op. cit*., p. 517.

[55] D. Berciu, E. Comşa, Materiale 2, 1956, p. 399.

[56] Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, p. 169–174, fig. 219 şi precizările lui Zirra, HBArch 8, 1981, p. 126.

[57] Atanassov, IzvestijaŠumen 7, 1992, p. 5–7.

[58] Popeşti şi Radovanu: Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–208; Lăceni şi Orbeasca de Sus: E. Moscalu, Dacia 21, 1977, p. 329–340; Cepari: E. Popescu, A. Vulpe, Dacia 26, 1982, p. 83, p. 90, p. 113, fig. 8. De o documentație extrem de sumară au beneficiat din păcate tumulii de la Piscu Crăsani, menționați numai de Vulpe, *op. cit.*, p. 207–208 şi Sîrbu, *Credințe,* 72. Publicarea lor a fost ulterioară sintezei lui Woźniak, *Wschodnie pogranicze* care, de altfel, includea descoperirile din Muntenia în arealul est-carpatic de răspândire a materialelor Latene.

[59] Rosetti, Materiale 8, 1962, p. 73–88, p. 92–93; R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia,* Bucureşti, 1966, p. 39; Rosetti MagIst 3/11 (32), 1969, p. 91–92.

[60] Rosetti, PMMB 2, 1935, p. 7–9, fig. 1-5; D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani,* Bucureşti, 1971, p. 47.

aşa cum este cazul grupului de tumuli de la Popeşti, sau al mormintelor de la Cepari, Lăceni şi Orbeasca. Deşi erau deja publicate, nici mormintele târzii ale necropolei „getice” de la Zimnicea nu au fost integrate în studiul cercetătorului polonez dedicat grupei Padea–Panagjurski Kolonii, pentru simplul motiv că acest sit se află în Muntenia[61]. Cu toate că analogiile sud-dunărene şi oltene ale înmormântărilor din Muntenia ar fi oferit prilejul unei comparaţii între ritualurile practicate pe ambele maluri ale fluviului, totuşi, în ciuda unor remarci aluzive[62], o asemenea abordare nu a fost iniţiată în cercetarea din ultimele decenii.

Recent, cuprinzătoarea sinteză monografică a lui Theodossiev, bine documentată, sistematic întocmită şi caracterizată de consideraţii pertinente, vădeşte totuşi dezinteres pentru descoperirile aflate la nord de Dunăre şi la est de Isker, arealul studiat fiind delimitat prin recursul la sursele literare referitoare la teritoriul locuit de triballi. Descoperirile funerare situate dincolo de cele două cursuri de apă au fost pierdute din vedere aproape cu desăvârşire, în ciuda analogiilor şi similarităţilor evidente dintre contextele funerare atribuite triballilor şi cele din regiunile imediat învecinate (Oltenia, Muntenia, teritoriile sud-dunărene de la est de Isker). Noţiunea de grupă Padea–Panagjurski Kolonii a fost abandonată, iar promotorul ei ignorat[63], poate tocmai datorită faptului că ea fusese aplicată unor manifestări funerare cu caracter supraregional care depăşesc limitele teritoriilor atribuite, cu mai puţină sau cu mai multă perspicacitate, etniilor localizate de izvoarele literare în regiunile Dunării Inferioare (geţi, daci, scordisci mari şi mici, triballi, moesi şi, de ce nu,

[61] A. D. Alexandrescu, Crisia 2, 1972, p. 16 atrăgea atenţia asupra posibilităţii identificării în zonele necercetate ale Câmpului Morţilor de la Zimnicea a unor noi inventare cu posibile analogii în inventarele funerare din Oltenia sau nord-vestul Bulgariei. Din păcate articolul cercetătoarei bucureştene nu îi era cunoscut lui Woźniak, *Wschodnie pogranicze* la data redactării sintezei sale. Nici Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 8, n. 17 nu exclude posibilitatea descoperirii unor noi morminte la Zimnicea. Descoperirea de către autorul acestor rânduri, cu ocazia unei peregheze desfăşurate în 21 iulie 2000 pe Câmpul Morţilor a unui vârf de lance îndoit ritual, similar celui de la Dubova şi care ar putea proveni dintr-un mormânt distrus, confirmă aşteptările regretatei cercetătoare bucureştene. Ţinând cont de suprafeţele largi necercetate se poate considera că neevidenţierea unor înmormântări cu arme la Zimnicea nu se datorează decât unui stadiu al cercetării. Pe de altă parte, şi la sud de Dunăre în grupa culturală Padea-Panagjurski Kolonii se regăsesc înmormântări lipsite de arme, cum ar fi cele de la Altimir.

[62] Primele remarci asupra posibilelor analogii între materialele de la Popeşti şi cele din Oltenia le datorăm lui Zirra, Dacia 15, 1971, p. 228. Ulterior, cu prilejul publicării tumulilor de la Popeşti, Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 213–214 a atras atenţia asupra analogiei asocierii spadă-sica în descoperiri oltene („on retrouve ‘association longue épée + «sica» dans les découvertes d’Oltenie”), ca şi asupra analogiilor morfologice sud-dunărene ale zăbalelor de de la Popeşti şi Radovanu. Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 10–11 recunoştea în îmormântările din sudul Olteniei expresia unei influenţe scordisce, o opinie împărtăşită ulterior şi de Sîrbu, *Credinţe,* 25–27. Cartările contextelor funerare din secolele II–I a.Chr., de altfel surprinzător de asemănătoare, oferite de cei doi cercetători (Babeş, *op. cit.*, p. 6, fig. 1 şi Sîrbu, *Credinţe,* p. 173, fig. 1) nu depăşesc însă linia Dunării, la fel cum nici Theodossiev, *op. cit.*, p. 102–103 nu înregistrează descoperirile de la nord de fluviu.

[63] In monografia lui Theodossiev, *op. cit.,* nici măcar una (!) din contribuţiile lui Zenon Woźniak nu figurează în lista bibliografică, de altfel extrem de bogată.

saldensi, ceiagisi sau piephigi ş.a., fără a mai lua în considerare şi posibilele mişcări ale altor grupe etnice)[64].

CARACTERISTICILE DESCOPERIRILOR FUNERARE DUNĂRENE

Cartarea descoperirilor cu caracter funerar din perioada Latène C-D de pe ambele maluri ale fluviului[65] impune, dacă nu o circumscriere unitară, aşa cum propunea Woźniak, cel puţin o tratare comparativă a inventarelor. Intensitatea şi expresivitatea acestor manifestări funerare dunărene contrastează cu raritatea relativă a înmormântărilor din regiunile subcarpatice şi mai ales intracarpatice în perioada care a urmat abandonării necropolelor celtice la mijlocul secolului al II-lea a.Chr.[66].

Practicarea în Latène-ul târziu a unor ritualuri funerare identificabile arheologic în regiunea cuprinsă între Carpaţi şi Balcani îşi regăseşte analogii însă în cazul unor grupe culturale contemporane situate în regiunile meridionale ale bazinului Dunării Mijlocii, şi anume grupa Mokronog (atribuită tauriscilor) şi grupa Belgrad (atribuită scordiscilor)[67]. Cu alte cuvinte, diferenţierea geografică netă, între o „zonă nefurneară” care cuprinde regiunile de nord ale bazinului Dunării Mijlocii (Austria, Ungaria, Slovacia) şi cea pregnant funerară (Slovenia, Croaţia, Serbia) îşi regăseşte corespundentul şi în regiunile situate de-o parte şi de alta a Carpaţilor meridionali: raritatea înmormântărilor din Transilvania contrastează cu intensitatea înmormântărilor din valea Dunării[68].

Indiferent de posibilităţile de atribuire etno-culturală a înmormântărilor de la Dunărea Inferioară, evidenţa manifestărilor funerare ilustrează practicarea generalizată a incineraţiei (cu totul izolat, dacă nu îndoielnic sau deloc a înhumaţiei) şi organizarea de mici grupe de morminte atât plane, cât şi tumulare. Pe de altă parte,

---

[64] Dezbateri ample asupra configuraţiei etnice a regiunilor nord-balcanice în cea de a doua epocă a fierului sunt oferite de F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978 şi Theodossiev, *op. cit*., p. 71–91. Pentru regiunile de la nord de Dunăre, v. consideraţiile bazate pe ştirile lui Ptolemaios 3.8.3. ale lui V. Pârvan, *Getica,* Bucureşti, 1926, p. 247 şi urm., C. Daicoviciu, *Dacia şi poporul geto-dac,* în *Istoria României* 1, 1960, p. 266, ş.a.

[65] Woźniak, *Wschodnie pogranicze,* p. 76, harta 2; idem, Germania 54, 2, 1976, p. 389, fig. 2; Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 179, fig. 3. Cartarea exclusivă a descoperirilor din Oltenia şi omiterea celor din Bulgaria în hărţi cu caracter totuşi supraregional o întâlnim de exemplu la Sîrbu, *Credinţe*, p. 173, fig. 1 sau Sîrbu, Rustoiu, *Découvertes,* p. 78, fig. 1.

[66] Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 25; constatarea rarităţii înmormântărilor dacice în Latène-ul târziu a fost afirmata şi în alte lucrări de specialitate: Horedt, ActaMN 8, 1971, p. 584; Horedt, Seraphin, *op. cit.,* p. 17–19; Alexandrescu, Crisia 2, 1972, p. 19; eadem, Thracia 3, 1974, 62; Moscalu, Dacia 21, 1977, p. 329; Babeş, *Die Poieneşti–Lukaševka-Kultur*, Bonn, 1993, p. 32 şi p. 180; Sîrbu, *Credinţe*, p. 21 şi p. 71.

[67] M. Guštin, JahrbRGZM 31, 1984, p. 311–313; Guštin, *Taurisci – Verknüpfung der historischen und archäologischen Interpretation*, în: E. Jerem, A. Krenn-Leeb, J.-W. Neugebauer, O.H. Urban (ed.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau, Akten des Internationalen Symposions St. Pölten,* 14.–18. Oktober 1992, Budapest–Wien, 1996, p. 433–440.

[68] Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 23, n. 84 cu literatura mai veche.

trebuie remarcată concentrarea pregnantă a descoperirilor cu caracter funerar cert în zona de nord-vest a Bulgariei (într-o regiune în care sunt localizați triballii) şi rarefierea a înmormântărilor în bazinul Iantrei şi la răsărit de acesta, precum şi în Muntenia şi nordul Olteniei.

În stadiul actual al informației, o diferențiere cultural-regională netă a descoperirilor, bazată exclusiv pe varietatea modalităților de amenajare funerară ar fi problematică şi ar putea conduce la unele simplificări arbitrare[69], mai ales în condițiile lipsei unui studiu analitic actualizat şi cuprinzător, dedicat manifestărilor funerare din întreaga regiune a Dunării Inferioare[70]. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că în cea mai mare parte a cazurilor, informațiile referitoare la contexte nu au fost documentate de arheologi, ci au fost furnizate de autorii adesea rămaşi anonimi ai descoperirilor sau de alți intermediari (amatori de antichități, colecționari, căutători de comori ş.a.), astfel că datele furnizate sunt parțiale şi adesea nesigure[71].

În continuare îmi propun să atrag atenția doar asupra câtorva aspecte legate de modul de amenajare a mormintelor. Relativa raritate a incinerației în groapă la răsărit de valea Timokului şi la sud de Dunăre, semnalată de Theodossiev[72], este valabilă numai în cazul înmormântărilor plane, nu şi în cazul celor tumulare. În schimb, acelaşi ritual al depunerii oaselor incinerate direct în groapă îşi găseşte analogii în sud-vestul Olteniei[73]. În stadiul actual al cercetării, aceste morminte ar părea să formeze o grupă distinctă, caracterizată de depunerea resturilor cremației în groapă şi amenajarea de morminte plane, numai în măsura în care se trece cu vederea caracterul fortuit al descoperirilor şi precaritatea informațiilor referitoare la contextele arheologice[74].

---

69 În mod surprinzător, cartarea contextelor din care provin pumnale curbe propusă de Rustoiu în *Omagiu profesorului Nicolae Gudea,* Zalău, 2001, p. 190, fig. 2 (republicată de A. Rustoiu, V. Sîrbu, I.V. Ferencz, Sargetia 30, 2002, p. 125, fig. 7) evidențiază grupări care ar corespunde mai degrabă delimitărilor politice actuale decât unor deducții şi constatări de ordin arheologic: „morminte scordisce” se află numai în Iugoslavia (!), „morminte tumulare din Bulgaria” sunt diferit reprezentate decât „morminte tumulare din România” (!), iar pumnalele ornamentate din Bulgaria apar sub alt simbol decât cele din România (!). Cu alte cuvinte, diferența dintre mormintele sau pumnalele ornamentate din România şi cele din Bulgaria constă în descoperirea lor pe teritoriile unor state naționale moderne diferite!

70 Descoperirile din ultimele trei decenii au făcut ca baza documentară a lucrării lui Woźniak, *Wschodnie pogranicze* să poată fi considerată ca depăşită; recenta monografie a lui Theodossiev, *North-Western Thrace* dezbate însă un areal prea restrâns, delimitat pe criterii etno-istorice şi nu arheologice.

71 Nicolăescu-Plopşor, *op. cit.*, p. 25–28; Zirra, ArchRozhledy 23, 1971, p. 539; Woźniak, Germania 54, 2, 1976, p. 388; Theodossiev, *op.cit.*, p. 25–26 atrage atenția supra amplorii activității căutătorilor de comori în ultimele decenii; un exemplu în acest sens şi la S. Lazarova, V. Paunova, ArchBulg 7, 2003, 1, p. 45.

72 Theodossiev, *op. cit.,* p. 43.

73 Babeş, *op. cit.,* p. 10 şi fig. 1.

74 Dacă descoperirile de la Rastu, Corlate şi cele 28 de morminte (multe însă distruse de arături!) de la Turburea Spahii atestată depunerea resturilor cremației direct în groapă, în cele trei morminte de la Padea şi mormântul 10 de la Turburea-Spahii s-a evidențiat depunerea în urnă. Semnificativ este şi faptul că în cazul necropolei de la Turburea-Spahii cele două ritualuri – depunere în groapă, depunere în urnă, coexistă. Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 9, n. 20 redata mormântul de incinerație în urnă de la Slatina, jud. Olt, în secolele II–I a.Chr., pe baza unui vârf de lance; Alexandrescu, Crisia 2, 1972, p. 17, n. 13 cita o urnă descoperită la Dăbuleni, în sudul Olteniei (Berciu, AO 22, 1943, p. 93, fig. 5), ca analogie pentru ceramica mormintelor târzii de la Zimnicea.

De asemenea, absența amenajărilor tumulare din Oltenia, spre deosebire de manifestările din nord-vestul Bulgariei, din Muntenia, dar şi din sud-vestul Transilvaniei (!), se constituie într-un argument încă fragil pentru determinarea unei diferențieri tranşante etno-culturale. Pentru explicarea acestei „rarități" a amenajărilor tumuare ar trebui să se țină iarăşi cont, cel puțin deocamdată, de stadiul precar al datelor descoperirilor[75]. Câteva exemple pledează pentru o revizuire a „absenței tumulilor" în Olteania. Mormântul (cenotaf?) de la Balta Verde, distrus de lucrări agricole (!), pare să fi avut inițial o suprastructură aparentă de pietre[76]. Unele indicii pentru amenajări tumulare în Oltenia le regăsim şi în cazul altor descoperiri, precum cele de la la Cetatea (Movila lui Salip), Maglavit, Golenți[77] sau Teleşti[78]. O descoperire trecută cu vederea de cercetare este şi cea realizată într-un tumulul de la Poiana (jud. Gorj, sat inclus astăzi oraşului Rovinari), menționată ca medievală de Dumitru Berciu[79], dar reîncadrată în Latène-ul târziu de către Alexandru Vulpe[80]. Dacă amenajarea unor mici tumuli (0,30–0,50 m înălțime, diametru de peste 10 m!) a fost de-abia sesizată în cursul unor săpături sistematice precum cele de la Popeşti[81], afirmarea sau infirmarea caracterului tumular al unor descoperiri întâmplătoare, slab sau deloc documentate, precum cele din sudul Olteniei, nu pot fi decât extrem de problematice.

Pe de altă parte, se poate pune întrebarea dacă nu cumva ridicarea sau nu a unei amenajări tumulare răspundea mai degrabă unor considerente de ordin social-funerar şi nu ilustra respectarea unor tradiții etno-culturale zonale. Fără a avea pretenția unei concluzii ferme, consider că tabloul manifestărilor funerare de la Dunărea Inferioară ilustrează mai degrabă o relativă diversitate a modalităților de amenajare a contextelor funerare care însă nu au o relevanță microregională netă. Din păcate, sub aspectul ritului funerar şi al modului de amenajare a mormântului, lipsa datelor referitoare la mormântul de la Dubova zădărniceşte o circumscriere culturală precisă.

Relativa diversitate a amenajării mormintelor Latène C-D de la Dunărea Inferioară contrastează însă cu uniformitatea accentuată a inventarelor, atât sub aspectul asocierii categoriilor de obiecte metalice, cât şi sub aspectul morfologiei lor[82].

---

[75] După cum remarcă M. Avery, JIA 8, 1997, p. 84: „absence of evidence is not evidence of absence".

[76] Berciu, Comşa, *Materiale* 2, 1956, p. 399 afirmă că mormântul se afla „pe un teren nisipos cultivabil. Pe alocuri se vedeau pierte de râu împrăştiate care provin probabil de la morminte cu platformă sau înveliş de piatră, ca şi cele din unele movile (hallstattiene – n.n.) ..."

[77] Nicolăescu-Plopşor, *op. cit.*, p. 25 şi Zirra, Dacia 15, 1971, p. 235, n. 308.

[78] I. Moisil, AO 5, 1926, 24, p. 130 şi observațiile lui Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei,* p. 169 şi p. 174, fig. 219, ca şi cele ale lui Zirra, HBArch 8, 1981, p. 126, p. 164, fig. 5/1„2. Din păcate, mențiunile referitoare la modul de amenajare a contextelor nu sunt îndeajuns de concludente.

[79] Berciu, Memoriile Institutului de Arheologie Olteană 22, 1934, p. 25.

[80] Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 208; materialele, aflate la Muzeul din Târgu Jiu, sunt şi astăzi inedite.

[81] *Ibidem,* 193–201, p. 202, fig. 9/2.

[82] Theodossiev, *op. cit.,* p. 42: „a remarkable unification of grave goods".

ASOCIEREA DE ARME, HARNAŞAMENT ŞI PIESE DE PORT ŞI PODOABĂ

O repertoriere, desigur, preliminară a descoperirilor cu caracter funerar asigurat, conţinând un inventar metalic, din spaţiul cuprins între Carpaţii Meridionali şi Masivul Stara Planina, între Cazane şi Câmpia Bărăganului şi databile în perioada Latène-ului mijlociu şi târziu m-a condus la selectarea a 155 inventare[83], dintr-un total de peste 250 de descoperiri. In aceste inventare se regăsesc patru categorii funcţionale de obiecte din metal şi anume arme, piese de harnaşament, piese de port şi piese de podoabă[84].

Frecvenţa celor patru categorii de obiecte metalice din inventarele funerare este însă inegală (Fig. 5). Trebuie remarcată prezenţa într-o măsură covârşitoare a armelor în morminte (129 inventare) faţă de mormintele în care această categorie de obiecte este absentă (26 de inventare cu piese de harnaşament, cu piese de port sau cu podoabe, dar lipsite de arme). Cu alte cuvinte, simbolizarea funcţiei războinice este quasi-omni-prezentă. O categorie distinctă de inventare o formează acelea în care funcţia războinică este completată prin depunerea acelor elemente care simbolizează strunirea calului: zăbale, rar pinteni şi cu totul izolat ornamente ale harnaşamentului, precum falerele. Asocierea armelor cu piesele de harnaşament este specifică pentru peste o treime din inventare (57 din 155 cazuri).

Uneori, complexitatea simbolică a inventarelor funerare este amplificată prin completarea combinării de arme şi harnaşament cu piese de port sau cu podoabe. Se poate considera că piesele de port şi cele de podoabă se integrează în categoria accesoriilor ceremonial-funerare ale defuncţilor („ornatul" funerar) şi din acest punct de vedere, semnificaţia prezenţei lor în morminte ar putea fi percepută conjugat şi nu din perspectiva unei distincţii funcţionale curente (accesorii

[83] Precizez că am selecţionat acele inventare identificate prin săpături sistematice, preum şi descoperirile fortuite pentru care cercetarea dispune de informaţii satisfăcătoare asupra caracterului lor funerar şi a integrităţii asocierilor. O repertoriere critică, sistematică şi cuprinzătoare a descoperirilor funerare de la Dunărea Inferioară constituie o temă de cercetare distinctă care nu-şi află locul în demersul de faţă. Din acest motiv, dezbaterea pe care o propun se constituie mai degrabă, într-un crochiu, iar concluziile ei nu au un caracter definitiv, ci, mai degrabă sugestiv. La descoperirile repertoriate de Woźniak, *Wschodnie pogranicze,* p. 183–191 am adăugat descoperirile mai recente publicate în ultimele decenii. Descoperiri din România la Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 176–179; Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–203, 207–210; Zirra, HBArch 8, 1981, p. 118–145, 158; Sîrbu, *Credinţe,* p. 71–79; Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu, Thraco-Dacica 20, 1999, p. 217–229 ş.a. Pentru descoperirile din nord-vestul Bulgariei şi nord-estul Serbiei am utilizat catalogul oferit de Theodossiev, *op. cit*., p. 105–148. De asemenea, publicarea mai multor materiale inedite o datorăm lui Werner, *op. cit.*

[84] Mă voi referi în continuare la acele materiale metalice din inventarele funerare care exprimă atributele defunctului („*Trachtsitte*") şi nu la obiectele depuse ca ofrandă ("*Beigaben*"), şi anume recipientele, cel mai adesea ceramice, în primul rând datorită faptului că în majoritatea descoperirilor realizate fortuit inventarul ceramic nu a fost recuperat, astfel că starea informaţiei este cu totul lacunară. Precizez că depunerea în morminte a unor recipiente metalice apare numai izolat: căni carenate în câte un mormânt de la Vajuga–Pesak şi Mala Vrbica sau torţi de *simpula* la Mala Vrbica şi Tărnava (Theodossiev, *op.cit.*, p. 139–140).

vestimentare separate de podoabe). Depunerea unor combinații de arme, piese de harnaşament şi elemente ale ornatului poate fi percepută ca o expresie a „investirii" sau „eroizării" defunctului în cadrul ceremonialului funerar. Trebuie subliniată raritatea combinațiilor complexe (arme + harnaşament + piese de port şi podoabă) în mormintele plane şi concentrarea lor predominantă în înmormântările tumulare, o conjunctura care exprimă posibila relație dintre complexitatea inventarelor funerare şi amenajarea unei suprastructuri tumulare[85].

O interpretare a modului de asociere a datelor numerice din Fig. 5 ar putea conduce la determinarea unor categorii de inventare cu grade diferite de complexitate simbolică a reprezentării funerare. Se pot distinge două grupe de inventare, unele caracterizate de asocierea armelor cu piese de harnaşament, altele în care armelor nu li se asociază piese de harnaşament. În cadrul fiecărei grupe prezența sau absența elementelor ornatului determină subgrupări cu ponderi echilibrate: inventare conționând exclusiv arme – 53 cazuri față de inventare arme combinate cu piese de port sau podoabă – 21 cazuri şi inventare conținând exclusiv arme şi piese de harnaşament – 39 cazuri față de cele cu arme, piese de harnaşament şi piese de port şi/sau podoabă – 18 cazuri. Raportul de aproximativ 1/3 dintre mormintele cu arme şi cele cu asocieri de arme şi elemente ale ornatului, ca şi raportul relativ similar dintre mormintele cu arme şi harnaşament şi cele cu arme, harnaşament şi piese de port şi podoabă sugerează că toate aceste combinații nu sunt întâmplătoare ci corespund unei simbolism funerar particular, asumat şi conştientizat.

De-a lungul perioadei Latène C-D, în vestul bazinului Inferior al Dunării manifestările funerare nu s-au rarefiat ca în regiunile intracarpatice, în Transdanubia, Austria sau Bavaria. Totuşi, dacă mormintele cu arme se regăsesc în întreaga regiune de vest a bazinului inferior al Dunării, concentrarea maximă de descoperiri, precum şi combinările cele mai complexe se grupează în regiunea Vrața, între cursurile râurilor Ogosta şi Isker, dar mai ales pe valea râului Skât (Fig. 6). Gruparea majorității inventarelor complexe în regiunea Vrața sugerează că în această microregiune s-a practicat intens un mod de exprimare funerară particulară care a fost asumat, la o scară însă mai redusă, şi la nord de Dunăre la Dubova şi Popeşti sau chiar mai departe, la Cugir, în sud-vestul Transilvaniei. Această constatare ar pleda pentru recunoaşterea unei relații centru-periferie, între un nucleu de exprimare funerară-rituală pregnantă şi regiunile învecinate care receptează şi îşi asumă modelele de organizare funerară ale acestuia.

ASOCIERILE CATEGORIILOR DE ARMAMENT ÎN CONTEXTE FUNERARE

O evaluare a compoziției seturilor cuprinzând echipament militar are menirea de a completa şi nuanța concluziile de mai sus. Combinațiile dintre diferitele categorii de piese de armament (Fig. 7) pot fi interpretate din perspectiva

[85] Cu excepția mormintelor de la Sofronievo şi Cepari, toate celelalte asocieri de arme, harnaşament şi piese de port sau podoabă provin din morminte tumulare: Altimir (2 contexte), Borovan, Dobruca, Dubova, Durenci, Koilovci, Komarevo, Popeşti, patru tumului de la Tărnava, Vrața (tumulul 2).

complexităţii asocierilor şi a frecvenţei lor. Numărul mai mare de inventare funerare conţinând o singură categorie de arme evidenţiază prin contrast combinaţiile excepţionale constituite prin reunirea mai multor arme cu funcţiune diferită. Combinaţiile frecvente („comune") se regăsesc în ponderi echilibrate la nord şi la sud de Dunăre (mormintele cu lance sunt chiar mai bine reprezentate în Oltenia), în timp ce combinaţiile mai complexe sunt mai frecvente între fluviu şi Balcani.

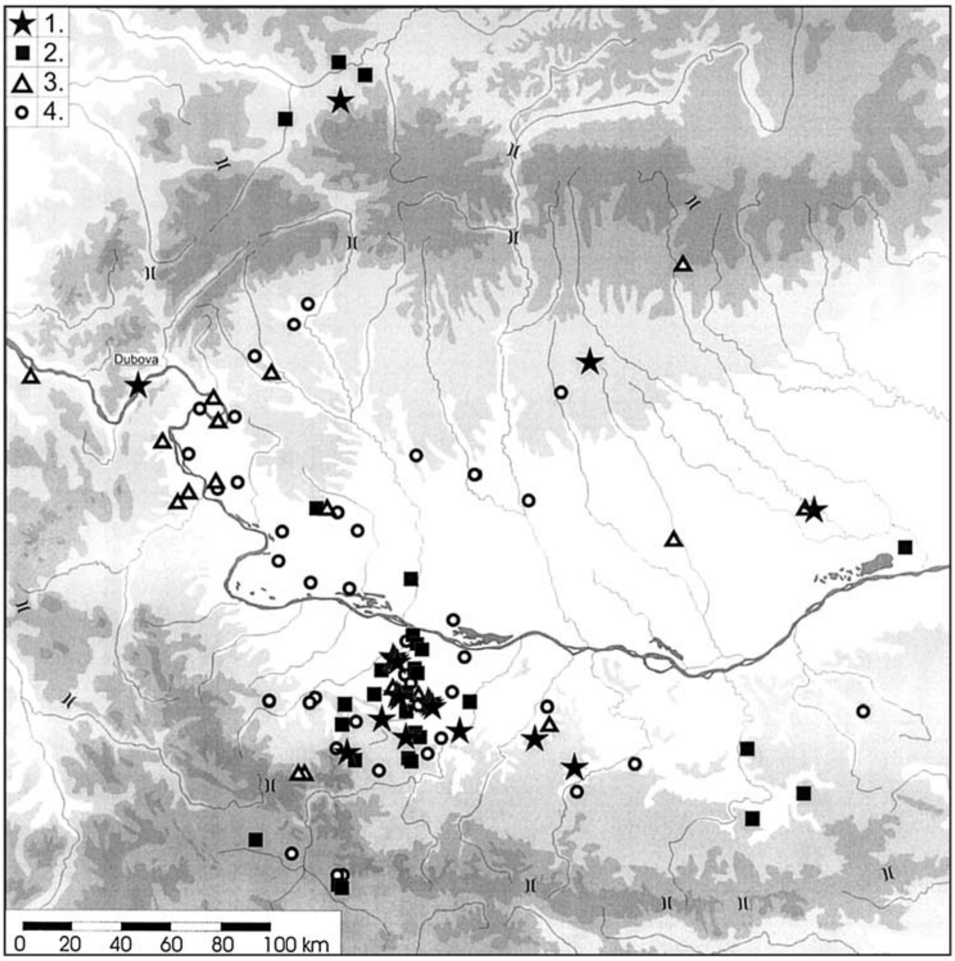
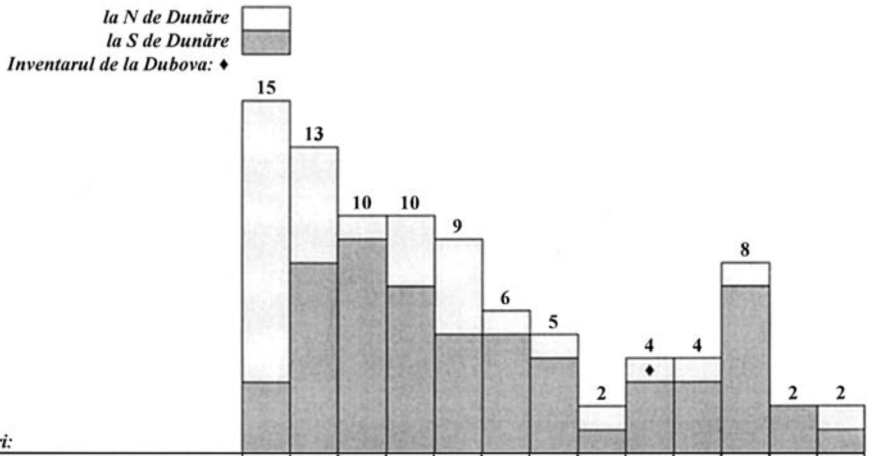

Fig. 6. Răspândirea combinaţiilor de arme cu piesele de harnaşament, piesele de port şi/sau podoabe în inventarele funerare Latène C-D din bazinul Dunării Inferioare: 1 morminte cu arme, piese de harnaşament şi piese de port şi/sau podoabă; 2 morminte cu arme şi piese de harnaşament; 3 morminte cu arme şi piese de port şi/sau podoabă; 4 morminte cu arme.

În inventarele cu echipament militar din vestul bazinului Dunării Inferioare regăsim în mod *frecvent* patru categorii de arme, constituind elementele principale ale panopliei funerare a epocii: vârfuri de lance (în 62 de inventare), spade (în

50 inventare), pumnale curbe (42 de inventare) şi umbones (22 inventare)[86]. Mai rar, în inventare regăsim şi mici cuțite (Dubova, Comakovci, Mala Vrbica – mormântul 1, Pleven, Tărnava – tumulul 4, Davideşti şi Turburea-Spahii – mormântul 17). Putem bănui că această preocupare pentru depunerea mai frecventă în morminte a unor categorii de arme ofensive mai lungi[87], nu este poate întâmplătoare, ci s-ar putea datora unei preocupări pentru exprimarea simbolică a „ofensivității”. De exemplu, ne-am putea pune întrebarea, de ce nu sunt mai frecvente cuțitele decât lăncile, cu toate că realizarea celor dintâi presupune o investiție mai mică de metal.

Combinări:	15	13	10	10	9	6	5	2	4	4	8	2	2
LANCE: în 60 inventare	●	●	●	●		●		●	●				
SPADA: în 49 inventare		●	●		●	●	●	●		●			
PUMNAL CURB: în 41 inventare			●	●			●	●	●		●	●	
UMBO: în 20 inventare						●		●	●	●		●	●

Fig. 7. Combinațiile categoriilor de arme în inventarele funerare de epocă Latène C-D din bazinul Dunării Inferioare.

Categoria de piese de armament defensiv se regăseşte în morminte într-o pondere moderată, dar deloc nesemnificativă şi este reprezentată de scuturi (mai precis de *umbo),* iar combinarea lor aproape constantă cu arme ofensive sugerează că rolul lor este acela de a completa panoplia funerară, distingându-se mai degrabă ca un indicator al seturilor mai complexe de armament, aşa cum se întâmplă şi la Dubova.

Alte două elemente de armament defensiv, cămăşile de zale şi coifurile apar însă mult mai rar în morminte. Dacă într-o fază mai veche a cercetării se părea că depunera de cămăşi de zale ar fi specifică mormintelor din Muntenia (Cetățeni–

[86] Date numerice ilustrând rapoarte asemănătoare şi la Werner, *op. cit.,* p. 99.

[87] Se poate considera că o lance întregită cu hampa de lemn este mai lungă decât o spadă care la rândul ei este mai lungă decât un pumnal. Cu cât arma, în utilitatea ei ofensivă–curentă, presupune o apropiere mai mare față de adversar, cu atât o întâlnim mai rar în morminte, o observație valabilă şi pentru elementele defensive.

Colţul Doamnei[88], Popeşti – tumulii 3 şi 4 şi Radovanu[89]), descoperiri mai recente atestă depunerea unor astfel de accesorii şi în morminte de la sud de Dunăre (Durenci, Kălnovo şi Varbešnica). Depunerea de cămăşi de zale nu pare să fie străină nici Olteniei, aşa cum sugerează un posibil mormânt de la Poiana (astăzi Rovinari)[90]. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva resturile de lorica din descoperiri fortuite mai vechi au fost distruse sau abandonate în momentul descoperirii, şi astfel dacă nu cumva evidenţa lor a fost trecută cu vederea în literatură.

Relativa raritate a cămăşilor de zale îşi regăseşte un corespondent în raritatea chiar mai pregnantă a coifurilor. La ora actuală sunt cunoscute doar patru exemplare provenind din contexte funerare şi anume de la Cugir, Tărnava, Kazanlăk şi Popeşti[91]. Cămăşile de zale şi coifurile se regăsesc, fără excepţie, în asocieri complexe şi foarte diversificate de obiecte, desemnând o categorie fastuoasă de inventare funerare.

Cu toate că inventarul de la Dubova nu conţine o varietate de pregnantă de obiecte precum mormintele de la Durenci, Tărnava sau Popeşti, asocierea brăţării, zăbalei şi a armelor ilustrează aceiaşi tripartiţie funcţională ca şi în cazul înmormântărilor fastuoase: dacă panoplia de arme ofensive este mai diversificată, funcţia defensivă este simbolizată de umbo, iar ornatul este reprezentat de brăţara de argint. Cu alte cuvinte, deşi inventarul de la Dubova ar putea să pară mai „sărac" în comparaţie cu inventarele „bogate" din nord-vestul Bulgariei, asocierea de obiecte ilustrează o complexitate simbolică similară cu cea a mormintelor fastuoase din bazinul Dunării Inferioare (Fig. 6).

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI INVENTARELOR FUNERARE DE LA DUNĂREA INFERIOARĂ

Principala dificultate în stabilirea unei periodizări a inventarelor funerare de la Dunărea Inferioară derivă din absenţa unor necropole întinse care, prin cercetarea lor sistematică, întemeiată pe criterii de documentare uniforme, să permită întocmirea unui sistem cronologic-relativ particular. Totuşi, identificarea unor asocieri asigurate într-un număr semnificativ de cazuri şi documentarea corespunzătoare a unui număr important de inventare ar permite cel puţin schiţarea unei scheme cronologice. Problemele legate de cronologia descoperirilor funerare de la Dunărea de Jos sunt semnificative nu atât din perspectiva datării lor absolute, desigur importantă, dar poate mai ales pentru sincronizarea diferitelor aspecte regionale (Vraţa, Oltenia, Muntenia) cu manifestările culturale din regiunile învecinate.

---

[88] Rosetti, MagIst, anul III, nr. 11 (32), noiembrie, 1969, p. 90–94. Din păcate, piesele asociate cămăşii de zale din incinta funerară de la Cetăţeni–Colţul Doamnei, ne rămân necunoscute, în ciuda efortului de revalorificare a contextului efectuat de Babeş, SCIVA 50, 1999 (2000), 1–2, p. 11–31.

[89] Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 200–201, 208. Aici ar putea fi amintită şi lorica din mormântul tumular de la Răcătău în Moldova, A. Vulpe, V. Căpitanu, Apulum 9, 1971, p. 155–161 (pentru detalii constructive, v. Babeş, *Die Poieneşti–Lukaševka-Kultur*, pl. 44/6–8), precum şi pe cea din mormântul de la Cugir în Transilvania, I.H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, pl. 24.

[90] Vulpe, *op. cit.,* p. 208, (supra n. 80).

[91] Cugir: Crişan, *Civilizaţia geto-dacilor*, Bucureşti, 1993, fig. de la p. 123; Tărnava şi Kazanlăk: Woźniak, *Wschodnie pogranicze*, p. 111; Popeşti: A. Vulpe, *op cit.,* p. 201, p. 204, fig. 12.

Cu excepţia elementelor de car celtice din inventarul fastuosului mormânt de la Mezek, cele mai vechi materiale caraceristice Latène-ului central european de la Dunărea Inferioară (de exemplu fibula de schemă Latène B la Zimnicea, sau cea de la Tărnovo–Carevec, o brăţară cu semiove la Sveštari, colanul cu tampoane terminale de la Gorni Cibăr, spada decorată în stilul spadelor ungare de la Vraţa[92] ş.a.) provin din descoperiri cu caracter mai degrabă izolat şi nu permit deocamdată conturarea unei grupe culturale distincte, ci ar trebui interpretate ca importuri central-europene („celtice") în mediile culturale tracice nord-balcanice[93]. Totuşi, aceste materiale ilustrează o primă etapă a transformărilor culturale care au caracterizat spaţiul nord-balcanic la mijlocul perioadei Latène, după încetarea orizontului de tezaure şi morminte fastuoase nord-tracice[94]. Precizarea duratei acestei etape este dificilă în actualul stadiu al cercetării, dar în ansamblu, ea ar putea să corespundă întregului secol al III-lea a.Chr.

După cum remarcă Theodossiev, elementele de datare din contextele funerare atribuite triballilor aparţin mai degrabă Latène-ului târziu, mai precis fazei 2B din periodizarea prea puţin argumentată a cercetătorului bulgar, o conjunctură care îl determină să afirme că unele dintre mormintele în care astfel de indicatori lipsesc ar putea fi datate într-o fază anterioară (2A)[95]. Datarea unor forme de obiecte specifice înmormântărilor de la Dunărea Inferioară, aşa cum sunt spadele şi lăncile, dar mai ales zăbalele similare celei de la Dubova şi pumnalele cu şanţ de scurgere de tip sica (cu alte cuvinte, forme cu o relevanţă regională pregnantă), este dependentă tocmai de asocierea acestora, din păcate mai puţin frecventă, cu indicatorii de cronologie relativă dintre care cei mai relevanţi sunt fibulele.

Cea mai mare parte a spadelor din descoperirile de la Dunărea de Jos sunt lungi şi se înscriu prin caracteristicile lor morfologice în categoria spadelor de tip Latène mijlociu şi târziu din regiunile central-europene. Numai izolat au fost identificate şi spade scurte mai târzii, a căror formă pare să fi fost inspirată de gladius-ul roman, de exemplu în mormântul 3 de la Sofronievo[96] sau într-un inventar nesigur de la

---

[92] Theodossiev, *op. cit.*, p. 143 semnalează descoperirea pe rugul funerar al tumulului 1 de la Vraţa-Kopanata Mogila a unei spade a cărei ornamentică a fost încadrată Stilului Spadelor Maghiare în urma examinării piesei de către J.W.S. Megaw.

[93] Woźniak, *Wschodenje pogranice*, p. 70-74, fig. 6; Woźniak, Germania 54, 1976, 2, p. 389, p. 391, fig. 3; Zirra, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 176–178. Doar unele dintre aceste materiale ar putea fi corelate sub aspect cronologic cu cele mai vechi elemente de datare din contexte ale culturii dacice clasice: fibulele Latène C2 de la Berindia, brăţara cu ove de la Piatra Craivii (Babeş SCIVA 39, 1988, 1, p. 25, n. 98). In acelaşi orizont se înscrie şi fibula de bronz de schemă Latene B de la Bâzdâna a cărei asociere, sugerată de C.M. Tătulea, StComCraiova 7–8, 1988–1989, p. 17 şi 19, fig. 1/4, cu fibule tracice nu este suficient documentată.

[94] P. Alexandrescu, Dacia 27, 1983, p. 45–66. Mai recent, idem, SborníkPraha 56, 2002, p. 167–170.

[95] Theodossiev, *op. cit.,* p. 42. Nu putem să trecem cu vederea faptul că cercetătorul bulgar ne prezintă prea puţin în monografia sa argumentarea sistemului cronologic la care face referire. Totuşi, schema cronologică folosită corespunde în ansamblu sistemului cronologic stabilit pe baza valorificării necropolelor din Serbia *(ibidem,* 11).

[96] Nikolov, ArheologijaSofia 23, 1981, 3, p. 35–36, nr. 6, fig. 4e.

Bahovica[97]. Cu toate că spadele lungi nu prezintă o datare suficient de precisă, trebuie semnalat faptul că la Dunărea Inferioară nu se regăsesc decât în mod cu totul izolat exemplare cu o ornamentație bogată, specifică orizontului „stilului spadelor ungare”, încheiat în cursul secolului al II-lea a.Chr.[98], astfel că majoritatea exemplarelor din Bulgaria şi sudul României ar putea fi datate mai degrabă într-o perioadă mai recentă (sec. II–I a.Chr.). Cu toate acestea, o precizare a cronologiei relative a spadelor de la Dunărea Inferioară nu poate fi realizată decât pe baza asocierilor cu alte categorii de obiecte mai sensibile cronologic.

Zăbalele de tip Wener XVI, o formă frecventă în inventarele funerare din regiunea Dunării Inferioare, au fost încadrate cu prudență de către Werner[99], între sfârşitul secolului III a.Chr. şi sfârşitul secolului I a.Chr. Absența din orizontul celtic din Transilvania a zăbalelor Werner XVI şi XVII şi prezența lor în contexte dacice din Latène-ul târziu (la Sighişoara-Wietenberg, Costeşti, Craiva, Piatra Roşie ş.a.)[100] constituie indicii prețioase pentru o încadrare cronologică a tipurilor respective mai degrabă în cea de a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr. şi în cursul secolului I a.Chr. Dar, ca şi în cazul spadelor, o rafinare a încadrării cronologice relative a zăbalelor Werner XVI impune recursul la asocieri cu indicatori cronologici mai sensibili.

Majoritatea descoperirilor funerare integrate de Z. Woźniak grupei Padea–Panagjurski Kolonii se situează într-o epocă în care fibula tracică ieşise deja din uz[101], iar în regiunile dunărene îşi făceau apariția pe scară largă fibulele de schemă Latène C[102]. Mai mult decât atât, morfologia fibulelor de schemă Latène C provenind din descoperirile funerare de la Dunărea Inferioară prezintă o serie particularități specifice tipurilor aparținând fazelor C2 şi D1 din cronologia central-europeană, şi anume alungirea considerabilă a corpului fibulelor, fixarea piciorului în apropierea resortului, dezvoltarea bilaterală amplă a acestuia din urmă (număr mare de spire) şi ornamentarea piciorului cu proeminențe bitronconice sau sferoidale.

[97] R. Popov, IzvestijaSofia 5, 1928–1929, p. 281, fig. 145. Importanța asocierii unei zăbale de tip XVI cu o spadă Latene D la Bahovica a fost relevată de Werner, *op. cit.,* p. 99.

[98] Szabó, Petres, *op.cit. (supra* n. 45), p. 65.

[99] Werner, *op. cit.,* p. 99–100.

[100] *Ibidem,* p. 88, nr. 277, p. 91 nr. 290, p. 102–105 nr. 343, 347, 348, 354–363.

[101] Asupra ieşirii din uz a fibulelor tracice în cea de a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.: Alexandrescu, Crisia 3, 1972, p. 18; *eadem,* Thraco-Dacica 1, 1976, p. 139–140; V.V. Zirra, Dacia 40–42, 1996–1998 (2000), p. 29–53; D. Măndescu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 71–92.

[102] Singura excepție o constituie fibulele tipului Orlea-Maglavit de schemă Latene B. După cum sugera şi Zirra, Dacia 15, 1971, p. 235, n. 315, fig. 23/8, cercetătorul sârb P. Popović, ZbornikBeograd 14, 1992, 1, p. 319–326 a încadrat această formă de fibulă într-o perioada mai târzie (Latène C2-D1), pe baza caracteristicilor morfologice specifice: aspectul alungit al pieselor, portagrafa triunghiulara şi ea alungită, şi dezvoltarea rombică a arcului ce se regăseşte numai în cazul unor forme târzii de fibule (fibulele cu noduri de schemă Latène C sau fibulele cu scut Latène D ş.a.). Din pacate, încadrarea acestui fibule într-o cronologie relativa mai bine precizata este zadărnicită de absența unor contexte cu asocieri relevante. Pretinsa asociere a unei fibule Orlea-Maglavit cu fibule tracice de la Zlokučen – Obštinskata Mogila (V. Mikov, IzvestijaSofia 21, 1957, p. 296–299, fig. 4–5) este îndoielnică, descoperirea de aici fiind întâmplătoare.

Aceste caracteristici sunt specifice mai multor forme (tipuri) regionale de fibule din bazinul Dunării Mijlocii şi din regiunile alpine ale Lombardiei[103]. În ultimă instanţă, arcul puternic curbat şi piciorul ornamentat cu proeminenţe constituie două caracteristici comune cu unele dintre variantele tipului Beltz J răspândit în regiunile central-europene şi a cărui datare de-a lungul perioadei târzii a Latène-ului de acolo este asigurată, printre altele, de asocieri cu importuri republicane, în special cu situle cu ataşe cordiforme de tip Eggers 19[104].

INVENTARELE-DIAGNOSTIC ALE ORIZONTULUI FUNERAR
DE EPOCĂ LATÈNE TÂRZIE DE LA DUNĂREA INFERIOARĂ

În 1983, Mircea Babeş schiţa un orizont cronologic al celor două tipuri de paftale de la începutul Latène-ului târziu descoperite atât în morminte de pe teritoriul fostei Iugoslavii şi de la Dunărea de Jos, cât şi în aşezări din Transilvania sau în morminte ale culturii Poieneşti–Lukaševka[105]. Implicaţiile observaţiilor cercetătorului bucureştean de acum două decenii sunt multiple şi oferă în stadiul actual al cercetării posibilitatea sincronizării mai multor descoperiri reprezentative din regiunile amintite (Fig. 8). În centrul „reţelei” de analogii utile pentru demersul de faţă se află mormântul de incineraţie în urnă de la Altimir – «Zărneni Hrani»[106], în care se regăsesc o pafta racordată printr-o o garnitură din tablă la o centură formată din verigi legate prin grupuri de zale din sârmă în torsadă, precum şi patru fibule, dintre care trei de schemă Latène C, iar cea de a patra de schemă Latène D, cu portagrafă cadru.

O asemenea asociere de fibule de scheme diferite Latène C şi D este specifică începutului perioadei târzii a Latène-ului şi o regăsim ilustrată, ce e drept prin tipuri diferite, în cazul câtorva tezaure dacice, precum cele de la Bistriţa şi Mediaş. Pe de altă parte, prin morfologia lor, fibulele de schemă Latène C de la Altimir, ca şi cele din alte câteva descoperiri din nord-vestul Bulgariei, ilustrează o variantă a fibulelor de tip Jarak[107] specifice unor descoperiri din Serbia, precum tezaurul de la Kovin[108] sau mormintele 102 şi 110 aparţinând grupei târzii a necropolei de la Karaburma[109]. În ciuda unor diferenţe minore legate de ornamentarea particulară a piciorului, câteva caracteristici marcante pledează pentru o astfel de analogie morfologică: resortul bilateral cu număr mare de spire, arcul puternic curbat şi dezvoltat asemeni unui

[103] Spânu, PZ 77, 1, 2002, p. 104–111, fig. 23.

[104] T. Völling, BerRGK 75, 1994, p. 151–159. În acelaşi sens: R. Müller, *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe,* Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 38, Berlin, 1985, p. 79–80 cu literatura mai veche. Unele exemplare ale fibulelor Beltz J prezintă cinci proeminenţe pe picior, de exemplu în cazul unui exemplar de bronz de la Devín în Slovacia (K. Pieta, V. Plachá, în *Germanen beiderseits des spätantiken Limes,* Spisy Arch. Ústavu AV ČR 14, Köln-Brno, 1999, p. 199, fig. 13/1), iar în alte cazuri ele prezintă un resort cu un număr sporit de spire.

[105] Babeş, SCIVA 34, 1983, 3, p. 196–221; idem, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, p. 101–102.

[106] Nikolov, ArheologijaSofia 14, 1972, 3, p. 64–66.

[107] Denumirea a fost preluată după cea mai veche descoperire, la Jarak, a unor astfel de fibule: J. Brunšmid, Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva 6, 1902, p. 84.

[108] R. Rašajski, RadVM 10, 1961, p. 7–8, pl. I/1–2.

[109] J. Todorović, *Praistorijska Karaburma,* Belgrad, 1972, p. 33–34, p. 93, pl. 31/1, pl. 32/5.

triunghi isoscel cu vârful spre portagrafă şi piciorul cu aspect de tije de sectiune circulară sau semicirculară ornamentat cu două sau trei „astragale” de formă sferică. Ca şi fibulele cu noduri, fibulele de tip Jarak ilustrează respectarea unei scheme supraregionale de fibule specifice începutului şi mijlocului secolului I a.Chr., în care de altfel se înscriu şi fibulele cu noduri dacice sau fibulele Ornavasso din nordul Lombardiei sau alte forme din bazinul mijlociu al Dunării[110].

Dacă analogiile fibulelor de la Altimir trebuie căutate în contexte aparţinând grupei Belgrad, atribuită scordiscilor, analogiile centurii din acelaşi mormânt se regăsesc în schimb în grupa tezaurelor de orfevrerie dacică. Alternanţa de verigi circulare şi zale de legătură din sârmă în torsadă specifică centurii de la Altimir o regăsim în cazul piesei similare din inventarul tezaurului de la Clipiceşti[111] din care provin mai multe tetradrahme thasiene din emisiunile târzii, o fibulă de argint cu noduri păstrată fragmentar precum şi trei benzi din tablă tot de argint[112]. În schimb, placa de legătură rectangulară, cu extremităţile îngustate şi racordate printr-un sistem de limbă-cârlig şi orificiu de prindere o regăsim în cadrul altor două centuri de la nord de Dunăre, şi anume în cazul centurilor de la Fântânele şi Tilişca[113]. Dacă împrejurările descoperirii piesei de la Fântânele rămân necunoscute, centura de la Tilişca provine, dintr-un posibil mormânt de incineraţie, în care se asociază trei fibule cu noduri, un lanţ de zale cu verigă cu pandantivi bastonaş, precum şi fragmentele a două brăţări asemănătoare celei din mormântul de la Dubova. Astfel, cercul analogiilor pieselor de la Altimir pare să se închidă, prin racordarea cronologică a mai multor complexe din regiuni diferite, conţinând fibule cu noduri, fibule de tip Jarak, paftale de tip Laminci (Babeş tip. II) sau cele similare celei de la Sighişoara (Babeş tip. I), brăţări cu torsade paralele şi zăbale de tip Werner XVI.

În completarea acestei scheme cronologice relative pot fi amintite şi alte inventare semnificative. Asocierea evidenţiată într-o locuinţă de la Dobreşti, jud. Dolj[114] între o pafta de tip Laminci şi o fibulă de tip Gura Padinei[115] constituie un

[110] Cf. *supra* n. 103.

[111] I. Mitrea, SCIV, 23, 1972, 4, p. 642, fig. 3–4.

[112] O examinare atentă a fragmentelor de tablă (dintre care unul este astăzi pierdut) conduce la concluzia că ele făceau parte dintr-o singură garnitură de tablă de argint, cu extremităţile răsfrânte pentru a cuprinde câte o tije de secţiune circulară, iar zona centrală a fost ornamentată prin repusaj cu proeminenţe hemisferice.

[113] Fântânele: Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei,* p. 219, 206, fig. 255; Tilişca: Lupu, *op.cit.* (supra n. 22), p. 34, nr. 3, fig. 8/2–16.

[114] P. Gherghe, SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 79–82. Fibula fusese anterior ilustrată de Rustoiu, *Fibulele*, p. 97, nr. 4, p. 176, fig. 20/5, cu o indicaţie diferită a provenienţei („Căciulăteşti”). Cu toate că cele două localităţi, Căciulăteşti şi Dobreşti, se învecinează, ar fi preferabilă reţinerea celei din urmă locaţii, luând în considerare informaţiile mai cuprinzătoare oferite de Petre Gherghe.

[115] Fibulele de tip Gura Padinei (Rustoiu var. 2b2) fac parte dintr-o familie morfologică mai largă (Rustroiu tip. 2) caracterizată de două trăsături definitorii care le departajază totuşi de alte forme de fibule de schemă Latène C databile la începutul Latène-ului târziu: a) corpul fibulelor (arcul şi piciorul) este zvelt şi prelung, b) piciorul este ornamentat cu 1 sau 3 mici proeminenţe sferice grupate în toate cazurile numai la nivelul portagrafei (nu ca la fibulele cu noduri în cazul cărora întregul picior este decorat cu proeminenţe biconice).

indiciu relevant pentru încadrarea cronologică a acestui tip de fibulă, cu atât mai mult cu cât, tot de aici provine şi o fibulă de schemă Latène D din bronz[116]. Prin urmare, la Dobreşti regăsim aceiaşi asociere specifică începutului şi mijlocului secolului I a.Chr. între anumite forme de fibule de schemă Latène C şi fibule de schemă Latène D, ca şi la Altimir în Bulgaria sau în tezaurele de la Bistriţa şi Mediaş în Transilvania.

Acceptarea acestei încadrări cronologice a contextului de la Dobreşti ar atrage după sine includerea în cadrul aceluiaşi orizont schiţat mai sus a altor inventare în care fibule de tip Gura Padinei se asociază cu zăbale de tip Werner XVI, aşa cum sunt mormintele 4 şi 5 de la Sofronievo–Stublenski Vrăh[117]. De asemenea, în mormântul 3 din cadrul aceluiaşi grupe de descoperiri funeare, o zăbală similară se asociază unei fibule de schemă Latène C distruse – resortul lipseşte, iar forma arcului (tije sau placă triunghiulară?) nu poate fi determinată pe baza ilustraţiei oferite de B. Nikolov –, dar care prezintă un picior ornamentat cu trei proeminenţe ovoidale încadrare de mici brâie, un sistem ornamental întru totul similar celui ilustrat de picioarele fibulelor de la Jarak. Importanţa sincronizării fibulelor de tip Gura Padinei cu fibulele cu noduri de argint sau cu cele de tip Jarak este cu atât mai semnificativă cu cât mormintele de la Sofronievo sunt singurele inventare cunoscute până în prezent în care zăbalele Werner XVI se asociază cu fibule aparţinând unor tipuri recognoscibile[118].

Exemplele evocate până acum ar pleda pentru o revizuire a încadrării cronologice a acelor inventare în care se regăsesc zăbale de tip Werner XVI. Ar fi poate mai justificată o restrângere a încadrării cronologice a zăbalelor de tip XVI de la o perioadă poate prea îndelungată (de la sfârşitul secolului al III-lea şi până în secolul I a.Chr., aşa cum, precaut, propusese Werner) la acea secvenţă cronologică caracterizată de folosirea unor forme de fibule de schemă Latène C cu resort cu număr mare de spire şi proeminenţe pe picior: fibulele cu noduri, fibulele Jarak sau fibulele Gura Padinei. Indiciile de care dispunem cel puţin deocamdată pentru o datare a zăbalelor Werner XVI la finele secolului al II-lea a.Chr. şi în cursul celui următor sunt cu atât mai relevante, cu cât, această formă de zăbală prezintă unele analogii până în Italia la Rocca San Casciano sau Sanzeno[119], iar astfel de analogii ar putea fi mai lesne de explicat în contextul legăturilor dintre regiunile Dunării mijlocii şi inferioare şi Republica Romană, ilustrate de apariţia a unor importuri italice precum situlele Eggers 19–20 sau cănile carenate de tip Gallarate.

[116] Semnalez că şi în inventarul tumulului 3 de la Popeşti, regăsim o astfel de asociere între o fibulă – din păcate deterioartă, de schemă Latène D şi o pafta din care s-a păstrat doar o parte a plăcii şi cârligul; cf. Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 202, fig. 10/3 şi 5.

[117] Nikolov, ArheologijaSofia 23, 1981, 3, p. 36–40, fig. 6 şi 7.

[118] In mormântul de la Koilovci, recent publicat de S. Lazarova, V. Paunova, ArchBulg 7, 2003, 1, p. 49, fig. 4, 6, o zăbală de tip Werner XVI se asociază cu o fibulă din care s-a păstrat doar un fragment de resort. Semnificativ este că şi de această dată fragmentul de resort păstrat prezintă un număr ridicat de spire (14!), o caracteristică specifică unor tipuri de fibule de schemă Latène C, dar databile în Latène D, precum cele cu noduri sau fibulelor Jarak.

[119] Cf. *supra* n. 40.

O altfel de încadrare cronologică în Latène D ar putea fi propusă şi pentru alte câteva inventare funerare sud-dunărene în care zăbalele Werner XVI lipsesc, dar în care regăsim asocierea de spade lungi şi pumnale de tip sica similare celei de la Dubova cu forme de fibule similare sau înrudite celor prezentate mai sus. La Altimir–Ulovica, o sica, o spadă lungă şi o fibulă fragmentară care însă prin frângerea arcului în unghi drept atât spre resort[120], cât şi spre portagrafă ar putea fi interpretată ca aparţinând grupei tipologice Gura Padinei se asociază cu o fibulă de bronz, tot de schemă Latène C a cărei proeminenţă biconică de pe picior este similară fibulelor cu noduri[121]. Dacă în cazul acestei piese resortul lipseşte, o altă fibulă cu o ornamentare identică a piciorului şi cu un resort păstrat intact, mult dezvoltat (cu 42 de spire!) o regăsim în asociere cu o spadă lungă cu vârf rotunjit şi un vârf de lance într-un mormânt de la Pavolče[122]. Într-un alt mormânt de la Pavolče[123], o spadă cu teaca ornamentată şi un pumnal curb se asociază la rândul lor cu o fibulă fragmentară: jumătatea păstrată din resortul acesteia prezintă 11 spire, iar arcul se dezvoltă ca şi în cazul fibulelor Jarak, asemeni unei plăci de contur triunghiular.

Fibula de fier din mormântul 1 de la Corlate (Fig. 10/2)[124] se încadrează şi ea în acelaşi trend morfologic specific începutului Latène-ului târziu. Descoperirea unui exemplar similar, în descoperirea din punctul Lacul lui Bârcă de la Conţeşti (jud. Argeş), de unde provine şi o drahmă emisă la Dyrrhachium, pledează pentru o datarea a formei de fibulă de la Corlate în acelaşi orizont din care fac parte şi fibulele cu noduri transilvane. Mai trebuie precizat că în depunerea de la Conţeşti mai regăsim cuţitaşe şi pinteni[125], piese cu forme similare celor din inventarul de la Dubova.

Un alt inventar susceptibil de a oferi indicii pentru datarea înmormântărilor cu arme de la Dunărea Inferioară este cel al mormântului de incineraţie în urnă de

---

[120] Un detaliu similar este ilustrat şi de fragmentul de fibulă din tumulul 2 de la Popeşti, considerată de Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 214 ca fibulă cu scut („Schildfibel"). Se poate pune însă întrebarea dacă fragmentul nu provine cu mai multă probabilitate de la o fibulă de tip Orlea-Maglavit (v. supra n. 102), o formă realizată mai frecvent din fier, spre deosebire de fibulele cu scut realizate cel mai adesea din argint. Lăsând la o parte acest detaliu, trebuie precizat că o propunere de sincronizarea tumulilor 2 şi 4 de la Popeşti cu celelalte manifestări funerare din secolul I a.Chr. este sugerată de prezenţa aici a unor fragmente de zăbale (muştiuce în formă de „omega") de tip Werner XVII şi a unor catarame cu spin vertical (la Rustoiu, *Metalurgia,* p. 117, catarame de tip 2): o astfel de cataramă se regăseşte la Altimir–Drăndanska Košara, în asociere cu o zăbală Werner XVI (Nikolov, IzvestijaSofia 28, 1965, p. 174, fig. 15/2), iar la Karaburma în mormântul 92 (Todorović, *Praistorijska Karaburma*, Belgrad, 1972, p. 30, pl. 27–29) un alt exemplar se asociază printre altele cu o situla Eggers 20 similară celor din tumulul II de la Cugir (v. *infra* n. 160), din tezaurul de la Bohot, sau dintr-un depozit de unelte de la Tilişca (Lupu, *op. cit.,* supra n. 22, p. 144–45 pl. 20/1–6, 21/1–2).

[121] Nikolov, IzvestijaSofia 28, 1965, p. 177–178, fig. 18.

[122] *Ibidem*, p. 182, fig. 22в.

[123] *Ibidem,* p. 180-181, fig. 21.

[124] Nicolăescu-Plopşor, Dacia 11–12, 1945–1947, p. 20–22, pl. 2/4.

[125] A. Vulpe, E. Popescu, Thraco-Dacica 1, 1976: drahma: p. 222, fig. 7; cuţitaşe: p. 220, fig. 4/37–48; pinteni: p. 220, fig. 4/49–53.

la Corcova în care o spadă lungă de 102 cm, un pumnal curb cu mâner şi teacă ornamentate şi un vârf de lance îndoit intenţionat se asociază cu o pereche de fibule din fier[126]. Puternic deteriorate, cele două fibule aparţin schemei Latène C, prezintă un resort cu număr mare de spire (20) şi un picior ornamentat cu cinci proeminenţe sferice, caracteristici care le integrează într-o grupă morfologică de fibule (Rustoiu 2d) bine reprezentată în descoperiri din regiunea Dunării sârbeşti (Divici[127], Korbovo, Zvečka, Vinča şi Brestovnik[128], Kostol[129] sau Ljubičevac–Ostrovo[130] ş.a.). Din păcate, exemplarele din Serbia sunt în general rupte de context şi nu permit o încadrare cronologică bazată pe asocieri cu elemente de datare locale. Numai pe baza exemplarului de la Divici s-ar putea propune o sincronizare a mormântului de la Corcova cu nivelul cel mai vechi de constituire a incintelor citadelei de la poalele Munţilor Locva şi implicit cu începutul constituirii de centre fortificate montane în Latène-ul târziu. La fel de sugestivă pentru sincronizarea propusă în rândurile de faţă este şi posibila asociere a unei astfel de fibule cu zăbale Werner XVI în mormântul tumulului II de la Cugir, o problemă asupra căreia voi reveni spre sfârşitul acestui demers.

Pe de altă parte, aceste fibule corespund criteriilor morfologice cărora li se supun, atât fibulele cu noduri, fibulele Jarak, cât şi alte forme din bazinul Dunării mijlocii: supradimensionarea resortului, curbarea puternică a arcului şi, mai ales, ornamentarea piciorului cu proeminenţe sferice sau biconice. Prin urmare, inventarul de la Corocova indică, o dată în plus, faptul că depunerea în morminte de la Dunărea Inferioară a spadelor lungi, a pumnalelor curbe cu teacă şi a vârfurilor de lance deteriorate intenţionat poate fi sincronizată modei fibulelor cu resort bilateral cu număr mare de spire şi picior ornamentat cu mai multe proeminenţe (3–5) de la sfârşitul perioadei Latène C şi de la începutul perioadei Latène D[131].

În concluzie, toate asocierile cu fibule ale spadelor lungi, pumnalelor curbe sau ale zăbalelor din inventarele funerare din bazinul Dunării Inferioare pledează pentru o încadrare cronologică în perioada de început a Latène-ului târziu. Din această perspectivă, ne putem pune întrebarea dacă nu cumva panoplia formată din lance, spadă şi pumnal curb nu este cumva specifică unui orizont cronologic Latène D unitar de inventare funerare din bazinul Dunării Inferioare, în contextul în care indicatorii cronologici specifici secolului al III-lea şi al II-lea a.Chr. sunt practic

[126] Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu, Thraco-Dacica 20, 1999, p. 218-219 încadrează exemplarele tipului Rustoiu 2d.

[127] M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin în M. Vasić (ed.), *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxieme moitié du premier millenaire av. J.-C. jusqu'aux guerres daciques, Kolloquium in Kladovo–Drobeta-Turnu Severin*, Beograd, 1999, p. 66–67, fig. 1/6.

[128] M. Vukmanović, N. Radojčić, *Katalog Metala II*, Beograd, 1995, p. 23–25, nr. 19–24.

[129] D. Garašanin, *Katalog Metala Narodni Muzej*, Beograd, 1954, p. 77–78, nr. 4704, Taf. XLIX/7.

[130] Popović, Starinar 40-41, 1989–1990 (1991), p. 170, fig. 3/8.

[131] Tocmai din acest motiv, se poate considera că datarea propusă de Sîrbu,. Rustoiu, Crăciunescu, *op.cit.*, p. 220 pentru mormântul de la Corcova este pe deplin justificată.

absenți în marea majoritate a descoperirilor[132]. La această întrebare vor trebui să răspundă însă descoperirile viitoare.

IV. GRUPUL CULTURAL BELGRAD ŞI SEMNIFICAȚIA MORMÂNTULUI DE LA KOSTOLAC

Prin poziția sa geografică, la extremitatea vestică a bazinului inferior al Dunării, mormântul de la Dubova ar putea prezenta unele legăturui cu descoperirile cu caracter funerar din regiunile situate în amonte de Cazane. De altfel, practicile funerare ilustrate de mormintele de la Dunărea Inferioară au fost adesea puse în legătură de cercetători mai vechi şi mai noi[133] cu manifestările funerare din teritoriul atribuit scordiscilor mari (din regiunile dunărene din nordul Serbiei, Slavonia orientală, Srem şi Voievodina) şi care în literatura arheologică au fost integrate grupei Belgrad[134]. Legătura este asigurată de similaritatea ritualului funerar, şi anume cel al depunerii de arme şi (mai rar) de piese de harnaşament în morminte, ca şi de asemănările formale dintre unele tipuri de piese. Spre deosebire însă de înmormântările de la Dunărea Inferioară, grupa culturală Belgrad este caracterizată de concentrarea mormintelor în mari necropole plane birituale[135], folosite timp îndelungat (încă din Latène B şi până în Latène D), cum sunt cele de la Belgrad–Rospi Ćuprija, Belgrad–Karaburma, Sotin, Osijek–Donji Grad[136].

În inventarele târzii (Latène D) ale acestor necropole, a căror datare este uneori asigurată de numeroase importuri republicane *(situlæ, simpula* ş.a.), asocierea armelor (vârfuri de lance, scuturi cu umbo rotund şi uneori pumnale curbe de tip *sica),* adesea deformate ritual, cu podoabe este relativ rară, indicând o posibilă preocupare pentru exprimarea rituală a genului defunctului. O astfel de situație contrastează cu cea ilustrată de inventarele mai sus evocate din nord-vestul Bulgariei şi sudul României, în care asocierea de piese de port, podoabe şi arme, dacă nu este generală, cunoaşte totuşi o incidență semnificativă. Depunerea în inventarele funerare ale grupei culturale Belgrad a pieselor de harnaşament este atestată doar într-un număr restrâns de cazuri[137] în care însă regăsim forme similare celor din bazinul Dunării Inferioare.

---

[132] Singurul inventar funerar cu echipament militar care îmi este cunoscut până acum, şi în care se regăseşte o fibulă cu două proeminențe sferice specifică perioadei Latène C2 din cronologia relativă central-europeană (M. Mante, *Fibeln,* RGA 8, 1994, p. 461–462; pentru România, D. Măndescu, Crisia 30, 2000, p. 45-urm.) este cel de la Čubarsko Brdo, pe valea Timokului, Popović, Starinar 40–41, 1989–1990 (1991), p. 166–167, fig. 1/1-5.

[133] V. Pârvan, Dacia 1, 1924, p. 48–49; Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 10–11; Theodosiev, *op. cit.,* p. 43–44.

[134] D. Božić, ArhVestnik 32, 1981, 327–329; Guštin, JahrbRGZM Mainz 31, 1984, p. 311–319 (supra n. 67).

[135] Incinerația este însă predominantă în necropolele atribuite scordiscilor. Potrivit lui Todorović, *Skordisci. Istorija i kultura*, Beograd, 1974, p. 240, proporția dintre mormintele de incinerație şi cele de înhumație din necropolele scordisce este de 4/1. În necropola de la Belgrad-Karaburma, dintre cele 96 morminte, numai 6 atestă practicarea ritului înhumației.

[136] Todorović, *op. cit.*, p. 240; Guštin, *op. cit.*, p. 311–319.

[137] Guštin, *op.cit.*, p. 317.

Potrivit lui Mitija Guštin, cu toate că în grupa culturală Belgrad, incinerația este precumpănitoare, totuşi în regiunea Dunării sârbeşti au fost identificate şi morminte de înhumație cu arme şi piese de harnaşament, la care se adaugă şi oseminte de cal, databile în Latène-ul târziu[138], de exemplu, la Guberovac sau la Karaburma – mormântul 16. Din inventarul – din păcate sărac – al acestui din urmă mormânt face parte o zăbală Werner XVI[139], o prezență aflată la extremitatea vestică a arealului de răspândire a acestui tip[140].

Unele dintre mormintele de înhumație ale grupei Belgrad nu fac parte din necropole, ci au fost au fost amplasate izolat, aşa cum se întâmplă cu mormântul tumular dintr-o insulă a Dunării, în apropiere de Kostolac[141]. Înhumarea combinată cu ridicarea unui tumul la Kostolac indică posibilitatea existenței în regiunea Đerdap-ului a acestor două elemente de rit şi ritual, astfel că informațiile oferite de Vlad Zirra asupra unor practici funerare similare la Dubova sunt plauzibile.

Din inventarul de la Kostolac, datat de Milica Kosorić în Latène-ul mijlociu, dar care ar putea fi încadrat într-o perioadă mai recentă[142], fac parte o lance, un cuțit cu mâner curb cu inel terminal, o foarfecă şi un fragment de centură de bronz, precum şi craniile a două animale – un cal şi un câine. Prezența acestor două ultime elemente în inventar ar putea fi interpretată mai degrabă ca o depunere de tip *pars pro toto,* reprezentând calul de călărie şi câinele de vânătoare în integralitatea lor şi nu ca simple ofrande de carne.

Depunerea în morminte contemporane celui de la Kostolac a unor schelete de câine este în general rară în mormintele din bazinului Dunării Inferioare; o astfel de depunere este totuşi semnalată în mormântul de la Manoivec-Popovskata Mogila[143]. Depunerea calului nu este nici ea prea fracventă, dar este însă mai bine reprezentată în stadiul actual de documentare decât cea a câinelui. Depunerea s-a realizat fie prin incinerare calului, aşa cum se întâmplă într-un mormânt de la Pecine (tot lângă Kostolac) sau la Sofronievo[144], fie prin înhumare – la Leskovec (tumulul 11), sau în tumulul de la Liljace–Kuklite. In acest din urmă caz, între coastele scheletului unui cal cu zăbală de tip Werner XVI la bot a fost identificat şi un vârf de lance, o conjunctură care sugerează sacrificarea calului în momentul amenajării mormântului[145].

Prezența craniului de cal din mormântul de la Kostolac ca şi în celelalte morminte amintite ar putea fi interpretată ca echivalent simbolic al depunerii de zăbale din mormintele grupei Padea–Panagjurski Kolonii. Dacă într-un caz, defunctului i s-a asociat partea cea mai reprezentativă a unui schelet de cal, şi anume craniul, în

[138] *Ibidem*, p. 312.

[139] Todorović, *Praistorijska Karaburma*, Belgrad, 1972, p. 15–16, pl. 6, grob 16/1–2.

[140] Werner, *op.cit.*, p. 98–99, pl. 71b.

[141] M. Kosorić, Starinar 11, 1960 (1961), p. 197–198.

[142] Atât Božić, *op.cit.*, p. 328, pl. 8/1–3 cât şi Guštin, *op.cit.,* p. 312, încadrează mormântul de la Kostolac în faza Belgrad 3 (Latène-ul târziu din Serbia), o datare acceptată şi de Theodossiev, *op.cit*., p. 29 şi p. 120, care consideră că această descoperire ar ilustra „the intensive processes of thraco-celtic cultural interactions”.

[143] Theodossiev, *op. cit.,* p. 38.

[144] *Ibidem,* p. 46.

[145] Werner, *op. cit.,* p. 93, nr.cat. 305, pl. 50 şi Theodossiev, *op. cit.,* p. 37.

celelalte cazuri regăsim acele accesorii care asigurau strunirea şi simbolizau supunerea făpturii ecvestre celei umane. Cu alte cuvinte semnificaţiile rituale ale depunerii în morminte a craniului de cal şi a zăbalei puteau fi, dacă nu similare, cel puţin înrudite.

Asocierea de arme şi cranii de cal şi câine din inventarul de la Kostolac şi, în general, a depunerii de piese de harnaşament şi armament în mormintele din valea Dunării ar putea constitui echivalentul funerar-simbolic al mesajului iconografic al scenei de pe falera ovală de la Surcea, în care luptătorul călare, înarmat cu o spadă lungă cu teacă, este însoţit de un patruped – probabil tot un câine, plasat în partea inferioară a scenei. Această comparaţie este posibilă fie şi numai datorită faptului că tezaurul de la Surcea se plasează în aceiaşi perioadă de început a Latène-ului târziu, ca şi contextele funerare amintite[146].

Nu voi insista în cele de faţă asupra iconografiei falerei ovală de la Surcea. Mă voi mărgini să atrag numai atenţia asupra unui detaliu semnificativ pentru demersul de faţă. In continuarea hăţurilor, pe botul calului şi în spaţiul aflat sub acesta se poate recunoaşte un volum reliefat care descrie un traseu în forma literei „S”. Acest element ar putea fi interpretat ca o posibilă reprezentare a zăbalei. Luând în considerare faptul că extremitatea superioară a acestui element în formă de „S” este plasată la marginea inciziei prin care a fost sugerată gura animalului, ne putem pune întrebarea dacă orfevrul nu a intenţionat să redea o formă de zăbală la modă în acel timp, poate tocmai o zăbală de tipul Werner XVI sau XVII[147] (Fig. 9). Ca elemente de harnaşament redate pe falera de la Surcea, mai pot fi identificate hamurile care încing pieptul şi crupa animalului şi care fixau şaua. De asemenea, pe fiecare dintre călcâiele cavalerului a fost incizat câte un cerc, iar imediat în spatele călcâielor s-au aplicat două incizii în forma literei „V”. Aceste grupuri de incizii ar putea fi interpretate ca reprezentări schematizate ale pintenilor. Prin urmare, pe falera de la Surcea s-ar putea recunoaşte tocmai acele accesorii care serveau strunirii calului (zăbala şi pintenii), precum şi o spadă, dar şi eventual un colan[148].

Posibilitatea evocării scenei reprezentate pe o faleră din Transilvania ca analogie iconografică a asocierilor identificate în contextele funerare ale perioadei

[146] Datarea tezaurului de la Surcea se întemeiază pe unele date legate de contextul descoperirii (Fettich, ActaArchHung 3, 1953, p. 129 menţionează fragmente ceramice „dacice”), pe analogiile stilistice cu falerele sarmatice din secolele II–I a.Chr. (Mordvinceva, *op. cit.,* p. 37), dar mai ales pe similitudinile cu bazele de cupe de tip kantharos de la Sâncrăieni, tezaur datat pe baza unei drahme de Dyrrhachium şi a unei imitaţii după o tetradrahmă de Thasos în prima jumătate a secolului I a.Chr.

[147] Tipurile Werner XVI şi XVII sunt singurele forme de zăbale din perioada târzie a Latène-ului în cazul cărora muştiucul este montat la extremitatea superioară a psaliilor, iar hăţurile la cea inferioară. Prin urmare, psaliile, de altfel, de dimensiuni considerabile, atârnau de la nivelul muştiucului în jos şi acţionau asemeni unor pârghii sprijinite pe tija de sub bărbia animalului, aşa cum pare să se întrevadă şi pe falera de la Surcea.

[148] Reprezentarea unui colan, sugerată şi de Hachmann, BerRGK 71, 1990, p. 743, ar putea fi recunoscută în cele două volume reliefate de pe gâtul cavalerului. Identificarea unui coif celtic simiar celui de Ciumeşti pe falera de la Surcea, aşa cum a propus-o M. Rusu, BerRGK 50, 1969 (1971), p. 285 a fost respinsă de Hachmann, *op. cit.,* p. 768.

Latène târzii din valea Dunării nu ilustrează singura legătură a acestora cu regiunile intracarpatice. Piesele care pot fi identificate pe falera de la Surcea (spadă, zăbală, pinteni şi colan) alcătuiesc aceiaşi „triadă” de arme, harnaşament şi podoabe pe care o regăsim nu numai în inventarele funerare de excepție din Podunavia sau de la Dunărea Inferioară, dar şi în cazul mormântului de la Cugir, în Transilvania.

De altfel, şi în alte reprezentări iconografice ale eroului-cavaler de la sfârşitul epocii Latène, au fost redate cu prisosință tocmai cu acele atribute pe care cutumele funeare le puteau impune la constituirea inventarului unui mormânt precum cel de la Dubova: scutul cu un umbo proeminent constituie elemntul compozițional central de pe falerele g şi h de la Lupu, teaca unei spade şi unele elemente de harnaşament pot fi recunoscute în cazul reprezentării cavalerului de pe una dintre cupele-mastos de la Jakimovo, iar pe falera de la Galiče cavalerul ne este înfățişat învăluit într-o imensă mantie care, în uzanțele vestimentare ale epocii nu putea fi închisă decât cu o fibulă de mari dimensiuni. Cu alte cuvinte, iconografia epocii ne oferă numeroase indicii ale unei legături între reprezentarea iconografică a eroului-cavaler şi configurația inventarelor funerare. Această corespondență evidențiază într-o lumină particulară semnificația depunerii inventarului funerar, în sensul eroizării şi „trecerii printre zei” a defunctului.

Astfel, falera de la Surcea, ca şi alte reprezentări de luptător ecvestru contemporane ei, ar putea constitui expresia iconografică a aceluiaş sistem ideologic-simbolic aflat şi la baza cutumelor funerare din Serbia şi din bazinul Dunării Inferioare care presupuneau investirea defunctului cu atributele specifice ale eroului-cavaler din mitologia locală[149]. In ciuda diferențelor semnificative dintre manifestările culturale (funerare şi/sau votive) din Transilvania, Podunavia sau din bazinul Dunării Inferioare în perioada târzie a Latène-ului, legătura dintre iconografia epocii şi criteriile comune de organizare a inventarelor funerare sugerează o coeziune în plan ideologic şi mitologic a elitelor din aceste regiuni.

V. PRACTICI FUNERARE INSOLITE IN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI

În Transilvania, absența necropolelor şi raritatea descoperirilor cu caracter funerar din Latène-ul târziu[150] contrastează net, pe de o parte cu manifestările culturale locale din perioada precedentă, perioadă caracterizată prin excelență de înmormântările în necropole plane (orizonturile funerare celtice), şi pe de altă parte cu practicile funerare de epocă Latène târzie din sudul României şi nord-vestul Bulgariei sau din Serbia. Totuşi, fenomenul general al rarefierii îmormântărilor din Latène-ul târziu din regiunile intracarpatice pare a fi perturbat de cele câteva morminte din sudul Transilvaniei, în inventarele cărora regăsim analogii sugestive pentru obiectele de la Dubova.

[149] B. Kull, BerRGK 78, 1997, p. 323; unele sugestii la V. Sîrbu, G. Florea, Banatica 15, 2000, 1, p. 111–112.

[150] *Supra* n. 66.

Descoperiri	*Context*	**fibule cu noduri**	brățări cu torsade duble	centură verigi & plăci de legătură	căni Gallarate-Ornavasso	paftale Laminci-Sighișoara	fibule Jarak	sica cu șanț și limbă la mâner	zăbale Werner XVI	spade Lt C	**fibule Gura Padinei**
Drăgești	tezaur	●	●								
Bistrița	tezaur	●	●								
Sărăcsău	tezaur	●	●								
Tilișca	mormânt ?	●	●	●							
Clipicești	tezaur	●		●							
Lupu	tezaur	●			●						
Mala Vrbica M.2	mormânt				●	●					
Altimir Zărneni Hrani	mormânt			●		●	●				
Dubova	mormânt		●					●	●		
Vajuga M.3/1983	mormânt				●					●	
Sofronievo M.3	mormânt						●	●	●		
Dobrești	Locuință					●					●
Sofronievo M.5	mormânt							●	●		●
Pleven-Kajlăk	mormânt							●		●	●
Sofronievo M.4	mormânt								●	●	●

Fig. 8. Inventarele-diagnostic pentru sincronizarea mormintelor de epocă Latène târzie de la Dunărea Inferioară şi grupa timpurie a tezaurelor dacice transilvănene.

Din inventarul mormântului izolat de incinerație de la Blandiana–La Brod[151] fac parte o sica şi o zăbală, ambele asemănătoare celor de la Porțile de Fier. Singura diferență constă în aspectul diferit al tijei de bărbie a zăbalei care prezintă de această dată o torsadă şi nu are un înveliş din bronz. Zăbala de la Blandiana pare să fi fost deteriorată prin îndoire din vechime, o practică atestată fracvent în grupa Padea-Panagjurski Kolonii, dar şi în cazul altei descoperiri cu posibil caracter funerar din Transilvania, şi anume în mormântul de la Tărtăria, în care iarăşi regăsim asocierea unor fragmente de psalii (tip Werner XVI sau XVII?) cu teaca unui pumnal de tip *sica* şi cu fragmentul de teacă al unei spade[152]. Vârfului de lance descoperit la Teleac şi care, după toate probabilitățile, poate proveni tot dintr-un inventar funerar, a fost şi el deteriorat din vechime[153]. Semnificația rituală a depunerii funerare a accesoriilor de luptător-cavaler este sugerată de observațiile antropologice efectuate asupra resturilor cinerare din mormintele de la Blandiana şi Tărtăria în care defuncții ar fi fost copii (infans I şi respectiv II)[154]. Confirmarea observațiilor

[151] H. Ciugudean, ActaMP 17, 1980, p. 425–432, fig. 2–4.

[152] D. Ciugudean, H. Ciugudean, EphemNap 3, 1993, p. 77–78, fig. 1/1–4.

[153] V. Moga, Apulum 20, 1982, p. 87–91. Se poate pune întrebarea dacă zăbala descoperită în secolul al XIX-lea în împrejurimile Mediaşului şi ilustrată de Zirra, HBArch 8, 1981, p. 164, fig. 5/3 şi Werner, *op. cit.*, 1988, pl. 46, nr. 297, nu putea proveni şi ea dintr-un inventar funerar deranjat.

[154] Sîrbu, Rustoiu, *op. cit.,* p. 79. Observațiile antropologice, din păcate până acum inedite, aparțin Alexandrei Comşa.

respective ar constitui o bună ilustrare a relației indirecte și chiar antagonice, dintre funcția socială reală și statutul exprimat ritual[155].

Un alt context semnificativ pentru manifestările funerare din sud-vestul Transilvaniei, descoperit în 1976 și menționat (ce e drept ca mormânt roman provincial) de Victor Eskenasy[156], dar numai de curând redatat și valorificat corespunzător, este micul tumulul izolat de la Călan[157]. Şi de această dată, reîntâlnim asocierea într-un mormânt de incinerație a unor piese de armament (o lance, un pumnal curb de tip sica și o spadă, ambele cu teacă) cu două (sau trei?) zăbale de tip Werner XVI[158], distruse în urma trecerii prin foc. Din inventarele transilvane evocate până acum[159], lipsește una dintre componentele ”triadei” funerare ilustrate de lotul Porțile de Fier, și anume cea a pieselor de port din metal prețios care în regiunea intracarpatică se regăsesc în mod constant în tezaure.

O situație diferită o ilustrează însă unul dintre cei patru tumuli de la Cugir care, în stadiul actual al cercetării, reprezintă o prezență insolită în peisajul funerar sărac al Transilvaniei. Din păcate, fastuosul tumul II, descoperit în anul 1979, cât și celelalte morminte tumulare de incinerație mai puțin spectaculoase de la Cugir își așteaptă în continuare publicarea integrală, sistematică și detaliată, în ciuda repetatelor enumerări sau menționări parțiale din literatura ultimelor două decenii și jumătate[160].

Prea puține dintre piesele acestui mormânt princiar cu resturi ale unui car, piese de harnașament provenind de la trei cai, echipament militar defensiv și ofensiv, dar și

---

155 L. Hedeager, *Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northen Europe. 500 BC to AD 700,* Oxford-Cambridge 1992, p. 30: „Ritualized power means that power exercised is transformed into ritual status through rituals, but means at the same time that status in this process is separated from its sources: the function of power. In other words, power creates status through rituals but at the same time separates status from the real word: status and ritual are located *outside society*”.

156 V. Eskenasy, SCIVA 28, 1977, 4, p. 603–609.

157 Rustoiu, în *Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani,* Zalău, 2001, p. 182, n. 13; Rustoiu, Sîrbu, Ferencz, Sargetia 30, 2001–2002, p. 111–116.

158 Asupra numărului zăbalelor în mormântul de la Călan, persistă unele dubii. Din inventar s-au păstrat o zăbală aproape întreagă (astăzi lipsește tija de bărbie) și două psalii disparate. Diferența de dimensiune dintre cele două psalii disparate i-a determinat pe autori să considere că acestea provin de la două zăbale diferite (Rustoiu, Sîrbu, Ferencz, *op. cit*., p. 114, fig. 3/3), cu toate că psalia „mai scurtă” pare a fi mai degrabă fragmentară.

159 Alături de aceste descoperiri ar putea fi amintite și mormintele izolate de la Viscri (Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens,* București, 1958, p. 14–16) și Ariușd (Z. Székely, SCIVA 33, 1982, 1, p. 137). Dacă mormântul de la Ariușd se datează în secolul I p.Chr. pe baza fibulei puternic profilate din inventar (fibulă similară celor din tumulii de la Poiana), mormântul de la Viscri ar putea fi mai degrabă integrat orizontului funerar Blandiana-Cugir, în măsura în care situla descoperită aici (Horedt, *op. cit.,* fig. 2/10), extrem de puternic corodată, ar fi identificată ca aparținând tot tipului Eggers 20.

160 Crișan, Apulum 18, 1980, p. 83–84; R. Florescu, I. Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii,* București, 1980, p. 62, fig. 362; A. Stoia, Dacia 24, 1980, p. 359, nr. 50; Zirra, HBArch 8, 1981, p. 134; B. Roman, A. Sântimbreanu, V. Wollmann, *Aurarii din Munții Apuseni,* București 1982, p. 15, fig. 9; Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor,* București, 1986, p. 78, p. 120; Werner, *op. cit*., p. 87, nr.cat. 270A, pl. 39; Crișan, *Civilizația geto-dacilor,* București, 1993, p. 245–246; Crișan, *Cugir*, în EAIVR 1, 1994, p. 388; Rustoiu, *Metalurgia*, p. 33, 237, fig. 1/5; Rustoiu, *Fibulele,* p. 35–36, p. 97, lista 2, nr. 7. Unele contribuții dedicate mormântului de la Cugir au rămas din păcate în stare de manuscris: de exemplu N. Sârb, *Sudiu de laborator al unor piese metalice aflate în tumulul princiar de incinerație de la Cugir, jud. Alba* (manuscris, 1980), citat de Rustoiu, Metalurgia, p. 40, n. 12 și de E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci,* Cluj 1997, p. 113, n. 19 și p. 150, 155–156, pl. III–IV, care reproduce întregul buletin de analize metalurgice realizate de N. Sârb.

podoabe au fost până în prezent ilustrate în literatură, nu însă şi piesele care ne interesează în demersul de faţă ca analogii ale pieselor de la Dubova. Acestea sunt *sica,* vârful de lance, un umbo de scut şi o fibulă fragmentară de argint[161] care, potrivit lui Aurel Rustoiu, ar aparţine tipului 2d. La acestea se adaugă şi trei zăbale despre ale căror caraceristici nu aflăm în literatura românească de specialitate decât că sunt ”de tip tracic”[162]. Din fericire, una dintre zăbale a fost ilustrată de Wolfgang Werner după un desen oferit de Ion Horaţiu Crişan[163], iar alta (sau poate aceiaşi?) este expusă publicului larg într-una din vitrinele Muzeului Unirii din Alba Iulia. Cu excepţia atârnătorilor deschise (în formă de „Ω” = varianta Werner XVI/1) şi nu piriforme-închise (varianta Werner XVI/3), zăbalele de la Cugir oferă o analogie apropiată pentru piesa de la Dubova. Pentru demersul de faţă, semnificativ este faptul că, şi la un nivel amplificat de etalare a fastului funerar, regăsim în inventarul tumulului de la Cugir aceiaşi structură de asocieri – arme, harnaşament, piese de port, ca şi în descoperirile mult mai numeroase, dar nu mai puţin spectaculoase din valea Dunării[164].

---

[161] Fibula de la Cugir a fost pentru prima dată menţionată în 1994, Crişan, *Cugir*, în EAIVR, 1, 1994, p. 388. Incadrarea ei tipologică este sugerată de Rustoiu, *Fibulele,* p. 35–36, p. 97, lista 2, nr. 7. Fibula nu a fost încă descrisă amănunţit şi nici ilustrată în literatura de specialitate.

[162] Crişan, *Cugir*, în EAIVR 1, Bucureşti 1994, p. 388.

[163] Werner, *op. cit*., p. 87, nr.cat. 270A, pl. 39.

[164] Această remarcă a mai fost efectuată şi de Rustoiu, *Metalurgica,* p. 18şi 194, idem, *Fibulele,* p. 78, şi de Sârbu, Rustoiu, *op. cit.,* p. 86. Autorii menţionaţi explică identificarea în sud-vestul Transilvaniei a unor elemente de rit şi de ritual funerar specifice înmormântărilor de tip Padea–Panagjurski Kolonii prin posibile alianţe războinice între elitele militare ale grupurilor etno-politice din regiunile respective. În asentiment cu aceşti autori, consider că aceste similitudini trebuie înţelese în contextul relaţiilor culturale plurivalente dintre comunităţile (şi mai ales elitele) intra- şi extracarpatice. Totuşi, nu ar trebui pierdut însă din vedere faptul că relaţiile dintre comunităţile preistorice sud-vest transilvănene şi cele de la Dunărea inferioară par să fi fost favorizate şi de unii factori de ordin natural şi puteau fi determinate şi de interese de ordin economic. După cum remarcă N.O.G. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur,* Untersuchungen zur prähistorischen Archäologie, vol. 19, Bonn 1994, p. 3, comunităţile preistorice regăseau în microregiunea cuprinsă între Alba Iulia şi Deva un climat mai cald şi mai uscat decât în celelalte zone intracarpatice, o conjunctură indicată chiar şi de flora de aici, care prezintă unele elemente mediteraneene. Prezenţa în sud-vestul Transilvaniei a unor înmormântări de epocă târzie Latène, cu inventare similare unui orizont funerar de la Dunărea de Jos nu constiruie un caz excepţional în pre- şi protoistoria acestei regiuni, ci îşi regăseşte o surprinzătoare analogie în perioada protobulgară, U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der untern Donau,* Untersuchungen zur prähistorischen Archäologie, vol. 11, Bon 1992, p. 35 şi p. 340. Descoperirea unei necropole protobulgare la Blandiana l-a determinat pe K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens,* Bucureşti 1958, p. 120–137, să sugereze exercitarea de către protobulgari a unui control asupra surselor de sare de pe Mureşul mijlociu. În stadiul actual al cercetării este mai greu de precizat dacă un astfel de model este aplicabil şi în cazul celor câteva înmormântări cu arme din sud-vestul Transilvaniei. Cu alte cuvinte, consider că deocamdată ar fi mai dificil de lămurit dacă apariţia în bazinul mijlociu al Mureşului a unor elemente de ritual funerar de tip Padea–Panagjurski Koloni se datorează pătrunderii efective în această regiune a unui grup sudic, sau dacă nu cumva, tocmai elitele locale intracarpatice îşi vor fi asumat un comportament funerar similar celui practicat la Dunărea de Jos în Latène-ul târziu.

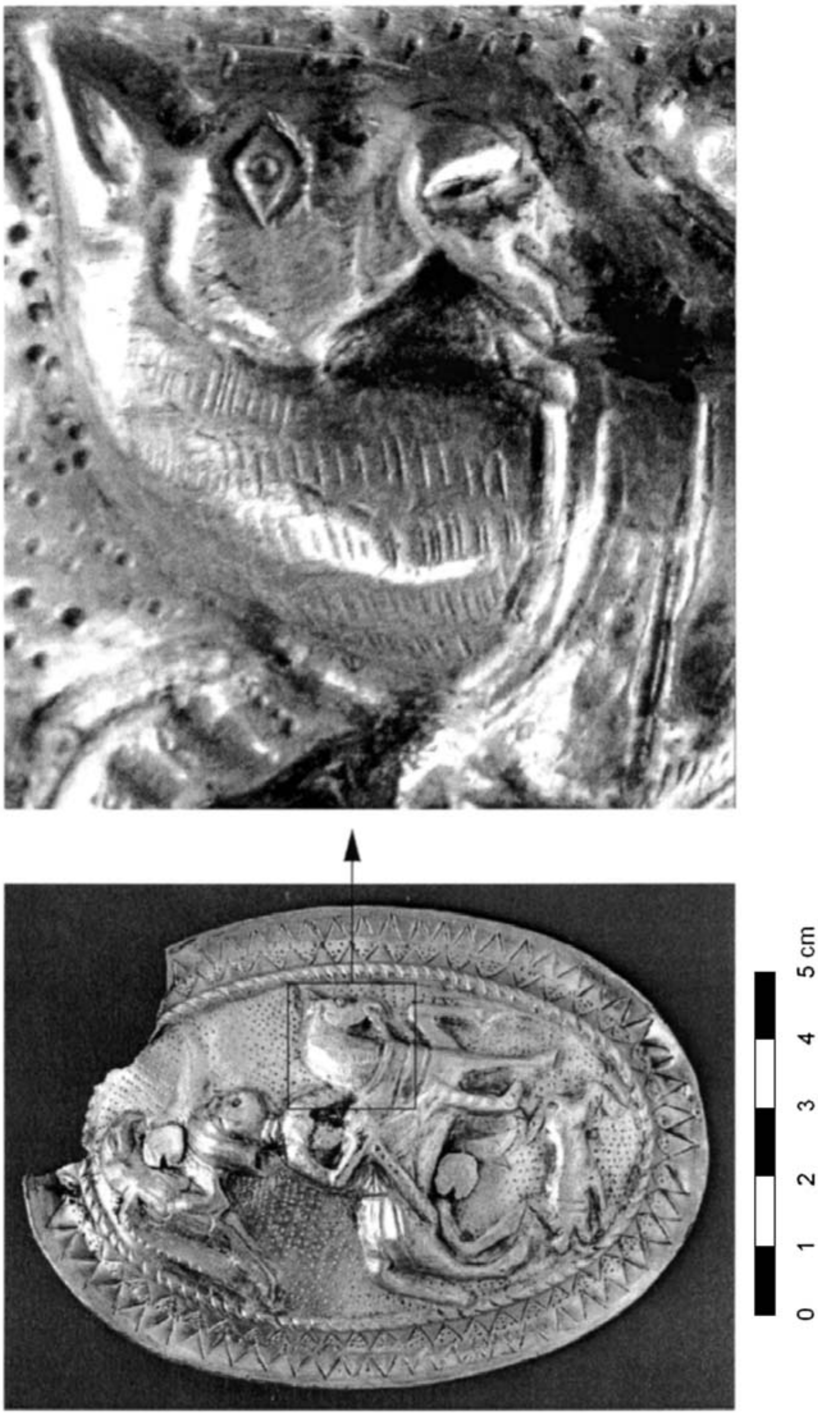

Fig. 9. Falera de la Surcea și detaliul cu posibila reprezentare a unei zăbale.

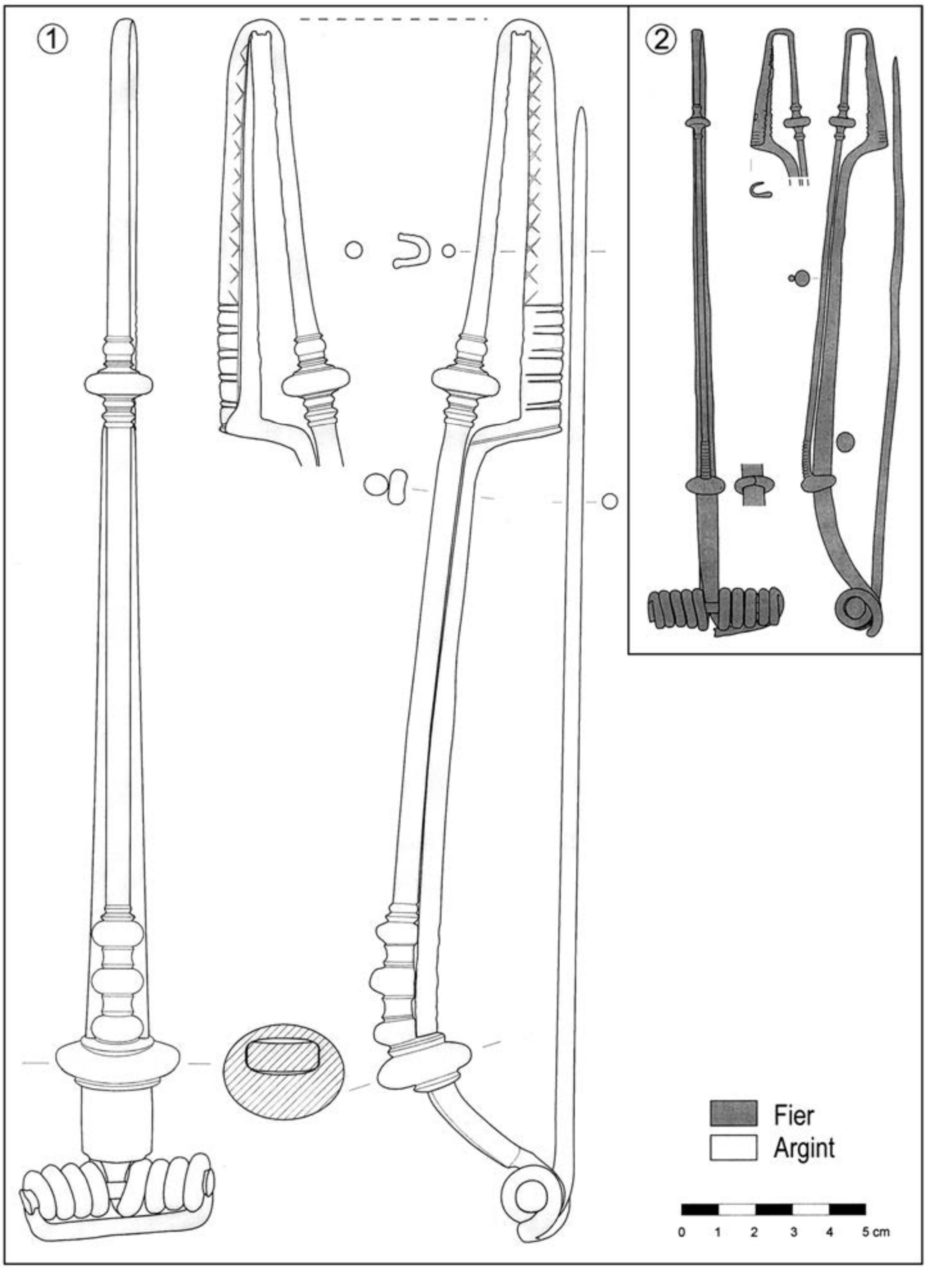

Fig. 10. 1 fibulă din Transilvania; 2 fibula din mormântul 1 de la Corlate. 1 argint; 2 fier. Desene după original.

Lipsa de informaţie ne îndepărtează de la o precizare nuanţată a încadrării cronologice a întregului inventar al tumulului II de la Cugir. Totuşi, menţionarea

unei situle[165] de tip Eggers 20 în mantaua tumulului, pledează pentru o datare a materialelor de sub manta în prima jumătate a secolului I a.Chr. Prin urmare, putem bănui că tumulul de la Cugir ar trebui datat în prima jumătate a secolului I a.Chr., cu toate că ritualul depunerii de care în morminte prezintă analogii mai apropiate cu descoperiri aparţinând orizonturilor funerare celtice din Latène-ul mijlociu transilvan[166]. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva prezenţa resturilor unui car din mormântul de la Cugir ar reflecta mai degrabă o tradiţie funerară din Latène-ul mijlociu care a supravieţuit în Transilvania şi în epoca dacică.

Ataşele şi terminaţiile în formă de bot de raţă ale torţii situlei de la Cugir îşi află o analogie apropiată în cazul recipientului care adăpostea cele 9 cupe de tip mastos din tezaurul de la Bohot (okr. Pleven)[167], precum şi în cazul altui exemplar din bogatul mormânt 92 de la Belgrad–Karaburma[168]. Prin urmare, se poate considera că tumulul de la Cugir a fost „sigilat" în epoca în care atât în Transilvania, cât şi la Dunărea de Jos pătrundeau importuri italice (căni de tip Gallarate, situle, *simpula* ş.a.), însoţite adesea de loturi monetare de tetradrahme thasiene, drahme dyrrhachiene sau de Apollonia. Cu alte cuvinte, tumulul de la Cugir se înscrie alături de tezaurele monetare şi de piese de port sau de depozitele de obiecte de import, în seria acelor descoperiri fastuoase de la începutul şi mijlocul secolului I a.Chr. care alcătuiesc expresia arheologică a apariţiei unei puternice structuri de putere capabile impună şi să întreţină relaţii supraregionale privilegiate cu structurile de putere învecinate sau îndepărtate.

Prezenţa în inventarul de la Cugir a unei fibule din argint, care, din referinţele sumare ale lui Aurel Rustoiu, reiese că este de schemă Latène C, cu resort bilateral cu număr mare de spire şi cu „unul sau mai multe noduri de dimensiuni mici"[169], nu este nici ea lipsită de însemnătate, putându-se constitui nu numai într-un indicator cronologic preţios, dar şi într-o expresie a schimburilor culturale interregionale de piese de prestigiu. In măsura în care încadrarea în grupa tipologică Rustoiu 2d a fibulei de la Cugir se confirmă, analogiile ei morfologice ar trebui căutate la sud de Carpaţi[170], unde astfel de exemplare sunt frecvente şi nu în repertoriul de fibule de argint al orfevreriei tezaurelor dacice.

---

165 Ilustrarea situlei: Florescu, Miclea, *op. cit.,* fig. 362; propunerea de datare la mijlocului I a.Chr.: Rustoiu, *Fibulele,* p. 35–36. Piesa se află expusă la Muzeul Unirii Alba Iulia – inv. D. 4651.

166 Pentru morminte cu car în Transilvania: Woźniak, *Wschodnie pogranicze,* p. 53. Mormântul de la Vupăr, jud. Sibiu menţionat de Popescu, în *Istoria României* I, Bucureşti 1960, p. 236; Curtuişeni, jud. Satu Mare: M. Roska, KözlCluj 1, 1941, p. 81–84; Toarcla, jud. Sibiu: Horedt, Dacia 9–10, 1941–1944 (1945), p. 189–200; Cristurul Secuiesc, jud. Harghita: Roska, Dacia 3–4, 1927–1932 (1933), p. 359–361. Un mormânt cu car în necropola celtică de la Fântânele, jud. Bistriţa Năsăud este menţionat de Zirra, HBArch 8, 1981, p. 134. Mormântul dublu de la Odžaci (în Serbia), precum şi mormintele 6 şi 55 de la Brežice (în Slovenia), datate în Latène-ul mijlociu şi în care se asociază piese de armament, de harnaşament, precum şi resturi de car constituie o bună analogie pentru mormintele cu car transilvane (Guštin, *op. cit.,* p. 312 şi 317). O paralelă sugestivă pentru inventarul fastuos al tumulului II de la Cugir este oferită de unul dintre mormintele de epocă republicană din necropola de la Adria, în peninsula Italică (Krämer, Germania 42, 1964, p. 252, n. 6) în care se regăsesc resturile unui car, scheletele a doi cai de tracţiune şi cel al unui al treilea cal depus în spatele atelajului.

167 *L'or des cavaliers thraces*, Montréal, 1987, p. 268, nr. 493.

168 Todorović, *Praistorijska Karaburma*, Belgrad, 1972, p. 30–31, pl. 26–29.

169 Rustoiu, *Fibulele,* p. 34.

170 *Supra* n. 126.

În cele de față mă voi mărgini să semnalez o piesă pierdută din atenție de cercetarea din ultimul timp, dar care este sugestivă pentru modul original de interpretare locală-intracarpatică a unui model extracarpatic. Aceleași carcteristici morfologice ale grupei tipologice Rustoiu 2b1–2[171], dar la o scară supradimensionată le regăsim în cazul fibulei gigantice de argint (lungime: 32,9 cm, greutate: 442,18 g!) descoperită într-o localitate necunoscută din Transilvania și achiziționată în 1869 de Cabinetul Imperial de Antichități de la Viena[172] (Fig. 10/1). Corpul zvelt al piesei, arcul prelung, îndoit doar către resort și portagrafă, structura decorativă a piciorului (cu o proeminență în dreptul portagrafei și cu o profilare complexă a extremității sale), portagrafa decorată cu incizii pe suprafețele laterale constituie caracteristici morfologice și ornamentale care apropie piesa transilvăneană de fibule din fier sau bronz din descoperiri funerare de la Dunărea Inferioară, cum este de exemplu cea de la Corlate[173] (Fig. 10/2). De asemenea, conformația sferoidală a proeminenței terminale a piciorului sau alungirea portagrafei constituie particularități comune cu fibulele Gura Padinei. Absența unor analogii directe cu fibulele de argint din tezaurele transilvănene pledează odată în plus pentru recunoașterea unui model sudic de piesă asumat în mod original de orfevreria intracarpatică.

Cu toate că nu mai dispunem de informații în privința contextului descoperirii, masivitatea și dimensiunile acestei fibule sugerează ele însele caracterul ei votiv. Supradimensionarea unor obiecte până la pierderea funcționalității practice de accesorii vestimentare se integrează în acele manifestări care subordonează considerentelor rituale dezideratele uzului cotidian. Fibula de la Viena ar putea ilustra metamorfozarea unui model sudic sub ingerința determinărilor votive ale mediului cultural din Transilvania Latène-ului târziu, la fel cum ritualurile funerare dunărene impuneau integrarea unei brățări de sorginte intracarpatică în structura inventarului de la Dubova.

Prin urmare, răspândirea fibulelor grupelor tipologice Rustoiu 2b și 2d ilustrează o relație interregională similară, dar inversată din punct de vedere geografic, repartiției fibulelor cu noduri. Fibulele cu noduri, specifice tezaurelor de piese de orfevrerie din Transilvania și Crișana, se regăsesc rareori în bazinul inferior al Dunării. Nu trebuie pierdută din vedere posibilitatea ca fibula cu noduri de la Goren Dăbnik descoperită, ce e drept în mod fortuit într-un tumul, să provină dintr-un mormânt[174]. În măsura în

[171] Rustoiu, *Fibulele,* p. 34: „fibule specifice ariei grupului Padea–Panagjurski Kolonii”.

[172] Florescu, Miclea, *Tezaurele transilvane de la Kunsthistorisches Museum din Viena,* București, 1979, p. 24–25, fig. 18e, cat. nr. G41; K. Gschwandtler, *Dakische Schatzfunde und griechisch-römische Bronzen aus dem Gebiet der Sozialistischen Republik Rumänien,* în *Die Daker. Archäologische Funde aus Rumänien,* (catalog de expoziție) Viena 1981, p. 227. Fibula se află la Kunsthistorisches Museum din Viena, Inv. VII A 112, unde am examinat-o în decembrie 2001 prin amabilitatea d-lui dr. Martin Bernhardt-Walcher, cu prilejul unei călătorii de documentare finanțată din Grantul CNCSIS D-191 de Seminarul de Arheologie al Facultății de Istorie a Universității București, condus de dl. prof.dr. Mircea Babeș.

[173] *Supra* n. 124. Fibula de fier (greut. = 40 g, lung. = 16,3 cm) se află, împreună cu celelalte piese ale mormântului 1 de la Corlate la Muzeul Olteniei din Craiova (nr.inv. vechi *4457,* nr.inv. nou *I 7579),* unde am documentat-o personal în decembrie 2003, prin amabilitatea d-lui Dorel Bondoc.

[174] Kovaceva, Lazarova, *op. cit. (supra* n. 29), p. 25 afirmă că inventarul de la Goren Dăbnik provine dintr-un mormânt identificat cu ocazia săpăturilor desfășurate de căutorii de comori în 1963 într-un tumul situat la S–V de localitate. Chiar dacă pe baza condițiilor de descoperire ar putea fi avansate unele dubii în privința caracterului funerar al descoperirii de la Goren Dăbnik, trebuie subliniată unicitatea depunerii unei fibule cu noduri într-un context tumular, cel puțin în stadiul actual al cercetării.

care caracterul funerar al acestei descoperiri este asigurat, fibula de aici ar ilustra o bună analogie pentru brăţara de la Dubova, în sensul integrării unei forme specifie orfevrerie transilvănene într-un mormânt de la Dunărea Inferioară. În mod reciproc, modelele unor fibule specifice inventarelor unor înmormântări sudice, receptate în Transilvania, pot să dobândească valenţe votive. O astfel de relaţie bipolară, oglindită de altfel şi de distribuţia incidenţelor în Fig. 8, ar putea fi interpretată ca expresie a schimburilor de insemne de prestigiu la nivelul elitelor din cele două regiuni.

Distribuţia formelor de fibule amintite mai sus nu constituie singura componentă care să ilustreze legăturile dintre regiunile intracarpatice şi vestul bazinului Dunării inferioare. Dacă la începutul Latène-ului târziu Transilvania este o provincie în care practicile depoziţionale cunosc o intensificare fără precedent (prin îngroparea de tezaure monetare, dar mai ales de piese de port, în special de fibule cu noduri şi brăţări), iar manifestările funerare (precum cele de la Blandiana, Călan, Cugir şi poate Teleac) sunt excepţionale, de-a lungul Dunării Inferioare situaţia este practic inversată: dacă intensitatea depunerilor de tezaure de piese de prestigiu (Jakimovo, Bohot, Galiče) este scăzută, manifestările funerare sunt expresive şi ilustrate printr-un număr considerabil de descoperiri (Fig. 11).

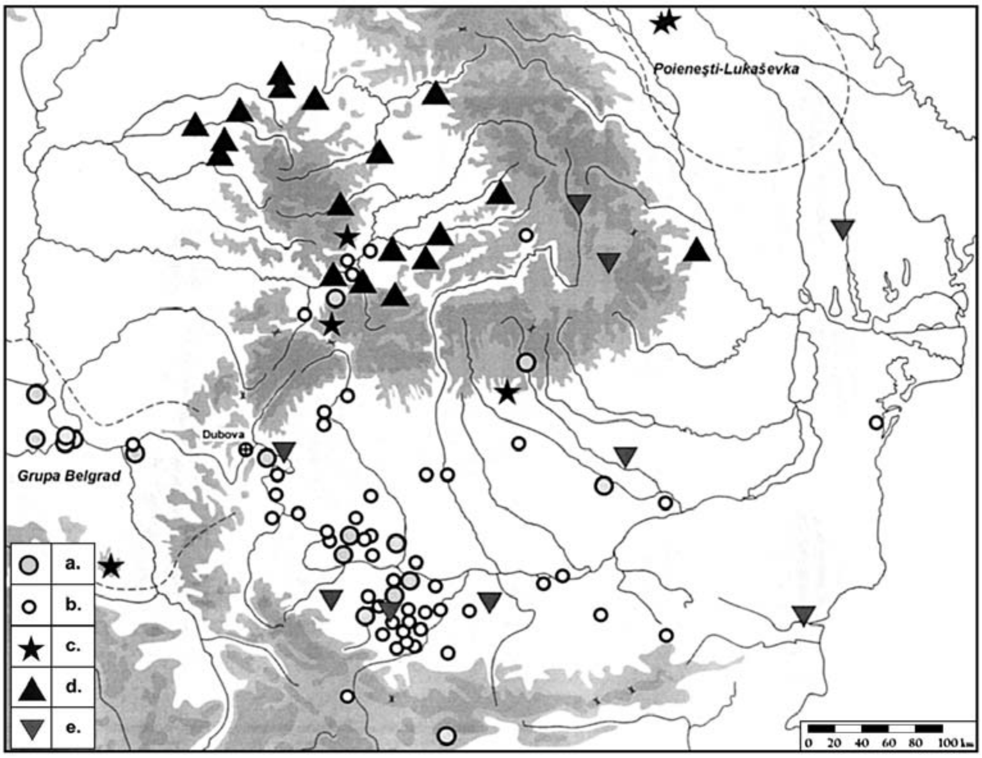

Fig. 11. Tezaure de piese de port şi podoabă şi descoperiri funerare cu arme Latène C2-D1 din regiunea carpato-balcanică. **a.** necropole sau grupe de morminte cu arme; **b.** morminte izolate cu armament; **c.** depozite cu arme şi/sau piese de harnaşament; **d.** tezaure de fibule cu noduri şi cu alte piese de podoabă; **e.** tezaure cu falere şi/sau recipiente de argint.

Consistenţa celor două grupe culturale este întărită şi de un alt element, de această dată comun, şi anume de concentrarea descoperirilor de loturi de drahme de Dyrrhachium şi Apollonia. Concentrarea acetor tezaure de monede pe de o parte în Crişana şi Transilvania, pe de alta în sudul Olteniei şi nord-vestul Bulgariei, aşa cum a fost ea evidenţiată de contribuţiile lui Nicolae Conovici[175], sugerează faptul că în aceste regiuni fiinţau la începutul şi mijlocul secolului I a.Chr. structuri de putere, apte să recepteze, să redistribuie, eventual să încredinţeze spre prelucrare şi în cele din urmă să consacre prin depunere (în cazul Transilvaniei) o parte importantă din marea masă de monedă din metal preţios pe care o reprezentau drahmele emise în cele două cetăţi greceşti aflate în clientela Republicii Romane[176].

VI. CONCLUZII

Panorama culturală în care se integrează piesele inventarului funerar de la Dubova reflectă o lume dinamică şi în acelaşi timp multipolară, în care ritualurile funerare sau depoziţionale se diferenţiază de la o regiune al alta, manifestându-se simultan în ponderi diferite. Dinamismul acestei lumi este ilustrat de difuziunea anumitor categorii şi tipuri de piese cu valoare de insemne de prestigiu din zone din maximă concentrare către zone periferice. Această difuziune nu este însă unilaterală (dominaţia unui centru asupra zonelor învecinate), ci multilaterală, ilustrând mai degrabă realţii de reciprocitate între mai multe „nuclee” de expresie culturală sau, în termeni tradiţionali, între grupe culturale bine individualizate prin ritualuri caracteristice.

Introducerea aceloraşi tipuri de obiecte de prestigiu în contexte cu caracter diferit, fie votiv, fie funerar – în funcţie de determinările rituale regionale, sugerează că cele două categorii de descoperiri au o semnificaţie apropiată, sau, poate mai degrabă, complementară. În ambele cazuri (fie cel al depunerii votive, fie cel al depunerii în context funerar), elementul comun îl reprezintă alienarea intenţionată prin îngropare a piesei sau a lotului de piese de prestigiu[177]. Totuşi, având în vedere că interferenţele dintre mediile culturale evocate sunt exprimate nu numai de schimburile şi circulaţia obiectelor, ci se manifestă şi la nivelul ritualurilor (evidenţierea câtorva depuneri votive în regiunea funerară, sau a câtorva înmormântări în regiunea maximei frecvenţe de depuneri votive – cu alte cuvinte, ritualurile nu sunt total discriminante geografic şi cultural), putem considera că semnificaţiile integrării obiectelor de prestigiu în inventare funerare sau în tezaure se completează reciproc.

În cele arătate mai sus putem recunoaşte două nivele de manifestare a identităţilor culturale regionale: 1 – manufacturarea anumitor tipuri de obiecte de prestigiu care, prin concentrarea lor regională, ilustrează existenţa unor modele sau criterii artizanale locale specifice; 2 – manipularea unor astfel de obiecte de prestigiu se face diferenţiat, sub incidenţa unor ritualuri la rândul lor circumscrise

[175] Conovici, BSNR 77–79, 1986, p. 75–78, fig. 3.

[176] Pentru fenomene similare în preistoria europeană R. Bradley, World Archaeology 20, 1988, 2, p. 249–260 cu literatură.

[177] H. Geißlinger, *Depotfund, Hortfund*, în J. Hoops (ed.), RGA 5, 1983, p. 328; Bradley, *op.cit.*, p. 250; Hedeager, *op.cit.*, p. 33–34; C. Huth, *Westeuropäische Horte der Spätbronzezeit*, Bonn, 1997, p. 188.

regional. La ambele nivele, se pot înregistra însă contaminări reciproce, de la un grup cultural la altul. Dinamismul acestor împrumuturi reciproce de modele formale şi mai ales de elemente de ritual, între nuclee distincte de expresie şi identitate culturală era favorizat de un fond ideologic-simbolic înrudit, dacă nu chiar similar. Cu alte cuvinte, mitologia nu trebuie percepută doar ca liant care îi reuneşte pe indivizi în jurul unei structuri de putere (sau nucleu de identitate etno-cuturală)[178]; ea poate contribui în mod decisiv la angrenarea într-o relaţie supraregională complexă a mai multor grupe culturale distincte.

Într-un asemenea context, caracterizat de intense schimburi culturale interregionale (concrete-materiale, dar încărcate şi de conţinut simbolic şi chiar ritual), asocierea într-un mormânt tumular de înhumaţie a unei panoplii de arme şi piese de harnaşament specifice mormintelor de epocă Latène târzie din regiunile funerare nord-balcanice, la care se adaugă o podoabă specifică regiunilor orfevreriei tezaurelor dacice din Transilvania nefunerară, deşi are un aparent caracter eterogen, exprimă într-o măsură pregnată convergenţa de modele formale, dar şi simbolice la răscrucea unor axe de circulaţie între Dunărea mijlocie, cea inferioară şi regiunile intracarpatice.

EIN SPÄTLATÈNEZEITLICHES GRAB VON DUBOVA

ZUSAMMENFASSUNG

Gelegentlich der Inventarisierung von archäologischen Funden im Depot des Archäologischen Instituts Bukarest, hat der Verfasser ein vergessenes Lot von Gegenständen aus dem Gebiet des Eisernen Tores identifiziert, das sich aus einem Schildbuckel, einer Lanzenspitze, einem gebogenen Dolch, einem Messerchen, einem Sporen und Bruchstücke, alle aus Eisen, dazu noch einem silbernen Armring zusammensetzt (Abb. 1). Das Lot erweist sich als Beigaben eines spätlatènezeitlichen Hügelgrabes wahrscheinlich mit Körperbestattung, das 1967–1968 in unbekannt geblieben Fundumständen, bei der Fundstelle Sacoviştea Mare, Gem. Dubova, Bez. Mehedinţi geborgen wurde (Abb. 2) und nur teilweise in der Fachliteratur der letzten drei Jahrzehnten erwähnt wurde (Anm. 8–11, 13–16 und 19–20).

Die Gegenstücke der Grabbeigaben von Dubova sind vielseitig und bedingen eine nuancierte Evualierung der Beziehungen mit mehreren benachbaren Kulturgruppen. Der silberne, bislang südlich der Karpaten alleinstehende Armring von Dubova ist aber chrakteristisch für die Inventare mancher dakischen Schatzfunden aus Siebenbürgen und aus der Crişana, wo er, mit einer einzigen Ausnahme, immer in Kombination mit Knotenfibeln auftritt (Abb. 3 und 4).

Im Unterschied dagegen, findet sich die Assoziation zwischen Waffen, Zaumzeugstücken aus dem Grab von Dubova, sowie auch ihre Morphologie in einer beträchtlichen Zahl von Grabfunden aus dem unteren Donaubecken der Padea–Panagjurski Kolonii Gruppe (Anm. 49–52, Abb. 5–8) wieder. Die Analogien der Deponierung dieser Waffenformen und Trensen auch in Nordserbien, in der Belgrad Gruppe (die den Skordisken zugewiesen wurde), aber auch in den seltenen Grabinventaren, sind auch in Südwestsiebenbürgen belegt, unter denen besoders das Prunkinventar des Hügelgrabes Nr. 2 von Cugir einen besonderen Platz einnimmt (Anm. 158–161).

Trotz den bedeutenden Unterschieden zwischen den kulturellen Darstellungsformen (Grabsitten und/oder votive Formen) aus Siebenbürgen, Nordserbien oder aus dem unteren Donaubecken in der

[178] Hedeager, *op.cit.*, p. 29: “The unifying element is mithology, through which the individual is linked to the group and its ancestors. Gods, ancestors and people are inseparable”.

späten Latènezeit (Abb. 11), suggeriert die zeitgleiche Ikonographie (Abb. 9) und die gemeinsamen Kriterien der Organisierung der Grabinventaren, eine intime Kohäsion auf geistlicher und mythologischer Ebene der Oberschicht dieser Gebiete.

In so einem, durch intensive kulturelle interregionale Beziehungen (konkret-materielle, aber auch mit symbolischen, manchmal rituellen Sinngehalt) kennzeichneten Zusammenhang, veranschaulicht die Assoziation aus einem Hügelgrab mit Körperbestattung einer, für die spätlatènezeitliche Beigabenstruktur des nordbalkanischen und donauländischen Raumes eigenartigen Ausstattung von Waffen und Zaumzeugzubehör, die mit, für das „grablose" Siebenbürgen eigenartige Schmuckstücken ergänzt wird, trotz ihres scheinbaren verschiedenartigen Charakters, in einer pregnanten Art und Weise die Konvergenz von formellen aber auch symbolischen Modelle, an der Kreuzung von Verkehrsachsen zwischen dem mittleren, unteren Donauraum und den innenkarpatischen Gebieten.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Die Beigaben des Grabes von Dubova: 1 der Schildbuckel; 2 die Lanzenspitze; 3 der gekrümmte Dolch (vom Typ *Sica*); 4 das Meser; 5 der Sporen; 6 die Trense vom Typ Werner XVI; 7 der Armring. 1–4 Eisen; 5–6 Eisen und Bronze; 7 Silber. Originalzeichnungen.

Abb. 2. Die Karte des Eisernen Tores mit Hinweis auf die Position der Fundstelle Sacoviştea Mare.

Abb. 3. Varianten der Armringe mit parallelen Torsaden: 1. Bistriţa (Originalzeichnung); 2.a. Cerbăl, (umgezeichnet nach N. Fettich), b. Tilişca, (Originalzeichnung); 3. Sărăcsău (Originalzeichnung). 1–3: Silber.

Abb. 4. Die Kombination der repräsentativen Typen aus den dakischen Schatzfunden.

Abb. 5. Die Kombination der Klassen von Beigaben aus den mittel- und spätlatène-zeitlichen Grabfunden des unteren Donaubeckens.

Abb. 6. Die Verbreitung der Kombination von Waffen mit Trensen und/oder Schmuckstücken in Latène C-D Gräber aus dem unteren Donaubecken: 1 Gräber mit Waffen, Zaumzeugzubehör und Tracht- und/oder Schmuckstücken; 2 Gräber mit Waffen und Zaumzeugzubehör; 3 Gräber mit Waffen, und Tracht- und/oder Schmuckstücken; 4 Gräber mit Waffen.

Abb. 7. Die Kombination der Waffenkategorien in mittel- und spätlatènezeitlichen Gräbern des unteren Donaubeckens.

Abb. 8. Die Leitfunde für die Synchronisierung der spätlatènezeitlichen Grabfunden aus dem unteren Donaubecken mit der frühe Gruppe der siebenbürgischen dakischen Schatzfunden.

Abb. 9. Die Phalere von Surcea; in Detailansicht mögliche Darstellung einer Trense.

Abb. 10. 1 Fibel aus Siebenbürgen; 2 die Fibel aus Grab 1 von Corlate. 1 Silber; 2 Eisen. Originalzeichnungen.

Abb. 11. Die Schatzfunde mit Tracht- und Schmuckstücken und die mittel- und spätlatèn-ezeitlichen Waffengräber (Latène C2-D1) aus dem nord-balkanisch-karpatischen Raum: **a.** Gräberfelder oder Gräbergruppen; **b.** einzelne Waffengräber; **c.** Depos mit Waffen und/oder Zaumzeugsubehör; d. Schatzfunde mit Knotenfibeln und anderen Trachtstücken; **e.** Schatzfunde mit Phaleren und/oder silbernen Gefäßen.

ÉCRIVAINS ORIGINAIRES DE CALLATIS

MĂDĂLINA FIRICEL

În perioada elenistică (secolele III a.Chr.–II p. Chr.), în cetatea **Callatis** au existat **scriitori** şi **eruditi** care au desfăşurat o intensă activitate literară, mai amplă decât în alte cetăţi pontice. Printre aceştia pot fi menţionaţi **Satyros** (unul din fondatorii genului biografic), **Heraclid Lembos** (compilator prolific) şi **Demetrios** (autorul unei geografii universale). Sunt reprezentate majoritatea genurilor specifice epocii elenistice: istoria, inclusiv biografia, doxografia, filosofia, geografia, retorica, teoria literară. Această efervescenţă literară s-a menţinut chiar după declinul cetăţii Callatis, fapt atestat de sursele epigrafice.

Les écrivains originaires de Callatis[1] sont mentionnés par plusieurs études dans le contexte de la vie culturelle de cette région[2]; mais un recueil de tous les témoignages manque encore[3] (des passages importants sont absents aussi des *FHDR*[4]); les témoignages rassemblés ici concernent les données biographiques et les mentions de leur origine de Callatis. On est surpris devant le grand nombre d'écrivains de Callatis, par rapport aux autres cités pontiques (aucun, par exemple, d'Histria)[5].

Des sources épigraphiques et archéologiques indiquent la présence, à Callatis, d'éléments nécessaires à l'éducation: dans une inscription du IIIe s. av.J.-Chr., on connaît un παιδοτρίβας[6], ce qui témoigne de l'existence d'un gymnase; digne de signaler est, de plus, un διδάσκαλος originaire de Callatis *(Glaukias* fils

---

[1] Les abréviations des revues sont celles de SCIVA (et de l'*Année Philologique).*

[2] D.M. Pippidi, *I Greci,* p. 120; Idem, *Les villes grecques de Scythie Mineure à l'époque hellénistique,* dans *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne,* Bucarest-Paris, 1984, p. 124 et n. 47; Al. Avram, ISM III *[Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Callatis et son territoire],* p. 116–123 (ch. IV. *Données sur l'enseignement, la vie culturelle et les principaux édifices de la ville),* p. 197–198 (ch. VII. 5. *Personnalités originaires de Callatis);* Idem, *IstRom* I[2], p. 577–580. Sur les Callatiens attestés dans le monde grec, voir L. Ruscu, EphemNap 6, 1996, p. 19–21, 39–42; Al. Avram, *Prosopographie externe,* dans ISM III, p. 185–187.

[3] Voir pourtant Pippidi, *I Greci*, p. 266 n. 110.

[4] Les passages qui attestent des écrivains de Callatis, absents des FHDR, sont pourvus d'astérisque (*). Pour une critique des lacunes des FHDR, voir Pippidi, StCl 16, 1974, p. 251–253.

[5] Pour la zone nord-ouest pontique – Apollonia: le rhéteur Isocrate; Odessos: les historiens Héraclide et Démétrios; Olbia/Borysthène: les philosophes Bion et Sphaïros, les historiens Poseidonios et Dionysios; Chersonèse: l'historien Syriskos; Pantikapaion/Bospore: le philosophe Diphilos; Phanagoria: le poète Sosikratès ou Sostratos. Parmi les hommes de lettres pontiques, la première place revient à l'Héraclée du Pont (plus de 20 écrivains). A Tomi, un seul sophiste, à l'époque impériale: Titus Cominius Claudianus Hermophilus (ISM II 69).

[6] ISM III 16; Avram, ISM III, p. 116–117.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 133–156

d’Aristoménès), attesté à Mésembria (IIIe s. av.J.-Chr.)[7]; il convient de noter aussi un théâtre à Callatis[8]. Plus encore, Callatis est le lieu où a été découvert un papyrus, jamais sauvé et déchiffré[9].

TESTIMONIA

I. SATYRUS

***T 1** PHILODEMUS, *Index Philosophorum (PHerc* 558 F 1):

δίκ]*η Σωκράτ(ους*)
τ]ελευτῆ<ι> χρήσασθαι
]τῶν ἐν {ον} αὐτῶι
].[[..τ..]]πολει τῶν
ἠ]δυνάτησάν τε>
]Σάτυρος δ’ ὁ Καλλα-
τιανός φησι]ν τῶι Σωκράτει
]πολας ἀώρου

1]ησωκρατ i.e. titulatio cum compendio *Pap.*: τελευτ]ὴ Σωκράτ[ους Crönert : δίκη sive γραφ]ὴ Σ. Giuliano 3 ον del. Giuliano 5 suppl. Crönert signum > *Pap*. 7 τιανός φησι]ν τῶι Σωκρά[τει Crönert 8 πολας ελ τολας Crönert

W. Crönert, RhM 57, 1902, p. 295 F 8 = F 11 K. = F. M. Giuliano, CErc 31, 2001, p. 65

[7] IGB I[2] 307 bis; Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucarest, 1988, p. 227–228; Ruscu, *op. cit*., p. 40; Avram, ISM III, p. 117 (et *Prosopographie externe*, nº 10).

[8] ISM III 3 et 5; Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucarest, 1967[2], p. 534; Idem, *Studii de istorie şi epigrafie*, p. 141.

[9] *DID* I, p. 246; Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucarest, 1969, p. 121–132 [= StCl 6, 1967, p. 203–210]; Idem, *I Greci*, p. 121; E. G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford, 1968, p. 39–40, 76–77; Avram, *ISM* III, p. 119–120. Le papyrus callatien a été découvert en 1959 [C. Preda, Dacia, N.S. 5, 1961, p. 275–303], dans une tombe du IIIe s. av. J.-Chr., contenant les restes d’un rouleau de papyrus dans la main droite du décédé; malheureusement, il s’est désintégré. Le papyrus était long de 0,30 m et large de 0, 05 m, enroulé comme un *volumen*; on n’a pu lire que des lettres disparates, en encre grise. Le mort était un personnage important, car il avait deux couronnes honorifiques. Peu temps après, on a découvert le célèbre papyrus de Derveni. Pippidi supposait par conséquent que le papyrus de Callatis avait lui aussi une nature religieuse, liée vraisemblablement à Dionysos. Pour les papyrus dans le Pont Gauche, voir aussi Xénophon *(An*. 7.5.14): parmi les objets trouvés suite aux naufrages à côté de Salmydessos, il mentionne πολλαί ... βίβλοι γεγραμμέναι. Une stèle de Callatis, du IIIe s. av. J.-Chr., représente un personnage avec un rouleau de papyrus, et son serviteur (Pfuhl-Möbius 836).

T 2 SATYRUS, *Vitae*, liber VI, *subscriptio (POxy* 1176 (F 39 col. XXIII ll. 1–6):

Σατύρου
Βίων ἀναγ<ρ>αφῆς
ϛʹ
Αἰσχύλου
Σοφοκλέος (T 148 Radt)
Εὐριπίδου.

G. Arrighetti, *Satiro*, Pisa, 1964, p. 80 = *AntTrDr* 81 F 1

T 3 **a.** ATHENAEUS XIII 556 A: ἐκ τούτων οὖν τις ὁρμώμενος μέμψαιτ᾽ ἄν τοὺς περιτιθέντας Σωκράτει δύο γαμετὰς γυναῖκας, Ξανθίππην καὶ τὴν Ἀριστείδου Μυρτώ, οὐ τοῦ δικαίου καλουμένου (οἱ χρόνοι γὰρ οὐ συγχωροῦσιν) ἀλλὰ τρίτου ἀπ᾽ ἐκείνου. Εἰσὶ δὲ Καλλισθένης *(FrGrHist* 124 F 43), Δημήτριος ὁ Φαληρεύς *(FrGrHist* 228 F 44), Σάτυρος ὁ περιπατητικός, Ἀριστόξενος (F 57 Wehrli), οἷς ἐνδόσιμον Ἀριστοτέλης ἔδοκεν ἱστορῶν τοῦτο ἐν τῷ περὶ Εὐγενείας (F 75 Rose).

[F 15 M.] = F 10 K. = A. Tronson, JHS 104, 1984, p.117

b. ATHENAEUS XII 541 C: Σάτυρος ὁ περιπατητικὸς ἱστορῶν ἐν τοῖς Βίοις ...

F 2 M. = F 21 K.

c. ATHENAEUS VI 248 D: ... Σάτυρος ὁ περιπατητικός ...

F 4 M. = F 23 K.

T 4 PLUTARCHUS, *V. X Orat.* p. 847 A: Σάτυρος δὲ ὁ συγγραφεύς ...

F 7 M. = F 25 K.

T 5 HIERONYMUS, *De viris illustribus, praef.* 1–2: *Hortaris, Dexter, ut Tranquillum sequens ecclesiasticos scriptores in ordinem digeram et quod ille* (scil. *Suetonius*, F 1 Reifferscheid) *in enumerandis gentilium litterarum viris fecit illustribus, id ego in nostris faciam...Fecerunt hoc idem apud Graecos Hermippus peripateticus* (F 1 Wehrli = *FrGrHistCont* 1026 T 1)*, Antigonus Carystius* (F 1 Dorandi = *FrGrHistCont* IV A 2, 1015)*, Satyrus (FrGrHistCont* IV A 4, 1033)*, doctus vir, et longe omnium doctissimus Aristoxenus musicus* (F 10 b Wehrli = *FrGrHistCont* IV A 2, 1016)…

FHG III 159

T 6 **a.** DIOGENES LAERTIUS 8.40: Ἡρακλείδης δέ φησιν ἐν τῇ τῶν Σατύρου Βίων ἐπιτομῇ ...

b. DIOGENES LAERTIUS 9.26: ... καθά φησιν Ἡρακλείδης ἐν τῇ Σατύρου Ἐπιτομῇ.

II. DEMETRIUS CALLATINUS
(FRGRHIST 85)

T 1 DEMETRIUS MAGNES, *Περὶ ὁμωνύμων ποιητῶν τε καὶ συγγραφέων* F 17 Mejer *(apud* DIOGENEM LAERTIUM 5.83): Γεγόνασι δὲ Δημήτριοι ἀξιόλογοι εἴκοσι· ... ἕκτος Καλλατιανός, ὁ γεγραφὼς περὶ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης εἴκοσι βίβλους.

καλλαντιανὸς **BPF**, corr. Stephanus καὶ om. **F**

FHG IV 380 = T 1 J. = *FHDR* I p. 724-725 = *ISM* III p. 197 = F 17 Mejer, Hermes 109, 1981, p. 461

***T 2** DIONYSIUS HALICARNASSENSIS, *De comp. verb.* 4.15: τοιγάρτοι τοιαύτας συντάξεις κατέλιπον οἵας οὐδεὶς ὑπομένει μέχρι κορωνίδας διελθεῖν, Φύλαρχον (*FrGrHist* 81) λέγω καὶ Δοῦριν (*FrGrHist* 76) καὶ Πολύβιον καὶ Ψάωνα (*FrGrHist* 78) καὶ τὸν Καλλατιανὸν Δημήτριον Ἱερώνυμόν (*FrGrHist* 154) τε καὶ Ἀντίγονον καὶ Ἡρακλείδην (T 7) καὶ Ἡγεσιάνακτα (*FrGrHist* 45) καὶ ἄλλους μυρίους.

καλα(ν)τιανόν **PMV** καλανδιανόν **F**

FHG IV 380 = T 2 J.

***T 3** AGATHARCHIDES, *De m. Rubr.* 64 *(apud* PHOTIUM*, Bibl., cod.* 250, 454 b): τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐν τέτταρσι κυκλιζομένης μέρεσιν ... τὰ μὲν πρὸς ἑσπέραν ἐξείργασται Λύκος *(FrGrHist* 570) τε καὶ Τίμαιος *(FrGrHist* 566), τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς Ἑκαταῖος *(FrGrHist* 1) καὶ Βάσιλις *(FrGrHist* 718), τὰ δὲ πρὸς ἄρκτους Διόφαντος *(FrGrHist* 805 T 1) καὶ Δημήτριος, τὰ δὲ πρὸς μεσημβρίαν ... ἡμεῖς.

T 3 J.

T 4 PS. SCYMNUS 718–720: μετὰ ταῦτα δ᾽ ἔσθ᾽ ὁ Πόντος, οὗ δὴ τὴν θέσιν ὁ Καλλατιανὸς συγγράφων Δημήτριος ἔοικεν ἐπιμελεστάτως πεπυσμένος.

F 1 M. = T 4 J. = *ISM* III p. 197

T 5 PS. SCYMNUS 117: Δημητρίῳ τε Καλλατιανῷ συγγραφεῖ *(scil.* Συμπεπεισμένος*)*.

F 1 M = T 5 J.

***T 6** *SCHOL. THEOCRIT*. 1.65–66 A: Δημήτριος δὲ ὁ Καλλατιανός ...

Καλλατιανός Warton

F 4 M. = F 4 J.

T 7 ***a.** STRABO 1.3.20: ... Δημήτριος δ’ ὁ Καλλατιανός ...

F 2 M. = F 6 J.

b. [LUCIANUS], *Macrobii* 10: … ὥσπερ Δημήτριος τε ὁ Καλλατιανός ...

F 5 M. = F 3 J. = *FHDR* I p. 614–615

***c.** STEPHANUS BYZANTIUS, s.v. ’Αντικύρα [= HERODIANUS, *De prosodia catholica* (III, 1, p. 261 Lentz)]: ... ὡς Δημήτριος ὁ Καλλατιανός ...

F 3 M. = F 5 J.

III. HERACLIDES LEMBUS

T 1 *SOUDA* (H 462): ῾Ηρακλείδης, ’Οξυρυγχίτης, φιλόσοφος, ὁ τοῦ Σαραπίωνος, ὃς ἐπεκλήθη Λέμβος, γεγονὼς ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ ἕκτου, ὅς τὰς προς ’Αντίοχον ἔθετο συνθήκας. ἔγραψε φιλόσοφα καὶ ἄλλα.

῾Οξυρυγχίτης **AG** : ’Οξυρηχίτης **F** : ’Εξορυχθίτης **I** : ὁ ’Εξορυγχίτης **V**

FHG III 167 = *ISM* III p. 198

T 2 DIOGENES LAERTIUS 5.94: Γεγόνασι δὲ ῾Ηρακλεῖδαι τεσσαρεσκαίδεκα· ... πέμπτος Καλλατιανὸς ἢ ’Αλεξανδρεύς, γεγραφὼς τὴν Διαδοχὴν ἐν ἓξ βιβλίοις καὶ Λεμβευτικὸν λόγον, ὅθεν καὶ Λέμβος ἐκαλεῖτο.

καλλιτιανὸς **BPF**, corr. Menagius λεβευτικὸν **B**
FHG III 167 = *FHDR* I p. 724–725 = *ISM* III p. 197

T 3 PHOTIUS, *Bibl., cod.* 213, 171 a: Ἀνεγνώσθη Ἀγαθαρχίδου ἱστορικόν (*FrGrHist* 86 T 2)· ἔνιοι δὲ αὐτὸν Ἀγάθαρχον ὀνομάζουσι. Τούτῳ πατρὶς μὲν ἡ Κνίδος ἦν, ἡ δὲ τέχνην γραμματικὸν ἐπεδείκνυτο· ὑπογραφέα δὲ καὶ ἀναγνωστὴν ὁ τοῦ Λέμβου Ἡρακλείδης, δι᾽ ὧν αὐτῷ ἐξυπηρετεῖτο, παρέσχε γνωρίζεσθαι.

ὁ τοῦ Λέμβου Diels, *Doxogr*. p. 148 n. 2 : ὁ τοῦ Λέμβρου Photius : ὁ Λέμβος Casaubonus

FHG III 167 = J. Schamp, *Photios*, Paris, 1987, pp. 370–375 = D. Marcotte, Historia 50, 2001, pp. 391–393

T 4 **a.** ATHENAEUS III 98 D: ... Ἡρακλείδης ὁ Λέμβος ...

ὁ Λέμβιος epit.

F 5 M.

b. ATHENAEUS VIII 333 A: Ἡρακλείδης γοῦν ὁ Λέμβος ...

F 2 M.

c. ATHENAEUS XIII 566 A: Ἡρακλείδης δὲ ὁ Λέμβος ἱστορεῖ ...

F 2 M.

d. ATHENAEUS XIII 578 A: Ἡρακλείδης δὲ ὁ Λέμβος ...

F 4 M.

e. FESTUS p. 329, 6 Lindsay: *Lembos qui appellatur Heraclides*…

F 1 M. = *FrGrHist* 840 F 13 b

T 5 **a.** HERACLIDES LEMBUS, *Hermippi Epitome*, *subscriptio (P .OXY*. 1367 F 2):

Ἡρακλείδου τοῦ
Σ]αραπίωνος ἐπ[ι]τομὴ
τῶν Ἑρμίππου (F 5 W. = *FrGrHistCont* 1026 T 5) Περὶ
νομοθετῶν (T 7 a) καὶ
ἑ[π]τὰ σοφῶν (T 8 a) καὶ
Π]υθαγόρου (T 9 a).

P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* II, p. 742 = I. Gallo, *CPF* I, 1** (nº 59, Hermippus)

b. DIOGENES LAERTIUS 8.7: Φησὶ δ᾽ ῾Ηρακλείδης ὁ τοῦ Σαραπίωνος ...

F 8 M. = *ISM* III p. 198

c. DIOGENES LAERTIUS 8.44: ... ὡς μὲν ῾Ηρακλείδης φησὶν ὁ τοῦ Σαραπίωνος ...

F 6 M. = *ISM* III p. 198

d. DIOGENES LAERTIUS 8.58: ῾Ηρακλείδης δὲ ὁ Σαραπίωνος ...

F 6 M. = *ISM* III p. 198

T 6 IOSEPPUS, *Memorialis libellus* 143 *(PG*, 106, col. 160 CD): ... ταύτας τὰς εἴκοσι αἱρέσεις ῾Ηρακλείδης ὁ Πυθαγορικὸς διεῖλεν ἐν τῷ περὶ τῆς ἐν φιλοσόφοις αἱρέσεων πραγματείας αὐτοῦ βιβλίῳ.

H. Usener, RhM 28, 1870, p. 431 = Diels, *Doxogr*. p. 148–150

T 7 DIONYSIUS HALICARNASSENSIS, *De comp. verb.* 4.15: τοιγάρτοι τοιαύτας συντάξεις κατέλιπον οἵας οὐδεὶς ὑπομένει μέχρι κορωνίδας διελθεῖν, Φύλαρχον *(FrGrHist* 81) λέγω καὶ Δοῦριν *(FrGrHist* 76) καὶ Πολύβιον καὶ Ψάωνα *(FrGrHist* 78) καὶ τὸν Καλλατιανὸν Δημήτριον *(FrGrHist* 85 T 2) ῾Ιερώνυμόν *(FrGrHist* 154) τε καὶ ᾽Αντίγονον καὶ ῾Ηρακλείδην (T 7) καὶ ῾Ηγεσιάνακτα *(FrGrHist* 45) καὶ ἄλλους μυρίους.

FHG III 167

T 8 *SOUDA* (H 552):῞Ηρον, Κότυος, ᾽Αθεναῖος ῥήτωρ, τὰς ἐν ᾽Αθήναις δίκας γεγραφώς· εἶτα ἐξήγησις Δεινάρχον, ὑπομνήματα εἰς ῾Ηρόδοτον, Ξενοφῶντα, Θουκυδίδην, Κεκριμένων ὀνομάτων βιβλία γ′, ᾽Επιτομὴν τῶnj ῾Hrakleίdou ἱστορίων, Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητώρων καὶ τῶν λόγων, οἷς ἐνίκησαν πρὸς ἀλλήλους ἀγωνιζόμενοι.

Κότυος] Κότυλος **V**

FHG IV 428

IV. THALÈS

***T 1** DEMETRIUS MAGNES, *Περὶ ὁμωνύμων ποιητῶν τε καὶ συγγραφέων* F 8 Mejer *(apud* DIOGENEM LAERTIUM 1.38): Γεγόνασι δὲ καὶ ἄλλοι Θαλαῖ, καθά φησι Δημήτριος ὁ Μάγνης ἐν τοῖς ῾Ομωνύμοις, πέντε· ῥήτωρ Καλλατιανός, κακόζηλος κτλ.

Καλλατιανός Cobet (Καλατιανός Menagius): καλλαντιανὸς **B**: καλαντιανὸς **P**[1] : καλαντινιανὸς **FP**[2]**Q**

ISM III p. 198 = F 8 Mejer, Hermes 109, 1981, p. 457

INCERTUS:

[V]. ISTER CALLATINUS

T 1 STEPHANUS BYZANTIUS s.v. Κάλλατις: ... ὁ πολίτης Καλλατιανός, ὡς Τραλλιανός, Σαρδιανός· ἀφ ' οὗ Ἴστρος Καλλατιανὸς περὶ τραγῳδίας γράψας καλὸν βιβλίον· ἔοικε δ ' εἶναι ἀπὸ τοῦ Καλλατία **ὡς** 'Ολβιανός, εἰ μὴ ἀπὸ τῆς 'Ιωνικῆς γενικῆς γέγονε τῆς Καλλάτιος.

AntTrDr 59 F 1= *FHDR* II p. 338–339

[T 2 = T 1 J.] *SOUDA* (I 706):Ἴστρος, Μενάνδρου, † Ἴστρου, Κυρηναῖος ἢ Μακεδών, συγγραφεύς, Καλλιμάχου δοῦλος καὶ γνώριμος. Ἕρμιππος (*FrGrHistCont* 1061 T 3) δὲ αὐτόν φησι Πάφιον ἐν τῷ β′ τῶν διαπρεψάντων ἐν παιδείᾳ δούλων. ἔγραψε δὲ πολλὰ καὶ καταλογάδην καὶ ποιητικῶς.

Ἴστρου] ἱστορικοῦ Küster Toup || ἰατροῦ Daub., *RhM*, 35, p. 68 || ἢ Ἴστρου Siebelis || a grammaticis interpolatum Gutschmid, duas glossa Ἴ. Μενάνδρου et Ἴ. Ἴστρου in unum coaluisse censet Jacoby *RE*, IX, col. 2270 || Μενάνδρου (Callatini) <** Ἴστρος> Ἴστρου? Jacoby *FGrHist* III B nr. 334 T 1

FHG I p. LXXXV = Ister Callimachius *FrGrHist* 334 T 2

FALSI VEL ALIENI

I. SILENUS

T 1 J. ATHENAEUS XII 542 A: Σιληνὸς ὁ Καλλατιανός ...

Καλλατιανός] Καλακτῖνος Holstein

FHG III 101= *FrGrHist* 175 T 1 (et F 4)

II. CAECILIUS CALACTINUS

T 1 J *SOUDA* (K 1165): Κεκίλιος, Σικελιώτης, Καλλατιανός· Κάλλακτις δὲ πόλις Σικελίας· ῥήτωρ. κτλ.

Καλλατιανός] Καλακτιανός **V** Καλλαντιανός **A** Καλακτῖνος Holsten
Κάλλακτις] Κάλαντις **FV**[ac] Καλάκτη coll. Athen. VI 272 F Holsten

FHG III 330 = E. Ofenbach, *Caecilius Calactinus. Fragmenta*, Lipsiae, 1907, p. 1 = *FrGrHist* 183 T 1

TÉMOIGNAGES

I. SATYROS

***T 1** Philodème, *Index Philosophorum, PHerc* 558 F 1: *Le procès de Socrate*: … Satyros le Callatien dit …

T 2 Satyros, *Vies, subscriptio* du sixième livre *(POxy* 1176 F 39 col. XXIII): Sixième livre des *Vies* de Satyros: (Vie) d'Eschyle, de Sophocle et d'Euripide.

T 3 **a.** Athénée XIII 556 A: Par conséquent, quelqu'un, irrité, pourrait accuser les écrivains qui confèrent à Socrate deux femmes légitimes, Xantippé et Myrtô, la fille d'Aristide, pas celui-là surnommé „Le juste" (car la chronologie ne le permet pas), mais son troisième descendant. Ceux-ci sont Callisthène, Démétrios de Phalère, Satyros le péripatéticien et Aristoxène, auxquels Aristote a donné l'information, en narrant dans son traité *Sur l'origine noble.*

b. Athénée XII 541 C: Satyros le péripatéticien narrant dans *Les vies*...

c. Athénée VI 248 D: Satyros le péripatéticien…

T 4 Plutarque, *Vies des dix orateurs*. 847 A: L'historien Satyros…

T 5 Jérôme, *Les hommes illustres, préface*: Tu m'exhortes, mon cher Dexter, à présenter en ordre les écrivains de l'Eglise à l'imitation de Tranquillus, et à faire pour nos (écrivains) ce qu'il a fait en énumérant les hommes illustres de la littérature païenne… Ont fait le même chose les Grecs: le péripatéticien Hermippe, Antigone de Caryste, Satyros, homme érudit, et, de loin le plus savant de tous, le musicien Aristoxène. (trad. T. Dorandi)

T 6 **a.** Diogène Laërce 8.40: Héraclide dit dans l'*Epitomé* des *Vies* de Satyros…

b. Diogène Laërce 9.26: …Selon Héraclide dans l'*Epitomé* de Satyros.

II. DÉMÉTRIOS DE CALLATIS

T 1 Démétrios de Magnésie, *Sur les Homonymes,* F 17 Mejer (d'après Diogène Laërce 5.83): Il y a eu vingt Démétrios dignes d'être mentionnés, un sixième, de Callatis, celui qui a écrit vingt livres sur l'Asie et l'Europe (trad. M. Nancy).

***T 2** Denys d'Halicarnasse, *La composition stylistique* 4.15: Voilà pourquoi nous avons hérité de traités que personne n'a la patience de lire jusqu'au bout, ceux par exemple de Phylarque, de Douris, de Polybe, de Psaon, de Démétrios de Callatis, d'Hiéronyme, d'Antigonos, d'Héraclide, d'Hégésianax, et tant d'autres du même genre (trad. G. Aujac–M. Lebel).

***T 3** Agatharchide, *Sur la Mer Rouge* 64 (d'après Photius , *Bibl., cod.* 250 , 454 b): L'univers se compose de quatre zones… ce qui concerne le couchant a été traité par Lykos et par Timée, le levant par Hécatée et Basilis, le nord par Diophante et Démétrios, et le sud … par nous (trad. R. Henry).

T 4 Ps.-Scymnos 718–720: Après cela, on débouche sur le Pont, dont la situation a chez Démétrios, l'auteur de Callatis, fait l'objet, semble-t-il, de la plus sûre information (trad. D. Marcotte).

T 5 Ps.-Scymnos 117: …j'ai prêté de confiance à Démétrios, historien de Callatis (trad. D. Marcotte).

T 6 ***a.** *Schol. Theocrit*. 1. 65–66 a: Démétrios de Callatis…

***b.** Strabon 1.3.20:… Démétrios de Callatis …

c. Ps.-Lucien, *Les „Longue-vie"* 10: …selon Démétrios de Callatis…

***d.** Etienne de Byzance, s.v. 'Αντίκυρα [= Herodien, *De prosodia catholica* (III, 1, p. 261 Lentz)]: … ainsi que Démétrios de Callatis…

III. HÉRACLIDE LEMBOS

T 1 *Souda* (H 462): Héraclide, Oxyrhynchite, philosophe, fils de Sarapiôn, qui a été appelé Lembos, étant sous le Ptolémée VI, qui a conclu les conventions avec Antiochos. Il a écrit des travaux de philosophie et d'autres ouvrages (trad. Al. Avram).

T 2 Diogène Laërce 5.94: Il y eut quatorze Héraclide …un cinquième, originaire de Callatis ou d'Alexandrie, qui a écrit la *Succession* en six livres et un *Discours lembeutique*, d'où vient qu'il était appelé aussi Lembos (trad. M. Nancy).

T 3 Photius, *Bibliothèque, cod.* 213, 171 a: Lu d'Agatharchide un traité de genre historique. Certains le nomment Agatharchos. Sa patrie était Cnide; son métier faisait de lui un grammairien. C'est en tant que secrétaire et lecteur qu'Héraclide Lembos, par les missions qu'il lui fit accomplir sous sa responsabilité, lui permit de se faire connaître. Il avait été aussi un protégé de Cinéas (trad. D. Marcotte).

T 4 **a.** Athénée III 98 D: Héraclide Lembos…

b. Athénée VIII 33 A : Sans aucun doute Héraclide Lembos…

c. Athénée XIII 566 A : Et Héraclide Lembos raconte…

d. Athénée XIII 578 A: Et Héraclide Lembos…

e. Festus p. 329, 6 Lindsay: Héraclide qui est appelé Lembos…

T 5 **a.** Héraclide Lembos, *Epitomé d'Hermippe*, *subscriptio (P. Oxy.* 1367 F 2): Héraclide, fils de Sarapiôn: épitomé des ouvrages d'Hermippe *Sur les législateurs, Sur les sept sages*, et *Sur Pythagore.*

b. Diogène Laërce 8. 7: Héraclide, fils de Sarapiôn, dit…

c. Diogène Laërce 8. 44: …selon Héraclide, fils de Sarapiôn…

d. Diogène Laërce 8. 58: Et Héraclide, fils de Sarapiôn…

T 6 Ioseppos, *Hypomnesticon* 143 [*PG,* 106, col. 160 CD]: …Héraclide le Pythagoricien…

T 7 Denys d'Halicarnasse, *La composition stylistique,* 4.15: Voilà pourquoi nous avons hérité de traités que personne n'a la patience de lire jusqu'au bout, ceux par exemple de Phylarque, de Douris, de Polybe, de Psaon, de Démétrios de Callatis, d'Hiéronyme, d'Antigonos, d'Héraclide, d'Hégésianax, et tant d'autres du même genre (trad. G. Aujac–M. Lebel).

T 8 *Souda* (H 552): Héron, fils de Kotys, rhéteur athénien, qui a écrit sur la justice athénienne, ensuite une exégèse de Dinarque, des commentaires à Hérodote, Xénophon, Thucydide, trois livres de *Mots interprétés*, un *Abrégé* des *Histoires* d'Héraclide, *Sur rhéteurs et discours anciens*, dans lesquels ils étaient vainqueurs en concourant les uns avec les autres.

IV. THALÈS

***T 1** Démétrios de Magnésie, *Sur les Homonymes,* F 8 Mejer (d'après Diogène Laërce 1. 38): Il y eut encore d'autres Thalès, comme le dit Démétrios de Magnésie dans le cinquième livre de son ouvrage sur les *Homonymes*: un rhéteur de Callatis de mauvais style (trad. Al. Avram).

INCERTAIN:

[V]. ISTROS DE CALLATIS

T 1 Etienne de Byzance s.v. Κάλλατις: …le citoyen s'appelle *Callatien,* tout comme *Trallien, Sardien;* d'où Istros le Callatien, qui a écrit un beau livre sur la tragédie; il semble que (l'ethnique) soit (tiré) de *Callatia*, tout comme *Olbien* [d'Olbia], à moins qu'il ne résultât du génitif ionien *Callatios* (trad. Al. Avram).

[T 2 = T 1 J.] *Souda* (I 706): Istros, fils de Ménandre, fils d'Istros, de Cyrène ou de Macédoine, écrivain, esclave et disciple de Callimaque. Hermippe, dans la deuxième livre d'*Esclaves qui se sont distingués par l'éducation,* soutient qu'il est originaire de Paphos. Il a écrit beaucoup en prose et en vers.

FAUX OU ÉTRANGERS

I. SILÉNOS

T 1 J. Athénée XII 542 A: Silénos le Callatien…

II. KÉKILIOS

T 1 J. *Souda* (Κ 1165): Kékilios, de Sicile, Callatien: Kallaktis est une ville de Sicile; rhéteur…

COMMENTAIRE

I. SATYROS

Origine

Un papyrus d'Herculanum (T 1), publié par W. Crönert en 1902, a indiqué l'origine du biographe hellénistique Satyros[10], absente des autres sources littéraires.

[10] Les fragments rassemblés par C. Müller, FHG III, p. 159–166 [= M.], et C.F. Kumaniecki, *De Satyro peripatetico,* Cracovie, 1929 (Archiwum Filologiczne PAU nº 18) [= K.]. Satyros est présenté dans les *FHDR* I, p. 155 comme grammairien grec originaire de Callatis, et illustré uniquement par le F 5 M. (sur le mariage de Philippe II avec Méda, la fille du roi thrace Kothélas [voir, à ce sujet, A. Tronson, *Satyrus the Peripatetic and the Marriages of Philip II*, JHS 104, 1984, p. 116–126; W. Greenwalt, Arethusa 22, 1989, p. 22 n. 15]. Littérature sur Satyros (*PP* VI 16948): F. Susemihl I, p. 498–499; U. von Wilamowitz-Möllendorff, Hermes 34, 1899, p. 633–636; F. Leo, *Die griechische-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Leipzig, 1901 (réimpr. Hildesheim, 1965), p. 119–124; W. Schmid-O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur* I.3, Munich, 1940, p. 309; E. Gudeman, s.v. *Satyros (16)*, *RE* II A_1, col. 228–235; F. Wehrli, *Grundriss* III, § 31 [*Weitere mit dem Peripatos verbundene Autoren des 3. und 2. Jahrhunderts*], p. 582; S. West, *Satyrus: Peripatetic or Alexandrian*?, GRBS 15, 1974, p. 279–287; Avram, *ISM* III, p. 118; St. Schorn, ZPE 134, 2001, p. 15–21. Wehrli avait annoncé une édition dans son recueil des péripatéticiens, mais elle sera réalisée par St. Schorn comme Supplementband III; une autre édition est préparée dans les *FGrHistCont* IV A 2 (nº 1033).

Il apparaît par conséquent comme originaire de la cité pontique de Callatis. Crönert supposait que les passages en question appartenaient au philosophe épicurien Philodème (Ier s. av. J.-Chr.), peut-être à une «Vie de Socrate»[11]. Suite à cette découverte, l'origine callatienne de Satyros est retenue par toutes les références à cet écrivain[12]. E. Gudeman présume que Satyros, n'ayant pas la possibilité de composer un tel ouvrage dans une petite ville, l'avait quittée pour Alexandrie (tandis que S. West pour le *Péripatos)*[13], où il aurait écrit les *Vies* dans les dernières décennies du IIIe s. av. J.-Chr.[14].

A Callatis, selon les témoignages épigraphiques, le nom *Satyros* était très populaire d'ailleurs[15]. Un autre Callatien appelé Satyros est attesté au IIIe s. av. J.-Chr. à Sinope[16], comme titulaire d'un décret de proxénie.

On s'accordait généralement que Satyros avait vécu sous Ptolémée IV Philopatôr[17]; mais des études récentes indiquent la possibilité qu'il ait été un contemporain plus jeune et un élève d'Aristote (car il était nommé aussi «le péripatéticien», Περιπατητικός[18]). Stephanie West a contesté la construction de Wilamowitz, selon laquelle Satyros aurait été un écrivain alexandrin digne d'attention, et fortement influencé par Callimaque. Wilamowitz l'avait daté du dernier quart du IIIe s. av. J.-Chr., vu que les dèmes alexandrins furent organisés, selon la description de l'ouvrage, sous Ptolémée IV Philopatôr (221–203). Une certitude pour la datation (bien qu'assez large) est offerte par l'épitomé d'Héraclide Lembos, un autre écrivain callatien, actif dans la première moitié du IIe s. av. J.-Chr., sous Ptolémée VI Philométôr (186–145). Par conséquent, S. West, s'appuyant sur l'épithète Περιπατητικός, soutient que Satyros aurait pu être un membre de

---

[11] W. Crönert, RhM 57, 1902, p. 295. Il s'agit de deux rouleaux fragmentaires, *P. Herc*. 495 et *P. Herc.* 558; à l'avis de Crönert, ils faisaient partie de la Σύνταξις τῶν φιλοσόφων de Philodème (philosophe épicurien contemporain de Cicéron) (voir et M. Gigante, *Catalogo dei papiri ercolanesi*, Naples, 1979, p. 165; T. Dorandi, *Filodemo. Gli orientamenti della ricerca attuale*, ANRW II.36.4, 1990, p. 2336; E. Acosta Méndez-A. Angeli, *Filodemo. Testimonianze su Socrate*, Naples, 1992, p. 143; B. Werkle, *Grundriss* IV, p. 300–301, parmi le *Fragliches* de la Σύνταξις). E. Baldassari, s'appuyant sur des différences paléographiques, voit une «Vie de Socrate» dans le rouleau 492, et un fragment de la Σύνταξις dans le rouleau 558 *(Sui papiri ercolanesi 495 e 558*, *CErc* 6, 1976, p. 77–80). Recémment édité par F. M. Giuliano, *PHerc. 495–PHerc. 558 (Filodemo, Storia di Socrate e della sua scuola?). Edizione, commento, questioni compositive e attributive*, CErc 31, 2001, p. 37–79; en effet, le *PHerc* 495 est l'édition finale, tandis que le *PHerc* 558 est une copie provisoire, d'un même ouvrage de Philodème, la Σύνταξις.

[12] L.C.St.A. Lewis, dans J.U. Powell-E.A. Barber, *New Chapters in the History of Greek Literature*, Oxford, 1921, p. 145; E. Gudeman, *op. cit.,* col. 228; Pippidi, *I Greci*, p. 120; Avram, ISM III, p. 118.

[13] S. West, *op. cit.,* p. 286.

[14] Gudeman, *op. cit,* p. 228, et Turner, *Roman Oxyrhynchos,* JEA 38, 1952, p. 92; ils soutiennent aussi, sans aucun fondement, que Satyros aurait vécu à Oxyrhynchos, comme son abréviateur Héraclide Lembos, un autre Callatien.

[15] ISM III 10, 14, 35, 126, 154, 158, 161 (époque hellénistique).

[16] Avram, *ISM* III, p. 185 (*Prosopographie externe*, nº 2); Ruscu, *op. cit*., p. 20.

[17] Wilamowitz, *op. cit.,* p. 633–636; F. Leo, *op. cit*., p. 119.

[18] Athénée VI 248 D, XII 541 C, XIII 556 A (= T 3).

l'école d'Aristote[19]; ainsi, un passage d'Athénée (T 3 a) sur les auteurs qui mentionnent Socrate comme bigame[20], énumère Callisthène, Démétrios de Phalère, Satyros le péripatéticien[21] et Aristoxène, qui reçoivent l'ἐνδόσιμον d'Aristote; puisque Callisthène, Démétrios et Aristoxène étaient des contemporains et des disciples d'Aristote, le Callatien pourrait être un contemporain plus jeune du philosophe; mais ce n'est qu'une hypothèse. Aucun lien avec Alexandrie n'est attesté dans les sources. Rien n'exclut de toute façon (même si rien ne l'atteste non plus) que Satyros ait pu vivre un certain temps à Athènes, et qu'il ait eu des rapports avec le Péripatos[22]. Satyros est à dater, le plus probable, de la deuxième moitié du IIIe s. av. J.-Chr.

Œuvre

Vitae

De characteribus

Son principal ouvrage, les *Vies,* contenait des biographies d'hommes politiques, de poètes et de philosophes[23]; il avait, semble-t-il, un caractère surtout moralisateur et anecdotique[24] (exemples d'excès moraux, extravagances, morts insolites). On peut s'en faire une opinion d'après la *Vie d'Euripide (P. Oxy*. 1176) (T 2)[25], conservée

---

[19] West, *op. cit*., p. 279–285 (les sujets de ses livres s'accordent bien avec le Péripatos), et Tronson, *op. cit*. (surtout les p. 117–118: *Satyrus the Peripatetic: Background and Reliability*). L'hypothèse que Satyros ait adopté la doctrine et le style aristotélique est soutenue aussi par G. Arrighetti, *Poeti, eruditi e biografi. Momenti della rifflessione dei greci sulla letteratura,* Pise, 1987, p. 180: „Per quanto riguardo Satiro, uno dei rappresentanti più illustri e autorevoli dell'attività biografica del periodo alessandrino, si può dire che il legame, oltre che con la tecnica, con le dottrine aristoteliche c'è ed è ben visibile. Anzi, si dovrà credere che fra le sue fonti su Euripide ci fossero anche i lavori della Scuola Peripatetica composti dopo Aristotele".

[20] Diogène Laërce (2.26) mentionne à ce même sujet Satyros et Hiéronyme de Rhodes (F 15 M. = F 10 K.).

[21] J.L. Ferrary *(Philhellénisme et impérialisme* [BEFAR 271], Rome, 1988, p. 257–258) donne l'explication que le terme de philosophe peut désigner en effet un auteur d'ouvrages concernant l'histoire des écoles philosophique; ainsi la *Souda* accorde ce titre à Héraclide Lembos qui avait fait une épitomé des Διαδοχαί de Sotiôn, et à Hippobotos, auteur d'un Περὶ αἱρέσεων. L'épithète de péripatéticien est accordée arbitrairement à des auteurs comme Hermippe de Smyrna et Satyros de Callatis qui ne paraissent pas avoir appartenu au Lycée, et dont l'activité semble s'être déroulée essentiellement à Alexandrie.

[22] West, *op. cit*., pp. 279–284, et Ferrary, *op. cit*., p. 258 n. 10.

[23] Des fragments pour les vies de: Bias, Chilon, Pythagore, Empédocle, Zénon d'Elaia, Anaxagore, Socrate, Diogène le Cynique, Anaxarque, Stilpon, Eschyle, Sophocle, Euripide, Alcibiade, Denys II, Philippe II, Démosthène.

[24] West, *op. cit.;* A. Tronson, *op. cit.;* P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* I, Oxford, 1972, p. 454; II, p. 741 n. 172.

[25] Publié initialement par B.P. Grenfell-A.S. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri* IX, Londres, 1912, nº 1176, F 38 col. III, p. 143 (= *P. Lit. Lond*. 122 = Pack^2 1456). D'autres éditions: H. von Arnim, *Supplementum Euripideum,* Bonn, 1913*,* p. 3–9; G. Arrighetti, *Satiro.* Vita di Euripide, Pise, 1964 (= SCO, 13) (voir et les observations d'I. Gallo, *La Vita di Euripide di Satiro e gli studi sulla biografia antica*, PP 113, 1967, p. 134–160). Cette vie se trouvait dans le sixième livre, dont on conserve la *subscriptio* (F 39 col. XXIII ll. 1–6). Un autre fragment de la vie d'Euripide a été supposé par Montanari, *Satiro in P. Oxy. 2506 (fr. 26 II)?*, ZPE 62, 1986, p. 46–48 (cf. *AntTrDr* 81 F 5), dans un œuvre philologique érudit qui citait des autorités.

d'une manière fragmentaire; on trouve ici nouveaux fragments d'Euripide, et de la comédie[26]; l'œuvre avait la forme d'un *dialogue*. Hormis les *Vies*, Satyros a écrit encore Περὶ Χαρακτήρων[27]. Jérôme l'appelle „homme docte", *doctus vir* (T 5), à côté d'autres représentants du genre biographique (selon le témoignage de Suétone)[28].

Dans le genre biographique, Satyros semble ignorer la distinction entre l'homme de lettres et l'homme d'action; il a écrit des biographies littéraires basées sur „errato assunto dei biografi", selon lesquelles la littérature offre des informations directes sur la vie d'un auteur[29]. Toutefois, à suivre O. Gigon, Satyros, dernier représentant de la grande biographie hellénistique, était plutôt écrivain que savant[30].

Il ne faut pas confondre le Callatien Satyros avec d'autres homonymes:

– l'historien Satyros, surnommé *Zeta*[31] (deuxième moitié du IIe s. av. J.-Chr.), élève d'Aristarque, qui a écrit un ouvrage sur les dèmes d'Alexandrie (Δῆμοι Ἀλεξανδρέων)[32];

– probablement, ce *Zeta* est identique avec Satyros l'auteur d'une Μύθων συναγωγή[33];

---

[26] La bibliographie en est abondante: Leo, *Kleine Schriften* II, p. 365–383; K. L. Smith, AJPh 34, 1913, p. 62–73; M. Gerstinger, WS 38, 1916, p. 54–71; W. Schubart, *Einführung in die Papyruskunde*, Berlin, 1918, p. 135–136 (et s.v. *Satyros*); H. Frey, *Der βίος Εὐριπίδου des Satyros und seine literaturgeschichtliche Bedeutung*, Diss. Zurich, 1919; Lewis, *Satyrus's Life of Euripides*, dans J.U. Powell-E.A. Barber, *New Chapters…*, p. 144–152; A. Momigliano, *Note su fonti ellenistiche. Satiro biografo e Satiro ἱστορῶν τοὺς δήμους Ἀλεξανδρέων,* BollFilolClass, 1929, p. 259–261; Idem, *Second Thoughts on Greek Biography*, dans *Quinto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* I, Rome, 1975, p. 38–47; W. Schmid-O. Stählin, *Geschichte* ... I.3, p. 309; M. Delcourt, AC 2, 1933, p. 271–290; R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, 1968, p. 151; M.R. Lefkowitz, GRBS 20, 1979, p. 187–210 (= *The Lives of the Greek Poets,* Londres, 1981, p. 88–104); Gallo, *Nascita e sviluppo della biografia greca: aspetti e problemi,* dans (éds. I. Gallo-L. Nicastri) *Biografia e autografia degli antichi e dei moderni*, Naples, 1995, p. 7–22; A. Dihle, dans *Entretiens Hardt* XLIV *(La biograhie antique)*, Genève, 1998, p. 119, 141–142; A. Bagordo, *AntTrDr*, p. 54–55 (nº 81).

[27] Athénée IV 168 C (F 20 M. = F. 26 K.); E. Gudeman, s.v. *Satyros (17),* RE II A_1, col. 235 (probablement le même que le biographe).

[28] Voir le même Jérôme, *Adv. Iovin.* 2.14*: refert Satyrus, qui illustrium virorum scribit historias* (F 13 K.); à l'avis de G. Brugnoli, s.v. *Biografi,* dans *Dizionario degli scrittori greci e latini* I*,* Milan, 1990, p. 293–294, Satyros est surnommé «le philologue» parce que le *doctus vir* de Suétone traduit *ad verbum* un original φιλόλογος, et aussi «le péripatéticien» (cf. Athénée).

[29] O. Murray, *Modello biografico e modello di regalità,* dans *I Greci* (éd. S. Settis) II.3, Turin, 1998, p. 260.

[30] O. Gigon, s.v. *Satyros (2)*, LAW, col. 2709.

[31] Photius, *Bibl., cod.* 190, 151 b; Susemihl II, p. 160; *PP* VI 16883.

[32] F 21 M. *FrGrHist* 631 F 1 (= Théophile d'Antioche, *Ad Autol.* 2.7); il y a aussi un fragment sur papyrus de l'ouvrage Περὶ δήμων Ἀλεξανδρέων (*P. Oxy.* 2465 = Pack[2] 1457) (voir et Gudeman, s.v. *Satyros (18)*, *RE* II A_1, col. 235; West, *op. cit.,* p. 284–285; H. J. Mette, *Die 'kleinen' griechischer Historiker Heute,* Lustrum 21, 1978, F 1 b, p. 33–35). F. Jacoby, *FGrHist*, I A Komm, p. 498, a tort en identifiant les deux Satyros (aussi M.R. Lefkowicz, *Atti XVII Congr. Intern. Papirol.,* 1984, p. 339–343); contre l'identification: Hunt, Gudeman, Momigliano etc.

[33] *FrGrHist* 20 F 1 (Denys d'Halicarnasse, AR 1.68 [F 22 M.]); F2 [incertain] chez Philodème, *Piet.* 93.12, p. 44 Gomperz = F 2 K. [Σάτυρος Ἔ[ρωτα]); Gudeman, s.v. *Satyros (19)*, *RE* II A_1, col. 235; *PP* VI 16950. Sur les différents Satyros, voir aussi Fraser, *op. cit.* II, p. 656–657 et n. 57.

– un autre Satyros, qui a écrit *De gemmis,* est cité par Pline l'Ancien[34].

Postérité

Satyros a été résumé ultérieurement par Héraclide Lembos (IIe s. av. J.-Chr.) (T 6 ab), qui était à son tour, probablement, originaire de Callatis[35] (voir ci-dessous). Chez Diogène Läerce, l'épitomé de Lembos est utilisé surtout pour la vie et la doctrine de Pythagore[36].

II. DÉMÉTRIOS DE CALLATIS
(FGrHist 85)

Origine et époque

Le géographe Démétrios[37] est nommé partout «le Callatien» (cf. T 1–7), facilement à distinguer des autres nombreux homonymes, grâce à la présence de l'ethnique. Il a vécu dans la deuxième moitié du IIIe s. av. J.-Chr., puisqu'il a composé son principal ouvrage peu après 216[38]; Démétrios doit avoir voyagé pour écrire son œuvre historique et géographique, et Susemihl suppose à juste titre qu'il avait accompli son éducation dans un des grands centres culturels du sud.

Œuvre et postérité

De Asia et Europa

Son ouvrage est considéré généralement comme une importante source pour l'histoire du nord, utilisée par Agatharchide, Ps.-Scymnos et Strabon (qui cite Démétrios de Sképsis)[39]. Il s'appelait Περὶ ᾿Ασίας καὶ Εὐρώπης, en 20 livres (cf. T 1). Denys d'Halicarnasse critique pour autant son style, comme il critique d'ailleurs d'autres historiens: Douris de Samos, Polybe, Psaon, etc.[40] (T 2). A partir de l'existence d'un autre Démétrios, originaire d'Odessos et auteur de Περὶ τῆς

[34] Pline, NH 37.24, 37.25, 37.11 (F 23–25 M.); Gudeman, s.v. *Satyros (20)*, *RE* II A_1, col. 235; H. Lloyd Jones-P. Parsons, *SupplHell*, Berlin–New York, 1983, p. 347–348 (F 717–719).

[35] Cf. Diogène Laërce 5.94 (de Callatis ou d'Alexandrie); la *Souda* (s.v.) l'indique d'Oxyrhynchus (où on connaît un papyrus avec l'épitomé d'Hermippe, Περὶ νομοθετῶν κτλ. [*P. Oxy.* 1367]).

[36] Diogène Laërce 3.9, 8.6, 8.10, 8.44. Sur le soi-disant *Tripartitum* attribué à Pythagore (Παιδευτικός, Πολιτικός, Φυσικός), voir W. Burkert, *Hellenistische Pseudopythagorica,* Philologus 105, 1961, p. 24; Idem, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism,* Cambridge (Mass.), 1972, p. 223–225.

[37] Les fragments: FHG IV, 380–381; *FrGrHist* 85. Littérature sur Démétrios de Callatis: Susemihl I, p. 681; E. Schwartz, s.v. *Demetrios (77)*, *RE* IV_2, col. 2806–2807; M.I. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus* I, Berlin, 1931, p. 25–29; Idem, SEHHW III, p. 1584 n. 6; Jacoby, *FrGrHist* II C Komm, p. 149–150; Pippidi, *I Greci*, p. 120; Avram, ISM III, p. 117, 119.

[38] Car il mentionne la mort d'Hiéron II, le tyran de Syracuse, cf. F 3 J. (Ps.-Lucien, *Macrob.* 10 = F 3 J.).

[39] W. von Christ, *Geschichte* ...II, p. 241.

[40] Voir et A. Hurst, *Un critique grec dans la Rome d'Auguste: Denys d'Halicarnasse*, ANRW II.30.1, 1982, p. 817–838.

πατρίδος[41], E. Schwartz a émis l'hypothèse que ce dernier aurait obtenu ultérieurement la citoyenneté de Callatis, et qu'ensuite il a été connu sous le nom de «Callatien»[42]; mais son hypothèse n'est pas convaincante[43].

III. HÉRACLIDE LEMBOS

Origine et nom

Les témoignages sur Lémbos sont plus variés, même s'il y a encore des confusions. En ce qui concerne son origine[44], les opinions sont discordantes. Les sources indiquent en effet trois cités: Callatis ou Alexandrie (T 2), et Oxyrhynchos (T 1). Certains auteurs modernes ont contesté la possibilité d'une origine callatienne d'Héraclides, à cause de sa désignation comme Oxyrhynchite, et, de plus, à cause du nom de son père, Sarapiôn (tenu comme révélateur pour son origine égyptienne)[45]. Le problème peut être éclairé d'une manière assez simple: originaire de la cité pontique, Héraclide arrive à Alexandrie, où il s'affirme à la cour de Ptolémée VI Philométôr (cf. T 1), et s'établie à Oxyrhynchos[46] (d'où provient d'ailleurs un papyrus contenant un de ses ouvrages). E.G. Turner rappelle plusieurs auteurs et compilateurs ayant vécu où étant nés en Egypte provinciale, parmi lesquels Satyros et son abréviateur Héraclide (à Oxyrhynchos)[47]. On a des difficultés à mieux identifier d'autres Héraclides, liés à Alexandrie[48].

---

[41] Cf. Étienne de Byzance, s.v. Ὀδησσός (FHG IV, 382; FrGrHist 808 T 1).

[42] Schwartz, *op. cit.,* col. 2807.

[43] Pippidi, *I Greci*, p. 266 n. 111.

[44] Les fragments dans les FHG III, p. 167–171. Littérature sur Héraclide Lembos *(PP* VI 16922): H. Schrader, *Heraclidea. Ein Beitrag zur Beurtheilung der schriftstellerischen Thätigkeit des (älteren) Pontikers Herakleides und des Herakleides Lembos,* Philologus 54, 1885, p. 236–261; H. Diels, *Doxographi Graeci*, Leipzig, 1879, p. 148–150; Susemihl I, p. 501–505; H. Daebritz, s.v. *Herakleides (51)*, RE VIII_1, col. 488–491; H. Lucas, *Zu Herakleides Lembos,* Hermes 75, 1940, p. 234–237; H. Bloch, *Herakleides Lembos and his* Epitome *of Aristotle's* Politeiai, TAPhA 71, 1940, p. 27–39; Fraser, *op. cit* I, p. 514–515; II, p. 741–742; Gallo, *Eraclide Lembo, epitome del trattato* <Sui legislatori> *di Ermippo* (POxy *1367)*, dans *Frammenti biografici da papiri* I (*La biografia politica*), Rome, 1975, p. 13–55; Wehrli, *Grundriss* III, p. 584–585; Avram, ISM III, p. 117–118, 197–198; J.-P. Schneider, s.v. *Héraclide Lembos, DPhA* III, p. 569–571. Héraclide Lembos devait être présent dans le quatrième tome de Jacoby (cf. FrGrHist II A p. 204), et il fera l'objet des *FrGrHistCont* IV A 5 (nº 1038).

[45] Lucas, *op. cit.,* p. 234–235, comme Diels, *op. cit.,* p. 148 n. 2.

[46] Gudeman, *op. cit*., col. 228 et n.; Fraser, *op. cit.* I, p. 514–515 ; II, p. 741–742 n. 172.

[47] Turner, JEA 38, 1952, p. 79 et 92; Idem, *Scribes and Scholars of Oxhyrhynchus*, dans *Akten des VIII. Internationalen Kongresse für Papyrologie*, Vienne, 1955, p. 142–143; Idem, *The Greek Papyri*, p. 88; J. Krüger, *Oxyrynchos in der Kaiserzeit. Studien zur Topographie und Literaturrezeption,* Diss. Francfort-Berne-New York-Paris, 1990, p. 198–199; Ruscu, ActaMN 36, 1999, p. 48.

[48] Celui cité par Plutarque *(Vita Alex*. 26) comme autorité acceptée par les Alexandrins pour la vision d'Homère par Alexandre avant la fondation d'Alexandrie (εἰ δ', ὅπερ Ἀλεξανδρεῖς λέγουσιν Ἡρακλείδῃ πιστεύοντες, ἀληθές ἐστιν), ou Ἡρακλείδης Ἀλεξανδρεύς, γεγράφὼς τὰ Περσικὰ ἰδιώματα (Diogène Laërce 5. 94, dans la liste des Héraclides).

Le nom Héraclide est aussi richement illustré à Callatis[49]. Un autre Héraclide originaire de Callatis est attesté à Delphes, au IIe s. av. J.-Chr.[50].

Son père s'appelait Sarapiôn, comme indiquent de nombreuses sources (T 1; T 5 a–d); le nom d'Héraclide est usuellement accompagné soit de son patronyme, soit de son surnom «Lembos» (T 1, T 2, T 3, T 4 ab). H. Lucas présume qu'il l'a reçu à cause de son habitude d'abréger les ouvrages d'autres auteurs, car le terme semble suggérer une accumulation *(lembos* représente aussi le nom d'un petit navire, utilisé par les pirates[51]); mais dans l'antiquité, Läerce (selon Démétrios de Magnésie) croyait que le nom venait d'un de ses discours (cf. T 2). Il est intéressant de noter qu'un contemporain d'Héraclide, Théodotos, était surnommé ὁ Ἡμιόλιος («bateau rapide de pirate»)[52].

Epoque, vie, disciples

L'historien s'est affirmé en Égypte sous Ptolémée VI Philométôr (181–145 av. J.-Chr.) (T 1). Il est possible que le «philosophe» ait négocié les termes de l'armistice conclu en 170/169 a. Chr. entre le roi lagide et Antiochos IV Epiphane (T 1), à Memphis[53]; mais c'est peut-être le roi Ptolémée qui est visé par l'expression de la *Souda*[54].

Le géographe et le grammairien Agatharchide de Cnide (cca. 200–120 av. J.-Chr.), un autre écrivain alexandrin, a été initialement son secrétaire et lecteur[55]

[49] Sous la forme dorienne d'Ἡρακλείδας: ISM III, 8, 126, 131, 132, 170.

[50] Avram, ISM III, p. 185 *(Prosopographie externe*, nº 5); Ruscu, EphemNap 6, 1996, p. 20.

[51] La signification du surnom Λέμβος n'est pas claire, λέμβος étant le nom d'un petit bateau, canot ou chalupe. Voir Lucas, *op. cit.,* p. 235–236; Fraser, *op. cit.* II, p. 743 n. 179; Schneider, *op. cit.,* p. 570. Ce terme apparaît dans une comédie d'Anaxandride pour indiquer un «parasite» (*LSJ*, s.v. λέμβος). D. Marcotte le nomme Héraclide le «Chaland» (Historia 50, 2001, p. 392).

[52] Müller, FHG III, p. 167 (Polybe 5.42, 5.59, 5.79, 5.87, etc.). Ce Théodotos a été envoyé par Antiochos III à Ptolémée VI Philométôr pour établir les conditions de la paix.

[53] E. Olshausen, *Prosopographie der hellenistischen Königsgesandten* I (Studia Hellenistica 19), Louvain, 1974, p. 72–73 (nº 50); Schneider, *op. cit*., p. 568.

[54] Voir les réserves d'O. Mørkhølm, *Antiochus IV of Syria* (Classica et Mediaevalia, Diss. 8), Copenhague, 1966, p. 80 et n. 60.

[55] Commentaire de la notice biographique sur Agatharchide (*PP* VI 16892): Jacoby, *FrGrHist*, II C Komm, p. 151; Fraser, *op. cit.* I, p. 744 n. 183; H. Verdin, *Agatharchide et la tradition du discours politique dans l'historiographie grecque,* dans éds. E. Van't Dack, P. van Gessel, W. van Gucht, *Egypt and the Hellenistic World* (Studia Hellenistica 27), Louvain, 1983, p. 409–410; J. Schamp, *Photios historien des lettres. La* Bibliothèque *et ses notices biographiques*, Paris, 1987, p. 370–375; Wehrli, *Grundriss* III, p. 585; et D. Marcotte, *Structure et caractère de l'œuvre historique d'Agatharchide,* Historia 50, 2001, p. 391–393. Il avait été d'ailleurs θρεπτός de Cinéas (*PP* VI 14610) (autre officiel de l'entourage de Ptolémée VI: conseiller pendant le conflit avec le roi séleucide, selon Polybe 28.29.1). Pour Marcotte, θρεπτός signifie un protégé, non un esclave (p. 392). Fraser *(op. cit.* II, p. 744 n. 183) trouve que le sens d'*esclave* a été imposé par les biographes romains (le cas d'Istros, présenté comme esclave et disciple de Callimaque). Agatharchide est connu comme auteur d'une histoire et géographie de l'Europe et de l'Asie, et d'un ouvrage important sur la Mer Rouge; mais il s'est spécialisé aussi dans les abrégés, comme son maître.

(cf. T 3), plus tard affirmé lui aussi comme abréviateur et compilateur; il faut présumer encore d'autres rapports avec les savants de son époque (par exemple, Lembos est le contemporain de l'Alexandrin Sotiôn, dont il résuma les *Successions).*

Œuvres

Historiae
Lembeuticus
Satyri Vitarum epitome
Sotionis Diadocharum epitome
Hermippi De legumlatoribus, De septem sapientibus et De Pythagora epitome
Aristotelis Excerpta Politiarum

Héraclide a été très prolifique, mais peu original; son activité littéraire est essentiellement une œuvre de compilation et de vulgarisation. On connaît au moins six œuvres d'Héraclide, des épitomés pour la plupart, d'où, semble-t-il, son surnom de «Lembos»[56].

Il est l'auteur d'*Histoires* (au moins 37 livres; il en reste cinq fragments), citées souvent par Athénée[57]; il s'agit de questions mythologiques et historiques, traitées d'une manière donnant l'impression que l'auteur veut plutôt satisfaire le goût populaire qu'écrire une histoire crédible[58]. Un de ses discours s'appelait «lembeutique», ce qui est lié à son surnom selon Démétrios de Magnésie/Diogène Läerce (T 2)[59].

Cependant, la principale spécialisation d'Héraclide est l'activité de résumer les écrits de divers auteurs (en particulier d'œuvres biographiques et philosophiques):

– Les *Vies* de Satyros[60], lui-même un Callatien (voir ci-dessus);

– Les importantes Διαδοχαὶ τῶν φιλοσόφων du péripatéticien Sotiôn d'Alexandrie[61], en 13 livres, écrites environ 200 av. J.-Chr. (les successions des

[56] Fraser, *op. cit.* II, p. 742, n. 172 rejette l'essai de W. Crönert *(Kolotes und Menedemos*, Leipzig, 1906, p. 125 sqq.) de séparer l'historien Héraclide Lembos d'Oxyrhynchos de l'abréviateur Héraclide Lembos, fils de Sarapiôn.

[57] Athénée III 98 D-F, VIII 333 A, XIII 566 A, XIII 578 A. Le fragment le plus intéressant concerne Alexarque (frère plus jeune du roi Cassandre de Macédoine), fondateur de la cité *Ouranopolis* en Chalcidique, inventeur d'un langage incompréhensible, qui se considérait l'incarnation d'Hélios (F 5 M.) – un exemple d'utopie réalisée (voir D. Hennig,, *Utopia politica,* dans éd. S. Settis, *I Greci* II.3, Turin, 1998, p. 521).

[58] Fraser*, op. cit.* I, p. 515 (pour les abrégés aussi): "is barely worthy of the name of literature; it consist largely of trivial detail and insignificant and disjointed events extracted from the longer work; it is conceived and composed in the manner of paradoxography, and while it inevitably contains much information not otherwise surviving, it leaves no impression of a real interest in historical events ".

[59] Daebritz, *op. cit.,* coll. 489–490, émet l'hypothèse qu'Héraclide Lembos y touchait à des questions homériques.

[60] Diogène Laërce 8.40, 8.44, 8.53, 8.58, 9.26.

[61] Diogène Laërce 8.7, 10.1, 5.79, 1.25, 1.98, 2.43, 2.113, 2.120, 2.135, 2.138, 2.143, 2.144, 3.26. Voir A. M. Frenkian, *Analecta Laertiana*, StCl 3, 1961, p. 398 et 401; J. Mejer, *Diogenes Laertius and his Hellenistic Background* (Hermes Einzelschriften – Heft 40), Wiesbaden, 1978, p. 40–42 et 62–64; F. Aronadio, *Due fonti laerziane: Sozione e Demetrio di Magnesia*, Elenchos 11, 1990, p. 203–235 (pour Sotiôn). Sur Sotiôn (*PP* VI 16957): J. Stenzel, s.v. *Sotion (1)*, *RE* III A_1, col. 1235–1237; Wehrli, *Grundriss* III, p. 584; les fragments chez Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, Suppl. 2, Bâle-Stuttgart, 1978.

écoles philosophiques); les *Successions* furent abrégées par Lembos en six livres (cf. T 2)[62];

– Hermippe de Smyrne[63] (deuxième moitié du IIIe siècle a. Chr.), disciple de Callimaque, nommé aussi le «péripatéticien» (au sens d'écrivain et biographe[64]), auteur de *Vies* d'hommes illustres, surtout de philosophes. De cet ouvrage on sait, grâce à la découverte d'un papyrus oxyrhynchite, où Héraclide avait vécu (T 1), que Lembos avait résumé dans un seul traité trois sections: *Sur les législateurs, Sur les sept sages,* et *Sur Pythagore*[65]. Prenant en considération le fragment de son épitomé d'Hermippe, Lembos a été un abréviateur peu soigné[66].

– parmi ses abrégés il faut inclure les célèbres constitutions d'Aristote, desquelles il nous reste 76 fragments. Initialement, on croyait que les extraits des 43 constitutions (recueillies par Aristote) étaient l'œuvre d'Héraclide du Pont[67], mais des études plus récentes (à partir d'H. Bloch) inclinent vers Lembos[68]; les manuscrits où ces fragments sont conservés mentionnent seulement ἐκ τῶν Ἡρακλείδου Περὶ Πολιτειῶν (et il s'agit, en outre, d'extraits)[69]. Ces extraits sont particulièrement importants, parce qu'ils nous ont légué le contenu du début de la *Constitution d'Athènes*[70].

---

[62] Voir et Ferrary, *op. cit,* p. 257.

[63] J.S. Heibges, s.v. *Hermippos (6),* RE VIII_2, col. 845–852; Wehrli, *Grundriss* III, p. 583–584; Schneider, s.v. *Hermippe de Smyrne, DPhA* III, p. 655–658. Les fragments d'Hermippe (*PP* VI 16918): *FHG* III, p. 35–54; Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, Suppl. 1, Bâle, 1974, F 5, 18, 82 (et commentaire, p. 91–92); G. Schepens, *FrGrHistCont* IV A 3 *(Hermippos of Smyrna),* Leyde–Boston–Cologne, 1999 (nº 1026).

[64] Hermippe, Sotiôn, Satyros sont «péripatéticiens» dans le genre de la biographie littéraire et historique, cf. N.J. Richardson, *Aristotle and Hellenistic Scholarship*, dans *Entretiens Hardt* XL *(La philologie classique à l'époque hellénistique et impériale),* Genève, 1994, p. 16; G. Arrighetti, *Riflessione sulla letteratura e biografia presso i Greci,* dans le même recueil, p. 237–238.

[65] P. Oxy. 1367 F 2 ($Pack^2$ 460): Ἡρακλείδου τοῦ Σαραπίωνος ἐπιτομὴ τῶν Ἑρμίππου περὶ νομοθετῶν καὶ ἑπτὰ σοφῶν καὶ Πυθαγόρου (éds. B.P. Grenfell-A.S. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri,* XI, Londres, 1915, p. 116–117); Gallo, *Eraclide Lembo, epitome del trattato* <Sui legislatori> *di Ermippo (*POxy *1367)*, dans *Frammenti biografici da papiri* I *(La biografia politica),* Rome, 1975, p. 13–55; Idem, *Heraclidae Lembi* Hermippi Epitome de legislatoribus, de septem sapientibus, de Pythagora**,** dans *Corpus dei papiri filosofici greci e latini(*CPF*). Testi e lessico nei papiri di cultura greca e latina* I 1**, Florence, 1992, p. 249–257; G. Arrigheti, *Poeti, eruditi e biografi,* Pise, 1987, p.190–191. Le papyrus contient des fragments des premiers deux livres.

[66] M. R. Dilts, *Heraclidis Lembi* Excerpta politiarum, Durham (North Carolina), 1971, p. 8.

[67] Discussion chez Bloch, *op. cit*., pp. 31–32. Le premier éditeur, N. Cragius *(De republica Lacedaemoniorum libri IIII. De politiis libellus cum interpretatione Latina,* 1593), pensait à Héraclide du Pont, ainsi que F.W. Schneidewin, *Heraclidis Politicarum quae extant,* Göttingen, 1847, Müller, FHG II, p. 197–223 (les constitutions: p. 208–223), et d'autres encore; contre, H.B. Gottschalk, *Heraclides of Pontus,* Oxford, 1980, p. 157. Les extraits aussi chez V. Rose, *Aristotelis qui ferebatur librorum fragmenta,* Leipzig, 1866 [Stuttgart, 1967], comme le F 611 (p. 370–386).

[68] Voir Bloch, *op. cit*., p. 27–39.

[69] Édition par Dilts, *op. cit.* (texte, p. 14–40). Il s'agit de 40 *excerpta* de *Politiai* d'Aristote et quatre de Νόμιμα βαρβαρικά, appartenant au même Aristote (p. 7).

[70] Schneider, *op. cit.,* p. 571.

Müller considérait que Lembos était aussi l'auteur d'une vie d'Archimède (F 17 M.[71]). Mais il s'agit probablement d'un autre Héraclide, contemporain d'Archimède[72].

Héraclide Lembos a respecté la distribution des personnages dans chaque livre et la même division de l'œuvre originaire. L'activité d'abréviateur de Lembos a été prédominante et sans doute la plus citée dans les sources[73]. Il y a deux types d'épitomés de Lembos, différentes quant à la structure, à l'extension et à la destination: l'une plus élaborée, avec une certaine indépendance par rapports aux modèles abrégés (Satyros, Sotiôn) à l'usage des lecteurs plus exigeants, et l'autre réduite à l'essentiel, par exemple l'épitomé d'Hermippe. Tous les deux sont destinés à l'école[74]. Il reste possible qu'Héraclide ait résumé d'autres ouvrages encore, du même genre.

Vu sa curiosité pour les œuvres philosophiques, on peut expliquer sa présentation comme philosophe dans la *Souda* (T 1; également: ἔγραψε φιλόσοφα) (et il est beaucoup utilisé par Diogène Läerce); l'inconnu Ioseppos, dans son abrégé théologique, l'indique comme pythagoricien[75] (T 6) – selon toute vraisemblance parce qu'il avait transmis dans son ouvrage des noms d'œuvres pythagoriques. Denys d'Halicarnasse (T 7) le situe dans la même catégorie d'historiens hellénistiques dont il critique le style (asianique), à côté de Démétrios le Callatien (Dém. T 2)[76]; on sait aussi que le rhéteur callatien Thalès était asianique (voir ci-dessous, Thal. T 1). L'importance de Lembos ne tient pas dans

[71] Eutokios, *In Archimedem de circul. dimens.*, éd. Ch. Mugler, t. IV, p. 142.

[72] *PP* VI 16542; Susemihl I, p. 724–725 et n. 97; E.J. Dijksterhuis, *Archimedes,* Copenhague, 1956, p. 9 n. 1; Schneider, s.v. *Héraclide Lembos,* DPh III, p. 571. Registré comme FrGrHistCont 1108 par J. Radicke.

[73] Gallo, *op. cit.,* p. 256–257.

[74] Arrigheti, *Fra erudizione e biografia*, SCO 26, 1977, p. 50: „Eraclide Lembo con l'epitome di Ermippo e con quelle di altri scrittori più o meno noti e richiesti seppe soddisfare esigenze culturali e scolastiche non solo della sua epoca, ma anche di quelle successive".

[75] Il s'agit d'un manuscrit de Cambridge (IXe ou Xe s.), où une compilation théologique est attribuée à un certain Ioseppos. Le nom de «Pythagoricien" est expliqué par H. Usener (RhM 28, 1870, p. 430–432) par le fait que Lembos, confondu avec le «Pythagoricien» Héraclide du Pont, avait donné un catalogue d'ouvrages fausses de Pythagore (cf. et W. Burkert, Philologus 105, 1961, p. 234 n. 1); Diels *(Doxographi Graeci,* p. 150–151) montre que plus tard les appellations de pythagoricien et péripatéticien se remplacent souvent, et ainsi on peut s'expliquer cette référence;. Selon Ioseppos, Héraclide le «Pythagoricien» aurait indiqué 20 écoles philosophiques (conformément aux αἱρέσεις établies par Sotiôn) (τίνες αἱρέσεις παρ' Ἕλλησι γεγόνασι): les Physiciens, les Théologiens, les Sept Sages, Socrate, les Cyrénaïques, les Cyniques, l'école d'Elée, l'école d'Erétrie, les Mégariques, Empédocle, Héraclite, les Eléates, Démocrite, Protagoras, Pyrrhon, les Académiciens, les Péripatéticiens, les Stoïques, les Epicuriens. Sur ce «Pythagoricien», voir Daebritz, s.v. *Herakleides (47), RE* VIII_1, col. 487 (identique à Lembos); W. von Kienle, *Die Berichte über die Sukzessione der Philosophen in der hellenistischen und spätantiken Literatur,* Berlin, 1961, p. 93–95; Wehrli, *Die Schule des Aristoteles,* Suppl. 2, Bâle-Stuttgart, 1978, p. 16–17 (contre l'identification). Il s'agit, le plus probable, de son abrégé des *Successions* de Sotiôn.

[76] Pour les raisons de la disparition de l'histoire (et, plus généralement, de la littérature) hellénistique, voir C. Préaux, *Sur le naufrage de la littérature historique de l'âge hellénistique*, dans *Miscellanea in honorem Josephi Vergote,* Louvain (*Orientalia Lovanensia Periodica*, 6/7, 1975/1976), p. 455–462.

les quelques fragments et témoignages disparates (où il apparaît d'ailleurs comme amateur d'anecdotes et de récits merveilleux), mais dans la place qu'il occupe en tant qu'intermédiaire dans la tradition de l'histoire de la philosophie[77].

Postérité

Selon Bloch, Lembos (comme Agatharchide ou, plus tard, Nicolas de Damas), «combination of statesman, historian, and amateur-scholar of dubious value)» est une figure typique de la vie de cour hellénistique[78]. Le rhéteur athénien Héron[79], qui a vécu probablement au Ier s. apr. J.-Chr., a résumé les *Histoires* d'Héraclide (T 8), que tous les exégètes l'identifient à Lembos; elles étaient en tout cas trop volumineuses (ca. 40 de livres), et elles ont souffert finalement le même traitement qu'était la spécialité de cet auteur.

IV. THALÈS

Origine

Le titre complet de l'ouvrage de Démétrios de Magnésie (grammairien et compilateur du début du Ier s. av. J.-Chr.) est donné par Diogène Läerce (Περὶ ὁμωνύμων ποιητῶν τε καὶ συγγραφέων)[80], qui le cite plusieurs fois, d'ailleurs; c'est pourquoi il nous est permis de supposer que, pour l'autre Callatien mentionné par Laërce, Héraclide Lembos, la source d'inspiration a été le même ouvrage qui enregistrait des écrivains homonymes (ce qui est assuré pour Démétrios de Callatis, cf. Dém. T 1). Le rhéteur Thalès est indiqué comme Callatien.

Œuvre

[Orationes]

Sur ce rhéteur[81] on ignore toute autre donnée; il doit appartenir à l'époque hellénistique et, selon la caractérisation de Démétrios de Magnésie, on peut conclure qu'il n'était pas très apprécié; Susemihl le tient pour asianique[82].

---

[77] Schneider, *op. cit.,* p. 571.

[78] Bloch, *op. cit.,* p. 38–39.

[79] FHG IV, p. 428 (et dans les FHG II, p. 203, Müller pensait à Lembos, et non à Héraclides de Pont); W. Kroll, s.v. *Heron (4)*, RE VIII_1, col 992.

[80] Diogène Laërce 1.112; FHG IV, p. 382; Schwartz, s.v. *Demetrios (80)*, RE IV_2, col. 2814–2817; J. Mejer, *Demetrius of Magnesia: On Poets and Authors of the Same Name,* Hermes 109, 1981, p. 447–472; Idem, s.v. *Démétrios de Magnésie,* DPhA II, p. 626–628; F. Aronadio, *op. cit*., p. 203–255.

[81] E. Diehl, s.v. *Thales (2),* RE V A_1, col. 1212; il cite en outre Quintilien pour κακόζηλος *(Inst.* 8.3.56: *mala adfectatio per omne dicendi genus);* chez Ps.-Hermogène, *De inv.* 4.12, il s'agit de «style fautif»; Pippidi, *Les villes grecques de Scythie Mineure ...*, p. 124 n. 47 (il cite l'article de la *RE,* y compris Quintilien comme un fragment de Thalès …); Avram, ISM III, p. 118, 198.

[82] Susemihl II, 1891, p. 498 (ζῆλος = χαρακτήρ, „Stil"). Sur le κακόζηλος de Thalès, voir G.M.A. Grube, *A Greek Critic. Demetrius On Style,* Toronto, 1961, p. 141; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik,* Munich, 1973^2, § 1073, p. 515–516.

INCERTAIN

[V.] ISTROS DE CALLATIS

Origine

Conformément au T 1, Istros était originaire de Callatis[83]; mais l'information n'est pas sûre[84]. Généralement, il est considéré comme un auteur tardif[85].

Œuvre

De tragoedia

Le Callatien Istros aurait écrit un ouvrage sur la tragédie (T 1), favorablement apprécié. Mais il reste le problème d'une possible confusion avec le célèbre historien Istros (T 2), originaire probablement de Cyrène, et disciple de Callimaque (ὁ Καλλιμάχειος), qui a écrit à son tour sur les tragédies: οἱ ἐπιγραφόμενοι Μελοποιοί[86], et Περὶ Σοφοκλέους[87]. Müller[88] et Jacoby supposent que l'œuvre sur la tragédie appartient au Callatien; conformément aux certaines lectures critiques, il serait possible que dans l'article de la *Souda* se soient mêlées les mentions sur les deux Istros. La question reste ouverte.

FAUX OU ÉTRANGERS

I. SILÉNOS

Silénos[89] (actif à la fin du IIIe s. av. J.-Chr.) a écrit des *Histoires sur Hannibal* ([Περὶ Ἀννίβαν] ἱστορίαι) (F 1–2, 6–9) et des Σικελικά (F 3, 5). Il était originaire de la cité de Kalaktè, située sur la côte de nord de la Sicile (d'ailleurs, il avait écrit des histoires siciliotes). Il s'agit évidemment d'une confusion, parce qu'il n'a aucun rapport avec la ville pontique de Callatis[90].

---

[83] Müller, FHG I, p. LXXXV; Susemihl I, p. 512; W. Schmid-O. Stählin, *Geschichte* ...I.2, p. 33; Jacoby, s.v. *Istros (8),* RE IX_2, col. 2270; Avram, ISM III, pp. 118, 192. En ce qui concerne l'article Μενάνδρου † Ἴστρου (voir T 1), il est, probablement, corrompu. Il faudrait peut-être analyser les noms comme alternatifs (cf. Radicke, FrGrHistCont IV A 7, Leyde–New York–Cologne, 1999, p. 71–72)

[84] L'information d'Etienne de Byzance pourrait avoir comme source Philon de Byblos (Ier–IIe s. apr. J.-Chr.; FrGrHistCont 1060) auteur Περὶ πόλεων καὶ οὓς ἑκάστη αὐτῶν ἐνδόξους ἤνεγκε (cf. Radicke, *op. cit.,* p. 51 n. 8). Cette œuvre sera résumé au IVe s. par Aelius Serenus (FrGrHistCont 1082 T 1).

[85] Bagordo, *AntTrDr,* p. 72 (dans la catégorie *Die 'nachalexandrinischen' Traktate)*.

[86] *Suda* s.v. Φρῦνις.

[87] *PP* V 14384 = VI 16698; F. Jacoby, s.v. *Istros (9)*, RE IX_2, col. 2270–2282 (col. 2271 – ouvrage identique avec celui d'Istros de Callatis); voir aussi *AntTrDr* 60 F 1–6.

[88] Müller, *op. cit.;* F 51 serait en effet d'Istros de Callatis. Contre, Susemihl, *op. cit*. (peut-être il n'était pas identique au disciple de Callimaque, auteur de Περὶ μελοποιῶν); *ibidem*, p. 513 n. 117 (dans la *Vita Sophoclis* – F 51 M.).

[89] FHG III, p. 100–101, *FrGrHist* 175. Sur Silénos: Susemihl, I, p. 637–638 (p. 637 n. 609, la lecture correcte); Jacoby, s.v. *Silenos (1),* RE III A_1, coll. 53–56.

[90] Exclu de la liste des écrivains callatiens par: Pippidi, *I Greci,* p. 267 n. 117; Idem, *Les villes grecques de Scythie Mineure ...,* p. 124 n. 47; Avram, ISM III, p. 118.

II. KÉKILIOS

Kékilios[91] est un rhéteur important (à côté de Denys d'Halicarnasse, il était le plus important de l'époque augustine)[92], originaire de la même cité siciliote Kalaktè (et il semble qu'il était Juif). L'article de la *Souda* l'appelle siciliote, même si dans certains manuscrits on trouve l'ethnique «Callatien», et indique l'origine de Kallaktis (= Kalè Aktè[93]). D'autres sources se réfèrent à la même ville: nommé par Athénée ὁ ῥήτωρ ὁ ἀπὸ Καλῆς 'Ακτῆς[94]; et par Phoibammôn, Καικίλιος ὁ Καλακτίτης[95].

CONCLUSIONS

Le corpus des *testimonia* discuté peut constituer une prosopographie littéraire de la colonie héracléote. La cité pontique de Callatis a ét la patrie d'au moins cinq écrivains hellénistiques (et elle éclipse ainsi les autres cités pontiques voisines).

Les écrivains les plus importants furent Satyros (l'un des fondateurs du genre biographique), Héraclide Lembos (compilateur prolifique) et Démétrios (auteur d'une géographie universelle). Sur les deux premiers on sait qu'ils ont reçu leur éducation et qu'ils ont été actifs dans de grands centres culturels, comme l'Alexandrie ptolémaïque. On peut supposer que Démétrios, vu la nature de ses préoccupations, a eu une trajectoire similaire; même Thalès, et l'incertain Istros, doivent entretenir les mêmes contacts. Si dans le cas de Démétrios l'origine callatienne est assurée, pour Satyros et Lembos elle semble s'être perdue dans la mémoire de la postérité, étant remplacée par la nouvelle patrie qui les a rendu célèbres (dans le cas de Lembos, il s'agit d'Alexandrie et d'Oxyrhynchos).

Les domaines d'activité où ils se sont affirmés recouvrent la majorité des genres spécifiques à l'époque hellénistique: l'histoire (y compris les biographies et les doxographies touchant à la philosophie), la géographie, la rhétorique, la théorie littéraire. On reste surpris devant la prééminence littéraire de Callatis par rapport aux cités voisines. L'époque d'épanouissement de la ville de Callatis coïncide d'ailleurs avec le *floruit* des écrivains discutés (IIIe-IIe s. av. J.-Chr.)[96].

---

[91] FHG III, p. 330–333; *FrGrHist* 183. Sur Kékilios: J. Brzoska, s.v. *Caecilius (2),* RE III$_{1}$, col. 1174–1188.Les fragments chez E. Ofenbach, *Caecilius Calactinus. Fragmenta,* Leipzig, 1907 (= Stuttgart, 1967). Sur Kékilios: Brzoska, s.v. *Caecilius (2),* RE III$_{1}$, col. 1174–1188.

[92] Pour leur atticisme, voir Montanari, *La letteratura greca in età imperiale,* dans éd. A. Schiavone, *Storia di Roma* II.3, Turin, 1992, p. 604–605.

[93] Καλή 'Ακτή et Καλακτή (cf. *litus piscosa Calacte* – Silius Italicus 14.251; *Calactae* chez Cicéron, *Verr.* 3.10); l'ethnique est Καλακτῖνοι.

[94] Athénée VI 272 F, XI 466 A.

[95] Phoibammôn, *Fig*., p. 44 Spengel (cod. Καλανδίτης).

[96] Voir la discussion chez Avram, ISM III, p. 22–38. Bien que Memnon (FrGrHist 434 F 13) avait affirmé qu'après la défaite infligée par Byzance (255 av. J.-Chr.) Callatis aurait connu le déclin, des sources épigraphiques attestent encore son importance. Ainsi, on peut confirmer cette situation par le nombre et le rôle des hommes de lettres originaires de Callatis, affirmés justement après le déclin supposé.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA SATULUI DOBROGEAN DIN EPOCA ROMANĂ

ALEXANDRU SUCEVEANU

Analiza organizării administrative, a structurilor sociale, a regimului politic, a altor activităţi economice şi a vieţii spirituale din unităţile administrative cunoscute sub numelele de ***vici*** – analiză întemeiată pe sursele literare şi epigrafice – îi permite pentru prima oară autorului o ierarhizare a celor din **Dobrogea**, de la cei pre-municipali la obştiile teritoriale. Descoperirea unei inscripţii atestând un sat grecesc în teritoriul tomitan, constatarea că veteranii sunt menţionaţi colectiv doar în satele din teritoriile oraşelor **Histria** şi **(L)ibida** şi, în fine, critica unor opinii privind justificarea numărului mare de *vici* din Dobrogea constituie tot atâtea noutăţi faţă de concluziile la care ajunsese autorul în monografia *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale din Dobrogea romană,* Bucureşti, 1998.

„Cetăţile ne-au povestit istoria lor, satul (în schimb) a rămas tăcut şi rezervat", afirma în 1926 marele savant Mihail Ivanovici Rostovtzev, în a sa monumentală *Social and Economic History of the Roman Empire*[1], şi din păcate, la trei sferturi de veac de atunci, nu putem decât confirma această opinie. De aici însă şi până la acceptarea unei alte opinii, formulată acum un sfert de veac de către Moses I. Finley – potrivit căreia nici unul din înaintaşii săi n-a reuşit să răspundă unor chestiuni esenţiale precum „cât pământ va fi posedat fiecare dintre romani ? Cât (pământ vor fi posedat) împăraţii şi membrii familiei imperiale ? Cum şi-au fixat, în proprietăţile lor, regimul mâinii de lucru ?"[2] – este o distanţă destul de mare pe care nu ne-o putem explica decât prin aroganţa tipică ignoranţei.

În realitate, trebuie să constatăm că pe lângă o ponderoasă documentaţie epigrafică – este drept, destul de punctuală şi uneori inexpresivă, dar, desigur, incomparabilă cu cea referitoare la oraşe şi la realităţile urbane în general – există şi o importantă literatură juridică, în speţă gromatică, toate acestea constituind baza unei uriaşe bibliografii moderne, cea care pare a-i fi scăpat integral sau doar parţial autorului englez[3]. În ceea ce mă priveşte, consider că numeroasele mele abordări

---

[1] M. I. Rostovtzev, *The Social and Economic History of the Roman Empire,* Oxford, 1971[2], p. 192.

[2] M. I. Finley, în *La proprietà a Roma. Guida storica e critica*, Roma – Bari, 1980 (traducerea italiană a volumului apărut în 1976, la Cambridge, sub titlul *Studies in Roman Property),* p. VII–VIII.

[3] În afara lucrărilor generale de istorie economică romană, cum ar fi cele ale lui M.I. Rostovtzev, *op. cit.;* T. Frank şi colaboratori (printre care A.C. Johnson, R.G. Collingwood, J.J. van Nostrand, V.M. Scaramuzza, A. Grenier, R.M. Haywood, F.M. Heichelheim – autor, de altfel, al unei alte celebre sinteze: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* …, Leiden, 1938); J.A.O. Larsen, T.R.S. Broughton, *An Economic Survey of Ancient Rome,* I–V, Baltimore, 1933–1940; H. Temporini şi W. Haase (editori), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt,* Berlin–New York, 1973 şi urm. (cu contribuţii semnate de K.D. White, R. Chevalier, A.L.F. Rivet, G.Ch. Picard, Edith M. Winghtman, R. Agache); Fr. De Martino, *Storia economica di Roma antica*, Florenţa, 1980, vezi, în chip special pentru subiectul în discuţie, M. Weber, *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats – und Privatrecht,* Stuttgart, 1979[2]; F. Blume, K. Lachmann, A. Rudorff, *Die Schriften der*

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 157–172

ale problemelor satului din Dobrogea romană[4] îmi dau dreptul să mă consider unul din membrii echipei – constituită *ad-hoc* din Maria Bărbulescu[5] şi Victor Henrich Baumann[6] – care şi-au propus ca temă de cercetare elucidarea acestor probleme. Neuitând nici un moment că temeiul contribuţiilor noastre nu ar fi putut exista fără aportul înaintaşilor – de la Gr. Tocilescu[7] şi V. Pârvan[8] la R. Vulpe[9], I. Stoian[10], I.I. Russu[11], Em. Condurachi[12], D.M. Pippidi[13], R. Florescu[14], Em. Popescu[15] şi

römischen Feldmessern, Berlin, 1962[2]; W. E. Heitland, *Agricola. A Study of Agriculture and Rustic Life in the Graeco – Roman World from the Point of View of Labour*, Cambridge, 1921; F. Déléage, *Les cadastres antiques jusqu'à Dioclétien,* Cairo, 1934; A. Piganiol, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange,* Paris, 1962 (Gallia, Suppl. XVI); Fr. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo,* Napoli, 1963; U. Laffi, *Adtributio e Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano,* Pisa, 1966; K.D. White, *Roman Farming,* Londra, 1970; R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales,* Paris, 1971; R. Duncan–Jones, *The Economy of the Roman Empire,* Cambridge, 1974; Monique Clavel – Lévêque, Ktema, 8, 1983, p. 185–251; K.P. Johne, J. Köhm, V. Weber, *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches,* Berlin, 1983; P.W. De Neeve, *Colonus. Private Farm – Tenancy in Roman Italy during the Republic and the Early Principate,* Amsterdam, 1984; D.P. Kehoe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa,* Göttingen, 1988; D. Flach, *Römische Agrargeschichte,* München, 1990; J. Kolendo, *Le colonat en Afrique sous le Haut–Empire,* Paris, 1991[2]; Cl. Moatti, *Archives et partages de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant – Ier siècle après J.-C.),* Roma, 1993; Ph. von Cranach, *Die Opuscula Agrimensorum Veterum und die Entstehung der kaiserzeitlichen Limitationstheorie,* Basel, 1996; G. Chouquer, Fr. Favory, *L'arpentage romain,* Paris, 2001; iar adevăraţii specialişti vor trebui să recunoască în bibliografia indicată doar o mică parte din cea dedicată de-a lungul timpului problemelor agriculturii romane.

[4] Vezi, în ultimă instanţă, Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană,* Bucureşti, 1998, cu menţionarea tuturor contributiilor anterioare; adaugă însă pe cea din *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain IIème–IVème siècles après J. – C. Actes du IIIe Colloque Roumaino – Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines. Vici et villae,* Tulcea, 1998 (editate de V. H. Baumann), p. 11–23.

[5] Maria Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p.Chr.),* Constanţa, 2001

[6] V.H.. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983; idem, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.),* Tulcea, 1995.

[7] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, 1900; idem, *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti,* I–II, Bucureşti, 1902–1908.

[8] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării,* Bucureşti, 1974[2], pe lângă, desigur, memoriile dedicate aşezărilor de la Ulmetum *(Ulmetum,* I–III, Bucureşti, 1912–1915) şi Histria *(Histria* IV, VII, Bucureşti, 1916, 1923).

[9] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* Bucureşti, 1938; idem, *Romanii la Dunărea de Jos,* în *Din istoria Dobrogei,* II, Bucureşti, 1968.

[10] I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis,* Bucureşti, 1962; idem, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* II, Bucureşti, 1987 (în continuare = ISM II).

[11] I.I. Russu, SCIV 6, 1955, 1–2, p. 75–86.

[12] Em. Condurachi, în *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata,* Graz, 1966, p. 95–104.

Emilia Doruţiu-Boilă[16] –, n-am putea să nu inserăm în această listă recenta sinteză a lui Al. Barnea privind onomastica satului dobrogean de epocă romană[17].

Revenirea pe care intenţionez s-o prezint în continuare – sper să fie totodată şi ultima – nu-şi poate propune decât un stadiu al cercetărilor – mai întâi teoretic şi apoi în cadru strict dobrogean, cu complicaţiile de rigoare – stadiu întemeiat în special pe analiza surselor scrise (literare şi epigrafice), cele arheologice, cu excepţia *villae*-lor, nepretându-se – cel puţin pentru moment, în Dobrogea – la o asemenea anchetă.

Lăsând deoparte regimul juridico-financiar al proprietăţilor cetăţenilor diferitelor oraşe (proprietăţi reprezentate în principiu de amintitele *villae rusticae)* – ceea ce ne-a obligat altădată la investigarea statutelor urbane propriu-zise, cu fireştile consecinţe asupra diferitelor tipuri de posesiuni din teritoriu – să precizăm aşadar de la bun început că nu ne vom ocupa în continuare decât de celulele rurale din teritoriile respective pe care le înglobăm astăzi – simplificator, cum vom vedea – în noţiunea de sat roman.

Trei texte antice încearcă să definească percepţia romanilor despre comunităţile rurale. Ele aparţin, rând pe rând lui: Isidorus *(Etymologiae,* XI, 2, 11–12: *Vici et castella et pagi hi sunt qui nulla dignitate civitatis ornantur sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus adtribuuntur; vicus autem dictus a vicinis tantum habitatoribus, vel quod vias habeat tantum sine muris. Est autem sine munitione murorum; licet et vici dicantur ipsae habitationes urbis. Dictus autem vicus eo quod sit vice civitatis, vel quod vias habeat tantum sine muris),* Placidus *(Sunt enim loca quae ab ingenuis habitantur et quia nec villae nec civitates possunt appellari, vici dicuntur)* şi Festus *(Sed ex vicis partim habent rempublicam et ius, partim nihil eorum et tamen ibi nundinae aguntur negoti gerendi causa et magistri vicis, idem magistri pagi, quotannis fiunt ... hi qui aut in oppidis, vicis aut hi qui in agris sunt, vicani appellantur)*[18]. Înainte de a corela aceste informaţii cu cele de natură epigrafică, să încercăm a puncta relevanţa lor pentru problema care ne reţine acum atenţia. Nu ne vom opri însă, în ordine, nici asupra noţiunii de *castellum* (în măsura în care ne vom apropia de ambianţa militară din punctul de vedere al aşezărilor civile care iau naştere pe lângă sediile de trupă; oricum este de reţinut irelevanţa juridică atât a celor denumite *castra,* cât şi a celor care nu erau considerate decât simple *castella),* nici asupra practicii de *adtributio* (specifică, cum vom vedea, doar anumitor comunităţi rurale), nici asupra noţiunii de *locus* (mult mai concretă decât ar lăsa-o să se înţeleagă textul lui

---

13 D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* I, Bucureşti, 1983 (în continuare = ISM I).

14 R. Florescu, SCIV 7, 1956, 3–4, p. 367–392; idem, SCIV 8, 1957, p. 149–162.

15 Em. Popescu, StCl 9, 1967, p. 184–190.

16 Emilia Doruţiu - Boilă, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* V, Bucureşti, 1980 (în continuare = ISM V).

17 Al. Barnea, în *La politique*…..(vezi nota 4), p. 213 – 228. Vezi şi Al. Avram, SCIVA 35, 1984, 2, p. 158–169, dar mai cu seamă culegerea de inscripţii callatiene reunite în *Inscriptiones Scythiae Minoris,* III, Bucureşti–Paris, 1999 (în continuare = ISM III).

18 Textele sunt comentate de J. Marquardt, *Organisation de l'Empire Romain,* I, Paris, 1889, p. 8–10 şi A.W. Van Buren, RE XVI, 1958, 2, col. 2090–2094 s.v. *vicus*.

Placidus), şi, în fine, nici asupra aceleia de *oppidum* (în fapt capitala districtelor denumite o vreme *civitates,* termenul de *civitas* ajungând să se identifice până la urmă cu cel de *oppidum;* problema, căreia i s-a consacrat o importantă bibliografie, ar merita o dezbatere specială). În schimb este de reţinut – în pofida unor repetiţii sau a unor eseuri etimologice de-a dreptul amuzante[19] – că *vici* şi *pagi* reprezintă o antiteză a oraşului, deosebirea esenţială faţă de acestea fiind absenţa dreptului de cetate *(ius civitatis)* şi a zidului de incintă, nu şi a străzilor. *Vicus* poate desemna uneori şi un cartier orăşenesc[20]. Locuitorii acestora sunt, de regulă, oameni liberi *(ingenui = peregrini)*. Unii *vici* au o autonomie efectivă *(respublica* şi *ius),* alţii nu, primarii acestora (ca şi ai *pagi*-lor) se numesc *magistri,* iar locuitorii lor *vicani*.

Documentaţia epigrafică – prin definiţie, cum spuneam, punctuală – ne oferă posibilitatea unor sensibile nuanţări, altfel spus clasificări ale diferitelor tipuri de *vici*. Vom începe însă ancheta noastră cu una din accepţiile termenului de *vicus* care pare oarecum colaterală faţă de cea originară, şi anume, cea de aşezare civilă din jurul unităţilor de trupe auxiliare. Constituind astfel un pandant pentru aşezările civile din jurul castrelor de legiune – denumite de regulă *canabae*[21] –, poate tocmai pentru a marca diferenţa de importanţă dintre ele, aceşti *vici* nu pot fi consideraţi ca tipici pentru accepţia originară a termenului, câtă vreme – o ştim de la Tacitus *(Historiae,* IV, 22) – erau structuraţi, urbanistic vorbind, de manieră municipală *(canabae* – le de la Durostorum sunt primele, după ştiinţa noastră, care primesc un cognomen tipic municipal: *canabae Aeliae*[22]). Ei pot accede mai târziu, de la Severi, prin oficializarea căsătoriilor militarilor, la rangul de *municipium* (până atunci doar vechea *civitas* autohtonă putea aspira la statutul municipal)[23], regimul solului este mult mai complicat decât în teritoriile oraşelor civile (pământurile propriuzise ale trupei – *prata* –, cele ale cetăţilor autohtone şi, în fine, cele ale respectivilor *vici (= canabae),* de unde şi nevoia constituirii unui *ordo territorii)*[24]

---

[19] Termenul de *vicus* deriva din acelaşi radical indo-european care a dat în greacă cuvântul οἶκος; vezi A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch,* Heidelberg, 1910, p. 833–834.

[20] *Inscriptiones Latinae selectae* (ed. Dessau, Berlin, 1892–1916, în continuare = ILS), indicii de la p. 645–646 (Roma); nr. 7051, 7052 (Namnetum); CIL XIII, 11827 (Mogontiacum).

[21] În general pentru problematica raporturilor dintre *civitates, castra, canabae,* vezi O. Bohn, Germania, 10, 1926, p. 25–36; Fr. Vittinghoff, în *Studien für europäischen Vor – und Frühgeschichte,* Neumünster, 1968, p. 132–142; idem, Chiron 1, 1971, p. 299–318, iar pentru distincţia dintre *canabae* şi *Auxiliarvici*, H. von Petrikovits, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Bucureşti–Paris, 1979, p. 229–242; adaugă S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain*, Oxford, 1984 (BAR 129) şi foarte recent, Doina Benea, *Istoria aşezărilor de tip vici militares din Dacia Romană,* Timişoara, 2003.

[22] ILS 2475.

[23] Vezi lucrările lui O. Bohn şi Fr. Vittinghoff, citate mai sus în nota 21.

[24] Pentru teritoriile militare, vezi A. Mócsy, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 20, 1972, 1–2, p. 133–168 şi H. von Petrikovits, *op. cit.* (nota 21).

şi, însfârşit, în teritoriile respective este de presupus perceperea unui impozit extraordinar, în natură, destinat armatei *(annona militaris)*[25].

Revenind la accepţia originară a termenului de *vicus,* trebuie precizat că o bună parte a acestora se va fi bucurat de un statut quasi- sau premunicipal. Ei aveau o organizare proprie cu *magistri* (de regulă doi) şi *quaestores* (uneori chiar doi), un panteon specific şi desigur – întemeiaţi pe certitudinea existenţei unor ogoare proprii *(fines terrae vici)* – un patrimoniu propriu. Locuitorii lor – de regulă, cum am văzut, *ingenui* = *peregrini,* chestiune asupra căreia vom reveni atunci când vom analiza structurile sociale vicane – aveau dreptul de a accede la magistraturile menţionate *(ius honorum),* de a le vota nu numai pe acestea, ci şi pe cele din cadrul electoral citadin *(ius suffragii)* şi de a practica activităţi comerciale *(ius commercii*). Dependenţa *vici*-lor faţa de cetatea–capitală (a teritoriului) nu se materializa decât prin achitarea impozitelor la casa citadină – fără îndoială prin intermediul amintiţilor *quaestores* – ca şi prin supunerea locuitorilor lor autorităţii tribunalului orăşenesc. Într-atât de apropiată va fi fost condiţia juridică a acestor *vici* de cea a aşa-numitelor *civitates,* încât există situaţii când nu se poate decide – în lipsa unui document epigrafic explicit – ce statut va fi avut respectiva aşezare autohtonă (cazul de la Troesmis, unde, dacă n-ar exista menţiunea expresă a lui Ptolemeu potrivit căruia este vorba de o πόλιß = *oppidum* = *civitas,* cum s-a văzut, s-ar putea vorbi chiar de un *vicus* care să facă pandant cu *canabae*-le legiunii a V-a Macedonica[26]). O evoluţie asemănătoare acestor *civitates* o va fi avut şi termenul de *pagus,* desemnând iniţial un canton rural dar evoluând cu vremea spre statutul urban, aşa cum se petrec de pildă lucrurile în Africa, iar mai aproape de noi în Dacia, la Micia[27].

Reţinând aşadar că există *vici* sau *pagi* care prin statutul lor pot fi comparaţi cu *civitates* – altfel spus cu o structură quasi – sau premunicipală, trebuie menţionat că o altă serie de *vici* (sau *pagi)* sunt de încadrat în categoria satelor, să le numim, normale, dar din păcate, ne lipsesc criteriile pentru a le departaja de primele. S-ar putea desigur invoca numărul magistraţilor *(magistri* şi *quaestores)* sau existenţa sau nu a comunităţilor de *veterani et cives Romani consistentes,* – asupra cărora vom reveni, numai că în realitate, cum vom vedea mai târziu, situaţiile sunt atât de complexe încât orice nuanţare – altfel spus clasificare – ni se pare pentru moment riscantă.

Şi aceasta pentru bunul motiv că tot *vici* (de această dată la concurenţă cu termenul de *locus*) se vor fi putut numi şi comunităţile indigene de la cel mai de jos nivel. Recunoscând că aceste comunităţi ni se par şi cele mai interesante, în măsura în care reprezintă reminiscenţe ale structurilor rurale preromane – pe unele dintre acestea le-am văzut evoluând prin afluxul de cetăţeni romani, şi, desigur, nu prin

[25] D. van Berchem, Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France 80, 1937, p. 117–201; A. Mócsy, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland,* Köln–Graz, 1967, p. 211–214.

[26] Inscripţiile nu menţionează decât fie *ordo Troesmensium* (ISM V, 143–145) fie, pur şi simplu, *Troesmenses* (ISM V, 158, 158).

[27] O. Floca, L. Mărghitan, Sargetia 7 1970, p. 43–56.

colonizare, termen folosit nu o dată abuziv în asemenea cazuri, către tipul de comunități vicane anterior descrise – este bine de reținut, în fața unei documentații tot mai abundente de pe întreaga arie a Imperiului Roman, că autoritățile romane n-aveau nici un interes să le demoleze integral, ele fiind supuse la plata celor mai grele impozite, constituind totodată cel mai sigur rezervor pentru recrutarea trupelor auxiliare[28]. Conduse, de regulă, de *principes (locorum* sau, după caz, de numele la Genitiv plural al etniei respective: Zegrensium, Iapodum, Delmatarum; doar al etniei la Callatis: Sardeon şi Asbolodeinon), aceste comunități etnice şi totodată administrative, cu o bază teritorială, erau singurele supuse regimului de *adtributio,* intrând sub totală dependență de cetatea capitală. Locuitorii acestora aveau un statut juridic net inferior celor din oraşele – capitală şi chiar majorității locuitorilor celorlalți *vici,* iar faptul că nu aveau alți magistrați, cu excepția amintiților *principes,* le făceau integral dependente de magistrații citadini, inclusiv – cum vom vedea – din punct de vedere financiar[29].

În măsura în care despre **organizarea administrativă** a tuturor acestor tipuri de aşezări rurale nu avem prea multe lucruri de adăugat la modul general, unde am constatat existența amintiților *magistri*, *quaestores* şi *principes* (nuanțele, cum spuneam, n-ar putea fi obținute decât prin studiul fiecărui caz în parte), cu mult mai interesantă ni se pare analiza **structurilor sociale** rurale în funcție de clasificările încercate mai sus. Afirmația lui Placidus, potrivit căreia locuitorii satelor pot fi considerați în ansamblu oameni liberi *(ingenui = peregrini)* pare, în principiu, corectă, numai că realitățile epigrafice ne pun în contact cu situații mult mai complicate, în sensul că pe lângă locuitorii satelor existau mai multe categorii de rezidenți *(consistentes)*. Primul lucru care se cere aşadar lămurit este însăşi această noțiune. Un text din Ulpian *(Digesta,* V, 19, 2: *at si quo consistit, non dico iure domicilii, sed tabernulam, horreum, armariu, officinam conduxit ibique distraxit egit, defendere se eo loco debebit)* pare să se aplice acelor *cives Romani qui negotiantur* care, activând în comunități *cum iure civitatis* (ex: Gortyna[30], Cyzic[31], Callatis[32]) nu beneficiau automat de *ius domicilii* şi, deci, nu puteau fi asimilați cu *incolae*, numai aceştia putând aspira la magistraturile respectivei cetăți. Judecând însă după marele număr de *consistentes (veterani, cives Romani,* elitele altor etnii – bessi, lai etc. – marea majoritate a acestora rămânând la un nivel social inferior) care acced la magistraturile unităților *sine iure civitatis (canabae*, *vici)* s-ar părea că în aceste cazuri ei beneficiau de *ius domicilii,* putând fi deci considerați *incolae (Digesta*, L, 16, 239, 2: *Incola est qui aliqua regione domicilium suum contulit)* şi având deci dreptul să aspire la magistraturile respectivelor celule premunicipale.

[28] M. Rostovtzev, *op. cit.* (nota 1), p. 242, 322, 640 (nota 71) şi 684 (nota 77); A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen,* Budapesta, 1959, p. 105–115; M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation,* Paris, 1976, p. 446–469.

[29] Laffi, *op. cit.* (nota 3), p. 73–98.

[30] CIL III, 12038.

[31] CIL III, 7061 = ILS 217.

[32] ISM III, 83.

Urmând a vedea mai târziu – atunci când vom analiza regimul solului şi, deci, impozitele aferente – ce va fi motivat menţionarea separată a veteranilor şi a cetăţenilor romani, aparent tautologică, să notăm că atât aceşti *incolae* = *consistentes* cât şi locuitorii liberi ai satelor *(ingenui* = *peregrini)* vor fi fost potenţiali posesori de terenuri agricole. Documentele ce ne stau la îndemână nu ne informează decât saltuar despre mâna de muncă folosită de aceştia, dar dacă în posesiunile veteranilor pare mai plauzibilă utilizarea muncii servile (judecând cel puţin după numele unor intendenţi – *actores* – întâlniţi în unele din posesiunile izolate ale acestora), în celelalte trebuie admisă existenţa mâini de lucru fie libere (greu de demonstrat), fie mai curând semi-dependente. Nu este cazul să intrăm acum în uriaşa literatură a subiectului, astfel încât ne vom mulţumi să evocăm menţiunile surprinzător de asemănătoare ale unui Pollux şi Varro potrivit cărora atât în Orient cât şi în Occidentul Imperiului există o categorie de muncitori agricoli aflaţi între oamenii liberi şi sclavi (Pollux: μεταξὺ ™λευθέρων καὶ δούλων) pământul fiind lucrat *hominibus servis aut liberis aut utrisque* (Varro, *De re rustica,* I, 17), numele acestora din urmă fiind, tot după Varro, *obaerati* (= împovăraţi de datorii)[33]. Condiţia juridică a acestora ar putea fi, teoretic, aceea a unor oameni liberi, dar dacă avem în vedere existenţa unei categorii sociale care se bucura de cea mai proastă libertate *(pessima libertas;* Gaius, *Institutiones,* I, 26) şi care se numesc *dediticii,* nu vedem cum amintiţii *obaerati* ar putea scăpa acestei încadrări juridice. Conştienţi de amploarea subiectului[34], să notăm că dacă prezenţa acestora trebuie admisă – ca mână de lucru, desigur – în celulele rurale premunicipale sau în cele denumite convenţional normale, ea trebuie cu atât mai mult postulată în comunităţile indigene care au supravieţuit în epoca romană. Aici practic întreaga populaţie a respectivelor comunităţi etnice, rămase la nivelul organizării gentilice, poate fi considerată ca aparţinând categoriei *dediticii*-lor, evident cu excepţia conducătorilor acestora *(principes),* care par să se fi bucurat de la bun început de statutul de *peregrini*. O faimoasă inscripţie de la Banasa (Maroc) surprinde exact momentul accesului unuia dintre aceşti *principes* (în speţă Zegrensium) de la peregrinitate la cetăţenia romană, fără ca aceasta să anuleze apartenenţa sa la ginta din care făcea parte *(salvo iure gentis),* preeminenţă pe care o vom vedea consfiinţită la majoritatea acestor *principes*[35].

[33] Termenul este comentat de K.D. White, *op. cit.* (nota 3), p. 378 şi G. Giliberti, *Servus quasi colonus. Forme tradizionali di organizzazione del lavoro nella società romana,* Napoli, 1981, p. 1, 82, 132.

[34] Pentru aşa-numita mână de lucru semi-dependentă, vezi M. Rostovzev, *op. cit.* (nota 1), *passim*; E. Bickermann, *Institutions des Séléucides,* Paris, 1938, p. 176–185; G.I. Luzzatto, *Epigrafia giuridica greca e romana,* Milano, 1942, p. 66–71; A.B. Ranovici, *Elenismul şi rolul său istoric,* Bucureşti, 1953, p. 167–179; Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României,* Bucureşti, 1967^2, p. 120–166.

[35] W. Seston, M. Euzennat, CRAI 1971, p. 468–490. Ultima sinteză mie cunoscută despre *dediticii* aparţine lui D. Nörr, *Aspekte des römischen Völkerrechts. Die Bronzetafel von Alcantara,* München, 1989.

Analiza regimului solului şi, deci, a impozitelor aferente din aceste comunităţi rurale ne va lămuri mai bine atât în legătură cu individualitatea acestora, cât şi a stratificării sociale corespunzătoare. De la început ţinem însă să precizăm că vom evita pentru moment – nu şi atunci când vom rezuma situaţia din Dobrogea – apartenenţa acestor comunităţi la diferitele organisme teritoriale (teritorii orăşeneşti divizate pe triburi, centuriate, de legiune sau de castre auxiliare), discuţia riscând să devină excesiv de oţioasă. Am văzut aşadar că atât în cadrul comunităţilor rurale premunicipale, ca şi a celor denumite convenţional normale, principalele categorii sociale potenţial deţinătoare de pământuri agricole erau reprezentate de *incolae – consistentes* (veterani, cetăţeni romani, elitele altor etnii deasemenea rezidente) şi locuitorii de baştină ai satelor *(ingenui = peregrini)* în mijlocul cărora primii vor fi fost *consistentes*. Pământurile acestora constituiau patrimoniul comunal *(fines terrae vici)* pentru care vor fi fost supuse impozitului funciar asemenea celorlalte posesiuni din teritoriile citadine, respectivele tipuri de *vici* fiind considerate o subdiviziune a ogorului citadin. Înainte de a intra în detaliile amintitului impozit, desigur în funcţie de calitatea juridică a respectivului ogor, se cuvine a menţiona că singura categorie socială scutită de acest impozit era aceea a veteranilor. Împroprietăriţi prin grija casei militare *(aerarium militare),* în funcţie de pensie *(praemia militiae),* desigur ierarhizată după gradul avut în armată *(secundum gradum militiae),* veteranii, asimilaţi cetăţenilor romani din Italia *(cives Romani optimo iure),* vor fi beneficiat de cel mai solid tip de proprietate *(dominium),* tradusă în posesiunea unor *agri viritim adsignati*, scutiţi de impozitul funciar şi a căror întindere va fi fost în medie de cca. 50–100 *iugera* (= 12,5–25 ha)[36]. Toate celelalte categorii sociale (inclusiv simplii cetăţeni romani) erau obligate la plata impozitului funciar şi aceasta pare a fi principala raţiune a menţionării separate a veteranilor şi a cetăţenilor romani, în fond şi unii şi alţii fiind de fapt cetăţeni romani. Indiferent aşadar de calitatea respectivelor terenuri – fie ele încredinţate *(adsignati)* cu titlul precar de proprietate *(possessio)* pentru care trebuia plătit *tributum soli* sau *stipendium,* şi cu atât mai mult cele arendate de cetate *(agri vectigales municipiorum)* sau de către autorităţile romane *(agri vectigales populi Romani)* – vor fi fost incluse în cadastrul municipal pentru a fi supuse censului. Despre modalitatea de întocmire a acestuia există menţiunea decisivă a lui Ulpian[37], dar măcar la fel de instructivă ne apare mărturia gromaticului Hyginus, potrivit căruia tot solul provincial trebuia parcelat după maniera celui din colonii *(more colonico)*[38]. Toate veniturile respectivelor comunităţi – odată înregistrate în

---

[36] Piganiol, *op. cit.* (nota 3), p. 53–62; în schimb Frank, *op. cit*. (nota 3), V, Baltimore, 1940, p. 170, calculează media proprietăţilor veteranilor la circa 8–10 *iugera*. Pentru imunitatea financiară a posesiunilor acestora, vezi, în ultimă instanţă, S. Link, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen,* Stuttgart, 1989.

[37] Ulpian, *Digesta,* L, 15, 48.

[38] Hyginus, *Gromatici Veteres* (ed. Lachmann), I, p. 204–205: *Multi huius modi agrum more colonico decimanis et kardinibus diviserunt, hoc est per centurias …*

cadastrul citadin – luau drumul casei citadine – fie prin *quaestores* vicani în cazul *vici*-lor premunicipali, fie direct prin magistraţii citadini, în cazul celor denumiţi de noi convenţional normali – cetatea reţinându-şi impozitele municipale *(tributa leviora)* şi trimiţând fiscului imperial veniturile realizate din impozitul funciar. Spre deosebire de cele două tipuri de comunităţi rurale analizate până acum – şi al căror teritoriu poate fi considerat, cum a rezultat, o subdiviziune a celui orăşenesc – comunităţile indigene *(loci)* se aflau de regulă în afara teritoriului citadin parcelat, în aşa-numitele *subseciva* (pentru a folosi o terminologie tipică centuriaţiei coloniale), teritoriul lor fiind considerat un apendice al acestuia. Mai mult chiar, judecând după faptul că ogoarele acestor comunităţi nu se vor fi bucurat de o parcelare atât de riguroasă ca în cazurile anterior descrise ci doar în devălmăşie *(per universitatem,* după expresia unui alt gromatic Frontinus[39]; mai e oare cazul să semnalăm frapanta similitudine cu faimoasele *inmetata iugera* ale geţilor evocate de Horatius?[40]), s-a ajuns până a se susţine că teritoriul acestor comunităţi indigene poate fi considerat un *ager ex hostibus captus*[41]. Aşa stând lucrurile, avem un motiv suplimentar pentru a-i considera pe locuitorii acestora *dediticii*, dacă ne amintim definiţia pe care juristul Gaius o dă acestei categorii sociale[42]. Asupra acestor comunităţi – care pot fi deci considerate obştii teritoriale – cădea sarcina achitării celor mai grele impozite adiacente celui funciar *(tributum capitis* iar mai târziu *annona militaris,* pentru a nu mai vorbi de numeroasele corvezi ce trebuiau prestate în numele aşa-ziselor *munera sordida),* impozite care vor fi fost percepute direct de către autorităţile citadine, respectiv militare romane.

O mai mare cantitate de documente arheologice – repetăm, cel puţin pentru Dobrogea – ne-ar fi dat posibilitatea să analizăm şi celelalte **activităţi economice** rurale. Am văzut că din însăşi menţiunea lui Festus – potrivit căreia în sate se pot organiza târguri *(nundinae…….. negoti gerendi causa)* – rezultă că locuitorii respectivelor sate aveau *ius commercii,* o dovadă în acest sens putând-o constitui, de pildă, numărul mare de orientali din majoritatea satelor dobrogene, identificabili ca atare atât prin menţiunea zonei lor de obârşie, cât şi prin divinităţile la care se vor fi închinat[43]. Unii dintre ei îşi etalează chiar calitatea de negustori (ca de exemplu cei doi ἔμποροι, tată şi fiu, de la Vadu[44]), dar cum inscripţia respectivă ar fi putut ajunge, în perioada post-antică, de la Histria la Vadu, este sigur că numai studiul importurilor, în special de ceramică – cum a fost posibil, de pildă, la Fântânele[45] – ne poate da garanţia unei reale activităţi comerciale. Cât priveşte activităţile artizanale, este sigur că majoritatea satelor îşi vor fi asigurat produsele strict necesare. Cu mult mai interesante ne apar însă adevăratele *ergasteria* rurale fie din Dobrogea, de la Horia, fie din Dacia, de la Cristeşti sau Micăsasa, pentru a

---

[39] Frontinus, *Gromatici Veteres* (ed. Lachmann), I, 36, 4.

[40] Horatius, *Carmina,* III, 24, 12.

[41] Laffi, *op. cit.* (nota 3), p. 73–98.

[42] La bibliografia indicată în nota 35, adaugă şi consideraţiile mele referitoare la acest subiect formulate în Dacia, NS. 34, 1990, p. 245–257.

[43] Bărbulescu, *op. cit.* (nota 5), p. 133–196.

[44] ISM I, 356.

[45] M.V. Angelescu, la Suceveanu, *Fântânele*… (nota 4), p. 217–234.

nu mai vorbi de salba de asemenea aşezări din jurul oraşului Nicopolis ad Istrum[46]. Este posibil – judecând după situaţiile din vicus Quintionis şi vicus Ulmetum, unde *Bessi consistentes* par a fi fost aduşi pentru exploaterea zăcămintelor de fier din cele două localităţi[47] – ca în marile *ergasteria* mai sus menţionate activităţile artizanale să fi fost dirijate de aceiaşi *incolae–consistentes*, a căror condiţie socială am analizat-o mai sus şi care puteau proveni *ex toto orbe Romano,* persoana artizanului (ca şi a artistului) itinerant fiind bine cunoscută în societatea romană. Nu va fi fost oare aceeaşi şi situaţia juridico-socială a producătorilor de fibule norico-panonice de la Napoca ? Oricum ar fi, larga difuziune a elementelor de civilizaţie romană în mediul rural reprezintă un indiscutabil succes al procesului de romanizare, reversul medaliei constituindu-l, în compensaţie, standardizarea producţiei artizanale orăşeneşti, cu consecinţe din ce în ce mai vizibile în perioada Dominatului.

Consideraţii nu mai puţin interesante s-ar putea formula pe baza analizei **vieţii spirituale** din aceste comunităţi rurale. Panteonului celor dobrogene i s-a dedicat o utilă anchetă, din care rezultă că în afara lui Jupiter Optimus Maximus, căruia îi sunt dedicate majoritatea altarelor oficiale din mediul sătesc (situaţie în care menţionarea lui pare mai curând o marcă de autenticitate decât dovada unei adoraţii efective), divinităţile menţionate în inscripţii sunt fie de natură agrestă (Demetra, Ceres Frugifera, Diana, Nimfele, Dionysos, Liber Pater, Silvanus Sator, Zeus Ombrimos şi desigur serbarea câmpenească a Rosaliilor), fie autohtone (Cavalerul trac, purtând cel mai adesea numele de Heros), fie, în fine, orientale (Mithras, Sabazios, dar mai cu seamă Jupiter Dolichenus)[48]. Nu lipsesc nici piese cu pretenţii artistice, cum ar fi, de pildă, craterul de calcar de la Fântânele[49], dar poate că dovada cea mai pertinentă a aspiraţiei comunităţilor rurale premunicipale spre confortul citadin o constituie construcţia *balineum*-lui din vicus Petra (vom vedea îndată de ce includem acest sat în categoria celor premunicipale) „pentru sănătatea corpurilor" sătenilor respectivi[50]. Având conştiinţa apartenenţei lor la teritoriul orăşenesc – am văzut mai sus raţiunile administrative şi financiare ale acestei conştiinţe – aceste comunităţi vor fi încercat să se încadreze ambianţei civilizatoare şi culturale citadine, spre deosebire de umilele comunităţi devălmaşe indigene, snobate probabil de orăşeni şi cu atât mai mult de locuitorii satelor mai evoluate, dar atât de necesare finanţelor şi armatei imperiale.

*

[46] V.H. Baumann, *Ferma* … (nota 6), p. 107–122 (Horia); I. Glodariu, în *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României,* I, Bucureşti, 1994, p. 374–375 (Cristeşti); I. Mitrofan, Dacia, NS. 34, 1990, p. 129–138 (Micăsasa); B. Sultov, *Centres antiques de poterie en Mésie Inférieure,* Sofia, 1976 (aşezările de ceramişti din jurul anticei Nicopolis ad Istrum).

[47] Em. Zah., Al. Suceveanu, SCIV, 22, 1971, 4, p. 567–578.

[48] Bărbulescu, *op. cit*. (nota 5), p. 245–280.

[49] Suceveanu, *Fântânele* … (nota 4), p. 182.

[50] ISM V, 222.

Ţinând cont de apariţia remarcabilei lucrări a Mariei Bărbulescu, consideraţiile privind strict Dobrogea vor fi prin definiţie mult mai concise, ele rezumându-se în fapt la corelarea clasificărilor încercate de noi mai sus cu mult discutatul criteriu toponomastic.

Vom începe – conform ordinei stabilite în prima parte a contribuţiei noastre – cu una din accepţiile colaterale ale noţiunii de *vicus*, aceea de aşezare civilă de pe lângă castrul unei trupe auxiliare. Deşi acest tip de *vicus* trebuie presupus pe lângă toate corpurile de trupă de pe artera danubiană (inclusiv la Troesmis, până la venirea legiunii a V-a Macedonica), singura sa atestare a fost posibilă la Halmyris, sub denumirea de *vicus classicorum* (= satul veteranilor din flotă – *classici),* altfel spus *vicus (canabarum) stationis classis*[51]. Remarcând impersonalitatea numelui acestui *vicus* (ceea ce confirmă faptul că nici aceşti *vici* auxiliari, ca dealtfel nici *canabae*-le de legiune, nu aveau relevanţă juridică, putând fi considerate comunităţi *sine iure civitatis),* reamintim că populaţia sa era formată din *cives Romani consistentes* (veterani, dar, nediferenţiat, şi civili), peregrini şi câteva liberte, comunitatea fiind condusă de un *magister*. Nici un alt document nu ne îngăduie preciziuni suplimentare, situaţie în care rămân valabile consideraţiile de mai sus.

Revenind la miezul problemei – adică la satele propriuzise – suntem obligaţi, datorită celor şapte secole de istorie greacă ce o preced pe cea romană din Dobrogea, să ne continuăm ancheta, investigând mai întâi satele greceşti (κῶμαι). Asemenea κῶμαι sunt atestate în teritoriul callatian (κώμη Κει … , nu obligatoriu şi … Οὐαλ..) – care se vor fi aflat la marginea reţelei centuriate[52] – , în cel tomitan (κώμη ᾿Απολλωνίου)[53] – asupra căruia vom reveni – şi, în sfârşit, în cel histrian (o κώμη anonimă)[54], situată în mod sigur în teritoriul propriuzis al oraşului (χώρα)[55]. Judecând după personajele menţionate în această ultimă inscripţie, s-ar părea că primele două au îndeplinit funcţia de *magistri* (termenul este tradus prin greco-romanismul μαγιστράτη), al treilea putând s-o efectueze pe cea de *quaestor* (ταμίας, dacă nu cumva şi în acest caz se va fi folosit un greco-romanism), situaţie pe care o putem presupune şi pentru celelalte κῦμαι. *Regio Histriae* – teritoriu aflat doar în dependenţa juridică a cetăţii, realul *dominium* deţinându-l autorităţile romane – ne oferă şi o altă κώμη, condusă de doi μαγίστρατοι. Aflată în localitatea Hora Dagei, această κώμη ar putea – din motive pe care le-am expus altădată şi a căror prezentare aici ne-ar îndepărta prea mult de la subiect – fi interpretată ca un *vicus* de pe un mare latifundiu *(saltus)*[56]. Surprinzătoare ne apare menţiunea unui μαγίστρατος la Urluia, în teritoriul oraşului Tropaeum Traiani,

[51] Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia, N.S. 30, 1986, p. 109–120.

[52] ISM III, 51.

[53] M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica 27, 1994, p. 168–170, nr. 6.

[54] ISM I, 363.

[55] Pentru distincţia dintre teritoriul propriuzis (= χώρα) şi *regio Histriae,* vezi, în ultimă instanţă, comentariile mele din *Fântânele*… (nota 4), p. 157–160.

[56] *Ibidem*, p. 166–167.

ceea ce lasă deschisă posibilitatea existenţei şi aici a unei κώμη[57], poate similară ca semnificaţie cu cea anterior prezentată.

Trecând, în sfârşit, la satele romane din Dobrogea, se cuvine a menţiona că marea majoritate a *vici*-lor care pot fi consideraţi premunicipali poartă nume romane, fie cu nume de substantiv comun, fie de adjectiv, fie cu un antroponim la cazul genitiv, situaţie în care se consideră că este vorba de numele „ctitorului" acelui sat. Astfel satul cu cea mai evoluată organizare (doi *magistri* şi doi *quaestores)* se afla la Petra (azi Camena, ceea ce ar putea reprezenta traducerea slavă a vechiului toponim latin) în teritoriul care trebuie presupus în jurul cetăţii de la Slava Rusă (? Libida). Din păcate inscripţia care-l menţionează[58] – deja evocată cu prilejul construcţiei amintitului *balineum* – îi denumeşte pe locuitorii acestuia *vicani Petrenses,* formulare sub care trebuie să-i presupunem pe cetăţenii romani (eventual şi veterani) precum şi pe peregrini, cu amintitele diferenţe sociale şi, desigur funciaro – financiare. Mai clare par a fi lucrurile în alt sat din acelaşi teritoriu, vicus Novus (azi Enisala, nume care ar reprezenta traducerea turcească a toponimului latinesc), unde sunt pomeniţi mai întâi *cives Romani* şi apoi *veterani*, satul fiind condus de doi *magistri* şi un *quaestor*[59]. Tot *veterani et cives Romani consistentes,* dar şi bessi – toţi în ipostaza de *consistentes* – sunt atestaţi în *regio Histriae,* în vicus Quintionis (de la „ctitorul" Quintio; azi Sinoe), sat având doi *magistri* şi un *quaestor*[60]. În sfârşit ultimul sat în care sunt atestaţi – deocamdată – *veterani et cives Romani* se afla tot în teritoriul histrian (*regio*) şi se numeşte vicus V… (toponim foarte probabil latin; azi Râmnicu de Jos), lângă o *statio* de beneficiari consulari[61].

Urmând a reveni în final asupra satelor în care sunt atestaţi veterani, credem a nu greşi prea mult atunci când includem în aceeaşi categorie a satelor premunicipale pe acelea în care nu sunt pomenite decât comunităţi de *cives Romani consistentes,* asemănătoare, cum am văzut, celor de pe lângă unităţile de trupe auxiliare. Astfel de sate sunt atestate în teritoriul capidavens, la Ulmetum (toponim desigur de origine latină; azi Pantelimonu de Sus), cu *cives Romani et Bessi consistentes, vicus* condus de un *magister*[62] şi în *regio Histriae,* în vicus Secundini (de la „ctitorul" Secundinus; sat încă nelocalizat) cu *cives Romani et Lai consistentes*, sat condus de doi *magistri*[63]. În teritoriul tomitan aceaşi formaţiune *(cives Romani et Lai consistentes)* este însă menţionată într-un sat al cărui nume (Turris Muca … = ? turnul lui Muca …; localizarea lui atât de aproape de oraş, în fostul cartier constănţean Anadolchioi mai comportă încă discuţii)[64] ne evocă un

[57] IGR I, 596 şi Barnea, SCIV 20, 1969, 4, p. 599, nr. 2.
[58] ISM V, 222.
[59] ISM V, 233.
[60] ISM I, 324, 326–328, 330–332.
[61] CIL III, 14 442; V, Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* Bucureşti, 1913, p. 518–526.
[62] ISM V, 62 –64.
[63] ISM I, 343 – 347, 349; ? ISM V, 122.
[64] ISM II, 141.

toponim nelatin, de corelat cu seria de fortificaţii (πύργοι - *turres*) de pe artera litorală (Λαϊκὸς πύργος din *regio Histriae*[65], Stratonis (turris) din teritoriul tomitan[66], πύργος-ul din cel callatian[67]) a căror construcţie sau numai repunere în funcţie poate fi pusă în legătură cu acţiunea de fortificare a litoralului[68], dar a căror problematică – asemănătoare celei a deja amintitelor *castella* – nu face, cum spuneam, obiectul anchetei de faţă.

Există şi sate cu o structură mai simplă – cele pe care le-am numit normale – care poartă nume latineşti. Astfel, în teritoriul histrian *(regio)* se afla vicus Celeris (de la „ctitorul" Celer; azi Vadu), condus de un *magister*[69]. Din teritoriul tomitan ne provin informaţii privind existenţa a doi *vici,* Clementianensis (de la „ctitorul" Clementianus; azi Mihail Kogălniceanu)[70] şi Narcissiani (de la „ctitorul" Narcissianus; azi Cocoşu ?[71]), ambele conduse de câte un *magister,* sate cărora le-am putea adăuga numele mutilat (Sc … ia) al *vicus*-ului de la Palazu Mare, condus tot de un *magister*[72]. Aceeaşi simplă structură o întâlnim însă şi la sate cu nume indigene, cum ar fi vicus Scenopensis din teritoriul capidavens (deci tot cu un singur *magister*)[73], situaţie pe care credem a o putea extrapola şi la vicus Arcidava (de asemenea nelocalizat), din *regio Histriae*[74] şi la vicus Amlaidina din teritoriul callatian[75], chiar dacă nu avem date despre maniera în care vor fi fost conduşi. Două situaţii din *regio Histriae* merită o discuţie specială. Este vorba mai întâi de perechea de *vici* (Parsal … şi C … cos) menţionată într-o inscripţie găsită la Vadu[76], în care sunt menţionate *fines terrae vici,* dovadă că şi satele mai simplu organizate, cum par a fi acestea (judecând cel puţin după rezonanţele indigene ale numelor lor), aveau un teritoriu – şi deci patrimoniu – propriu. Tot un nume indigen trebuie să fi fost purtat şi de satul de la Mihai Viteazu, numai că menţionarea colectivă a respectivilor săteni *(vicani Buteridavenses)* a lăsat loc şi pentru ipoteza că în fapt ar putea fi vorba de o obşte teritorială[77]. În sfârşit, pentru a încheia seria satelor cu o organizare mai simplă, se cuvine a menţiona că exista măcar un sat al cărui nume – vicus Vergobrittiani – din teritoriul cetăţii de la Cius (Gârliciu), condus de un *magister*, derivă de la „ctitorul" său alogen, în speţă celtic, Vergobrittianus[78].

---

[65] ISM I, 378.

[66] Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană (secolele I–III e.n.)*, Bucureşti, 1977, p. 51–52, nota 247.

[67] ISM III, 54.

[68] Suceveanu, Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 195–223.

[69] ISM I, 351, 352 = ISM II, 371.

[70] ISM II, 134, 136, 191.

[71] ISM II, 133.

[72] ISM II, 137.

[73] ISM V, 21, 22; eventual şi 15, 17, 38.

[74] ISM I, 358.

[75] ISM II, 266 = ISM, III, 237; *Scutum Durae Europi repertum,* 11.

[76] ISM I, 358.

[77] ISM I, 359, 360.

[78] ISM V, 115.

În ceea ce priveşte ultima treaptă a aşezărilor rurale din Dobrogea – aceea a satelor devălmaşe rămase la nivelul de obştii teritoriale – reamintim comunităţile sarzilor şi asbolodinilor din afara reţelei centuriate callatiene[79], *locus*-ul de la Techirghiol condus de un *princeps* (faptul că un alt exemplar al aceleiaşi inscripţii a fost găsit la Seimeni, în teritoriul axiopolitan, nu ne obligă să transferăm respectivul *locus* pe Dunăre, acolo unde ordinea militară romană nu prea va fi mai lăsat loc unui asemenea tip de aşezări)[80] şi, în fine, *locus*-ul de lângă Ulmetum, condus de un *princeps* care era în acelaşi timp şi *quinquennalis territorii Capidavensis*[81]. Adăugând faptul că cei doi *principes* erau cetăţeni romani – aşa cum am văzut că se întâmplă în general lucrurile cu aceştia –, să mai notăm posibila existenţă a unui al treilea *princeps* (*loci*) la Floriile, în teritoriul municipiului Tropaeum Traiani[82].

Înainte de a formula indispensabilele concluzii, ne simţim datori să revenim asupra unor chestiuni fie insuficient lămurite în cercetările noastre anterioare, fie superficial tratate în alte contribuţii. Avem în vedere mai întâi apariţia primului sat grecesc (κώμη Ἀπολλωνίου) în teritoriul tomitan[83]. Deşi ne-am manifestat surprinderea în legătură cu absenţa unor asemenea sate până în acel moment, am crezut a putea explica această lacună prin întârzierea organizării teritoriale tomitane, considerând că din secolul II p.Chr. cetatea liberă Tomis va fi avut în posesiune întregul teritoriu, doar adsignările timpurii pentru unii veterani datând din perioada – cuprinsă între domniile lui Vespasian şi Traian, inclusiv – când cetatea va fi decăzut la statutul de *stipendiaria*[84]. Recenta descoperire epigrafică, datând din perioada Severilor, ne întăreşte în convingerea că reorganizarea romană a teritoriului tomitan datează din perioada stipendiaratului – când este posibil să fi existat o χώρα şi, separat, o *regio Tomitana,* ca la Histria – făcându-ne să ne întrebăm chiar dacă promoţia cetăţii la statutul de *libera* în vremea lui Hadrian[85], nu va fi fost decât onorifică, deci fără repercusiuni în regimul juridic al pământurilor teritoriului tomitan. Ar rămâne, ca singur argument în favoarea unui regim superior, absenţa unor comunităţi de *veterani consistentes,* dar şi în acest caz surprizele sunt oricând posibile.

În ce le priveşte pe acestea din urmă constatăm – mai bine mai târziu decât niciodată – că ele se concentrază în nordul teritoriului (*regio*) histrian (vicus Quintionis şi vicus V …) şi în cel libidens (vicus Novus şi, posibil, vicus Petra), adică acolo unde am putea postula o prelungire către sud, de-a lungul litoralului, a ambianţei militare de pe *limes*-ul danubian. În ce ne priveşte, considerăm că după câteva decenii – atunci când atacurile pe mare se vor fi înteţit – autorităţile romane

[79] ISM III, 51, 52, 53,
[80] ISM II, 183 = ISM, V, 4.
[81] ISM V, 77.
[82] CIL III, 7481.
[83] Vezi mai sus nota 53.
[84] Suceveanu, *Fântânele*… (nota 4), p. 127.
[85] ISM II, 47, cu interpretarea mea din Pontica 8, 1975, p. 115–124.

s-au văzut obligate să fortifice întregul litoral, fie prin repunerea în funcţie a unor vechi fortificaţii (am avut mai sus câteva exemple), fie prin construcţia altora noi (ca, de exemplu, *quadriburgium*-ul de la Ovidiu), fie, în fine, prin instalarea de corpuri de trupă în oraşele greceşti, indiferent de regimul juridic al acestora[86].

După cum se ştie însă, ideea apărării litoralului nu este împărtăşită de toţi cercetătorii şi până la un punct – acela al incapacităţii sesizării diferenţelor dintre concepţia logistică romană din Occident şi cea din Orient – lucrurile ni se par de înţeles. Ceea ce ne vine mai greu să înţelegem este faptul că la unii detractori ai ideii apărării litoralului apare bizara părere[87] – surprinzător de larg acceptată în unele recente publicaţii[88] – potrivit căreia *vici* dobrogeni ar fi fost creaţi pentru asigurarea hranei militarilor de pe *limes*-ul danubian. O simplă privire a excelentei hărţi întocmite de Maria Bărbulescu[89] (desigur mai explicită decât cele accesibile pe la Nottingham sau Paris) ne arată că majoritatea acestora se află la est, în teritoriile oraşelor greceşti – acolo unde nu se acceptă ideea unei linii defensive – vestul Dobrogei, cu excepţia teritoriului capidavens şi desigur a *vici*-lor care trebuiesc presupuşi pe lângă unităţile de trupe auxiliare (dar din păcate atestaţi doar într-un singur caz, cel de la Halmyris), neprezentând, cel puţin pentru moment, nici un asemenea *vicus*.

*

Trecând, în sfârşit, la concluzii, primul lucru care se cuvine relevat este nu numai bogăţia informaţiei, ci şi varietatea celei dobrogene, în consonanţă cu cea din Moesia Inferior, un adevărat paradis pentru cercetătorii mediului rural greco-roman. Reamintind studiile lui Victor Henrich Baumann privind *villa rustica* dobrogeană[90], să notăm că dacă în Dobrogea am fi avut şi *pagi* şi *emporia,* paleta rurală greco-romană ar fi fost aproape completă.

Fără a intra în complicata problemă a repartiţiei ogorului public *(ager publicus)* – în măsura în care, cum spuneam, ne-ar obliga la investigarea statutelor citadine – ajunge să spunem că, în remarcabila toleranţă romană faţă de realităţile anterioare cuceririi, reprezentanţii acesteia au permis continuarea existenţei satelor greceşti (organizate însă la maniera romană) şi a comunităţilor indigene din teritoriile propriu-zise ale oraşelor respective. Asemenea comunităţi vor fi dăinuit şi în zonele controlate de romani din teritoriile oraşelor greceşti şi cu atât mai mult din cele ale noilor oraşe romane din centrul Dobrogei. Unele dintre acestea vor fi

---

[86] Vezi mai sus, nota 68.

[87] A. Poulter, în *Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies (British Archaeological Reports,* 71, III, 1980), p. 729–734.

[88] Fr. Bérard, în *Epigrafia del villaggio* (ed. Alda Calbi, Angela Donati, Gabriella Poma), Bologna, 1993, p. 75, citându-l, în acelaşi sens, pe M. Tarpin, *Vicus et pagus dans les inscriptions d 'Europe occidentale et dans la litterature latine,* Aix–Marsilia, 1989 (lucrare mie inaccesibilă).

[89] Bărbulescu, în *La politique édilitaire*…. (nota 4), p. 229–242, fig. 1.

[90] Vezi mai sus, nota 6.

evoluat – păstrându-şi vechile nume – spre cel mai simplu statut de *vicus,* cu un singur *magister*. Acelaşi tip de vicus va fi luat naştere şi pe lângă posesiunile unor „ctitori", respectivii *vici* purtând numele acestora. Unii dintre ei vor fi rămas în această situaţie, alţii vor fi evoluat, alături de satele ce purtau nume romane, spre adevărate celule rurale premunicipale, adăpostind comunităţi de *cives Romani consistentes,* dar, şi mai cu seamă, de *veterani consistentes,* singura ipostază în care este de presupus – în principal datorită regimului solului – acţiunea concertată a autorităţilor citadine greceşti sau romane cu cele militare romane. Postulând această stare de fapte ne apropiem, credem, de una din principalele caracteristici ale dominaţiei romane, aceea a unei totale libertăţi economice (şi pe care un Rostovtzev nu se sfia s-o traducă prin faimosul slogan al lui Fr. Quesnay, economist şi medicul lui Ludovic al XV-lea, *«laissez faire, laissez passer»),* cea care alături de o remarcabilă mobilitate socială (dacă luăm seama la faptul că în secolul al II-lea p.Chr. 80% dintre cetăţenii romani proveneau din liberţi), va fi asigurat incomparabila prosperitate a Imperiului Roman din vremea Principatului.

SUR L'ORGANISATION VILLAGEOISE DE LA DOBROUDJA ROMAINE

RÉSUMÉ

L'analyse de l'organisation administrative, des structures sociales, du régime du sol, des autres activités économiques ainsi que de la vie spirituelle des unités administratives connues sous le nom de *vicus* – analyse fondée sur les sources littéraires (Isidorus, Placidus, Festus) et épigraphiques (provenant surtout de Dobroudja) – permet à l'auteur une classification des villages de la Dobroudja, de ceux prémunicipaux (tels Petra, Novus, Quintionis et V…portant des noms latins et possédant des communautés de *veterani et cives Romani consistentes*, avec deux *magistri* et un ou deux *quaestores,* ou Ulmetum, Secundini et Turris Muca…avec seulement des *cives Romani consistentes* et un ou deux *magistri)* à ceux normaux (tels Celeris, Clementianensis, Narcissiani et, éventuellement, Sc…ia, portant des noms latins, mais aussi Scenopensis et, éventuellement, Arcidava, Amlaidina, aux noms indigènes, et surtout Parsal…et C…cos, dont on a la mention qu'ils possédaient des *fines terrae vici*) et, enfin, à des communautés villageoises (telles Buteridava, mais surtout les *loci* de Techirghiol, Capidava et, peut-être, Floriile). Tout en ajoutant à ces catégories des villages grecs (kýmai) des territoires callatien, histrien et, récemment, tomitain, auxquels il faut ajouter la surprenante mention d'un village grec (kýmh) dans le territoire du municipe Tropaeum Traiani, ainsi que le *vicus classicorum* de Halmyris (= l'établissement civil d'une station de la flotte mésique), on passe à la disscution de quelques aspects particuliers de l'organisation villageoise de la Dobroudja. L'apparition du premier village grec dans le territoire tomitain („le village d'Apollonios") laisse ouverte la possibilité que le territoire tomitain fût, comme celui histrien, divisé entre une xýra et une *regio Tomitana*. Le fait que des communautés des *veterani*

consistentes sont mentionnées seulement dans les villages des territoires d'Histria et de (L)ibida permet l'hypothèse que l'autorité militaire du *limes* danubien ait été prolongée aussi sur la côte littorale, là où nous assistons, dès la seconde moitié du IIe siècle ap. J.-C., à la création d'une nouvelle ligne défensive. En ne l'acceptant pas, on comprend mal l'idée de A. Poulter (suivi, sans raison, par M. Tarpin et Fr. Bérard) que les villages de Dobroudja (localisés, presque sans exception, sur la côte) auraient été créés pour assurer l'approvisionnement des troupes cantonées sur le Danube.

TRUPELE AUXILIARE ROMANE DIN MOESIA INFERIOR*

FLORIAN MATEI-POPESCU

Repertoriul, care prezintă **istoria** fiecărei **trupe auxiliare romane** din **Moesia Inferior,** cuprinde un număr de 10 **ale**, 27 **cohorte,** 4 **numeri**. La fiecare, se reface istoria anterioară sosirii pe teritoriul acestei **provincii romane**, se oferă informaţiile despre prezenţa în această provincie şi eventuala dislocare în alte provincii ale **Imperiului Roman.** Se prezintă, de asemenea, informaţiile despre **comandanţii** acestor trupe şi despre **militarii** ce au activat, în perioada prezenţei uneia sau alteia dintre aceste **unităţi militare,** în **Moesia Inferior**.

Istoria trupelor auxiliare romane a fost studiată pentru prima dată de C. Cichorius[1].

Pentru subiectul tratat în această lucrare, de o mare însemnătate sunt studiile lui W. Wagner[2] şi K. Kraft[3] ce tratează, printre altele, şi trupele care au activat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. J. Beneš s-a ocupat de problema trupelor auxiliare din cele două Moesii şi din provinciile Daciei, mai întâi într-un studiu din 1970 şi apoi într-o lucrare monografică din 1978[4]. Trebuie amintite şi două studii speciale, realizate de V. Gerasimova, tratând câteva aspecte din istoria trupelor

*Acest articol este o variantă a disertaţiei de masterat, susţinută la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti, sub conducerea prof. univ. dr. Constantin C. Petolescu, căruia, pe această cale, dorim a-i mulţumi pentru sprijinul acordat. De asemenea, dorim să mulţumim prof. Werner Eck de la Universitatea din Köln pentru sprijinul şi observaţiile critice care m-au ajutat de foarte multe ori să-mi clarific propriile opţiuni, ca şi pentru faptul că mi-a pus la dispoziţie o parte din materialul, încă inedit, de care dispunea. Nu în ultimul rând mulţumirile noastre merg către prof. univ. dr. Mircea Babeş, conducătorul Seminarului de Arheologie „Vasile Pârvan" din cadrul Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti. Fără sprijinul material al seminarului menţionat pentru deplasarea la Köln, în lunile februarie–martie 2002, această lucrare nu ar fi fost scrisă.

[1] C. Cichorius, *Ala,* RE I, 1894, col. 1224–1277 (în continuare Cichorius, RE I); idem, *Cohors,* RE IV, 1901, col. 231–356 (în continuare Cichorius, RE IV).

[2] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin, 1938 (în continuare, Wagner, *Dislokation*).

[3] K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951 (în continuare Kraft, *Rekrutierung*).

[4] J. Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen in unteren Donauraum*, SbornikBrno, E-15, 1970, p. 159–209; idem, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidingungssystems im unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Praga, 1978 (în continuare Beneš, *Auxilia)*. Întrucât, textul din 1978 îl reia pe cel din 1970, trimiterile se vor face doar la acesta.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 173–242

auxiliare din Moesia şi Dacia[5]. În ultimii ani, de istoria trupelor auxiliare romane s-a ocupat J.E.H. Spaul. Eforturile sale s-au concretizat în două lucrări, dorite ca o a doua ediţie la articolele lui Cichorius, dar care, cel puţin în ceea ce priveşte trupele Moesiei Inferioare, sunt pline de inexactităţi şi confuzii pe care ne-am mărginit a le semnala la momentul oportun, în cadrul lucrării noastre[6].

Istoriografia română nu putea rămâne fără reprezentanţi în bibliografia problemei şi reuşeşte să ofere, prin efortul lui A. Aricescu, o lucrare importantă despre istoria armatei romane în epocile Principatului şi Dominatului pe teritoriul Dobrogei[7].

Trebuie amintite şi câteva contribuţii ale autorilor români care s-au ocupat, în primul rând de istoria armatei romane, pe teritoriul Daciei şi care, inevitabil, au cercetat istoria unor trupe care fuseseră dislocate de pe teritoriul Moesiei Inferioare: V. Christescu[8], D. Tudor, cu a sa ultimă ediţie din *Oltenia romană*[9], I.I. Russu, cu un articol care s-a dorit o recenzie la prima versiune a studiului lui J. Beneš [10]; Cr.M. Vlădescu care a scris o carte despre armata romană din provincia Dacia Inferior[11] şi una despre fortificaţiile militare romane din aceeaşi provincie[12]. În ultima vreme, de istoria armatei romane şi a trupelor auxiliare în special, de pe teritoriul Daciei, s-a ocupat C.C. Petolescu[13].

Dintre lucrările generale de istorie, trebuie menţionată cartea din 1984 a cercetătorului german K. Strobel privind războaiele dacice ale împăratului Traian, în care istoria trupelor auxiliare participante la operaţiunile militare este prezentată pe larg[14]. De asemenea, Al. Suceveanu, care, tratând, într-o lucare de sinteză, diverse aspecte ale istorie Dobrogei romane, se ocupă de trupele auxiliare ce au activat în această zonă[15].

---

[5] V. Gerasimova, ArheologijaSofia 11, 1969, 4, p. 5–11; eadem, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 22–33.

[6] J.E.H. Spaul, *Ala^2. The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army,* Andover, 1994 (în continuare Spaul, *Ala^2);* idem, *Cohors^2. The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army,* BAR Int. Ser. 841, 2000 (în continuare Spaul, *Cohors^2*).

[7] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* Bucureşti, 1977 (în continuare Aricescu, *Armata).*

[8] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 1937 (în continuare Christescu, *Ist. militară).*

[9] D. Tudor, *Oltenia romană^4,* Bucureşti, 1978 (în continuare Tudor, OR^4).

[10] I.I. Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 63–77.

[11] Cr.M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior,* Bucureşti, 1983 (în continuare Vlădescu, *Armata).*

[12] Idem, *Fortificaţiile romane din Dacia Inferior,* Craiova, 1986 (în continuare Vlădescu, *Fortificaţiile).*

[13] C.C. Petolescu, SCIVA 46, 1995, 1, p. 35–49; idem, SCIVA 46, 1995, 3–4, p. 237–275; idem, SCIVA 47, 1996, 1, p. 21–38; idem, ActaMN 34/I, 1997, p. 75–149; idem, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002 (în continuare Petolescu, *Auxilia).* Având în vedere, că această din ultimă lucrare reia studiile citate anterior şi adaugă ultimele informaţii bibliografice, vom cita în lucarea noastră doar această contribuţie.

[14] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der hohen Kaisezeit,* Bonn, 1984 (în continuare Strobel, *Untersuchungen).*

[15] Al. Suceveanu, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 1990 (în continuare Suceveanu, *Dobroudja).*

Cu tot efortul acestor erudiţi, lipseşte încă o monografie asupra trupelor auxiliare care şi-au desfăşurat activitatea pe întregul teritoriu al Moesiei Inferior, în epoca Principatului. Ea este cu atât mai necesară, cu cât în ultimii ani baza documentară s-a mărit considerabil, mai ales prin apariţia unui număr record de diplome militare găsite în spaţiul balcanic, dintre care unele au ajuns prin comerţul de antichităţi în vestul Europei[16].

Folosind aceste noi resurse documentare, vom încerca în cele ce urmează să prezentăm sub formă monografică istoria alelor, cohortelor şi numerilor care au activat într-o anumită perioadă, în această provincie. Deşi în comparaţie cu cel al Daciei, spre exemplu, numărul lor nu este foarte mare, problematica pe care o ridică este cel puţin la fel de importantă pentru istoria generală a romanităţii la Dunărea de Jos.

1. **ALA I ASTURUM**[17]

Unitatea militară a fost recrutată dintre locuitorii din jurul oraşului Asturica Augusta din Hispania[18]. Este atestată în Moesia, probabil, încă din timpul împăratului Vespasian, după cum pare a indica o inscripţie funerară descoperită la Tomis[19]. O altă inscripţie funerară, găsită la Chalons-sur-Saône, menţionează un călăreţ al acestei unităţi: Albanus Excingi f. natione Ubius[20]. De asemenea, o inscripţie de la Köln îl aminteşte pe un anume Victor, *eques alae I Astur(um),* care servise în Moesia *(militat in Mysia)*[21]. Este posibil ca această unitate să fi staţionat o vreme în Germania Inferior, poate chiar într-un lagăr din apropiere de Köln, de unde a fost transferată de Vespasian, după sfârşitul războaielor civile, pe teritoriul Moesiei.

[16] Trebuie amintită, în primul rând, diploma de la Cataloi, care a fost oferită spre vânzare MNIR, Petolescu, A.T. Popescu, în *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu,* Iaşi, 2003, p. 73–92 (în continuare, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica);* W. Eck, M. M. Roxan, ZPE 116, 1997, p. 193–203; Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295; P. Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; idem, ZPE 124, 1999, p. 287–291; idem, ZPE 134, 2001, p. 261–266; D. MacDonald, A. Mihaylovich, ZPE 138, 2001, p. 225–228; Eck, MacDonald, A. Pangerl, Chiron, 32, 2002, p. 449–489, nr. 3. De asemenea şi alte fragmente, încă inedite, ce mi-au fost puse la dispoziţie de domnii profesori, W. Eck şi C.C. Petolescu.

[17] Cichorius, RE I, col. 1230–1231; Christescu, *Ist. militară,* p. 178; Wagner, *Dislokation,* p. 10–11; Kraft, *Rekrutierung,* p. 141 (nr. 140–143); Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 22; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 65; Aricescu, *Armata*, p. 50–51; Tudor, OR^4, p. 338; Beneš, *Auxilia,* p. 6; Vlădescu, *Armata,* p. 38; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 63; Spaul, *Ala^2,* p. 37–38; Petolescu, *Auxilia,* p. 62–63.

[18] Wagner, *Dislokation,* p. 10. Despre modul de recrutare din această zonă, vezi M. Millett, Oxford Journal of Archaeology 20, 2001, 2, p. 166–168.

[19] V. Pârvan, ArchAnz 1914, p. 437–438 = ISM II 172.

[20] CIL XIII 2613 = ILS 2509.

[21] Fr. Vittinghof, în *Atti dei Convegni dei Lincei 23. Convengno Internazionale Renania Romana (Roma 14–16 aprile 1975*), Roma, 1976, p. 78–79; B. Galsterer, H. Galsterer, KölnerJahrb 20, 1987, p. 92 nr. 13 = AnnÉp 1990, 732; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 44, nr. 3.

După reforma administrativă din timpul împăratului Domitian, ala I Asturum a rămas în partea estică a provinciei, în noua unitate administrativă, Moesia Inferior. Aici este atestată pentru prima dată în anul 99 prin diploma militară de la Plovdiv, acordată unui călăreţ al acestei alei[22]. De asemenea, este prezentă în diploma de la Speyer din anul 105[23].

A participat la războaiele dacice şi a rămas cantonată în noul teritoriu[24], urmând ca, după reformele administrative din vremea lui Hadrian, să fie dislocată în noua provincie Dacia Inferior[25], avându-şi garnizoana la Hoghiz[26].

Din perioada staţionării în provincia Moesia Inferior, se cunosc doi comandanţi ai acestei trupe. T. Iulius Agricola, în diploma militară din anul 99[27], şi P. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris, decorat în primul război dacic al împăratului Traian[28].

Într-o inscripţie de la Novae, în Bulgaria, s-a păstrat numele fostului decurion Tiberius Bassus Decimus, retras pesemne în oraşul în care s-a găsit inscripţia[29]. La Tomis s-a retras T. Claudius Arrenti f. Saturninus, probabil în a doua parte a secolului I[30]. Acesta nu este, însă, un indiciu în privinţa unei posibile staţionări a acestei trupe în oraşul pontic[31].

---

[22] 14 august 99 (CIL XVI 45).

[23] http:/www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html. Diploma, parte a unei Constituţii imperiale date în aceeaşi zi cu cea atestată prin diploma din Ungaria 13 mai 105 (CIL XVI 50), este încă inedită, urmând a fi publicată de G. Alföldy (informaţie W. Eck).

[24] L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, Londra, 1971, p. 94 (în continuare Rossi, *Trajan's Column);* Strobel, *Untersuchungen,* p. 106.

[25] Apare în diplomele militare din anii 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8 = IDRE II 473); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (B. Steidl, în L. Wamser (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstelung des Freistaaates Bayern, Rosenheim, 2000*, Mainz, 2000, p. 337, nr. 41 (în continuare Steidl, RANM); Petolescu, *Auxilia*, p. 63. Pentru reforma administrativă, vezi idem, Dacia, N.S. 29, 1985, p. 50–55.

[26] Christescu, *loc. cit.;* Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 63; M. Zahariade, SCIVA 27, 1976, 4, p. 485; Vlădescu, *Armata,* p. 38; idem, *Fortificaţiile,* p. 81–82; TIR L 35, p. 46; I. Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman sec. I–III p. Chr.,* p. 76 (în continure Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia);* Petolescu, *loc. cit.*

[27] CIL XVI 45; PME, I 14.

[28] CIL IX 4753 = 1350 = IPD^4 7960 = 432 = IDRE I 112; Christescu, *Ist. militară*, p. 214; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain,* I–III, Paris, 1960–1961, p. 166–167, nr. 71 (în continuare Pflaum, *Carrières);* Strobel, *loc. cit.;* PME, P 107; Petolescu, *loc. cit.*

[29] ILB 305 = ILN 56. Pentru decurio alae, vezi A. von Domaszewsk*i, Die Rangordnung der römischen Heeres, 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson,* Köln–Graz, 1967, p. 53 (p. XVI) (în continuare Domaszewski, RO^2); D. Breeze, BJ, 174, 1974, p. 283.

[30] Pârvan, ArchAnz 1914, p. 437–438=ISM II 172; Aricescu, *Armata,* p. 50. Pentru datarea stelei vezi G. Bordenache, Dacia, N.S. 9, 1965, p. 259–260. Stela face parte din grupa X, conform tipologiei propuse de M. Alexandrescu-Vianu, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 221; p. 225 (nr. 106); eadem, Dacia, N.S. 29, p. 63 şi p. 71–72, pentru cronologie.

[31] Aricescu, *Armata,* p. 51; Kraft, *Rekrutierung,* p. 141, nr. 141; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 43–44, nr. 2.

În diploma militară, citată deja în câteva rânduri, apare un fost călăreț al trupei, Meticus, fiul lui Sola, de origine bessă[32]. Interesant de menționat este faptul că şi după momentul dislocării trupei la nord de Dunăre, s-a continuat recrutarea dintre bessi, în jurul anului 200, fiind atestat la Serdica: M. Aurelius Teres veteranus ex ala prima Astrorum (sic), natione Bessus[33].

Din păcate, nu deținem în acest moment nici un fel de informație privind posibilul loc de cantonare al trupei în Moesia Inferior[34].

2. **ALA I VESPASIANA DARDANORUM**[35]

S-a crezut că a fost formată în vremea lui Vespasian şi, probabil, trimisă imediat pe cursul inferior al Dunării[36].

Apare pentru prima dată în Moesia Inferior în diploma militară de la Cataloi din anul 92. Întrucât diploma a fost acordată pentru 25 de ani de serviciu militar şi chiar mai mulți[37], din această ală au fost lăsate la vatră elemente recrutate cel mai târziu în anul 67. Avem aici două posibilități: fie că dintre soldații lăsați la vatră cu această ocazie, unii mai activaseră în alte trupe, înainte de constituire; fie, mai degrabă, trupa este mai timpurie, primind supranumele de Vespasiana, pentru că în războiul civil din anii 68–69, a trecut imediat de partea împăratului proclamat în Răsărit.[38] O dată cu încheierea războiului civil, supranumele a fost transformat în nume.

Numele acestei ale a fost întregit şi pe diploma militară din anul 97[39]. Trupa apare apoi în diplomele militare ale acestei provincii din anii 99, 105, 114 (112–114), 118–119, 127, 134, 138, 145, 146, 157 (152–154)[40], fiind astfel atestată pe tot parcursul secolului al II-lea, ca activând în această provincie.

---

[32] CIL XVI 45; Kraft, *Rekrutierung,* p. 141, nr. 142; Russu, *Limba traco-dacilor²,* Bucureşti, 1966, p. 123; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 41–43, nr. 1.

[33] IDRE II 353; Kraft, *Rekrutierung,* p. 141, nr. 143 şi p. 52–54, pentru o discuție privind recrutarea în rândul trupelor auxiliare din Dacia, în secolul al II-lea.

[34] Beneš, *Auxilia,* p. 6.

[35] Cichorius, RE I, col. 1240; Wagner, *Dislokation,* p. 33–34; Kraft, *Rekrutierung,* p. 146–147, nr. 260–262; Aricescu, *Armata,* p. 51; Beneš, *Auxilia*, p. 8; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 63; Spaul, *Ala²,* p. 102–103.

[36] Wagner, *Dislokation,* p. 33; Roxan, ZPE 118, 1997, p. 293.

[37] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92 (15 iunie 92). Această diplomă militară este tipul Alföldy-Mann, II; G. Alföldy, Historia 17, 1968, p. 215–227; J.C. Mann, EpigrSt 9, 1972, p. 233–241.

[38] Dintre dardani se făceau recrutări pentru trupele auxiliare încă din secolul I a. Chr., D.B. Saddigton, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79)*, Harare, 1982, p. 8 (în continuare Saddigton, *Development).*

[39] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2001, p. 225–228.

[40] 14 august 99 (diploma de la Plovdiv, CIL XVI 45); 13 mai 105 (diploma găsită în Ungaria, CIL XVI 50); 112–114 (diploma de la Tropaeum Traiani, CIL XVI 58); 118–119 (Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron, 32, 2002, p. 453–457, nr. 2); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 2 aprilie 134 (diploma de la Giurgiu, CIL XVI 78); 28 februarie 138 (diploma de la Târnovo, CIL XVI 83); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286); altă diplomă militară, copie după aceeaşi constituție imperială din anul 146 (Eck, MacDonald, Pangerl, *Neue Diplome des Antoninus Pius für Auxiliarsoldaten*, în pregătire); de asemenea, pe un alt fragment de diplomă militară care, după toate probabilitățile, aparține aceleiaşi Constituții (informație Petolescu); 157 (152–154), diploma de la Brestovene (RMD 50).

A participat la războaiele dacice[41], dar a revenit pe teritoriul Moesiei Inferior, avându-şi garnizoana la Arrubium (Măcin)[42]. A staţionat aici cel puţin până la sfârşitul secolului al III-lea, fiind atestată prin inscripţii[43]. Ultima atestare sigură în Moesia Inferior datează din anul 241[44].

Dintre comandanţii care au efectuat în această trupă a treia miliţie ecvestră, amintim mai întâi pe C. Mulvius C. f. Pomptina tribu Ofillius Restitutus, într-o inscripţie de la Grumentum în Italia, în epoca dinastiei Flaviilor[45]; T. Flavius Apollinaris, într-o inscripţie de la Măcin, datată în secolul al II-lea[46]. În timpul războaielor dacice, probabil în cel de-al doilea, comandant al acestei trupe a fost P. Besius P. f. Quirina tribu Betuinianus C. Marius Memmius Sabinus[47]. În anii 118–119 la comanda acestei trupe se afla un anume P. Baebius P.[f. ...], atestat într-un fragment de diplomă militară[48].

În timpul Antoninus Pius, într-o inscripţie în limba greacă de la Attaleia, în Pamphylia, apare numele unui fost prefect al acestei trupe şi anume Crepereius[49]. Cândva în secolul al II-lea, fără a putea preciza cu siguranţă când, a acţionat şi un personaj cu un nume rămas necunoscut, dar care a fost praefectus alae I Vespasianae Dardanorum, aşa cum s-a păstrat într-o inscripţie de la Acholla, din Africa Proconsularis[50].

Dintre soldaţii care şi-au efectuat stagiul militar în această trupă de cavalerie, trebuie amintit, în primul rând, M. Antistius Caecina, eques alae I Dardanorum Antoninianae în inscripţia de la Cerna[51]. La Troesmis, apare M. Ulpius Marcianus, veteranus şi probabil, fost summus curator al alei I Dardanorum[52]. În ultimă instanţă, lista cu 14 soldaţi ai acestei ale, deveniţi equites singulares Augusti, care

[41] Rossi, *Trajan's Column,* p. 94; Strobel, *Untersuchungen,* p. 110–111.

[42] CIL III 7512 = ISM V 251; ISM V 218; Wagner, *Dislokation*, p. 33; Aricescu, *Armata*, p. 51; Beneš, *Auxilia,* p. 8; TIR L 35, p. 24; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 80.

[43] ISM V 218, în care ala poartă supranumele de Antoniniana, acordat cel mai probabil de Caracalla.

[44] CIL VI 31164 = ILS 2189, într-o inscripţie de la Roma, în care apar 14 soldaţi din această ală, punând o dedicaţie pentru Sabadius.

[45] A. Donati, Epigraphica 33, 1971, p. 70–74 = AnnÉp 1972, 148, regio III; PME, M 71.

[46] CIL III 7512 = ISM V 251; PME, F 41.

[47] CIL VIII 9990 = ILS 1352 = IPD^4 796 = IDRE II 468; PIR I^2, p. 364, nr. 112; T. Nagy, ActaAntHung 16, 1968, p. 289–295; Fitz, Klio 52, 1970, p. 99–106; Pflaum, *Carrières*, p. 108–169, nr. 73; PME, B 21; V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army,* Londra, 1981, p. 173–176.

[48] Eck, Weiß, Chiron 32, 2002, p. 453–457, nr. 2.

[49] IGRRP III 777; Pflaum, *Carrières,* p. 347–348, nr. 147; PME, C 254.

[50] AnnÉp 1949, 37; M. G. Jarrett, EpigrSt 9, 1972, p. 219 nr. 147; PME, Inc. 149.

[51] ISM V 218; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 52 nr. 2; M. Bărbulescu, Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p. Chr.), Constanţa, 2001, p. 83 (în continuare, Bărbulescu, *Viaţa rurală).* Prezenţa supranumelui imperial ne permite să datăm această inscripţie în vremea domniei lui Caracalla.

[52] CIL III 7504 = ILS 7184 = ISM V 148; Kraft, *Rekrutierung,* p. 146 nr. 261; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 51–52, nr. 1; D. Aparaschivei, Studia Antiqua et Archaeologica 9, 2003, p. 332, nr. 7. Datarea inscripţiei este post 169/170, când Troesmis-ul este atestat municipium; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 49–.50; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 80. Lectura s(ummus) c(urator), ea este de preferat celei propuse de Doruţiu-Boilă, ISM V, p. 179 de s(ingularis) c(onsularis).

pun la Roma, pe data de 2 august 241, o dedicație către Deus Sabadius[53], o divinitate de origine frigiană asimilată lui Iupiter Optimus Maximus[54].

3. **ALA I FLAVIA GAETULORUM**[55]

A fost recrutată din populația getulilor, care trăia în zona de sud a Mauretaniei şi a Numidiei[56].

Este prezentă pentru prima dată în diplomele provinciei Moesia Inferior în anul 92, diplomă descoperită la Cataloi[57]. La fel ca în cazul discutat deja al alei I Vespasiana Dardanorum, această lăsare la vatră împinge recrutarea trupei de față cel mai târziu în anii 67–68. După cum se ştie deja, în anul 86, în Iudeea este atestată o altă ală de getuli, care este însă veterana[58], probabil aceeaşi fiind prezentă şi în Syria, doi ani mai târziu, unde apare o ala I Gaetulorum[59]. Probabil ala I Flavia Gaetulorum a fost recrutată înainte de începutul domniei lui Vespasian, însă ulterior trupei menționate ca veterana, primind gentiliciul imperial odată cu accederea lui Vespasian la tron, datorită atitudinii sale din timpul războiului civil. Un indiciu, că aşa trebuie să fi stat lucrurile, se află într-o inscripție de la Oescus. Astfel, un anume Magius Ver(us) sau Vir(unus) este călăreț al alei G(a)etulorum, fără nici o specificație[60]. Ar exista posibilitatea, ca să avem atestată astfel, această ală, înainte de a deveni Flavia şi care a fost cantonată, poate, la Oescus, alături de cohortele II Flavia Bessorum şi IV Gallorum, în perioada 62–71[61].

---

[53] CIL VI 31164 = ILS 2189; Kraft, *Rekrutierung,* p. 146–147, nr. 262; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 52–53, nr. 3.

[54] Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain,* Paris, 1929[4], p. 60–62; R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană,* (trad. M. Popescu), Bucureşti, 1998, p. 361–371. Cultul acestui zeu era răspândit şi în provincia Moesia Inferior, după cum o demonstrează, spre exemplu, descoperirea de la Fântânele, Suceveanu, SCIVA 31, 1980, 4, p. 572–579 şi fig. 8; idem, *Fântânele. Contribuții la studiul vieți rurale în Dobrogea romană,* Bucureşti, 1998, p. 179–182. Vezi, de asemenea şi Z. Covacef, Pontica 32–34, 2000–2001, p. 378–379.

[55] Cichorius, RE I, col. 1234; Wagner, *Dislokation,* p. 35; Aricescu, *Armata,* p. 51–52; Beneš, *Auxilia,* p. 8; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 63; Spaul, *Ala*[2], p. 124–125.

[56] H. Dessau, RE VII, 1912, col. 464–465; Wagner, *loc. cit.*

[57] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92.

[58] CIL XVI 33, din data de 13 mai 86.

[59] RMD 3, din data de 3 noiembrie 88. Vezi de asemenea şi inscripția de la Taurini, din Italia, unde apar mai mulți decurioni, participanți la războiul iudaic al împăratului Vespasian,ce onorează pe prefectul C. Valerius Clemens: *decuriones alae Gaetulorum quibus praefuit bello iudaico sub divo Vespasiano Aug. patre honoris causa,* CIL V 7007=ILS 2544; Domaszewski, RO[2], p. 116, îl consideră praepositus vexillationis; B. Dobson, *Primipilares. Die Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichckeiten eines römischen Offiziersrange,* Köln–Bonn, 1978, p. 213–214, nr. 90 şi Devijver, PME, V 8, considerându-l praefectus alae. Această trupă a fost transferată în Orient, probabil, din Africa, Knight, ZPE 85, 1991, p. 193.

[60] Gerov, *Beiträge,* II, p. 72 (p. 190, nr. 14) = AnnÉp 1961, 318 = ILB 57.

[61] B. Filow, *Die legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906, p. 20–23; E. Ritterling, RE XII, 1925, col. 1271; col. 1574–1575. În perioada 67–69, în acest lagăr a staționat şi legiunea III Gallica care a luptat în Italia pentru Vespasian, Filow, *op. cit.*, p. 23–25; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1521–1523; T. Sarnowski, *L'armée romaine en Mésie Inférieure et sur la côte Nord du Pont Euxin* (în poloneză, cu rezumat în franceză), Varşovia, 1988, p. 26 (în continuare Sarnowski, *L'armée).*

Este atestată apoi într-o nouă diplomă militară din anul 97, publicată de curând[62]. S-a presupus că poate fi întregită şi în diploma de la Salsovia, dar descoperirea a două diplome militare, care datează din anul 97, au dus la concluzia că poate acest fragment nu se referă la trupele acestei provincii[63]. Apare apoi în diploma militară de la Plovdiv din anul 99, în cea de la Speyer din 105 şi în cea de la Tropaeum Traiani din 112–114[64]. Între aceste momente a participat, alături de trupele provinciei sale, la războaiele dacice ale lui Traian[65].

Apoi este atestată, în mod surprinzător, în provincia Pannonia Inferior în anul 114[66]. Multă vreme s-a crezut că a staţionat acolo până în vremea lui Antoninus Pius, invocându-se două diplome militare în care, s-a crezut că se poate citi numele trupei[67]. Descoperirea, însă, a diplomei militare din anul 125, a infirmat această teorie[68]. În aceste condiţii, se poate observa că această ală a fost dislocată pentru o perioadă foarte scurtă de timp în Pannonia Inferior, mai precis, pe perioada în care ala I Flavia Augusta Brittanica milliaria civium romanorum a participat la războiul parthic[69].

Dovezile s-au înmulţit între timp. În 1997 Weiß publica un fragment de diplomă, pe care îl data destul de larg între 106/117–124, şi în care apare această trupă, considerând că aparţine fie Pannoniei Inferior, fie Moesiei Inferior[70]. Între timp s-a mai descoperit un fragment, foarte probabil din aceeaşi diplomă militară şi

[62] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228.

[63] CIL XVI 41; Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4; MacDonald, Mihaylovich, *loc. cit.* Din acelaşi an şi din aceeaşi provincie provine şi fragmentul de diplomă RMD 140 (datat de B. Lőrincz, Z. Visy, ZPE 63, p. 241–249, în luna septembrie a anului 97). Este posibil ca cele două fragmente de diplomă să fie copii după aceeşi Constituţie imperială. Opinia, privind neapartenenţa diplomei de la Salsovia la Moesia inferioară, Eck, G. Paci, E. Percossi Serenelli, Picus. Studi e ricerche sulle Marche nell'antichità 23, 2003, p. 80–82, observând că un guvernator cu numele Iulius Mar[inus?] nu mai este de căutat pentru anul 97 în Moesia Inferior. Dealtfel personajul din această diplomă militară a fost identificat ipotetic cu Ti. Iulius Candidus (A.) Marius Celsus. De asemenea, aceeaşi autori identifică corect pe guvernatorul prezent în aceste diplome şi anume: Sex. Octavius Fronto (PIR^2 O 35) şi nu Ti. Catius Caesius Fronto (PIR^2 C 194), după cum au propus Lőrincz, Visy, *art.cit.*, p. 248–249 şi preluat de MacDonald, Mihaylovich, *art. cit.*, p. 226–227.

[64] CIL XVI 45; http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html (inedită); CIL XVI 58.

[65] Strobel, *Untersuchungen*, p. 111.

[66] CIL XVI 61; RMD 87; 152 = Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 403–406, nr. 2; 153; Roxan, ZPE 127, 1999, p. 249–273; Lőrincz, Specimina Nova 16, 2000 (2002), p. 31–33, nr. 1; CIL VI 3520 = ILS 2731; Lőrincz, *Die römische Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: die Inschriften,* Viena, 2001, p. 19; p. 81; p. 158, nr. 14–15 şi p. 194, nr. 121 (în continuare Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien).*

[67] CIL XVI 112; 113; Wagner, *loc. cit.*; Aricescu, *Armata,* p. 52.

[68] Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203 (în special p. 196–197).

[69] CIL XVI 61 – *item ala Brittanica* (*milliaria*) *missa in expeditionem;* CIL III 6748; AnnÉp 1908, 23, inscripţii care o atestă sigur în Orient; Cichorius, RE I, col. 1235; Wagner, *Dislokation,* p. 20–24 (p. 22); Beneš, *Auxilia,* p. 7; Spaul, *Ala^2,* p. 68–73; Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien,* p. 16–17 şi p. 79; Petolescu, Auxilia, p. 66–68; idem, Argessis 11, 2002, p. 67–71.

[70] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 239–243, nr. 6.

care permite acum o datare foarte sigură: 19 octombrie 120[71]. Credem că trebuie să fie un fragment de diplomă care se referă la Moesia Inferioară, această trupă fiind cel mai probabil readusă în provincia de unde fusese dislocată, în timpul reorganizărilor din timpul lui Hadrian, fără a trece prin Dacia, cum presupune I. Piso, pe baza inscripției de fundare a castrului de la Boroşneul Mare[72].

Trupa este atestată succesiv în această provincie prin diplomele militare din anii 127, 145, 146[73], apoi sigur în aceeaşi provincie în anul 152, de o inscripție care menționează o pereche de consuli[74], precum şi în data de 13 decembrie 215, într-o tabula honestae missionis[75]. Ultima mențiune sigură a acestei cohorte pe teritoriul Moesiei Inferior datează din jurul anului 240[76]. S-a putut demonstra astfel că această trupă a staționat aproape pe tot parcursul secolelor II–III în provincia Moesia Inferior, fără a putea preciza însă unde şi-a avut castrul[77].

Dintre comandanții care au activat în această ală pe parcursul staționării în Moesia Inferior amintim pe Q. Planius C. f. din diploma din 97[78], pe [B]etuus Cilo care apare în diploma militară din 19 octombrie 120[79]. Apoi, printr-o fericită întâmplare avem numele complet al prefectului M. Ulpius Attianus, păstrat întreg în diploma din 127, fără mențiunea originii şi doar cognomenului în diploma din 125, dar cu mențiunea originii[80]. Înainte de a avansa în timp să nu uităm totuşi a menționa pe L. Flavius T. f. Quirina tribu Saecularis, *praefectus alae primae Flaviae Gaetulorum in Pannonie (sic) Inferiore,* într-o inscripție de la Roma[81].

---

[71] Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 461–468, nr. 5.

[72] AnnÉp 1974, 564 = AnnÉp 1978, 696 = IDR III/4 325; I. Piso, ActaMN 36/I, 1998, p. 81–89; idem, ActaMN 37/I, 1999, p. 235–236; contra acestei opinii este Petolescu, Argessis 11, 2002, p. 67–71 şi idem, *Auxilia,* p. 67–68, care consideră că în această inscripție ar fi vorba de ala I Flavia Augusta Brittanica milliaria civium Romanorum, această trupă fiind readusă pentru scurt timp în Dacia, la sfârşitul campaniei parthice, după cum rezultă din diploma de la Gherla, IDR I 7 = RMD 23.

[73] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–297 (20 august 127); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2002, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286).

[74] Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109–114, nr. 1.

[75] Eck, Roxan, ArchKorr 28, 1998, 1, p. 96–100, nr. 1. Despre acest tip de document, vezi Mann, Roxan, Britannia 19, 1998, p. 341–347.

[76] IGRRP I 623 = ILS 8851 = ISM II 106.

[77] Beneš, *loc. cit.;* Aricescu, *Armata,* p. 52. Descoperirea de ştampile de tipul AL FL, de la Carsium, ar putea conduce spre concluzia că în această fortificație a staționat această unitate, măcar o perioadă (C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmachi, Pontica 31, 1998, p. 140–141; Zahariade, C. Muşețeanu, C. Chiriac, Pontica 14, 1981, p. 259–260; V. Nicolae, C. Nicolae, SCIVA 42, 1991, 1–2, p. 79–80; C. Nicolae, Pontica 26, 1993, p. 216 şi p. 224; idem, Pontica 28–29, 1995–1996, p. 137–138). În articolele citate s-a presupus că este vorba de ala Gallorum Flaviana, însă ştampilele publicate în 1998, au fost preluate în AnnÉp 1998, 1145–1147 (Petolescu), cu observația că mai probabil ar fi ala I Flavia Gaetulorum. Pentru Carsium vezi TIR L 35, p. 30 şi Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 79.

[78] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228 (p. 228).

[79] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 239–243, nr. 6, în special p. 241; Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 461–468, nr. 5.

[80] Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203 (în special p. 196–197); Roxan, ZPE, 118, 1997, 287–297 (în special p. 294–295).

[81] CI VI 3520 = ILS 2731; PME, F 68.

Cu puțin timp înaintea războiului iudaic al împăratului Hadrian, Sextus Attius Senecio a fost prefectul acestei ale[82].

În timpul invaziei costobocilor din anul 170, trebuie să fi activat şi celebrul personaj T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus care, în timp ce era tribun al cohortei I Cilicum, a fost şi praepositus al alei I Flavia Gaetulorum[83].

În jurul anului 240, într-o inscripție de la Tomis apare P. Aelius Ammonius care într-o carieră prodigioasă fusese şi prefect al acestei trupe[84]. Nu vom recenza în această listă şi pe Sedatius Apollonius, despre care avem informații de la Tomis că a comandat o ala Gaetulorum, dar unde se specifică foarte clar că este vorba de cea care staționa în Arabia, şi nu de cea care se află aici în discuție[85].

Se cunosc de asemenea şi numele mai multor călăreți, care au activat în această ală. Magius Ver(us) sau Vir(unus), din inscripția de la Oescus[86]. Într-o inscripție descoperită, nu cu mult timp în urmă, la Histria, apare veteranul T. Aelius Mucatralis care primise cetățenia cel mai probabil de la Hadrian[87]. În diploma militară din anul 97 apare un anume Lucius Satur[i f.?][88]. În diploma militară din 1 iunie 125 apare un Loiresis f. Bessus dar al cărui nume este greu de reconstituit[89]. Titularul diplomei militare din 20 august 127 este tot un component al acestei trupe şi anume Veladatus Dialonis f. Eraviscus, această populație locuind undeva la sud de Aquincum, în Pannonia Inferior, de unde fusese recrutat. Roxan era de părere că poate servise mai întâi în altă trupă, din care a fost apoi transferat în momentul sejurului din Pannonia Inferior al alei I Flavia Gaetulorum[90].

---

[82] CIL VI 3505; R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römishen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian,* EpigrSt 1, Köln–Graz, 1967, p. 28, nr. 49, (în continuare, Saxer, *Vexillationen)* PME, A 188.

[83] CIG 3497 = IGRRP IV 1213 = ILS 8853 = L. Robert, Istros 1, 1934, p. 1–5 = IDRE II 383, inscripție de la Thyatira, Asia. Devijver, PME I, p. 107, a făcut următoarea remarcă: *praepositus cohortis primae Gaetulorum Moesia Inferior,* cu trimitere la Cichorius, RE IV, col. 286–287. Totuşi suntem de acord cu cei care au observat că trebuie să fie totuşi o confuzie cu trupa de cavalerie: Petolescu, ZPE 110, 1996, p. 256.

[84] IGRRP I 623 = ILS 8851 = ISM II 106; Pflaum, *Carrières,* p. 854–855, nr. 329; A. Stein, *Die Legaten von Moesien,* DissPan I, 11, Budapesta, 1940, p. 115 (în continuare, Stein, *Legaten);* PIR I^2 p. 20, nr. 135; PME, A 21; Piso, Dacia, N. S. 20, 1976, p. 251–257 = AnnÉp 1977, 673.

[85] SEG, 24, 1964, 1064 = AnnÉp 1974, 579 = ISM II 127. Aricescu a susținut în repetate rânduri că trebuie să fie vorba de trupa din Moesia Inferior, în *Epigraphica*. *Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza 9–15 septembre 1977),* Bucureşti, 1977, p. 239–248; idem, *Armata*, p. 52; urmat apoi şi de Suceveanu, RRH 13, 1974, 2, p. 232; idem, loc. cit; idem, Pontica 31, 1998, p. 113–114. Interpretarea corectă este însă oferită de Devijver, PME, S 13, p. 724: „praefectus equitum alae Gaetulorum in Arabia", cu trimitere la M. P. Speidel, Latomus 33, 1974, p. 934–939.

[86] Gerov, *Beiträge,* II, p. 72 (p. 190, nr. 14) = AnnÉp 1961, 318 = ILB 57.

[87] Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109–114, nr. 1 = CEpR XVIII 814 = AnnÉp 1998, 1148.

[88] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228 (p. 228).

[89] Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203 (p. 201–202); Bălteanu, AO 14, 1999, p. 66, nr. 1.

[90] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295 (p. 295).

Cândva, în secolul al II-lea, un veteran al acestei ale s-a retras în metropola Pontului Stâng, la Tomis. Din păcate numele său a căzut în spărtura pietrei, păstrându-se, ipotetic, doar numele fiului său, Posidonius, indicând o posibilă origine orientală a acestui veteran[91]. În sfârşit, în *tabula honestae missionis* din anul 215, s-a păstrat numele unui eques, Claudius Marcianus[92].

4. ALA I GALLORUM ATECTORIGIANA[93]

Este una dintre cele mai vechi trupe din Imperiul Roman, fiind ridicată pe vremea lui Augustus, dacă nu cumva chiar în timpul războaielor civile şi a fost numită probabil după Atectorix, regele picților[94]. Că această trupă datează dintr-o perioadă extrem de timpurie, pledează şi o inscripție din Aquitania, de la Mediolanum Santonum, în care apare un anume C. Iulius Macer, care trebuie să fi fost recrutat în anul 16 a.Chr.[95]. S-a presupus că ala a staționat în Germania, însă nu există până acum dovezi directe ale acestei dislocări[96].

Prima atestare sigură în provincia Moesia Inferior datează din anul 92, prin diploma de la Cataloi[97], sub forma de ala Gallorum Atectorigiana[98]. Este prezentă apoi în diploma militară din anul 97[99]. Nu mai apare în diplome până în anul 127, când este din nou prezentă între trupele acestei provincii[100]. În acest mod s-a pus capăt speculațiilor că această trupă nu s-ar fi aflat în Moesia Inferior în prima parte a secolului al II-lea[101]. Rămâne în continuare aici fiind atestată prin diplomele militare din anii 145, 146 şi 157[102].

---

[91] CIL III 7557 = ISM II 247; Aricescu, *Armata,* p. 52.

[92] Eck, Roxan, ArchKorr, 28, 1998, p. 96–100 (p. 100), nr. 1.

[93] Cichorius, RE I, col. 1231; Wagner, *Dislokation,* p. 12–13; Kraft, *Rekrutierung,* p. 141–142, nr. 160–164; Aricescu, *Armata,* p. 53; Beneš, *Auxilia*, p. 8; Suceveanu*, Dobroudja*, p. 63; Spaul, *Ala*^{2}*,* p. 48–49.

[94] Cichorius, *loc. cit.*; Wagner, *Dislokation,* p. 12; Saddigton, *Development,* p. 73; p. 150–151; E. Birley, Ancient Society 9, 1978, p. 265.

[95] CIL XIII 1041 = ILS 2531 = CIL XVI, *Appendix*, p. 146, nr. 15; P. Holder, *The Auxilia from Augustus to Trajan,* Oxford, 1980, p. 46; Saddigton, *Development,* p. 58; p. 153; E. Birley, în *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle,* hrsg. von Eck, H. Wolff, Köln–Viena, 1986, p. 254.

[96] E. Stein, *Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat,* Wien, 1932, p. 123 [apud Wagner, *Dislokation,* p. 131] cu comentariul.

[97] 15 iunie 92, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92.

[98] Wagner, *loc. cit.,* despre obiceiul trupelor de gali de a păstra şi numele primului comandant; Birley, Ancient Society 9, 1978, p. 257–273.

[99] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228.

[100] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295 (p. 290–291).

[101] Beneš, *loc. cit.*

[102] 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2002, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, p. 279–286; altă diplomă, copie după aceeaşi constituție, Eck, MacDonald, Pangerl, *Neue Diplome des Antoninus Pius für Auxiliar soldaten* (în pregătire); fragment de diplomă inedită, probabil copie după aceeaşi constituție (informație Petolescu); 157 (152–154) (RMD 50, diploma de la Brestovene).

Cândva, în a doua jumătate a secolului al II-lea sau la începutul celui de al III-lea, un soldat al acestei ale apare la Balaklava (Crimeea), unde, un întreg detaşament din ală fusese trimis în acest punct sub conducerea unui decurion.[103]

Unitatea este atestată în aceeaşi provincie şi pe timpul lui Caracalla[104] şi Severus Alexander[105] şi chiar mai exact în anul 224[106]. Deşi nu mai avem alte atestări în cursul secolului al III-lea, putem afirma că această trupă a staţionat aici până în epoca lui Diocletian.

S-a presupus, pe baza inscripţiei găsite la Appiaria[107], că aici şi-ar fi avut lagărul, măcar o vreme. De asemenea, pe baza inscripţiei de la Tomis[108] s-a presupus că poate înainte de 224 a fost cantonată acolo sau în apropiere, ori o vexillaţie a avut o misiune de îndeplinit în oraşul pontic[109]. Cert este faptul că nu deţinem elemente suficiente pentru a reuşi să localizăm lagărul acestei ale.

Din perioada staţionării acestei trupe pe teritoriul Moesiei Inferior cunoaştem numele lui T. Flavius Marcianus praefectus equitum alae Atectorigianae[110]. De asemenea, numele lui C. Valerius Maximus, decurion al acestei ale, care apare într-o inscripţie de la Roma în secolul al II-lea, mai exact în prima parte a acestuia[111]. În inscripţia de la Balaklava, apare un anume Celsus care comanda o turma[112]. În timpul domniei lui Caracalla, într-o inscripţie de la Svalenik apare un anume Macedo, veteran şi fost decurion[113]. La Tomis, în anul 224, apare Flavius Severianus, decurion şi candidat al legatului L. Annius Italicus Honoratus[114].

---

[103] Sarnowski, în Y. Le Bohec éd., *La hiérachie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du congrès du Lyon (15–18 septembre 1994)*, Paris, 1995, p. 327 = AnnÉp 1995, 1351; Sarnowski, O.J. Savelja, *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Iupiter Dolichenus,* Varşovia, 2000, p. 191–192 = AnnÉp 2000, 1278.

[104] CIL III 12452, la Appiaria (Rjahova).

[105] CIL III 6154 = ILS 1174 = ISM II 93, la Tomis, trupa purtând supranumele de Severiana şi numele de ala Atectorum.

[106] J. Velkov, IzvestijaSofia 1, 1921–22, 2, p. 246–247.

[107] CIL III 12452; TIR L 35, p. 23; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 75.

[108] CIL III 6154 = ILS 1174 = ISM II 93; TIR L 35, p. 72; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 86.

[109] Aricescu, *Armata*, p. 53.

[110] CIL III 12452; PME, F. 59.

[111] ILS 2537 = CIL VI 33032; Kraft, *Rekrutierung*, p. 142, nr. 162; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 46, nr. 3, care preferă o datare largă, secolele II–III.

[112] Sarnowski, în Le Bohec éd., *La hiérachie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du congrès du Lyon (15–18 septembre 1994)*, Paris, 1995, p. 327 = AnnÉp 1995, 1351; Sarnowski, Savelja, *op. cit.,* p. 191–192 = AnnÉp 2000, 1278. Comanda una din cele 16 turmae ale acestei ale, având rang de decurion, vezi: Domaszewski, RO^2, p. 53; G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and second centuries A. D.^{2},* Londra, 1969, p. 146–148; Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire^2,* Paris, 1990, p. 27.

[113] Velkov, IzvestijaSofia 1, 1921–22, 2, p. 246–247; Kraft, *Rekrutierung,* p. 142, nr. 163; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 46, nr. 2.

[114] CIL III 6154 = ILS 11734 = ISM II 93 = IDRE II 345; Kraft, *Rekrutierung,* p. 142, nr. 164; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 46, nr. 2. Suceveanu, *loc. cit.,* este de părere, că a staţionat măcar un timp la Tomis, cee a ce este însă greu de demonstrat, doar p e baza acestei inscripţii onorifice. Pentru momentul legaţiei lui Honoratus vezi Stein, *Legaten,* p. 94–95; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior,* Weimar, 1966, p. 51, (în continuare, Fitz, *Laufbahn)*. În general pentru decurio alae, vezi Domaszewski, RO^2, p. 53, unde se discută şi situaţia în care decurionul este candidatus, pentru a deveni centurion într-o legiune, cazul lui Fl. Severianus. Vezi încă, Webster, *op. cit.,* p. 148.

În aceeşi inscripţie de la Balaklava, s-a păstrat numele lui Iul(ius) Vale(n)s, eq(ues) alae Atecto(rigianae), epitaful fiind pus de un omonim, probabil, moştenitor.[115] Într-o inscripţie din Isauria ar mai putea să apară un soldat al acestei ale, care a îndeplinit mai multe însărcinări, printre care librarius, actarius şi cornicularius, dar lectura nu este asigurată[116].

5. **ALA I CLAUDIA GALLORUM CAPITONIANA**[117]

S-a presupus că această unitate şi-a luat numele de la un comandant al ei menţionat într-o inscripţie de la Teate Marrucinorum din Italia, regio IV, cu numele de C. Herennius T. f. Capito, din vremea lui Tiberius[118]. Această ală a staţionat de foarte timpuriu în Moesia, după cum lasă să se înţeleagă o inscripţie funerară de la Augusta (Hârletz), care îl menţionează pe *Iulius Saturio Iuli l(ibertus) dom(o) Haed(uus) miss(icius) ala Capit(oniaona)*[119] şi încă una de la Lescovetz, în care apare *Primus Asalus d[uplicarius] ala Capitoniana*[120].

După divizarea provinciei, în vremea lui Domitian, această unitate apare în Moesia Inferior, în diploma militară de la Cataloi din anul 92[121]. Apare apoi în diploma militară din anul 97[122].

A participat la războaiele dacice[123], rămânând apoi în teritoriul controlat de Moesia Inferioară la nordul Dunării, aşa cum apare în diploma din anul 105 şi 118–119[124] şi cum o confirmă diplomele Daciei Inferioare din anii următori

---

[115] Sarnowski, în Le Bohec éd., *La hiérachie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du congrès du Lyon (15–18 septembre 1994),* Paris, 1995, p. 327 = AnnÉp 1995, 1351; Sarnowski, Savelja, *op. cit.*, p. 191–192 = AnnÉp 2000, 1278.

[116] AnnÉp 1926, 24 = AnnÉp 1973, 538; Kraft, *Rekrutierung,* p. 146; Spaul, *Ala*^{2}, p. 49, n. 4. Pentru însărcinările îndeplinite, vezi Domaszewski, RO^2, p. 55–56; Breeze, BJ 174, 1974, p. 280–282, a urmat o carieră normală în oficiul prefectului, (Breeze citează, chiar, cazul acestui Maximus).

[117] Cichorius, RE I, col. 1232; Wagner, *Dislokation,* p. 37, Kraft, *Rekrutierung,* p. 142, nr. 180–181; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 24; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 163; Speidel, în *In memoriam Constantin Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 375–379; Aricescu, *Armata,* p. 52–53; Beneš, *Auxilia,* p. 8; Tudor, OR^4, p. 320–321; Gerov, *Beiträge,* I, p. 152–153; Vlădescu, *Armata,* p. 52–53; Spaul, *Ala*^{2}, p. 80–81; Petolescu, *Auxilia,* p. 69–70.

[118] AnnÉp 1941, 105; PIR^2, H 103; Pflaum, *Carrières,* p. 23–26, nr. 9; PME, H 13.

[119] AnnÉp 1912, 187; Gerov, *Beiträge,* I, p. 153; Saddigton, *Development,* p. 61; Petolescu, *Auxilia,* p. 69. Pentru Hârletz, vezi TIR K 34, p. 19, de asemenea, pentru missicii, vezi Domaszewski, RO^2, p. 78–80 (p. XX).

[120] AnnÉp 1967, 425 = Gerov, *Beiträge,* I, p. 153. Pentru duplicarius alae vezi Domaszewski, RO^2, p. 53–54; Breeze, BJ 174, 1974, p. 278–286.

[121] 15 iunie 92, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92, unde apare *Ala II Claudia Gallorum,* fără îndoială o greşeală.

[122] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238 (nr. 4).

[123] Strobel, *Untersuchungen,* p. 111; ştampilă la Slăveni, IDR II 525.

[124] 13 mai 105 (diploma din Ungaria, CIL XVI 50); Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 406–409, nr. 3.

reformelor lui Hadrian[125]. Se pare că a staționat la Boroşneul Mare (jud. Covasna), unde au apărut ştampile cu această trupă[126]. Până în secolul al III-lea a staționat tot în Dacia Inferior, cum lasă să se înțeleagă o inscripție din Mauretania Caesarensis, unde ar exista posibilitatea să fi fost transferată de Septimius Severus[127].

În perioada în care a staționat în Moesia Inferior nu avem indicii dacă şi-a păstrat sau nu locul de cantonament de la Augusta[128] sau de la Variana[129] din prima parte a secolului I, dar aşa, ar fi cel mai probabil, să se fi întâmplat. De asemenea, nu avem informații despre activitatea vreunui comandant sau soldat al acestei trupe, cu excepția lui P. Curtius P. f. Palatina tribu Aburianus, care apare cel mai devreme sub Hadrian, într-o inscripție de la Roma, dar în acel moment ala se afla deja în Dacia[130].

6. **ALA GALLORUM FLAVIANA**[131]

Este, fără îndoială, o unitate recrutată într-o epocă timpurie, primind apoi un supranume, ce ne duce cu gândul dinastia flaviilor[132]. Poate, la fel ca în cazul alei I Vespasiana Dardanorum, această trupă a trecut de partea lui Vespasian, în timpul războiului civil. S-a presupus că ar fi staționat pe limesul renan, dar nu dispunem de date certe în acest sens[133]. A fost dislocată în Moesia, poate încă sub Vespasian, deşi nu avem informații.

Apare pentru prima dată în diploma militară de la Cataloi din anul 92, ca făcând parte dintre alele Moesiei inferioare[134]. Apoi, este prezentă în constituția lui Nerva din 97[135]. Apare succesiv în diplomele provinciei în anii 99, 105 şi

---

[125] 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8; 13 decembrie 140 (diploma de la Palamarcia, Bulgaria, IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41); Petolescu, *Auxilia,* p. 69, cu numele întreg de ala I Claudia Gallorum Capitoniana.

[126] IDR III/4 326–327; TIR L 35, p. 28, Vlădescu, *Armata*, p. 39; idem, *Fortificațiile*, p. 82–83. O vexillație a acționat şi la Reci, unde s-au găsit ştampile: IDR III/4 315; TIR L 35, p. 61.

[127] CIL VIII 8828 = 20633 = ILS 6889; Speidel, *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 378–379; Devijver, Latomus 43, 1984, 3, p. 586.

[128] TIR K 34, p. 19; R. Ivanov, 78. BerRGK, 1997, p. 543–548; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 71, împreună, poate, cu ala Augusta (Wagner, *Dislokation,* p. 14–15; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p.24; Beneš, *Auxilia,* p. 6).

[129] Leskovetz, Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 71.

[130] CIL VI 3517; PME, C 263.

[131] Cichorius, RE I, col. 1243; Wagner, *Dislokation,* p. 37–38; Aricescu, *Armata,* p. 54; Beneš, p. 9; Suceveanu*, Dobroudja,* p. 63; Spaul, *Ala*^{2}*,* p. 115–116.

[132] Saddigton, *Development,* p. 147–149. S. Lambrino, Revue Philologique 5, 1931, p. 250, apud Saddigton, *Development,* p. 237, n. 64, se gândea chiar la Flavius Sabinus, fratele lui Vespasian, care ar fi putut conduce un census în Gallia, în vremea lui Claudius (ILS 984), însă teoria se bazează pe o conjectură.

[133] Wagner, *Dislokation,* p. 37.

[134] 15 iunie 92, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92.

[135] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

118–119[136]. Deşi nu avem dovezi concrete, s-a presupus că a participat la războaiele dacice[137].

Nu se ştie în ce moment a fost transferată în provincia Moesia Superior, unde apare prima dată într-o diplomă inedită din 150–157, fiind apoi atestată în 156–157, 159–160 şi 161[138]. Nu vom mai avea, din acest moment, informaţii despre o prezenţă a acestei unităţi pe teritoriul Moesiei Inferioare, ea rămânând în Moesia Superior[139]. Comandantul trupei, care apare în inscripţia de la Caesareea (Cherchel) a activat în provincia aceasta sau chiar în Moesia Inferior, dar în nici un caz în Africa[140]. În afară de acest personaj nu mai avem alte informaţii despre comandanţi sau militari din această trupă în perioada staţionării în Moesia Inferior. Nu avem, de asemenea, nici un fel de indiciu asupra locului de staţionare al acesteia, deşi s-a presupus pe baza unor ştampile că ar fi fost la Carsium. Se pare însă că ştampilele în cauză aparţin altei trupe şi anume ala I Flavia Gaetulorum[141].

7. **ALA I GALLORUM ET PANNONIORUM**[142]

O trupă cu acest nume apare pentru prima dată în diplomele provinciei Moesia Inferior în anul 125[143]. Apoi din nou în 127 şi într-o diplomă din 134[144]. Mai este atestată sub acelaşi nume şi în 145, 146 şi cca 157 (152–154)[145]. Într-o inscripţie din Italia, în vremea lui Antoninus Pius, apare numele complet al acestei trupe: *ala I Gallorum et Pannoniorum catafracta*[146].

Întrucât, dintr-o epocă mai timpurie nu avem nici un fel de informaţii despre această unitate, s-a presupus că ar fi fost creată cel mai devreme în timpul domniei

[136] 14 august 99 (diploma de la Oltina, CIL XVI 44); 13 mai 105 (diploma din Ungaria, CIL XVI 50); Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 406–409, nr. 3.

[137] Rossi, *Trajan's Column,* p. 94; Strobel, *Untersuchungen,* p. 111.

[138] Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 401–426, nr. 6 (pentru cele două diplome inedite); 159–160 (CIL XVI 111); 8 februarie 161 (RMD 55).

[139] Nu a fost niciodată dislocată în Mauretania Caesarensis, cum a presupus N. Bensedik, *Les troupes auxilliares de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut Empire,* Alger, 1979, p. 31–32, apud Devijver, Latomus 43, 1984, 3 p. 586; Spaul, *Ala*^{2}*,* p. 115.

[140] CIL VIII 21037; Jarrett, EpigrSt 9, 1972, p. 115, nr. 91; PME, I 7.

[141] În acest sens, Suceveanu, *loc. cit.* Pentru întreaga discuţie vezi *supra,* la ala I Flavia Gaetulorum.

[142] Cichorius, RE I, col. 1245–1246; Christescu, *Ist. militară,* p. 180; Wagner, *Dislokation,* p. 38–39, Kraft, *Rekrutierung,* p. 27 şi p. 32–34; Aricescu, *Armata,* p. 54; Beneš, *Auxilia,* p. 9; Spaul, *Ala*^{2}*,* p. 82–84.

[143] Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203 (p. 195–196).

[144] 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 2 aprilie 134 (diploma de la Giurgiu, CIL XVI 78).

[145] 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl, *Neue Diplome des Antoninus Pius für Auxiliarsoldaten* (în pregătire); şi un alt fragment de diplomă, care ar putea fi o altă copie după aceeaşi constituţie imperială din anul 146 (informaţie Petolescu); cca. 157 (152–154) (RMD 50).

[146] CIL XI 5632 = ILS 2735 = IPD^4 348, de la Camerinum, Italia, regio VI.

lui Traian, având la bază ala I Pannoniorum (vezi *infra),* care staționase în Moesia Inferior[147].

Nu mai deținem alte informații despre istoria acestei trupe, dar în nici un caz nu este identică cu ala II Gallorum et Pannoniorum şi cu ala Nova firma catafractaria, cum încearcă să demonstreze Spaul[148].

Nu avem, de asemenea, nici un fel de informații despre unde va fi fost plasat lagărul acestei trupe, pe teritoriul Moesiei Inferior[149].

Cunoaştem numele unui singur comandant al acestei trupe şi anume M. Maenius C. f. Cor. Agrippa L. Tusidius Campester, din inscripția citată mai sus[150] şi nu avem nici un fel de informație despre vreun călăreț al ei.

8. **ALA I HISPANORUM**[151]

Înainte de a fi dislocată pe teritoriul Moesiei, această unitate a staționat se pare în Germania[152] şi apoi la Aquincum, în Pannonia[153]. Prima dată în Moesia Inferior apare în anul 92 şi apoi în 97[154]. Din această perioadă ar putea data şi o inscripție de la Utus, unde şi-a avut probabil lagărul[155].

A participat la războaiele dacice[156] şi a rămas pe teritoriul nou cucerit, unde apare apoi în diplomele provinciei Dacia Inferior din anii 129, 130, 140 şi 146[157], avându-şi garnizoana la Slăveni[158].

---

[147] Cichorius, RE I, col. 1246; Wagner, *Dislokation,* p. 39, dar reluând o idee mai veche, conform căreia, unitatea militară ar fi fost recrutată în zona Pannoniei, unde locuiau şi populații celtice. Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 196 sunt de acord cu opinia lui Cichorius. Contra unei asemenea păreri este Kraft, *Rekrutierung,* p. 33, care crede că această trupă, la fel ca şi celelalte trupe duble (p. 27), datează dintr-o epocă timpurie.

[148] Spaul, *loc. cit.*; Wagner, *Dislokation,* p. 34 şi p. 39; Kraft, *Rekrutierung,* p. 147 şi p. 157; Petolescu, *Auxilia,* p. 74–76 (Ala II Gallorum et Pannoniorum).

[149] Aricescu, *loc. cit.*, posibil, în opinia sa, pe teritoriul Dobrogei.

[150] CIL XI 5632 = ILS 2735 = IPD^4 348; PIR^2 II, p. 321, nr. 53; Pflaum, *Carrières,* p. 292–295, nr. 120; PME, M 5; Jarrett, Britannia 25, 1994, p. 46–48.

[151] Cichorius, RE I, col. 1247–1248; Christescu, *Ist. militară,* p. 179; Wagner, *Dislokation,* p. 43–45; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 66; Beneš, *Auxilia,* p. 10; Tudor, OR^4, p. 331–332; Vlădescu, *Armata,* p. 39; Spaul, *Ala^2,* p. 144–146; Petolescu, *Auxilia,* p. 71–72.

[152] Wagner, *Dislokation*, p. 44; Spaul, *Ala^2*, p. 145.

[153] CIL III 10513; 10514.

[154] 15 iunie 92 (diploma de la Cataloi, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92); 97 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4).

[155] CIL III 12361 = ILB 122; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 72.

[156] Strobel, *Untersuchungen,* p. 111–112.

[157] 129 (CIL XVI 75 = IDR I 10); 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41, cf. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70); Petolescu, *Auxilia,* p. 71.

[158] CIL III 13800 = IDR II 496; Tudor, Drobeta 1, 1974, p. 47–53 = IDR II 499; CIL III 14216^{14} = IDR II 498; IDR II 500; IDR II 510; IDR II 526 a, b; Christescu, loc. cit; TIR L 35, p. 67–68; Tudor, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior 1974,* Köln–Bonn, 1977, p. 399–403; idem, OR^4, p. 101 şi p. 301–307; Vlădescu, *Fortificațiile,* p. 30–34; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia,* p. 62–64.

Nu cunoaştem numele nici unui comandant al acestei unităţi, al cărei comandament să se poată data în perioada staţionării în Moesia Inferior.

Cunoaştem, însă, numele a doi soldaţi, care au servit în această provincie, în cadrul alei I Hispanorum: Sulpicius Massa, veteranus natione Tunger din inscripţia de la Utus[159] şi un ex statore cu un nume greu de reconstituit[160], dintr-un fragment de inscripţie, găsit în apropierea Montanei.

9. **ALA II HISPANORUM ET ARAVACORUM**[161]

Această unitate militară a staţionat o vreme în Pannonia[162], de unde este adusă de Domitian în Moesia Inferior[163], deşi istoria ei este mai timpurie[164].

Prima dată este atestată în Moesia Inferior, prin diploma militară din anul 97[165]. Este apoi prezentă în diploma de la Oltina din anul 99 şi în cea de la Speyer din 105[166]. Se pare că a participat la ambele războaie dacice, dar nu va rămâne în teritoriile nou cucerite[167]. S-a presupus că a construit, între cele două războaie dacice, lagărul de la Carsium[168]. Descoperirea mai multor ştampile cu legenda AL. FL, nu pare a confirma această ipoteză[169].

Oricum, la Carsium sau în altă parte trupa a continuat să îşi desfăşoare activitatea pe teritoriul provinciei şi în special în Dobrogea, lăsând numeroase urme[170].

---

[159] CIL III 12361 = Gerov, *Beiträge,* II, p. 77–78 (p. 195–196, nr. 36) = ILB 122; Kraft, *Rekrutierung,* p. 150–151, nr. 352 şi p. 43; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 57, nr. 1.

[160] CIL III 12378 = Gerov, *Beiträge,* II, p. 78 (p. 196, nr. 38); Bălteanu, AO 14, 1999, p. 57, nr. 2. Pentru stator praefecti alae, vezi Domaszewski, RO^2, p. 55.

[161] Cichorius, RE I, col. 1229–1230; Wagner, *Dislokation,* p. 47–48; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 370–378; Aricescu, *Armata,* p. 55–56; Beneš, *Auxilia*, p. 10; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 64; Spaul, *Ala^2,* p. 34–36.

[162] 13 iunie 80 (CIL XVI 26); 13 septembrie 84 (CIL XVI 30); 5 septembrie 85 (CIL XVI 32). Vezi, de asemenea, inscripţiile de la Mursa (CIL III 3268), Teutoburgium (CIL III 3271, E. Tóth, G. Vékony, ActaArchHung 22, 1970, p. 156–157) şi Sopianae (CIL III 14039 = RIU 982); A. Mocsy, RE Suppl IX, 1962, col., 619; P. Kos, Germania, 62, 1984, 1, p. 47–54; Knight, ZPE 85, 1991, p. 190; Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien,* p. 21 şi p. 198–199, nr. 133–137.

[163] Wagner, *Dislokation,* p. 47; Saddigton, *Development,* p. 95; Strobel, *Untersuchungen,* p. 112; Knight, ZPE 85, 1991, p. 199; Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien,* p. 21 şi p. 67.

[164] Holder, *op. cit.,* p.113; Saddigton, *Development,* p. 67; Knight, ZPE 85, 1991, p. 189.

[165] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

[166] 14 august 99 (CIL XVI 44); 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html).

[167] Strobel, *loc. cit.*

[168] ISM V 94 = Pârvan, ARMSI 35, 1913, p. 480–489, nr. 4, întregit pe baza informaţiilor mai târzii, în special milliarul din anul 200 (CIL III 7603 = ISM V 93), Ala [II Hispanorum et Aravacorum]. Pentru fortificaţia de la Carsium, vezi TIR L 35, p. 30; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 79.

[169] Pentu întreaga discuţie vezi *supra,* la ala I Flavia Gaetulorum. Totuşi Suceveanu, *loc. cit.*, consideră că aici ar fi trebuit să staţioneze începând cu secolul al II-lea.

[170] Aricescu, *loc. cit.* (în special p. 56).

Este, de asemenea, prezentă în diplomele militare din anii 127, 138, 145, 146 şi cca 157 (152–154)[171]. Va staţiona până la sfârşitul secolului al III-lea pe teritoriul Moesiei Inferior, în anul 200 fiind atestată la Carsium[172].

Cunoaştem numele unui singur prefect al acestei ale, şi anume L. Fabius L. f. Pal. Fabullus din diploma de la Speyer din anul 105, dată pentru un călăreţ al acestei ale: Atrectus Capitonis f., germanic din populaţia de Nemetes[173]. Prin intermediul inscripţiilor descoperite în Dobrogea cunoaştem un număr important de soldaţi şi veterani ai acestei unităţi militare. Astfel, la Arrubium decurionul C. Iulius Pr[imus] împreună cu fratele său cu acelaşi nume, dar care îndeplinea funcţia de beneficiar al procuratorului provinciei, pun o inscripţie funerară tatălui lor, pe la sfârşitul secolului al II-lea[174]. Pe la 161–169, la Capidava se retrage Aelius Longinus[175]. Unii dintre soldaţii, sau veteranii acestei unităţi apar în teritoriul Histriei, cum este cazul lui Titinius Severinus sescupliciarius[176], al lui Aurelius Firmus, veteranus ex decurione[177] pe la începutul secolului al III-lea şi al lui M. Vettius Felix[178], la fel veteranus ex decurione spre jumătatea secolului al II-lea.

La Tomis avem atestat un anume Lupus, care ridică un monument funerar familiei sale, împreună cu fratele său[179]. În sfârşit, la Cius se stabileşte *C. Val(erius) Her[c]ulanus ex statore praefecti alae II Aravacorum,* împreună cu soţia sa, aceştia erau născuţi în vicusul Rami[...][180]. Poate tot din acestă trupă a făcut parte şi Iulius Valens, a cărui piatră funerară a fost ridicată tot la Cius[181]

[171] 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 2 februarie 138 (diploma de la Târnovo, CIL XVI 83); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; de asemenea, un alt fragment dintr-o diplomă militară, copiată după aceeaşi constituţie imperială, informaţie Petolescu); ca. 157 (152–154) (RMD 50).

[172] CIL III 7603 = ISM V 93.

[173] http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html. Soldatul a fost recrutat în jurul anului 80, oricum înainte de începutul domniei lui Domitian. Pentru această populaţie, probabil o ramură a suebilor şi despre centrul lor de la Noviomagus (Speyer) vezi, A. Franke, RE XVI, 1935, col. 2382–2385. Este atestată, de asemenea, o cohortă formată din aceşti Nemetes (Tacitus, *Ann.* XII, 27; Cichorius, RE IV, col. 318; Franke, *loc. cit.,* col. 2383).

[174] CIL III 6218 = ISM V 253; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 367; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 57–58, nr. 1.

[175] ISM V 23; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 375; Aricescu, Pontica 9, 1976, p. 83; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 59, nr. 5; Bărbulescu, *Viaţa rurală,* p. 184–185.

[176] ISM I 273; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 377; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 58, nr. 2.

[177] ISM I 297; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 59, nr. 8.

[178] ISM I 278 (?), presupunerea lui Pârvan, AARMSI 38, 1916, p. 664–668, nr. 44, că ar putea fi vorba de Ala II Hispanorum et Aravacorum; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 58–59, nr. 4.

[179] CIL III 14214^{29} = ISM II 225; Bălteanu, Arh. Olt 14, 1999, p. 59, nr. 6.

[180] ISM V 117; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 59, nr. 9. Pentru vicus Rami[...] vezi Doruţiu-Boilă, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza 9–15 septembre 1977),* Bucureşti, 1977, p. 180–185; Bărbulescu, *Viaţa rurală,* p. 99 şi p. 181; şi, de asemenea, TIR L 35, p. 78.

[181] CIL III 7495 = ISM V 121. Doruţiu – Boilă, ISM V, p. 144; Bărbulescu, *Viaţa rurală,* p. 181. Interesant este faptul că personajul nostru are, cu excepţia cognomenului, necunoscut în cazul de faţă, acelaşi nume cu C. Iulius Valens, atestat într-o altă inscripţie, găsită la Cius, ca veteran al legiunii V Macedonica şi ca magister vici (CIL III 12479 = ISM V 115; Bărbulescu, *Viaţa rurală,* p. 98–99 şi p. 181, n. 519, îl consideră un descendent al veteranului din ală.)

Doi dintre soldații acestei trupe se stabilesc în alte locuri decât în zona Dobrogei. Este cazul lui Ti. Claudius Victor într-o inscripție de la Utus (Gavren)[182], după K. Kraft, chiar la sfârşitul secolului I şi Aurelius Primus la Sexaginta Prista[183], în secolul al III-lea.

10. **ALA I PANNONIORUM**[184]

S-a presupus că această ală ar fi staționat în Dalmatia şi apoi pe teritoriul Pannoniei, înainte de a fi adusă în Moesia[185], fără a exista însă prea multe indicii în acest sens. Pe teritoriul Moesiei este atestată prin inscripția funerară a lui T. Flavius Capito veteranus ex decurione, de la Tomis şi care a primit dona din partea lui Vespasian[186]. De asemenea, într-o inscripție din Thracia unde un necunoscut este praefectus alae Pannoniorum în ultimii ani de domnie ai lui Nero, fără a putea afirma totuşi cu siguranță, că este vorba de cea din Moesia[187]. Era cantonată, cel mai probabil, în partea estică a provinciei, întrucât va apare în anul 92 printre trupele provinciei Moesia Inferior[188]. De asemenea, apare şi în diploma din anul 99 de la Oltina[189] şi, probabil, în fragmentul de diplomă de la Adamclisi, datat ante 114[190].

Este posibil ca în această perioadă să-şi fi avut garnizoana la Troesmis[191], înainte de sosirea aici a legiunii V Macedonica[192]. A participat la războaiele dacice[193] şi după acest moment dispare din istorie. Cel mai probabil, apare mai târziu cu numele de ala I Gallorum et Pannoniorum[194]. În nici un caz, nu este

---

[182] CIL III 12359 = Gerov, *Beiträge*, II, p. 78 (p. 196, nr. 37) = ILB 120; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 374; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 58, nr. 3. Pentru Utus vezi Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 72.

[183] AnnÉp 1940, 34; Kraft, *Rekrutierung,* p. 151, nr. 378; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 59, nr. 7. Pentru Sexaginta Prista, vezi Ivanov, 78. BerRGK, 1997, p. 582; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 74.

[184] Cichorius, RE I, col. 1253; Wagner, *Dislokation,* p. 56–58; Kraft, *Rekrutierung*, p. 155–156, nr. 470–477; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 23; Aricescu, *Armata,* p. 54–55; Beneš, *Auxilia*, p. 11–12; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 63–64; Spaul, ZPE 105, 1995, p. 63–73; idem, *Ala^2,* p. 167–172.

[185] CIL III 8577 = ILS 2530 = IPD^4 287; Wagner, *Dislokation,* p. 58; Kraft, *Rekrutierung,* p. 155; Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, 3–4, p. 262–263; Beneš, *Auxilia,* p. 11.

[186] CIL III 14453 = IPD^4 289 = ISM II 170.

[187] AnnÉp 1973, 485 = AnnÉp 1976, 583; L. Moretti, RIFC 102, 1974, p. 454–458; Eck, Chiron 5, 1975, p. 365–392 (p. 368–371); Saddigton, *Development,* p. 71.

[188] 15 iunie 92 (diploma militară de la Cataloi, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92.

[189] 14 august 99 (CIL XVI 44).

[190] CIL XVI 58.

[191] CIL III 6242 = ISM V 214, țiglă ştampilată; TIR L 35, p. 73–74; Suceveanu*, Dobroudja,* p. 64; Zahariade, Gudea, *Fortifications,* p. 80.

[192] Aricescu, *Armata*, p. 32–37.

[193] Strobel, *Untersuchungen,* p. 113.

[194] Vezi *supra,* la ala I Gallorum et Pannoniorum, întreaga discuție.

identică cu omonima sa care apare în Africa în cursul secolului al II-lea, cum a încercat să acrediteze Spaul[195].

Dintre comandanţii acestei trupe, în perioada staţionării în Moesia şi apoi în Moesia Inferior, poate a făcut parte şi M. Artorius Priscillus Vicasius Sabidianus care după ce a fost tribun al legiunii VII Claudia p. f. a devenit prefect al acestei ale, după cum apare într-o inscripţie de la Roma[196]. De asemenea, acel *ignotus* din inscripţia de la Apri din Thracia, despre care nu se poate afirma cu siguranţă că a comandat această ala Pannoniorum[197].

Dintre soldaţii acestei trupe, care au activat în perioada staţionării în Moesia Inferior, singurul despre care putem avea o oarecare siguranţă în a afirma că a servit în această zonă, este T. Flavius Capito, retras la Tomis[198].

11. **COHORS II FLAVIA BESSORUM**[199]

Despre această cohortă s-a afirmat că a fost recrutată împreună cu „sora" sa, cohorta I Flavia Bessorum, de către Vespasian[200]. O asemenea supoziţie este pusă astăzi la încercare de prezenţa ei între cohortele provinciei în anul 92[201], de aici rezultând o problemă de înţelegere a momentului recrutării, aşa cum a fost cazul la alele I Vespasiana Dardanorum şi I Flavia Gaetulorum. Astfel, această cohortă a fost recrutată cel mai târziu, în anul 67, dacă nu cumva recrutarea este şi mai timpurie[202].

Dacă lectura este corectă, o inscripţie o atestă la Oescus, cel mai probabil înainte de anul 71[203]. În Moesia Inferioară o mai atestă încă două diplome din anii 97 şi 105[204]. A participat, după toate probabilităţile, la cele două războaie

---

[195] Spaul, ZPE 105, 1995, p. 63–73; idem, *Ala^2,* p. 167–172. Apare în discursul lui Hadrian de la Lambesis, ILS 9134; M. Le Glay, în *Akten des XI. Internationaler Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8– 6. 9. 1976),* Budapest, 1977, p. 545–557.

[196] CIL VI 32929 = ILS 2700; PIR I^2, p. 238, nr. 1188; Pflaum, *Carrières,* p. 185–186, nr. 88; PME, A 168.

[197] AnnÉp 1973, 485 = AnnÉp 1976, 583; L. Moretti, RIFC 102, 1974, p. 454–458; Eck, Chiron 5, 1975, p. 365–392 (p. 368–371); PME, Inc. 75.

[198] CIL III 14453 = IPD^4 289 = ISM II 170; Kraft, *Rekrutierung*, p. 156, nr. 477; Maxfield, *op. cit.*, p. 123; Bălteanu, AO 14, 1999, p. 61, nr. 1.

[199] Cichorius, RE IV, col. 254; Christescu, *Ist. militară,* p. 183; Wagner, *Dislokation,* p. 97; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 68; Aricescu, *Armata,* p. 64–65; Beneš, *Auxilia,* p. 18; Vlădescu, *Armata,* p. 37; Spaul, *Cohors^2,* p. 342; Petolescu, *Auxilia,* p. 84–85.

[200] Wagner, *Dislokation,* p. 96–97; Saddigton, *Development,* p. 161.

[201] 15 iunie 92 (diploma de la Cataloi, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92).

[202] Saddigton, *Development,* p. 161, despre recrutările de cohorte de thraci din vremea lui Claudius.

[203] AnnÉp 1957, 299 = ILB 64. Înainte de reîntoarcerea în Moesia a legiunii V Macedonica, Filow, *op. cit.*, p. 35; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1271 şi 1575. Între 67–69 în acest lagăr a staţionat şi legiunea III Gallica care a luat partea lui Vespasian în timpul războiului civil, Filow, *op. cit.,* p. 23–25; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1521–1523; Sarnowski, *L'armée,* p. 26.

[204] Weiß, ZPE 117, p. 233–238, nr. 4; CIL XVI 50.

dacice[205]. După reorganizările teritoriale din timpul împăratului Hadrian, unitatea este atestată în provincia Dacia Inferior, printr-o serie de diplome militare[206]. A staţionat pe cursul superior al râului Olt, la Cincşor (jud. Braşov)[207].

Din perioada în care a staţionat în provincia Moesia Inferior, nu se cunoaşte până acum identitatea nici unui prefect, iar singurul soldat cunoscut este cel din inscripţia de la Oescus, mai sus citată[208].

12. **COHORS I BRACARAUGUSTANORUM EQUITATA**[209]

Se pare că această cohortă a staţionat în secolul I al erei creştine în Dalmatia[210].

Este atestată ulterior în provincia Moesia Inferior, încă din anul 92, apoi în anul 99 şi în anul 105[211]. Există posibilitatea ca aceeaşi unitate să apară şi pe fragmentul de diplomă de la Adamclisi, datat în general ante 114 p.Chr., dar acolo poate apărea la fel de bine şi cohors I Bracarorum c. R., care va face parte din armata Moesiei Inferior în secolul II p.Chr.[212]. Împreună cu alte unităţi militare din provincia sa, a participat la războaiele dacice[213] şi va rămâne pe teritoriul nou

---

[205] Ştampilele au fost descoperite la Stolniceni, Bârseşti şi Rucăr, IDR II 561–562; 571; 607; Tudor, SCIV 6, 1955, 1–2, p. 90–94 (Rucăr); idem, Dacia, N.S. 8, 1964, p. 347–348; Bogdan-Cătăniciu, SCIVA 25, 1975, 2, p. 277–288 (Rucăr); Tudor, OR^4, p. 101–102; Strobel, *Untersuchungen,* p. 122; Gh. Bichir, Thraco-dacica 6, 1985, 1–2, p. 95–99 (Stolniceni); Sarnowski, *L'armée,* p. 58; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia,* p.45–47(Rucăr) şi p. 68–69 (Stolniceni); Petolescu, *Auxilia,* p. 84.

[206] Din anii 129 (CIL XVI 75 = IDR I 10); 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39) şi 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70.

[207] IDR III/4 181; AnnÉp 1971, 379 = IDR III/4 179; Christescu, *loc. cit.*; TIR L 35, p. 32; I.I. Pop, Cumidava 12, 1983, 2, p. 43–48 = CEpR VI, 386; Vlădescu, *Fortificaţiile,* p. 81.

[208] AnnÉp 1957, 299 = ILB 64, Mucatra (lis) Site f.

[209] Cichorius, RE IV, col. 255–256; Christescu, *Ist. militară,* p. 183; Wagner, *Dislokation,* p. 97–100; Kraft, *Rekrutierung*, p. 170, nr. 1990–1992 şi p. 37; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 69; Aricescu, *Armata,* p. 57; Tudor, OR^4, p. 332; Beneš, *Auxilia,* p. 18–19; Vlădescu, *Armata,* p. 33–34; Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 197–198; Spaul, *Cohors^2,* p. 88–90; Petolescu, *Auxilia,* p. 85–86.

[210] CIL III 1773 = ILS 3245; inscripţia este de la Narona şi în ea apare numele unui prefect al acestei trupe, Ti. Claudius Claudianus (Cichorius, RE IV, col. 255; Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, p. 267). De asemenea, două inscripţii din aceeaşi localitate, care atestă doi soldaţi de origine hispanică, vezi Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, p. 293, nr. 8, 2–3. Vezi încă, E. Marin, M. Mayer, G. Paci, I. Rodà, în Le Bohec éd., *Le légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du congrès de Lyon (17–19 septembre 1998),* Lyon, 2000, p. 513, nr. 9–10 = AnnÉp 2000, 1178–1179, care atestă doi călăreţi ai trupei.

[211] 15 iunie 92 (diploma militară de la Cataloi, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92); 14 august 99 (diploma militară de la Oltina, CIL XVI 44); http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html (diploma militară de la Speyer din 13 mai 105), trupa fiind transferată din Dalmatia, Knight, ZPE 85, 1991, p. 200.

[212] CIL XVI 58. Pentru cohors I Bracarorum c. R., vezi *infra*.

[213] Rossi, *Trajan's Column*, p. 94; Strobel, *Untersuchungen,* p. 123.

cucerit, unde va fi atestată şi după reorganizările din vremea împăratului Hadrian, în provincia Dacia Inferior[214]. Pe baza ştampilelor tegulare, de tipul COH I BRAC, a fost stabilit că unitatea a staționat în castrul de la Brețcu[215].

Principala problemă a acestei cohorte a fost identificarea ei cu cohors I Bracarorum c. R. Cu toate că Gerov atrăsese atenția încă din 1959, odată cu publicarea diplomei militare găsite la Palamarcia (din 13 decembrie 140), că trupa militară care apare în diploma militară de la Giurgiu din 2 aprilie 134, este diferită de cohors I Bracaugustanorum ce se afla în acel moment în Dacia Inferior[216]. Mulți autori au rămas însă la vechile interpretări, ignorând de cele mai multe ori evidența[217]. Numărul mare de diplome militare descoperite în ultima vreme, care au aparținut unor militari din trupele auxiliare ale provinciei Moesia Inferior, au confirmat strălucit opinia lui Gerov[218].

Din perioada staționării pe teritoriul provinciei Moesia Inferior nu se cunosc comandanți ai acestei unități şi nici militari[219].

13. **COHORS I BRACARORUM CIVIUM ROMANORUM**[220]

Această trupă, diferită de cohorta I Bracaugustanorum, apare pentru prima dată în diplomele Moesiei Inferioare în anul 125[221], fiind atestată apoi succesiv în anii 127, 134, 145, 146, 157. De asemenea, în diploma de la Brestovene din cca 157

---

[214] Diplomele militare din anii: 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; cf. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–79) şi un fragment din anii 167–168 (Eck, MacDonald, Pangerl, AMN 38/I, 2001, p. 45–48, nr. 5); Zahariade, SCIVA 27, 1976, 4, p. 487; Petolescu, *loc. cit.*

[215] IDR III/4, 336–338. Pentru castrul de la Brețcu, vezi TIR L 35, p. 25; Russu , în *Actes du IXe Congrès International d'Étude sur les Frontières Romaines, Mamaia, 1972*, Bucureşti–Köln–Viena, 1974, p. 224; Gudea, ActaMP 4, 1980, p. 255–366; Vlădescu, *Fortificațiile*, p. 83–85.

[216] Gerov, *Beiträge*, I, p. 51–52. Vezi în acelaşi sens, G. Bakó, SCIVA 31, 1980, 4, p. 631–635. Diploma militară de la Giurgiu, CIL XVI 78.

[217] Vezi în acest sens, Zahariade, SCIVA 28, 1977, 2, p. 262–263 şi Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 197–198, unde, publicând diploma din 1 iunie 125, întregesc coh(ors) I Bracar(augustan)or(um) c. R.; la fel şi Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295, publicând diploma din 20 august 127. Spaul, *loc. cit.*, tratează ambele cohorte ca fiind una singură, adăugând-o şi pe cea atestată în anul 88 în Mauretania Tingitana, CIL XVI 159.

[218] Vezi *infra,* la cohors I Bracarorum c. R.

[219] Soldatul atestat la Chersones, M. Maecilius, IOSPE I² 553 = ILS 9160 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 60–61, nr. 33, face parte din cohors I Bracarorum c. R. şi nu din cohors I Bracaraugustanorum, aşa cum a crezut Kraft, *Rekrutierung*, p. 170, nr. 1192. Se cunoaşte, de altfel, numele unui singur soldat al acestei trupe, Meduttus Caturonis f., atestat la Bigeste, în Dalmatia (Humac, AnnÉp 1907, 249); Kraft, *Rekrutierung*, p. 170, nr. 1191; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 18), dar dintr-o epocă mult mai timpurie.

[220] Aricescu, *Armata*, p. 47; Beneš, *Auxilia*, p. 19–20; Spaul, *Cohors²*, p. 88–90 (tratată împreună cu cohors I Bracaraugustanorum, sub numele acesteia).

[221] 1 iunie 125 (Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203).

şi posibil într-un fragment, datat 149–153[222]. Nu se cunoaşte locul staţionării înainte de dislocarea ei, probabil încă sub Traian, în armata Moesiei Inferioare[223]. Cândva în cursul secolului al II-lea o vexillaţie a acestei cohorte staţiona la Chersones[224]. O inscripţie greacă de la Gorna Bešovica ne lasă să înţelegem că în secolul al III-lea lagărul acestei trupe este de căutat undeva în împrejurimile oraşului Montana[225].

Până acum cunoaştem doar numele fragmentar al unui prefect al acestei cohorte, şi anume [...]quillianus originar din Roma[226], numele unui centurion Bicanus[227] şi de asemenea numele integrale a doi soldaţi: M. Maecilius la Chersones[228] şi Aurelius Valerianus la Gorna Bešovica[229]. În fragmentul de diplomă militară din 149–153 s-a păstrat doar sfârşitul patronimicului şi etniconul soldatului care a primit diploma[230].

După toate indicaţiile această cohortă se pare că a rămas în provincia Moesia Inferior, poate până la reformele din epoca tetrarhiei.

14. COHORS II BRACARAUGUSTANORUM EQUITATA[231]

Până nu demult prima atestare a acestei trupe în această zonă era considerată o diplomă militară pentru provincia Thracia din anul 114 p.Chr., în care, alături de cohors IV Gallorum, apare şi cohors II Bracaraugustanorum[232]. Acum însă, o dată

---

[222] 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 134 (CIL XVI 78); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire), copie după aceeaşi constituţie imperială; de curând, a mai apărut un fragment de diplomă militară, care este la fel, copie după aceeaşi constituţie imperială, informaţie Petolescu); 149–153 (Eck (sub tipar); 157 (152–154) (RMD 50); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265).

[223] În diploma militară CIL XVI 159 din 9 ianuarie 88, o cohortă I Bracarum se afla în Mauretania Tingitana, însă nu se poate spune dacă cele două cohorte omonime sunt şi identice, aşa cum încearcă să acrediteze Knight, ZPE 85, 1991, p. 200.

[224] Soldatul atestat la Chersones, M. Maecilius, IOSPE I^2 553 = ILS 9160 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 60–61, nr. 33; Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 61.

[225] SEG 24, 1969, 952 = IGB V 5180. Inscripţia a fost găsită la Gorna Bešovica, TIR K 34, p. 57.

[226] Eck (în pregătire), fragment diplomă militară din anii 149–153, în care apare [...]quillianus, din Roma, întregit sub forma [Tran]quillianus sau [S]quillianus.

[227] IOSPE I^2 553 = ILS 9160 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 60–61, nr. 33, centurionul Bicanus.

[228] IOSPE I^2 553 = ILS 9160 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 60–61, nr. 33; Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 61.

[229] SEG 24, 1969, 952 = IGB V 5180. Bălteanu, AO 15, 2000, p. 19. Inscripţia a fost găsită la Gorna Bešovica, TIR K 34, p. 57.

[230] Eck (în pregătire), fragmentul de diplomă militară, datat între anii 149–153 şi în care apare un soldat de origine dacă.

[231] Beneš, *Auxilia*, p. 19; E. Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279; Spaul, *Cohors*[2], p. 91; Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265.

[232] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279.

cu descoperirea diplomei militare de la Cataloi, este sigur că în anul 92 această cohortă se afla în provincia Moesia Inferior[233]. Dislocată înainte de 114 p.Chr. în Thracia[234], nu va rămâne acolo multă vreme şi va fi retransferată în Moesia Inferior înainte de 145[235], poate chiar din vremea lui Hadrian, din moment ce nu mai apare printre trupele Thraciei în diploma militară datată 138-140, în care apar doar cohortele I Cisipadensium şi II Lucensium[236]. În 7 aprilie 145 reapare între trupele Moesiei Inferioare, unde a rămas de altfel, cel puţin până în secolul al III-lea[237].

O inscripţie de la Šipka, lângă Kazanlâk, în nordul Thraciei, pusă pentru un eques al acestei trupe Celsus Marius, ne lasă să înţelegem că unitatea este equitata[238]. Din aceeaşi inscripţie extragem însă şi un posibil indiciu asupra locului în care a staţionat, întrucât soldatul moare în timpul serviciului la 24 de ani, se poate formula opinia că acesta a fost locul de staţionare, în perioada în care cohorta a făcut parte din armata provinciei Thracia.

Cunoaştem doi comandanţi ai acestei cohorte, ambii activând poate în timpul staţionării în Thracia, şi anume A. Atinius Paternus[239] şi Ti. Claudius Helvius Secundus[240]. Din două inscripţii din Africa se mai cunosc doi prefecţi ai unei cohorte II BRA, fără a se putea stabili dacă este aceeaşi cohortă din Moesia Inferior sau Thracia sau o omonimă care a staţionat în Africa[241]. Dintre subofiţerii acestei trupe este cunoscut doar un nume Petronius, în inscripţia deja citată de la Šipka, iar Celsus Marius singurul soldat[242].

15. **COHORS II FLAVIA BRITTONUM EQUITATA**[243]

Este atestată în provincia Moesia Inferior în anul 99, prin diploma de la Plovdiv[244]. S-a presupus, pe baza unei inscripţii de la Durostorum, că aici şi-ar fi

[233] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[234] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279.

[235] Apare în diploma militară din 7 aprilie 145, RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262.

[236] Roxan, Weiß, Chiron 28, 1998, p. 373–381.

[237] După această primă atestare, cohorta apare apoi în diplomele din 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265) şi 157 (152–154) (RMD 50). Pe diploma din 146, pe locul al zecelea, apare notat I BRACAR, ceea ce este, probabil, o greşeală (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 283–285).

[238] Chr. Bujukliev, L. Getov, ArheologijaSofia 6, 1964, 1, p. 31–32 = IGB III/2, 1471 bis = AnnÉp 1965, 347 = IDRE II 350. Inscripţia a fost descoperită la Šipka.

[239] CIL VI 1838 = ILS 2727; PME, A 182. Data acestui comandament este în jur de 110.

[240] Într-o inscripţie de la Caesarea (Cherchel) din Mauretania Caesarensis, apare acest personaj, ca: *praef. coh. equitatae II Bracaugustanorum*, AnnÉp 1925, 44; PME, C 143; Jarrett, EpigrSt 9, 1972, p. 167–168.

[241] AnnÉp 1956, 123 = IPD^4 750 a = 513 = IDRE II 451, la Lambesis, unde apare Ti. Cl. Proculus Cornelianus, PME, C 174; Le Bohec, ZPE 93, 1992, p. 107–116. AnnÉp 1978, 851, unde apare M. Lurius M. f. Arn. Faustus Caecilianus praef., PME, L 38 b.

[242] Chr. Bujukliev, L. Getov, ArheologijaSofia 6, 1964, 1, p. 31–32 = IGB III/2, 1471 bis = AnnÉp 1965, 347 = IDRE II 350.

[243] Cichorius, RE IV, col. 264; Wagner, *Dislokation*, p. 110–112; Kraft, *Rekrutierung*, p. 172; Aricescu, *Armata*, p. 48–49, Beneš, *Auxilia*, p. 21–22; Saddigton, *Development*, p. 158–159; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65–66; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 199–200.

[244] CIL XVI 45.

avut garnizoana împreună cu alte trupe, înainte de aducerea legiunii XI Claudia[245]. Apare, în cursul secolului al II-lea, în mai multe diplome militare în aceeaşi provincie[246], unde va rămâne dealtfel şi în secolul al III-lea[247]. Cândva în cursul secolului al II-lea unitatea a fost transferată de la Durostorum, dacă acolo şi-a avut pentru o vreme garnizoana, la Sexaginta Prista, unde este atestată mai întâi prin doi stâlpi milliari din anii 162–164, apoi în anul 230[248], cu ocazia unor lucrări de reconstrucţie a băilor, sub guvernatorul Anicius Faustus Paulinus[249] şi, în sfârşit, în anii 273–275 sub guvernatorul M. Aurelius Sebastianus[250]. În concluzie putem susţine că această cohortă a aparţinut, cu siguranţă, în întreaga perioadă a Principatului armatei Moesiei Inferioare, ea fiind diferită de trupa omonimă din Mauretania Caesarensis, deşi Spaul a ales să le recenzeze împreună[251].

Dintre comandanţii acestei trupe, cunoaştem pe M. Maenius Agrippa L. Tusidius Campester[252] dintr-o inscripţie de la Camerinum şi pe Septimius Agathonicus[253], de la Sexaginta Prista. Este cunoscut un centurion, Antonius Valerius, de la Durostorum[254] şi un curator dintr-o inscripţie pusă într-un sanctuar la Draganovec, pe numele său M. Marcellinus[255]. De asemenea, într-o inscripţie fragmentară, al cărei loc de descoperire nu se cunoaşte, s-ar putea identifica un praepositus al aceleiaşi cohorte[256].

---

[245] CIL III 7478, o piatră funerară a unui centurion, Antonius Valerius aflat în activitate; Wagner, *Dislokation*, p.110; Beneš, *Auxilia*, p. 21. Pentru Durostorum, vezi TIR L 35, p. 40; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 76–77.

[246] Poate chiar într-un fragment din anul 99 (Weiß, ZPE 124, 1999, p.287–289); 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html, diploma de la Speyer) 1 iunie 125 (Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p.193–203); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire), copie din aceeaşi constituţie imperială); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265).

[247] CIL III 7473, datată exact în anul 230; Sarnowski, *L'armée*, p. 122.

[248] AnnÉp 1915, 137; 138; CIL III 7473.

[249] Stein, *Legaten*, p. 97; Fitz, *Laufbahn*, p. 51. Pentru Sexaginta Prista, vezi A. Dimitrova-Milčeva, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Viena, 1990, p. 868–869; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 74.

[250] AnnÉp 1915, 139; Stein, *Legaten*, p. 106–107, datat 270–271 şi corectat de Fitz, *Laufbahn*, p. 37–38, 273–275.

[251] Diploma militară din această provincie, datând din 24 septembrie 107 (CIL XVI 56), în care apare o cohortă, II Brittonum, care este sigur diferită de cohors II Flavia Brittonum (Cichorius, *loc. cit.*; Benseddik, *op. cit.*, p. 221, nr. 5; Devijver, Latomus 43, 1983, 3, p. 588); vezi *contra* Spaul, *loc. cit.*

[252] CIL XI 5632 = ILS 2735 = IPD[4] 348; Pflaum, *Carrières*, p. 292–295, nr. 120; PME, M 5.

[253] CIL III 7478; PME, S 28.

[254] CIL III 7478; Kraft, *Rekrutierung*, p. 172, nr. 1271; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 22.

[255] SEG 30, 1980, 818 = IGB V 5290, inscripţia se datează pe la jumătatea secolului al III-lea. Pentru curator cohortis, vezi Domaszewski, RO[2], p. 55–56; Breeze, BJ 174, 1974, p. 281–282.

[256] CIL III 6227 = CIL III 7594. Am revăzut piatra care se află la MNA (inv. L 1250), dar din păcate starea extrem de fragmentară, ne împiedică să facem alte observaţii.

16. **COHORS II CHALCIDENORUM SAGITTARIA**[257]

Această trupă este atestată în provincia Moesia Inferior pe data de 15 iunie 92, prin diploma militară de la Cataloi[258]. Ar fi posibil, ca aceeaşi unitate să se afle şi pe fragmentul de diplomă militară, privind armata Moesiei din anul 78[259]. În aceste condiţii, ne putem gândi că poate din momentul recrutării sale să fi fost dislocată în Moesia Inferior[260]. Unitatea apare menţionată şi în diploma din anul 99 de la Plovdiv[261], nelipsind apoi din diplomele acestei provincii până în anul 157[262]. În diplomele din 138, precum şi cea de la Malak Preslavetz, unitatea este notată greşit I Chalcidenorum[263] fiind evident vorba de aceeaşi trupă şi nu de I Chalcidenorum, aşa cum vroia să vadă Aricescu[264].

Din timpul staţionării în provincia Moesia Inferior, nu avem informaţii despre posibilul loc al garnizoanei sale. Un posibil indiciu ar rezida, însă, în descoperirea de ţigle ştampilate cu textul COH II C la Gura Canliei şi la Izvoarele (Sucidava), şi care au fost interpretate ca aparţinând acestei trupe[265]. Din păcate, în lipsa unor documente mai concludente, nu putem face astfel de atribuiri de garnizoane, atâta timp cât, nici măcar întregirea nu este sigură (ar putea foarte bine să fie vorba de cohors II Gallorum), iar descoperirile s-au făcut în urma unor periegheze.

Despre comandanţii sau militarii, ce au activat în această cohortă pe teritoriul Moesiei inferioare, nu avem nici un fel de informaţii, cu o posibilă excepţie şi anume o inscripţie de la Apri în Thracia, care a fost reîntregită sub forma: *[praef. Coh. II] equ[itatae Chalcide]nor[um],* şi care ar data, oricum, din epoca lui Vespasian[266]. Dacă acceptăm această opinie, atunci cohorta II Chalcidenorum era equitata, având în componenţă şi efective de călăreţi.

---

[257] Cichorius, RE IV, col. 269; Wagner, *Dislokation*, p. 118–119; Aricescu, *Armata*, p. 65; Beneš, *Auxilia*, p. 24; Roxan, ZPE 118, 1997, p. 294; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 429.

[258] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[259] Eck, MacDonald, Pangerl, KölnerJahrb, 2002 (sub tipar), unde apare: II C[...].

[260] Wagner, *Dislokation*, p.118; Beneš, *loc. cit.*; Spaul, *loc. cit.*

[261] CIL XVI 45.

[262] 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html, diploma de la Speyer); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295); 2 aprilie 134 (CIL XVI 78), 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire), altă diplomă după aceeaşi constituţie imperială); 157 (152–154) (diploma de la Brestovene, RMD 50); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265).

[263] CIL XVI 83; RMD 165. Vezi în acest sens Weiß, ZPE 134, 2001, p. 263.

[264] Aricescu, *Armata*, p. 57, tratează separat cohorta I Chalcidenorum, identificând-o cu cea care apare în Syria în anul 157 (CIL XVI 106).

[265] M. Irimia, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 113–121; idem, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 161–176. Pentru urmele romane din cele două puncte, vezi TIR L 35, p. 29 (Canlia) şi p. 47 (Sucidava); Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 77 (ambele puncte).

[266] AnnÉp 1973, 485 = AnnÉp 1976, 583; L. Moretti, RIFC 102, 1974, p. 454–458; Eck, Chiron 5, 1975, p. 365–392 (p. 368–371); Saddigton, *Development*, p. 71; PME, Inc. 75.

17. **COHORS I CILICUM MILLIARIA EQUITATA SAGITTARIA**[267]

Este posibil, ca această cohortă să fi staționat în Moesia încă din perioada augustană, în opinia lui Devijver[268], pe baza inscripției de la Uxama – Hispania[269]. Prima atestare sigură a acestei cohorte pe teritoriul provinciei Moesia, datează din anul 78, prin intermediul diplomei militare de la Montana, acordată unui fost pedestraş al ei[270]. În această perioadă a staționat, probabil la la Naissus, de unde provine o inscripție funerară a unui soldat[271]. După separarea provinciei Moesia, cohorta I Cilicum a rămas pe teritoriul provinciei Moesia Superior[272]. A participat cu siguranță la războaiele dacice[273], fiind transferată apoi sub Hadrian în provincia Moesia Inferior[274]. Probabil că acest transfer nu s-a făcut în timpul reorganizărilor din anii 117–118, ci puțin mai târziu, întrucât cohorta I Cilicum nu apare în cele două diplome militare din 125 şi 127[275], dar apare în cea din 134, din care lipseşte cohorta II Lucensium. Despre aceasta ştim că într-o perioadă înainte de 138–140 a fost transferată în Thracia, conform unei diplome militare[276], această dată venind să confirme informațiile dintr-o inscripție mai demult cunoscută şi care atestă această cohortă în Thracia încă din anul 136[277]. Astfel credem că putem considera că transferul cohortei I Cilicum s-a făcut cândva între 127–134 p.Chr., în acelaşi timp, sau imediat după ce cohors II Lucensium a fost trimisă în Thracia. Începând din acest moment cohorta va rămâne, cel puțin până la sfârşitul secolului al III-lea, pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. Este atestată prin diplomele militare din anii 145, 146, 157 (152/154)[278] şi prin numeroase inscripții, pe care le vom prezenta mai jos.

---

[267] Cichorius, RE IV, col. 270; Wagner, *Dislokation*, p. 119–120; Kraft, *Rekrutierung*, p. 173; Tudor, AUB 5, 1956, p. 45–74; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 26; Aricescu, *Armata*, p. 57–59; Beneš*, Auxilia*, p. 24–25; Devijver, ZPE 47, 1982, p. 173–183; C. Scorpan, JRS 71, 1981, p. 98–102; F. Bérard, ZPE 79, 1989, p. 130–132; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 64–65.

[268] Devijver, ZPE 47, 1982, p. 177.

[269] ILS 8968. Faptul că personajul din această inscripție ar fi putut comanda această cohortă şi nu cohors I Flavia Cilicum este asumat şi de Cichorius, *loc. cit.*, Wagner, *Dislokation*, p. 120 şi, în ultimă instanță de Devijver, ZPE 47, 1982, p. 177–178.

[270] 7 februarie 78 (diploma de la Montana, CIL XVI 22).

[271] CIL III 8250 = IMS IV 33, în care apare C. Iulius Plato, decedat la vârsta de 20 de ani. Saddigton, *Development*, p. 80; 138; 212, n. 23 consideră că inscripția ar fi de epocă augustană.

[272] 16 septembrie 93 (diploma militară de la Negovanovci, CIL XVI 39); 12 iulie 96 (diploma găsită la Viminacium, RMD 6); 8 mai 100 (diploma de la Siscia, CIL XVI 46).

[273] Rossi, *Trajan's Column*, p. 94; Strobel, *Untersuchungen*, p. 127.

[274] Apare pentru prima dată în diploma militară de la Giurgiu, din data de 2 aprilie 134, CIL XVI 78.

[275] Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203; Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295.

[276] Roxan, Weiß, Chiron 28, p. 373–381; Weiß, ZPE 134, 2001, p. 265.

[277] V. Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 247–256. Vezi *infra* la cohors II Lucensium.

[278] 7 aprilie 145, RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286); 157 (152–154) (diploma de la Brestovene, RMD 50).

În primul rând trebuie specificat că datarea unei prezenţe a acestei cohorte la Sacidava, în intevalul dintre cel două războaie dacice[279], nu mai este de actualitate, după cum a demonstrat Devijver[280].

Inscripţii care privesc această cohortă s-au găsit pe întregul teritoriu al Moesiei Inferioare. Astfel în ordine în anul 147 un tribun al său, Ti. Claudius Ulpianus, acţionează în zona oraşului Montana, împreună cu vexillaţii din legiunile I Italica şi XI Claudia precum şi din flotă, sub ordinele guvernatorului Claudius Saturninus, la o vânătoare imperială (venatio Caesariana)[281], organizată probabil pentru a celebra apoi cum se cuvine, în anul următor, cei 900 de ani de la fondarea Romei[282].

Garnizoana acestei cohorte va fi fost, măcar pentru o vreme, Sacidava, de unde au apărut mai multe inscripţii, care sunt şi din secolul al II-lea şi din secolul al III-lea[283]. Mai mult timp s-a considerat că garnizoana acestei trupe s-ar fi aflat la Cetatea, unde s-a găsit o inscripţie datând din anii 176–177[284], în care un tribun al cohortei pune capăt litigiului dintre ausdecensi şi dacii din regiune din porunca lui Helvius Pertinax, guvernatorul provinciei[285]. Cel mai vehement susţinător al acestei teorii a fost Aricescu, care într-un articol a propus identificarea unui toponim târziu la Procopius din Caesareea (De aedificiis IV, 7: φρούριον Τιλικίων), cu un posibil castellum Cilicum dintr-o epocă anterioară[286]. Chiar dacă observaţiile lui Aricescu pot fi corecte, inscripţiile de la Sacidava ne permit totuşi să considerăm că acolo a fost garnizoana acestei cohorte în secolul al II-lea şi al III-lea[287]. Unitatea mai este atestată la Tomis prin două inscripţii, dintre care una se datează foarte bine în

[279] Scorpan, JRS 71, 1981, p. 98, preluat de Strobel, *loc. cit.*

[280] Devijver, ZPE 47, 1982, p. 184–192 = AnnÉp 1982, 850, identificând pe Priscus din inscripţia de la Sacidava cu Capitonius Priscus, atestat în Brittania între anii 155–158; cf. PME, C 78.

[281] Velkov, D. Alexandrov, în *Terra Antiqua Balcanica II. Actes du IXe Congres International d'Épigraphie Grecque et Latin*, Sofia, 1987, p. 279–283 = Chiron 18, 1988, p. 270–277 = AnnÉp 1987, 867. Vezi încă şi F. Bérard, ZPE 79, 1989, p. 129–138.

[282] Observaţie extrem de importantă, făcută de D. Knoepffler, RÉG 112, 1999, p. 485–509, pe baza textului lui Pausanias (IX 21, 3; X 13, 1), care a văzut bizoni, cu ocazia sărbătorilor de la Roma din anul 148.

[283] Scorpan, JRS 71, 1981, p. 98–102, nr. 1–4 = AnnÉp 1981, 741–744; AnnÉp 1981, 741 = AnnÉp 1982, 850, doar primele trei menţionând direct cohorta; Suceveanu, *loc. cit.*; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 78.

[284] CIL III 14437^2 = AnnÉp 1957, 333 = IPD^4 843 = IDRE II 338; Tudor, AUB 5, 1956, p. 50–57; Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea Romană*, Bucureşti, 1977, p. 74–75; Bărbulescu, *Viaţa rurală*, p. 125–126 şi p. 193.

[285] Stein, *Legaten*, p. 80–81; Fitz, *Laufbahn*, p. 49, datat între 175–176. Vezi încă şi Pflaum, *Carrières*, p. 451–454, nr. 179 şi Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 189 şi p. 230–233, considerând că personajul a fost guvernator al Moesiei Inferioare, între anii ?176–?177 (în continuare Alföldy, *Konsulat*).

[286] Aricescu, Dacia, N.S. 14, 1970, p. 305–306, consideră că ar trebui citit: φρούριον Κιλικίων; idem, *Armata*, p. 58.

[287] Vezi în acest sens şi F. Bèrard, ZPE 79, 1989, p. 132. Pentru fortăreaţa de la Sacidava, vezi Scorpan, în *Actes du IXe Congrès International d'Étude sur les Frontières Romaines, Mamaia, 1972*, Bucureşti–Köln–Wien, 1974, p. 109–116; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 78.

intervalul 244–249 din moment ce cohorta poartă supranumele de Philippiana[288]. În afara provinciei, o vexillaţie staţiona după toate probabilităţile la Chersones[289] şi în urma unei descoperiri recente o vexillaţie la Olbia, care la fel se poate data foarte exact pe baza unui alt supranume, Deciana[290]. Cărămizi ştampilate s-au găsit şi la Dinogetia (Garvăn)[291]. După cum se observă, este una dintre unităţile cele mai mobile din armata Moesiei Inferioare, fiind prezentă în mai multe puncte pe parcursul staţionării sale în provincie[292].

Se cunoaşte activitatea mai multor comandanţi ai acestei trupe, în perioada în care a staţionat în Moesia Inferioară, fără a mai menţiona aici şi pe cei cunoscuţi din alte perioade[293]. În ordine cronologică, primul este Ti. Claudius Ulpianus, atestat prin inscripţia de la Montana din anul 147 p.Chr.[294].

Pe baza observaţiilor lui Devijver, am mai câştigat un interval cronologic sigur pentru tribunul Capitonius Priscus şi anume post 158 p.Chr.[295]. Apoi, cel mai probabil în timpul invaziei costobocilor în Moesia inferioară, T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus[296]. Următorul comandant cunoscut este Anternius Antoninus care, în timpul legaţiei lui Helvius Pertinax în Moesia Inferioară, pune capăt conflictului teritorial dintre daci şi ausdecensi[297]. În sfârşit se mai cunoaşte numele unui comandant al acestei trupe, dar fără a putea fi datat cu precizie momentul comandamentului său. Este vorba de Iulius Faustinus la Sacidava[298].

---

[288] ISM II 345; 452.

[289] CIL III 13751 b = IOSPE I^2 554 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 64–65, nr. 39; Tudor, AUB 5, 1956, p. 59–60; Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 58–59.

[290] V.M. Zubar, V.V. Krapivina, Vita antiqua (Kiev) 2, 1999, p. 76–83.

[291] ISM V 264. Vezi şi Gh. Ştefan, Dacia 7–8, 1937–1940, p. 410; idem, Dacia, N. S. 2, 1958, p. 324; Tudor, AUB 5, 1956, p. 57.

[292] Vezi în acest sens şi Aricescu, *Armata*, p. 106.

[293] ILS 8968; PME, M 9 (M. Magius M. f. Gal. Antiquus). În diploma de la Montana, care a fost acordată pentru un soldat din această cohortă, apare şi comandantul trupei, P. Sepienus P. f. Pol. Aelianus (CIL XVI 22; PME, S 26).

[294] Velkov, Alexandrov, *op. cit.*, p. 279–283 = Chiron 18, 1988, p. 270–277 = AnnÉp 1987, 867. Vezi încă şi F. Bérard, ZPE 79, 1989, p. 129–138. Ti. Claudius Ulpianus, PME, C 190 bis.

[295] Devijver, ZPE 47, 1982, p. 184–192 = AnnÉp 1982, 850, identificând pe Priscus din inscripţia de la Sacidava cu Capitonius Priscus, atestat în Brittania între anii 155–158; cf. PME, C 78. Acest personaj a comandat, mai întâi, cohors I Aquitanorum, în Brittania, între anii 155–158, devenind apoi prefect al unei cohors milliaria, în Moesia Inferioară. Nu se mai cunosc detalii ulterioare despre cariera acestui personaj.

[296] CIG 3497 = IGRRP IV 1213 = ILS 8853; PIR^2, A 821; L. Robert, Istros 1, 1934, 2, p. 1–5; Tudor, AUB 5, 1956, p. 57; Pflaum, *Carrières*, p. 567–579, nr. 218 *ter* = nr. 309; PME, A 132; Bérard, MEFRA 96, 1984, p. 319–323. Inscripţia a fost pusă la Thyatira, în Lydia. Pentru datare şi comentariu, vezi Petolescu, Dacia, N. S. 31, 1987, p. 161–165; idem, AUB 45, 1995, p. 13–16; idem, ZPE 110, 1996, p. 253–258.

[297] CIL III 14437^2 = Tudor, AUB 5, 1956, p. 54–55 = AnnÉp 1957, 333 =IPD^4 843 = IDRE II 338; PME, A 124.

[298] Scorpan, JRS 71, 1981, p. 98–102, nr. 4 = AnnÉp 1981, 744; PME, I 59 bis. Vezi, AnnÉp 1982, p. 277: „De la seconde moitié du IIe s. date aussi AnnÉp 1981, 744, qui nomme un autre tribun de cette même cohorte, Iulius Faustinus”.

Tot de la Sacidava cunoaştem numele unui subofiţer al cohortei, Iulius Iulianus, care a deţinut funcţia de s(ummus) c(urator), poate în a doua jumătate a secolului al II-lea[299].

De asemenea, documentele ajunse până la noi au păstrat şi numele unor soldaţi, din această cohortă, care au activat în timpul staţionării ei în Moesia Inferior[300]. La Tomis apar în două inscripţii soldaţi din această trupă: Cornelius Valentinus[301] şi Valens, eques vexillarius[302]. O inscripţie de la Chersones transmite numele a doi soldaţi care au activat acolo, în cadrul vexillaţiei trimise de această cohortă, cândva la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul celui de-al III-lea[303]. În sfârşit, la Sacidava, s-a descoperit o inscripţie care menţioneaza numele unui veteran: Diurdanus Decibali f., fără a putea însă sti cu siguranţă, dacă a servit în această cohortă sau în cohors IV Gallorum care a staţionat în acest punct, înaintea cohortei I Cilicum[304]

În concluzie, cohors I Cilicum s-a aflat în Moesia, încă din momentele cele mai timpurii ale istoriei acesteia. După o perioadă de dislocare în Moesia Superioară, este transferată înainte de 134 în Moesia Inferior, unde a rămas până la sfârşitul secolului al III-lea. Cantonată la Sacidava şi având un efectiv de 1000 de soldaţi, a participat la diverse acţiuni pe teritoriul provinciei, fiind practic cea mai mobilă unitate a acesteia.

18. **COHORS I CISIPADENSIUM**[305]

Această cohortă se afla în Moesia încă dintr-o epocă foarte timpurie, după cum ne permite să înţelegem o inscripţie din peninsula Istria, care păstrează cariera fostului soldat L. Campanius L. f. Pol. Verecundus al legiunii IV Scythica, avansat

[299] Scorpan, JRS 71, 1981, p. 98–102, nr. 2 = AnnÉp 1981, 742.

[300] Pentru soldaţii atestaţi înainte de dislocarea acestei trupe în Moesia Inferioară, vezi CIL III 8250 = IMS IV 33; CIL XVI 22; Kraft, *Rekrutierung*, p. 173, nr. 1311–1312; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 22–23, nr. 1–2.

[301] Tudor, AUB 5, 1956, p. 45– 46, nr. 1 = idem, MCA 2, 1956, p. 582, nr. 51 = ISM II 452; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 22–23, nr. 6. Inscripţia se datează între 244–249, întrucât cohorta poartă supranumele imperial de Philippiana.

[302] Tudor, AUB 5, 1956, p. 46–49, nr. 2 = idem , Materiale 2, 1956, p. 583–584, nr. 52 = ISM II 345; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 22–23, nr. 5. După toate probabilităţile, inscripţia datează din a doua jumătate a secolului al II-lea, fiind în acelaşi timp şi o indicaţie clară că această cohortă era equitata. Pentru vexillarius cohortis, vezi Domaszewski, RO^2, p. 55–56 şi p. 58–59, cu observaţia că fiecare turma deţinea câte un vexillum (cf. idem, *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, Darmstadt, 1972, p. 26, cu n. 2).

[303] CIL III 13751 b = IOSPE I^2 554 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 64–65, nr. 39; Aelius Iulius şi Aurelius Valens; Kraft, *Rekrutierung*, p. 173, nr. 1313 a-b; Tudor, AUB 5, 1956, p. 59–60; Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 57–58; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 22–23, nr. 3–4.

[304] Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube,* BAR Int. Ser. 88, Oxford, 1980, p. 212–213, nr. 3 = IDRE II 339 = AnnÉp 1998, 1141. Acest veteran este de origine dacică, vezi în acest sens, D. Dana, ZPE 143, p. 176–177. Vezi şi *infra* la cohors IV Gallorum.

[305] Cichorius, RE IV, col. 271; Wagner, *Dislokation*, p. 121; Kraft, *Rekrutierung*, p. 173, nr. 1320–1321; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 24–25; Aricescu, *Armata*, p. 49; Beneš, *Auxilia*, p. 25–26.

signifer şi apoi centurion al unei cohors Cisipadensium[306]. După divizarea provinciei, această cohortă rămâne pe teritoriul Moesiei Superioare, fiind atestată prin diplomele militare din anii 93 şi 100[307]. A participat, probabil, împreună cu trupele din provincia sa la războaiele dacice ale împăratului Traian[308]. După războaiele dacice, nu se mai ştie nimic de soarta acestei trupe, până în 138–140, când apare într-o diplomă militară a provinciei Thracia[309], alături de cohors II Lucensium. Nu se ştie însă când şi în ce condiţii cohorta I Cisipadensium a ajuns pe teritoriul Thraciei. Având în vedere că nu apare pe diploma din 114[310], este de presupus că această dislocare a avut loc sub Hadrian. Este transferată, apoi în Moesia Inferior, între anii 146–155[311]. A rămas aici, până la jumătatea secolului al III-lea, când este atestată în vremea lui Maximin Tracul şi Gordian al III-lea la Troianhissar, având ca misiune, supravegherea drumului important ce unea oraşul Philippopolis cu linia Dunării[312].

Din timpul staţionării acestei cohorte în Moesia Inferioară nu se cunoaşte numele nici unui comandant sau soldat al acesteia[313].

19. **COHORS III COLLECTA CIVIUM ROMANORUM**[314]

În legătură cu această cohortă, deţinem informaţii din anii 253 şi 258. Astfel, în două inscripţii de la Montana se păstrează numele a doi tribuni ai unei cohorte, redate sub forma COH III COLL[315]. Din păcate nu mai deţinem şi alte informaţii despre această trupă şi nu putem stabili care este legătura dintre aceasta şi numerus

---

[306] CIL V 8185 = ILS 9172; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1558; Wagner, *loc. cit.*; Saddigton, *Development*, p. 162, care datează această inscripţie în epoca lui Nero. Cohorta este atestată sigur în această provincie, prin diploma de la Taliata, din 28 aprilie 75 (RMD 2); Mirković, EpigrSt 5, 1968, p. 181, nr. 10.

[307] Apare în diploma de la Negovanovci, din 16 septembrie 93 (CIL XVI 39) şi în diploma de la Siscia, din 8 mai 100 (CIL XVI 46).

[308] Rossi, *Trajan's Column*, p. 94 şi 115; Strobel, *Untersuchungen*, p. 127.

[309] Roxan, Weiß, Chiron 28, p. 373–381 (p. 379).

[310] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279.

[311] Atestată sigur de o nouă diplomă militară, datată în jurul anului 155, Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265 şi presupusă pentru diploma de la Brestovene, 157 (152–154), RMD 50. Vezi şi Weiß, ZPE 134, 2001, p. 266.

[312] CIL III 14429 = ILB 261; CIL III 14430 = ILB 262; Beneš, *loc. cit.*

[313] Diploma din 16 septembrie 93 (CIL XVI 39) pentru Moesia Superior, a fost dată unui soldat al acestei trupe şi anume L. Cassius Cassi f. Larisenus (Kraft, *Rekrutierung*, p. 173, nr. 1321; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 24–25), care l-a avut drept comandant pe L. Cilnius L. f. Pom. Secundus (PME, C 109).

[314] Cichorius, RE IV, col. 273; Wagner, *Dislokation*, p. 122; Beneš, *Auxilia*, p. 26; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 495.

[315] CIL III 7450 = ILS 2622; Velkov, ArheologijaSofia 7, 1955, 1, p. 94–96, nr. 4 = AnnÉp 1957, 340; TIR K 34, p. 23, Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 89–90.

civium Romanorum atestat exact în aceeaşi perioadă la Montana[316]. Primul tribun atestat în ordine cronologică este Aelius Maximus în anul 253[317], urmat apoi de P. Aelius Antonianus în anul 258[318]. Avem de-a face, după rangul declarat al comandanţilor, cu o cohortă milliaria[319], dar nu putem, din lipsă de indicii, să speculăm mai departe.

20. **COHORS I FLAVIA COMMAGENORUM**[320]

S-a presupus că, împreună cu „sora" sa, cohors II Flavia Commagenorum[321], ar fi fost recrutată dintre soldaţii oferiţi spre ajutor de regele Antiochos al Commagenei în timpul campaniei lui Titus din Iudeea[322]. Această afirmaţie trebuie revăzută astăzi în lumina diplomei de la Cataloi din anul 92[323]. Astfel, această cohortă a fost recrutată cel mai târziu în anul 67. Poate, recrutarea s-a făcut dintre soldaţi trimişi de acelaşi rege lui Cestius Gallus în anul 66[324]

Este apoi atestată succesiv în anii 97 şi 105[325]. Din această perioadă datează şi atestarea acestei cohorte la Tomis, într-o inscripţie funerară[326]. A participat la războaiele dacice[327] şi a rămas după reformele lui Hadrian pe teritoriul provinciei Dacia Inferior. În perioada 106–117/118, această cohortă a ocupat castrul de la Drajna de Sus[328], ştampile apărând, deasemenea, la Târgşor şi la Voineşti[329]. După

[316] Despre NCR, interpretat ca posibil n(umerus) c(ivium) R(omanorum), vezi Wagner, *Dislokation*, p. 205–206; Beneš, *Auxilia*, p. 57–58. De altă părere este Speidel, care întregeşte: N(umerus) C(ollectorum) R(egionariorum) (Speidel, *Roman Army Studies*, II, Stuttgart 1992 (Mavors VIII), p. 143).

[317] CIL III 7450 = ILS 2622; Velkov, ArheologijaSofia 7, 1955, 1, p. 94–96, nr. 4 = AnnÉp 1957, 340; PME, A 45.

[318] CIL III 7450 = ILS 2622; PME, A 23.

[319] Domaszewski, RO^2, p. 130; Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Graz–Köln, 1966, p. 61.

[320] Cichorius, RE IV col. 273–274; Christescu, *Ist. militară*, p. 183; Wagner, *Dislokation*, p. 123–124; Kraft, *Rekrutierung*, p. 60–61; 173, nr. 1330–1331 a, b; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 70; Aricescu, *Armata*, p. 59–60; Tudor, OR^4, p. 334; Beneš, *Auxilia*, p. 26–27; Vlădescu, *Armata*, p. 25; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors^2*, p. 404–405; Petolescu, *Auxilia*, p. 95–96.

[321] Wagner, *Dislokation*, p. 123; Beneš, *Auxilia*, p. 26; Saddigton, *Development*, p. 48–49.

[322] Cichorius, RE IV, col. 274; Wagner, *Dislokation*, p. 124–126; Beneš, *Auxilia*, p. 27; Spaul, *Cohors^2*, p. 404–405; Petolescu, *Auxilia*, p. 97–99.

[323] 15 iunie 92, diploma militară de la Cataloi (Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92).

[324] Flavius Josephus, *Bellum Judaicum* II, 18, 9; Saddigton, *Development*, p. 48.

[325] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4; CIL XVI 50.

[326] Pârvan, ArchAnz 29, 1914, col. 433 = AnnÉp 1938, 6 = ISM II 176.

[327] Rossi, *Trajan's Column*, p. p.94; Strobel, *Untersuchungen*, p. 127; Sarnowski, *L'armée*, p.60.

[328] CIL III 12530 = IDR II 603; Christescu, *loc. cit.*; Ştefan, Dacia 11–12, 1945–1947, p. 115–144; Tudor, SCIV 6, 1955, 1–2, p. 94–95(cu o explicaţie privind rolul strategic al acestei fortificaţii); Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Walachia* (A.D. 101–118). *An Epigraphical and Historical Study on The Brick and Tile Stamps Found in The Drajna de Sus Roman Fort*, Bucharest, 1997, p. 23 şi *passim* = AnnÉp 1997, 1323.

[329] M. Bădescu, SCIVA 32, 1981, 2, p. 291–292 = CEpR II, 116; Petolescu, în *Studien zu den Militärgrenze Roms III. 13. Internationaler Limesskongress, Aalen, 1983. Vorträge*, Stuttgart, 1986, p. 511; idem, *Auxilia*, p. 96.

părăsirea Munteniei, această trupă atestată prin diplome militare pe teritoriul provinciei Dacia Inferior[330], apare pe cursul superior al Oltului, la Romula, Slăveni şi Enoşeşti[331].

Din perioada în care a staţionat în Moesia Inferioară, nu se cunoaşte numele nici unui comandant al unităţii, asta dacă facem excepţie de prefectura lui M. Antonius Modianus, imposibil de aşezat exact cronologic[332]. De asemenea se cunosc numele a doar doi soldaţi, ambii atestaţi în inscripţia deja citată de la Tomis: M. Iulius Tertullus şi Mitridates[333], însă pe baza acesteia nu se poate specula în privinţa unei posibile staţionări a cohortei în oraşul de la malul Mării Negre, întrucât beneficiarul inscripţiei funerare era veteran şi nu militar activ[334].

21. **COHORS II GALLORUM**[335]

Întrucât sunt mai multe cohorte II Gallorum, cercetătorii au avut probleme în a distinge judicios între ele, Spaul mergând chiar mai departe şi considerând-le identice pe cele atestate în Mauretania, Britannia şi Moesia Inferior[336], după ce, încă Cichorius indicase că sunt diferite[337]. De asemenea, acelaşi Spaul consideră identică această cohortă, cu cohors II Gallorum Pannonica[338]. O trupă omonimă apare în Moesia superioară în anii 160-161[339], prilej de noi confuzii printre exegeţii moderni[340], trupa fiind totuşi, după toate probabilităţile, diferită de cea care staţionase în Moesia Inferior[341].

Pe teritoriul provinciei Moesia Inferior această trupă este, pentru prima dată, documentată prin diploma militară de la Cataloi, din anul 92[342]. Apare, apoi, în

---

[330] Diplome militare din anii 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; cf. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70.

[331] IDR II 382 (Romula); Tudor, OR^4, 98–99; 194; IDR II 528 (Slăveni); CIL II 8074^{14d} = IDR II 551 (Acidava – Enoşeşti); Tudor, OR^4, p. 258; Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, SMMIM 11, 1978, p. 137–142.

[332] Din perioada staţionării în Dacia se cunosc numele a doi prefecţi, Marcus Antonius Modianus (CIL VI 3504; PME, A 138) şi C. Betitius Pietas (CIL IX 1132 = IDRE I 106; PME, B 22).

[333] ISM II 176; Kraft, *Rekrutierung,* p. 173, nr. 1331 a, b; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 26, nr. 1–2.

[334] Cum doreau să vadă Suceveanu, RRH 13, 1974, 2, p. 230–231; idem, *loc. cit.;* Aricescu, *Armata*, p. 60.

[335] Cichorius, RE IV, col. 288; Wagner, *Dislokation*, p. 135–136; Kraft, *Rekrutierung,* p. 175, nr. 1410–1411; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 71; Aricescu, *Armata*, p. 66; Tudor, OR^4, p. 336; Beneš, *Auxilia*, p. 32; Suceveanu, *Dobroudja,* p. 66; Spaul, *Cohors^2*, p. 157–158; Petolescu, *Auxilia*, p. 104–105.

[336] Spaul, *loc. cit.*

[337] Cichorius, *loc. cit.;* CIL XVI 56, 28 noiembrie 107, unde apare o cohors II Gallorum, în provincia Mauretania Caesarensis; CIL XVI 93, 146, unde apare o cohors II Gallorum, în Brittania. Pentru aceasta din urmă, vezi şi Jarrett, Brittania 25, 1994, p. 60.

[338] Spaul, *Cohors^2*, p. 159. Vezi pentru critică, Petolescu, *Auxilia,* p. 104–106.

[339] CIL XVI 111; RMD 55.

[340] Wagner, *Dislokation,* p. 136; Aricescu, *loc. cit.*; Beneš, *loc. cit.*

[341] La fel, Petolescu, *Auxilia,* p. 104, n. 13.

[342] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica,* p. 73–92.

diploma de la Oltina, care este acordată pentru un militar din această cohortă[343], şi în diplomele din 105 şi 112.[344]. Majoritatea autorilor înclină să creadă că a staţionat la Durostorum împreună cu cohors II Flavia Brittonum şi cu cohors I Hispanorum veterana, cel puţin până la sosirea în această provincie a legiunii XI Claudia[345]. Între timp, la Gura Canliei şi Izvoarele (Sucidava) s-au descoperit mai multe ţigle ştampilate, de forma COH II C, interpretate de editor ca aparţinând cohortei II Chalcidenorum sagittariorum[346], dar care ar putea aparţine şi acestei unităţi militare, mai ales că Oltina, locul în care s-a descoperit diploma militară, mai sus citată, se află foarte aproape de Gura Canliei şi Izvoarele, de fapt între aceste două puncte şi Sacidava (Dunăreni)[347].

A participat, fără îndoială, la războaiele dacice, rămânând apoi în noul teritoriu cucerit[348]. După reorganizările din vremea lui Hadrian, este atestată în provincia Dacia Inferior[349], fără a se putea stabili cu precizie locul unde şi-a avut garnizoana.

Din perioada staţionării în provincia Moesia Inferior se cunosc numele unui singur comandant, Visulanius Crescens şi unui singur soldat, M. Antonius M. f. Rufus Abrettenus, din diploma militară de la Oltina, din august anul 99 p.Chr.[350].

---

[343] 14 august 99 (CIL XVI 44).

[344] 13 mai 105 (CIL XVI 50); 112/114 (CIL XVI 58).

[345] Wagner, *Dislokation*, p. 136; Beneš, *loc. cit.* Vezi *contra* Aricescu, *Armata*, p. 60, care credea că această cohortă a staţionat la Sacidava, pe baza unei inscripţii (Aricescu, Pontica 7, 1974, p. 259–263), urmat apoi şi de Suceveanu, *loc. cit.* Între timp, recolta epigrafică de la Sacidava s-a îmbogăţit şi putem susţine că în acea inscripţie este vorba, de fapt, de cohors IV Gallorum (A. Rădulescu, Bărbulescu, Dacia, N.S. 25, 1981, p. 353–356, nr. 1 = AnnÉp 1981, 745, cu comentariul *infra* la cohors IV Gallorum).

[346] Irimia, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 113–121; idem, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 161–176. Pentru urmele romane din cele două puncte, vezi TIR L 35, p. 29 (Canlia) şi p. 47 (Sucidava); Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 77 (ambele puncte). Vezi şi *supra* la cohors II Chalcidenorum sagittaria.

[347] TIR L 35, p. 22; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 78.

[348] Rossi, *Trajan's Column*, p. 94; Strobel, *Untersuchungen*, p. 130.

[349] Vlădescu, *Armata*, p. 37; Petolescu, *Auxilia*, p. 104–105 şi diplomele militare din anii 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; cf. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70) şi 167–168 (Eck, MacDonald, Pangerl, ActaMN 38/I, 2001, p. 45–48, nr. 5).

[350] CIL XVI 44. Pentru Visulanius Crescens vezi şi CIL XI 709 = ILS 1394; Pflaum, *Carrières*, p. 1058; PME, V 120. Acesta era italic de origine, din Bononia (regio IV) fiul lui T. Visulanius Aufidius Trebius Clemens. Pentru soldatul acestei cohorte, vezi Kraft, *Rekrutierung*, p. 175, nr. 1411 şi p. 47; 66; Aricescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Vorträge des 10. Internationalen Limesskongresses in der Germania Inferior 1974*, Köln–Bonn, 1977, p. 265–266; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 29. S-a propus iniţial că ar fi vorba de Abrittus, din Moesia Inferior (Wagner, *loc. cit.*; Kraft, *loc. cit.*; Aricescu, *loc. cit.*). Gerov nu a fost de acord cu această opinie şi a propus oraşul Abrettene din Asia Mică (*Beiträge*, I, p. 54–55), urmat apoi de Beneš, *loc. cit.*

22. **COHORS III GALLORUM**[351]

Această unitate a activat în Germania inferioară, încă din epoca lui Augustus, fiind atestată în anul 42 la Valkenburg. Este transferată pe teritoriul provinciei Germania Superior[352].

În anul 75 este documentată pe teritoriul Moesiei Inferioare prin diploma de la Taliata[353] şi apoi în anul 78, prin diploma de la Montana[354]. În anul 82 este menţionată într-o diplomă dată pentru armata Germaniei Superior, la care sunt adăugate cohortele III Gallorum şi V Hispanorum, care se aflau în acel moment în Moesia[355]. Este astfel destul de clar, considerăm noi că avem de-a face cu aceeaşi cohortă şi nu de trupe diferite, cum au încercat să demonstreze Mirković şi Strobel[356].

După împărţirea acestei provincii, trupa apare în Moesia Inferior în anii 92, 99, 105, 114[357]. A participat la războaiele dacice[358] şi a rămas, cel mai probabil, pe teritoriul nou cucerit. După reorganizările teritoriale din vremea lui Hadrian, cohorta va fi atestată pe teritoriul provinciei Dacia Inferior prin mai multe diplome militare[359] şi prin inscripţii care indică că a staţionat, o vreme, la Ioneştii Govorii[360] şi apoi, la Hoghiz[361].

---

351 Cichorius, RE IV, col. 289–290; Christescu, *Ist. militară*, p. 187; Wagner, *Dislokation*, p. 137 şi p. 138–139; Kraft, *Rekrutierung*, p. 175–176, nr. 1430–1431; Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 58; Mirković, EpigrSt 5, 1968, p. 179–180, nr. 5; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 28; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 71; Tudor, OR^4, p. 337; Beneš, *Auxilia*, p. 33; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 66; Spaul, *Cohors^2*, p. 161–162.

352 Alföldy, *loc. cit.* Ultima atestare datează din 21 mai 74 (CIL XVI 20), de data asta, în cadrul armatei Germaniei Superioare. Vezi A. Radnoti, în *8th International Congress of Limesforschung, 1969*, Cardiff, 1974, p. 138–155 şi Saddigton, *Development*, p. 94; 127; 129–130.

353 RMD 2. Comentariul la Vučković-Todorović, Starinar 18, 1967, p. 25 şi Mirković, EpigrSt 5, 1968, p. 179–180.

354 CIL XVI 22.

355 Diploma militară de la Debelec, din 20 septembrie 82 (CIL XVI 28).

356 Mirković, *loc. cit.*, care se bazează pe faptul că soldatul lăsat la vatră prin diploma din 13 mai 105 (CIL XVI 50) este originar din Rauricum, Germania Superior. Vezi şi Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn, 1989, p. 139–141, care propune identificarea acestei cohorte, atestată deja în Moesia, cu cea care apare mai târziu în Mauretania Tingitana (CIL XVI 73; RMD 48), fapt perfect posibil, dar extrem de greu de dovedit.

357 15 iunie 92 (Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92); 14 august 99 (CIL XVI 45); 13 mai 105 (CIL XVI 50) şi 112/114 (CIL XVI 58). Diploma din 13 mai 105 este pentru un soldat din această cohortă, vezi *infra*.

358 Rossi, *Trajan's Column,* p. 94; Strobel, *Untersuchungen,* p. 130.

359 Diplome militare din anii: 129 (CIL XVI 75 = IDR I 10); 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13, RMD 39) şi 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; cf. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70).

360 IDR II 555, Vlădescu, *Armata,* p. 38 (Pons Aluti şi ştampila descoperită la Boroşneul Mare, IDR III/4, 330); idem, *Fortificaţiile,* p. 42–43; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia,* p. 114; Petolescu, *loc. cit.*

361 AnnÉp 1944, 42 = IDR III/4, 231; CIL III 955 = 7721 = IDR III/4, 235.

Din momentul staționării acestei cohorte pe teritoriul Moesiei Inferior cunoaştem numele unui singur comandant[362] şi al unui singur soldat[363], ambii atestați prin diploma militară din 13 mai 105[364].

23. **COHORS IV GALLORUM**[365]

Prima atestare a acestei trupe pe teritoriul provinciei Moesia Inferior datează din perioada 62-71 şi provine din lagărul militar de la Oescus[366], asta dacă nu admitem cronologia propusă de Wagner şi preluată de Gerov pentru această inscripție[367]. Oricum, trupa este sigur dislocată în provincia Moesia, după cum transmite diploma militară de la Taliata[368]. După divizarea provinciei, cohorta a IV-a de galli va rămâne în Moesia Inferior, fiind atestată aici în anii 92, 97 şi 105[369].

În această perioadă cohorta şi-a avut garnizoana la Sacidava, după cum rezultă dintr-un milliar roman, care se poate data destul de precis în timpul legației lui Q. Fabius Postuminus în Moesia Inferior (102–104 p.Chr.)[370]. În aceste condiții, este foarte probabil ca şi fragmentul de stelă funerară descoperit la Rasova să se refere la aceeaşi cohortă şi nu la cohorta II Gallorum, aşa cum propusese în primă instanță editorul[371].

În anul 114 cohorta se afla deja dislocată în provincia Thracia, alături de o altă cohortă care făcuse parte din armata Moesiei Inferioare şi anume cohors II

---

362 P. Valerius Sabinus, care în acel moment al acordării diplomei, nu mai era prefect al trupei, PME, V 33.

363 Ambirenus Iuvenci f. Rauricus; Kraft, *Rekrutierung*, p. 176, nr. 1431; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 29–30.

364 CIL XVI 50, diploma listează 3 ale şi 7 cohorte, care se află în Moesia Inferioară, sub A. Caecilius Faustinus (Stein, *Legaten*, p. 62; Fitz, *Laufbahn*, p. 45; Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Prosopographische Untersuchungen mit Einschluss der Jahres-und Provinzialfasten der Satthalter*, Vestigia 13, München, 1970, p. 161–163).

365 Cichorius, RE IV, col. 290; Wagner, *Dislokation*, p. 139–140; Kraft, *Rekrutierung*, p. 176; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 24; Aricescu, *Armata*, p. 68; Beneš, *Auxilia*, p. 34; Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 276; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 165–165.

366 CIL III 14417^1 = ILB 61, în care apare un veteran al acestei cohorte, al cărui nume nu s-a păstrat, dar sigur un Flavius. Filow, *op. cit.*, p. 35; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1271 şi 1575. Între 67–69 în acest lagăr a staționat şi legiunea III Gallica care a luat partea lui Vespasian în timpul războiului civil, Filow, *op. cit.*, p. 23–25; Ritterling, RE XII, 1925, col. 1521–1523; Sarnowski, *L'armée*, p. 26. Înainte de dislocarea în Moesia, această trupă staționase probabil în Hispania, AnnÉp 1961, 345; Saddigton, *Development*, p. 63 şi p. 91.

367 Wagner, *Dislokation*, p. 139; Gerov, *Beiträge*, II, p. 79 (p. 197); idem, ILB, p. 38.

368 RMD 2 din 2 aprilie 75.

369 15 iunie 92 (diploma de la Cataloi, Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92); 97 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4); 13 mai 105 (CIL XVI 50).

370 A. Rădulescu, Bărbulescu, Dacia, N. S. 25, 1981, p. 353–356, nr. 1 = AnnÉp 1981, 745. Pentru datarea legației lui Q. Fabius Postuminus, vezi Stein, *Legaten*, p. 61–62; Fitz, *Laufbahn*, p. 44; Eck, *op. cit.*, p. 160; Sarnowski, *L'armée*, p. 60.

371 Aricescu, Pontica 7, 1974, p. 259–263, nr. 1; idem, *Armata*, p. 66 şi 89, SE 94.

Bracaraugustanorum[372]. Nu este sigur când a avut loc acest transfer, dar probabil că după încheierea războaielor dacice la care cohorta, se presupune, a luat parte[373]. Din acest moment, despre cohorta IV Gallorum nu se mai ştie nimic până în epoca târzie, când o omonimă va apărea la Ulucitra în provincia Rhodope[374]. S-a considerat, o vreme, că a fost trimisă în Syria[375] dar, Roxan a demonstrat fără dubiu că acolo este vorba de altă cohortă şi anume, cohors VII Gallorum[376]. Nu putem fi de acord nici cu Spaul, care este de părere că a fost transferată de Hadrian în Britannia[377] şi mergem pe linia lui Strobel, care consideră că, din păcate, nu se mai ştie nimic de această trupă[378].

În inscripţii au apărut numele mai multor comandanţi ai unei cohorte a IV-a de galli, dar având în vedere că se cunosc cu siguranţă trei diferite de cea din Moesia Inferior şi Thracia, este foarte dificil de făcut o departajare[379]. Sigur este, bineînţeles, cel din diploma militară din anul 114, şi anume: C. Vindilius C. f. Pub. Fontanus[380]. De asemenea, majoritatea autorilor consideră că şi Sex. Pulfennius Salutaris M. Lucius Valerius Severus, prefect al unei cohorte IV Gallorum, într-o inscripţie de la Venafrum, apoi tribun al cohortei I Vindelicorum şi, în sfârşit, prefect al alei I Pannoniorum (probabil în Moesia Superior), ar fi fost comandant al acestei trupe[381].

Dintre militarii care au activat în această cohortă, în perioada în care a staţionat pe teritoriul Moesiei Inferioare, sigur se cunoaşte doar numele celui menţionat în diploma din Thracia, C. Iulius C. f. Valens Trallis, care a servit împreună cu trupa sa şi în Moesia Inferioară[382]. De asemenea, dacă admitem că în inscripţia de la Sacidava, publicată de Aricescu, este vorba de cohorta a IV-a de galli, atunci am mai câştigat numele unui fost soldat, M. Valerius[383]. Neclară rămâne situaţia unui alt veteran care apare într-o inscripţie la Sacidava, şi anume:

---

[372] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279. Diploma din 19 iulie 114, găsită în satul Pissarevo, lângă Dolna Orjahovitsa, în teritoriul fostului oraş roman Nicopolis ad Histrum. Diploma a fost acordată pentru un soldat din această cohortă, C. Iulius C. F. Valens Trallis, adică din tribul trallilor, fost călăreţ; Knight, ZPE 85, 1991, p. 204.

[373] Strobel, *Untersuchungen*, p. 130–131.

[374] ND, Or. XL, 45–46; Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 276.

[375] Aricescu, *loc. cit.*; Beneš, *loc. cit.*

[376] Roxan, EpigrSt 9, 1972, p. 246–247. Pentru comentariul la cohors VII Gallorum, vezi *infra*.

[377] Spaul, *Cohors*^{2}, p. 165.

[378] Strobel, *Untersuchungen*, p. 131.

[379] Paunov, Roxan, loc. cit; Spaul, *loc. cit.*

[380] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279; PME, V 114 bis, poate originar din Verona, Italia.

[381] CIL X 4873 = IPD^4 291 = IDRE I 104, de la Venafrum (Italia, regio I). Vezi Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Graz–Köln, 1966, p. 54–67 şi PME, P 114. Pentru opinia că ar fi comandat această cohortă, vezi Wagner, *loc. cit.*

[382] RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279, în special p. 279, unde autorii sunt de părere că veteranul s-a retras în teritoriul oraşului Nicopolis ad Histrum, fondat de Traian, în urma victoriei din Moesia Inferior, din anii 101–102 (T. Ivanov, R. Ivanov, *Nicopolis ad Istrum. I. History, Topography, Bibliography* (în limba bulgară, cu rezumat în limba engleză), Sofia, 1994).

[383] Aricescu, Pontica 7, 1974, p. 259–263, nr. 1; idem, *Armata*, p. 66 şi 89, SE 94; A. Rădulescu, Bărbulescu, Dacia, N. S. 25, 1981, p. 353–356, nr. 1 = AnnÉp 1981, 745.

Diurdanus Decibali f., despre care nu putem afirma cu certitudine ca a servit în această cohortă sau în cohorta I Cilicum care a staționat acolo în decursul secolelor al II-lea şi al III-lea[384]

24. **COHORS VII GALLORUM EQUITATA**[385]

Această cohortă este atestată pentru prima dată în Moesia, prin intermediul diplomei militare descoperită la Taliata din anul 75[386]. După divizarea provinciei rămâne în partea estică şi apare în diplomă militară, descoperită la Cataloi, acordată pentru un soldat care a activat în această cohortă[387]. Apare, apoi, şi în diplomele militare din anii 99, 109 şi 114[388]. Însă va fi mutată din această provincie, cel mai probabil cu ocazia războiului iudaic al împăratului Hadrian[389], pe teritoriul provinciei Syria, unde apare pentru prima dată într-o diplomă militară datată destul de larg şi apoi sigur în diploma din 156/157[390].

În perioada în care a staționat pe teritoriul Moesiei Inferioare s-a presupus că a avut garnizoana la Tomis, pe baza inscripției funerare puse pentru un soldat aflat în activitate, care şi-a găsit sfârşitul în acest oraş[391]. Dacă admitem această supoziție, atunci este foarte clar că începând cu Vespasian sau poate chiar mai devreme oraşul Tomis, viitoare capitală a Pontului Stâng, se afla într-o stare tributară față de Imperiul Roman, şi anume de civitas stipendiaria[392].

---

[384] Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube,* BAR Int. Ser. 88, Oxford, 1980, p. 212–213, nr. 3 = IDRE II 339 = AnnÉp 1998, 1141. Acest veteran este de origine dacică, vezi în acest sens, D. Dana, ZPE 143, p. 176–177. Vezi *supra*, la cohorta I Cilicum milliaria.

[385] Cichorius, RE IV, col. 292; Wagner, *Dislokation*, p. 141; Kraft, *Rekrutierung*, p. 176, nr. 1450–1451, Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 22; Aricescu, *Armata*, p. 69; Beneš, *Auxilia*, p. 35; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 66, Weiß, ZPE 124, 1999, p. 289–290; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 171; Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[386] RMD 2.

[387] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92. Pentru locul de descoperire al diplomei, vezi V.H. Bauman, *Ferma romană în Dobrogea*, Bucureşti, 1983, p. 81–84; Bărbulescu, *Viața rurală*, p. 74–75.

[388] 14 august 99 (diploma descoperită la Plovdiv, CIL XVI 45); 112–114 (fragmentul de diplomă de la Adamclisi, CIL XVI 58); un fragment de diplomă militară în care, pe *tabella II*, apare numele acestei cohorte (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 289–290, nr. 2).

[389] Wagner, *loc. cit.*

[390] CIL XVI 103; 106 şi în inscripții de la Hatne, CIL III 131, sub Hadrian şi CIL III 132 (+ 14160^3), sub Gordian al III-lea. De asemenea, într-o inscripție din a doua jumătate a secolului al II-lea de la Apulum care îl atestă pe un anume C. Iulius Theveste Corinthianus, prefect al cohortei VII Gallorum, care comandă o vexillație a armatelor din Dacia, trimise pentru a lua parte la războiul parthic al împăratului L. Verus (CIL III 1993 = ILS 2746; Saxer, *Vexillationen*, p. 35, nr. 61; PME, I 49).

[391] CIL III 7548 = ISM II 177; Wagner, *loc. cit.*; Aricescu, *loc. cit.*; Beneš, *loc. cit.*; Suceveanu, *loc. cit.*

[392] În legătură cu statutul juridic al Tomis-ului, vezi Suceveanu, RRH 13, 1974, 2, p. 230–231; idem, Pontica 8, 1975, p. 115–124, cu specificația că, pentru cohors I Flavia Commagenorum şi ala I Flavia Gaetulorum nu beneficiem de informații clare.

Pentru această trupă nu avem informații precise că ar fi participat la războaiele dacice[393], mai ales dacă admitem că se afla în garnizoană la Tomis.

Dintre comandanții săi care au activat în timp ce trupa militară se afla în Moesia Inferior, ne reține întâi atenția C. Iulius C. f. Col. Capito, atestat prin diploma militară din 15 iunie 92, găsită la Cataloi[394]. De asemenea, pe un fragment de diplomă din 109 se mai poate citi nomenul unui fost prefect al trupei, Claudius, precum şi patronimicul probabil Ti. f., diploma fiind dată pentru un fost decurion al acestei cohorte, al cărui nume a căzut în spărtură[395]. Cunoaştem numele a doi soldați ai cohortei, Marius Celsus, în inscripția citată mai sus[396], şi Macrinus, fiul lui Acresio din Apameea, călăreț în această cohortă. În felul acesta am câştigat şi o informație importantă în privința componenței acestei cohorte, care deținea şi călăreți[397]

25. **COHORS I GERMANORUM CIVIUM ROMANORUM**[398]

Până nu demult, s-a considerat că această cohortă poate fi identificată cu omonima sa, atestată în Germania şi apoi în Germania Superior, între anii 82 şi 134[399] şi că a fost adusă pe teritoriul provinciei Moesia Inferior, în timpul domniei împăratului Antoninus Pius[400]. Între timp, o dată cu descoperirea altor documente epigrafice, având aici în vedere diploma militară din anul 127[401], această abordare trebuie părăsită şi găsită o altă explicație. Probabil avem de-a face cu două trupe diferite[402], fără a putea însă retrasa istoria mai timpurie a cohortei care a fost dislocată pe teritoriul Moesiei Inferioare.

---

[393] Beneš, *loc. cit.*; Rossi, *Trajan's Column*, p. 94; *contra*, Strobel, *Untersuchungen*, p. 131–132, considerând că a fost trimisă în Syria chiar sub Traian.

[394] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92, încă necunoscut în cadrul prosopografiei ecvestre.

[395] Weiß, ZPE 124, 1999, p. 289–290, nr. 2.

[396] CIL III 7548 = ISM II 177; Kraft, *Rekrutierung*, p. 176, nr. 1451; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 30.

[397] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92. Personajul era originar, poate, din Apamea Syriei şi fusese recrutat, cel mai târziu, în anul 67.

[398] Aricescu, *Armata*, p. 60–61; Beneš, *Auxilia*, p. 36; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors*[2], p. 256; Covacef, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire. Proceedings of the International Symposium – Alba Iulia 1999*, Alba Iulia, 2000, p. 285–291.

[399] 20 septembrie 82 (diploma de la Debelec, CIL XVI 28); 8 septembrie 116 (celebra diplomă militară de la Wiesbaden, CIL XVI 62 şi fragmentul de diplomă de la Mainz, din aceeaşi constituție imperială, CIL XVI 63). Vezi şi A. Radnoti, în *8th International Congress of Limesforschung, 1969,* Cardiff, 1974, p. 138–155. Într-o inscripție de epocă iulio-claudiană, de la Praeneste, este atestat un prefect al acestei trupe, care a servit apoi ca tribun în legiunea V Alaudae (CIL XIV 2960 = ILS 2681; PME, V 137), prilej pentru Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 59, de a considera că această trupă a staționat mai întâi în Germania Inferior, pentru a fi mutată apoi în amonte, pe Rhin.

[400] Aricescu, Pontica 9, 1976, p. 80–83; idem, *Armata*, p. 60.

[401] 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295).

[402] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 293; Spaul, *Cohors*[2], p. 254–255 (pentru trupa din Germania Superior) şi p. 256 (pentru cea din Moesia Inferior).

Cohorta este atestată pe parcursul secolului al II-lea în această provincie, atât prin diplome militare[403], cât şi prin inscripţii care ne indică şi faptul că trupa şi-a avut garnizoana la Capidava[404], în locul cohortei I Ubiorum, care fusese transferată după războaiele dacice în Dacia[405]. Nu avem până în acest moment vreo informaţie despre apartenenţa acestei trupe la armata Moesiei inferioare în secolul al III-lea, dar probabil a rămas în castrul de la Capidava.

Dintre comandanţii acestei trupe, care au activat pe perioada staţionării în Moesia Inferior, se cunoaşte numele lui L. Atilius L. f. Quir. …, care pune o dedicaţie lui Jupiter Optimus Maximus şi Fortunei Redux, precum şi pentru stindardele cohortei I Germanorum la Capidava[406]. De asemenea, nu cu mult timp în urmă, s-a mai găsit o inscripţie la Capidava care transmite din păcate doar cognomenul unui prefect, Celsus din localitatea Aquae Statiellae din Italia[407]. Într-o inscripţie de la Tomis, în care se păstrează un *cursus honorum* al guvernatorului provinciei din acea vreme, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, apare menţiunea unui comandament al unei cohorte I Germanorum, fără a putea fi siguri că este vorba de cea din Moesia Inferior[408].

În sfârşit, prefectul despre care suntem cei mai siguri că a comandat această cohortă, se numeşte C. Munatius Venustus şi apare într-o inscripţie de la Capidava[409].

Deşi avem informaţii despre un număr relativ mare de comandanţi, nu s-a păstrat numele vreunui soldat, care să fi servit în această trupă pe perioada staţionării în Moesia Inferior.

26. COHORS I HISPANORUM EQUITATA VETERANA[410]

Această trupă a staţionat în cursul secolului I p.Chr. în Dalmatia, de unde este dislocată, probabil împreună cu legiunea IV Flavia Felix, în anul 86 p.Chr. pe

---

[403] 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262; 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265); 157 (152–154) (diploma militară de la Brestovene în care apare şi specificaţia *c. R.*, RMD 50).

[404] ISM V 16; 36; I.I. Opriş, M. Popescu, Pontica 30, 1997, p. 177–181 = CEpR XVII, 753; Covacef, *op. cit.*

[405] Pentru I Ubiorum, vezi *infra*.

[406] ISM V 16; PME, A 174 b.

[407] Opriş, Popescu, Pontica 30, 1997, p. 177–181 = CEpR XVII, 753.

[408] IGRRP I 622 = ISM II 57; Aricescu, Pontica 9, 1976, p. 82; PME, F 54, considerat prefect şi întregit sub această formă.

[409] ISM V 36; PME, M 74.

[410] Cichorius, RE IV, col. 297; Christescu, *Ist. militară*, p. 188; Wagner, *Dislokation*, p. 148–150; Kraft, *Rekrutierung*, p. 177, nr. 1480–1481; R.O. Fink, JRS 48, 1958, p. 102–116; R. Syme, JRS 49, 1959, p. 26–33 = *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, p. 122–134; R. Vulpe, Dacia, N. S. 5, 1960, p. 323–331; idem, St. Cl. 2, 1960, p. 337–357; Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, p. 269–270; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 72; Zahariade, SCIVA 27, 1976, 4, p. 486–487; Aricescu, Armata, p. 43; Tudor, OR^4, p. 334–335; Beneš, *Auxilia*, p. 37–38; Strobel, *Untersuchungen*, p. 132–134; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 109–111; Petolescu, *Auxilia*, p. 109–110.

teritoriul Moesiei[411]. G. Alföldy a ajuns la o asemenea concluzie, având în vedere faptul că cealaltă cohortă I Flavia Hispanorum era milliaria şi deci nu putea fi comandată de un prefect, cum apare în inscripţia de la Doboj. Este, poate, identică cu cea menţionată printre trupele provinciei Illyricum de o diplomă militară din 2 iulie 60[412], unde apare o cohortă cu acest nume dar care nu este încă veterana. Din momentul, în care a fost recrutată sub împăraţii din dinastia Flaviilor o altă cohortă I Hispanorum, atunci cea care exista deja a fost numită veterana[413]. A staţionat o vreme la Stobi, după cum apare pe pridianumul acestei cohorte[414], fiind atestată apoi de o diplomă militară în Moesia Inferior[415] şi prin diploma militară de la Oltina din anul 99[416], precum şi de acelaşi pridianum[417], datat de Syme între 105–106[418], datare confirmată acum printr-o descoperire epigrafică de la Sacidava[419]. După toate probabilităţile nu este identică cu omonima din Egipt, care este atestată aproximativ în aceeaşi perioadă[420].

În perioada în care a staţionat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior, avem informaţii despre activitatea acestei cohorte şi la nordul Dunării. Astfel în pridianumul, deseori citat mai sus, pe col. II, la rândurile 27–29 se citeşte:

Pirob[*o*]*ridavae in praesidio*
Buridavae in vexilla[*t*]*ione*
trans Danuvium in expeditionem

Informaţiile care rezultă de aici sunt de o valoare excepţională pentru cunoaşterea modului în care această cohortă a participat la războaiele dacice ale împăratului Traian[421] şi extrapolând se pot trage concluzii pertinente privind modul

---

[411] Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, p. 269–270, avându-şi garnizoana, cel mai probabil, la Doboj, unde apare într-o inscripţie (CIL III 14619). Pentru momentul dislocării legiunii IV Flavia Felix, vezi Strobel,*op. cit.*, p. 45; 70–71, n. 11. Teoria lui Alföldy a fost preluată de Beneš, *Auxilia*, p. 37.

[412] CIL XVI 4.

[413] Aceeaşi interpretare şi la Spaul, *loc. cit.*

[414] R.O. Fink, JRS 48, 1958, p. 104 (col. I, r. 24 = idem, *Roman Military Records on Papirus*, 1971, p. 222.

[415] Apare în diploma din anul 97 Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

[416] CIL XVI 44, din 14 august 99.

[417] Fink, JRS 48, 1958, p. 102–116 = idem, *Roman Military Records on Papirus*, 1971, p. 217–227; col. I, r. 30–35; col. II, r. 1–44.

[418] Syme, JRS 49, 1959, p. 26–33 = *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, p. 122–134, contra opiniei exprimate de Fink, JRS 48, 1958, p. 110, că ar data din jurul anului 99. La această dată a încercat să aducă argumente şi Vulpe, Dacia N. S. 5, 1960, p. 323–331; idem, St. Cl. 2, 1960, p. 337–357. Data exactă este 17 septembrie 105.

[419] Rădulescu, Bărbulescu, Dacia, N. S. 25, 1981, p. 356–358, nr. 2 = AnnÉp 1981, 746.

[420] Diploma militară din 9 iunie 83 (CIL XVI 29), fiind atestată apoi succesiv, până în 105 (RMD 9). Vezi în acest sens R. Cavenaille, ZPE 18, 1975, p. 179–191 şi Petolescu, *Auxilia*, p. 109–110, n. 10, unde se găseşte un rezumat al discuţiilor.

[421] Strobel, *Untersuchungen*, p. 132–134; Sarnowski, *L'armée*, p. 58–59; Petolescu, Pontica 33–34, 2000–2001, p. 353.

în care toate trupele auxiliare ale acestei provincii care au luat parte la operațiuni militare peste Dunăre, au acționat în acele condiții.

Identificarea celor două puncte a generat numeroase discuții, dacă Buridava este aproape sigur de identificat la Stolniceni pe Olt[422]. Piroboridava a fost identificată fie cu fortificația de la Poiana[423], fie chiar cu Barboşi[424], fără a se aduce însă argumente decisive, pentru un caz sau pentru altul, acceptate însă de majoritatea cercetătorilor ca fiind Stolniceni şi Poiana[425]. Oricum, ambele puncte se aflau în acel moment, conform papirului *intra provinciam*, adică aparțineau din punct de vedere administrativ provinciei Moesia Inferior[426].

Odată cu reorganizările din timpul domniei împăratului Hadrian, această cohortă va face parte din armata Daciei Inferioare, după cum atestă mai multe diplome militare şi îşi va avea garnizoana la Brețcu[427].

Despre comandanții acestei trupe, nu avem nici un fel de informație, cu excepția numelui imposibil de reconstituit din papirul Hunt[428].

Dintre soldații care au activat în această cohortă pe perioada staționării în limitele administrative ale provinciei Moesia Inferior, este posibil să cunoaştem două personaje, dacă admitem că inscripțiile care au păstrat aceste nume sunt mai timpurii şi ar data poate din perioada 101–117 p.Chr.[429]. Descoperirile s-au făcut în castrul de la Arutela (Bivolari) şi este vorba de Valerius Valerianus eq. lib. coh. I Hisp.[430] şi Terentius dec.[431], fără a se specifica trupa.

---

[422] Buridava, atestată apoi şi de *Tabula Peutingeriana,* TIR L 35, p. 68–69; Tudor, OR[4], p. 214–217; p. 31 şi p. 34; Vlădescu, *Fortificațiile,* p. 43.

[423] Christescu, *Ist. militară*, p. 48; Vulpe, SCIV 2, 1951, 1, p. 211; idem, Dacia, N.S. 1, 1957, p. 162–164, atestată apoi la Ptolemaios III, 10, 8; TIR L 35, p. 58.

[424] N. Gostar, Apulum 5, 1964, p. 146; TIR L 35, p. 25.

[425] Strobel, *Untersuchungen,* p. 134; dar şi teoria lui N. Gostar are adepți, vezi în ultimă instanță, Petolescu, *Auxilia,* p. 109.

[426] Col. II, r. 24–25, toate informațiile de sub această mențiune, până la sfârşitul fragmentului (Fink, JRS 48, 1958, p. 104 = idem, *op. cit.*, p. 224–225).

[427] CIL III 8074[17]; Petolescu, *Auxilia*, p. 110. Vezi, pentru fortificația de la Brețcu, TIR L 35, p. 23; Russu, în *Actes du IXe Congrès International d'Étude sur les Frontières Romaines, Mamaia, 1972,* Bucureşti–Köln–Wien, 1974, p. 224; Gudea, ActaMP 4, 1980, 255–366; Vlădescu, *Fortificațiile*, p. 83–85.

[428] Col I, r. 25, citit Arro Africanus praef (Fink, JRS 48, 1958, p. 104–105); identificat cu Ti. Claudius Africanus, din CIL III 14147[2]; PME, C 114, care însă, după toate probabilitățile, este comandantul trupei omonime din Egipt. Citit apoi [...]us Arruntianus (Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, 1971, p. 222–223), fără a încerca să identifice personajul.

[429] Vezi Petolescu, *Auxilia,* p. 110.

[430] CIL III 12602 = IDR II 582; Kraft, *Rekrutierung,* p. 177, nr. 1481, datat însă spre jumătatea secolului al II-lea; Bodan-Cătăniciu, *Muntenia,* p. 71; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 31–32. Pentru librarius, vezi Domaszewski, RO[2], p. 59 (p. XVII).

[431] CIL III 12603 = IDR II 581; Bălteanu, *loc. cit.* Prin analogie, s-a presupus că este un decurion care a activat în această cohortă. Pentru decurio cohortis, vezi Domaszewski, RO[2], p. 57 (p. XVII); Breeze, BJ 174, 1974, p. 281.

27. **COHORS I LEPIDIANA EQUITATA CIVIUM ROMANORUM**[432]

Această trupă are o origine predomitianică[433] şi este atestată în anul 80 printre trupele din Pannonia[434]. S-a presupus că a fost adusă în zona Dunării inferioare de Domitian, în timpul războaielor purtate aici[435].

Pentru prima dată este atestată în Moesia Inferioară, printr-o nouă diplomă militară din anul 97[436]. Este apoi cuprinsă în diploma militară din anul 99, descoperită la Plovdiv şi în diploma de la Speyer din anul 105[437]. A participat la războaiele dacice, alături de trupele din provincia sa[438], fiind apoi atestată în continuare printre trupele provinciei Moesia Inferior, în diploma de la Adamclisi[439], fără a putea spune dacă se afla în Dacia sau în alt loc la sudul Dunării. În sfârşit, este apoi atestată în aceeaşi provincie de diplomele militare din anii 125 şi 127[440]. În aceste condiţii nu se mai susţine teoria mai veche, conform căreia această trupă a fost dislocată în Orient, încă din timpul domniei lui Traian[441].

Întrucât, în secolul al II-lea această cohortă este documentată în Orient, se poate presupune că a fost dislocată acolo cel mai târziu sub Hadrian, cauza fiind, probabil, războiul cu iudeii al acestuia[442].

Nu se cunoaşte locul unde a staţionat pe perioada dislocării acestei cohorte în Moesia Inferioară şi de asemenea nu avem nici un fel de informaţie despre activitatea vreunui comandant sau soldat al ei.

28. **COHORS II LUCENSIUM EQUITATA**[443]

A fost recrutată, după toate probabilităţile, în prima jumătate a secolului I p.Chr. şi s-a presupus, fără a fi atestată, că a staţionat o vreme în Dalmatia, după cum s-a întâmplat cu „sora” sa, cohors I Lucensium[444].

---

[432] Cichorius, RE IV, col. 307; Wagner, *Dislokation*, p. 159; Aricescu, *Armata,* p. 61; Beneš, *Auxilia*, p. 42; Strobel, *Untersuchungen,* p. 136; Spaul, *Cohors^2,* p. 155–156.

[433] Saddigton, *Development,* p. 70; A. Martin, ZPE 52, 1983, p. 203–210; AnnÉp 1987, 950.

[434] 13 iunie 80, prin diploma de la Klosterneuburg (CIL XVI 26).

[435] Wagner, *loc. cit.;* Beneš, *loc. cit.*; Strobel, *loc. cit.*; Knight, ZPE 85, 1991, p. 200.

[436] MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228.

[437] 14 august 99 (CIL XVI 45); 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html).

[438] Rossi, *Trajan's Column,* p. 95 şi 116; Strobel, *loc. cit.*

[439] CIL XVI 58, datat în general între anii 112–114.

[440] 1 iunie 125 (Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295).

[441] Cichorius, *loc. cit.;* Wagner, *loc. cit.;* Aricescu, *loc. cit.;* Beneš, *loc. cit.*

[442] Într-o inscripţie de la Smyrna, apare un anume L. Calpurnius Valens, optio al cohortei I Lepidiana eq. c.R., activând în centuria lui Ponticus (CIL III 12251 = ILS 2950); Knight, ZPE 85, 1991, p. 206. Pentru rangul de optio, vezi Domaszewski, RO^2, p. 57 (p. XVI-XVII).

[443] Cichorius, RE IV, col. 311; Wagner, *Dislokation,* p. 161–162; Kraft, *Rekrutierung*, p.179,nr. 1570–1574;Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 23; Aricescu, *Armata*, p. 49; Beneš, *Auxilia*, p. 43–44; Velkov, Chiron 8, 1978, p. 433–434; idem, Arta Archaeologica 41, 1989, p. 247–256; Spaul, *Cohors^2,* p. 83–84.

[444] Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 247. Pentru cohors I Lucensium în Dalmatia, vezi Alföldy, ActaArchHung 14, 1962, p. 270.

Este atestată în provincia Moesia încă din vremea domniei împăratului Vespasian, prin diploma militară găsită la Montana[445]. Este apoi prezentă în noua diplomă militară, găsită la Cataloi şi care datează din ultima parte a domniei lui Domitian[446]. De asemenea este trecută în lista trupelor provinciei şi pe diploma din timpul lui Nerva, din anul 97[447]. Apare în continuare şi pe diplomele din anii 105, 112–114 şi 127[448]. După anul 127 este mutată de pe teritoriul provinciei Moesia Inferior pe teritoriul provinciei Thracia. În anul 136 p.Chr. a construit, conform inscripţiilor puse cu această ocazie, fortificaţia militară de la Cabyle[449]. Deci această cohortă a fost transferată de pe teritoriul provinciei Moesia Inferior cândva între anii 127–136. Discutând despre problema sosirii cohortei I Cilicum milliaria pe teritoriul Moesiei Inferior, am fost de părere că poate aceasta a venit la schimb cu cohorta II Lucensium, având în vedere că aceasta din urmă nu mai apare pe diploma militară din 134. Dacă admitem, însă, data 136 p.Chr., pentru momentul dislocării acestei cohorte pe teritoriul Thraciei, trebuie observat că exact în acelaşi an au loc retrasările de frontieră între cele două provincii, atestate prin celebrele inscripţii de hotar, cunoscute deja în mai multe exemplare[450]. Să fi fost această retrasare a frontierei cauza care a făcut ca această cohortă să fie dislocată de pe teritoriul Moesiei Inferior?

Cohorta II Lucensium este atestată în provincia Thracia prin diploma militară din anii 138–140[451], apărând apoi şi pe alte documente de acest tip, din timpul domniilor lui Antoninus Pius, Marcus Aurelius şi L. Verus[452]. Îşi va schimba însă garnizoana pe timpul domniei lui Commodus, fiind atestată prin mai multe inscripţii la Separeva Banija, pe locul fostului oraş antic Germania[453].

În perioada în care a staţionat pe teritoriul Moesiei Inferior şi-a avut garnizoana la Abrittus (Razgrad)[454]. Nu avem nici o informaţie sigură, din care să înţelegem că a participat la războaiele dacice[455], dar cândva înainte de 136 p.Chr. a trimis o vexillaţie în peninsula Crimeea, la Chersones[456]. Nu a mai revenit niciodată pe teritoriul Moesiei Inferioare, cel puţin până la sfârşitul secolului al III-lea.

---

[445] 2 februarie 78 (CIL XVI 22).

[446] C.C: Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[447] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

[448] 13 ianuarie 105 (CIL XVI 50); 112–114 (CIL XVI 58); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295, cu comentariul pentru această cohortă la p. 293–294).

[449] Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 249–250; p. 253–254, nr. 5–7.

[450] Gerov, ANRW VII, 1, 1979, p. 218–219; Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 250.

[451] 10 iulie 138–140 (Roxan, Weiß, Chiron 28, 1998, p. 373–381, cu comentariul pentru această cohortă la p. 379–381).

[452] Roxan, Weiß, Chiron 28, 1998, p. 382–420 (cu comentarii şi tabele sinoptice).

[453] T. Ivanov, ArheologijaSofia 6, 1964, 1, p. 20–23;Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 251–252 (p. 254–256, cu inscripţiile).

[454] AnnÉp 1925, 66 = Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 253, nr. 4. Pentru lagărul de aici, vezi Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 94.

[455] Strobel, *loc. cit.*, consideră totuşi că a participat, alături de trupele din provincia sa, la anumite acţiuni în timpul războiului.

[456] AnnÉp 1909, 166 = IOSPE I^2 555 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 47–48, nr. 19.

Din timpul dislocării ei aici se cunoaşte numele unui singur comandant şi acesta doar dacă admitem că trupa a fost dislocată în Thracia în anul 136 p.Chr. Numele său este Claudius Lupus şi este transmis de inscripţia care consacră locul pe care urmează să fie aşezat castrul de la Cabyle, în Thracia[457].

Se cunosc, de asemenea, numele a doi soldaţi care au activat cu siguranţă în perioada staţionării acestei trupe în provincia Moesia Inferior. Într-o inscripţie de la Razgrad se păstrează numele unui eques singularis C. I(ulius) Maximus, încă în activitate şi care este înmormântat acolo[458]. În aceeaşi perioadă, un soldat din aceeaşi cohortă, M. Antonius Valens, este înmormântat la Chersones, acesta făcând parte fără îndoială din vexillaţia ce rezida acolo[459].

Alţi comandanţi sau militari care apar în sursele pe care le avem la dispoziţie, au activat în perioada în care deja această cohortă fusese transferată pe teritoriul provinciei Thracia[460], o menţiune specială meritând doar soldatul Flavius Mestrius Iustus, într-o inscripţie de la Malka Brestnica, localitate aflată pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. Această inscripţie a fost datată în ultimă instanţă la mijlocul secolului al II-lea, însă ea ar putea fi şi cu vreo două decenii mai timpurie şi ar data astfel din timpul prezenţei acestei cohorte în Moesia Inferior[461].

29. **COHORS I LUSITANORUM CYRENAICA**[462]

Această cohortă este probabil identică cu cea atestată la Cyrene în vremea domniei lui Tiberius[463], unde a staţionat dealtfel până în primii ani de domnie ai lui Vespasian[464]. A fost transferată apoi pe teritoriul Moesiei Inferior, unde apare pentru prima dată în diploma de la Cataloi din anul 92[465]. Este atestată, apoi, în

---

457 AnnÉp 1925, 66 = Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 253, nr. 5 = AnnÉp 1991, 1402.

458 AnnÉp 1925, 66 = Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 253, nr. 4; Kraft, *Rekrutierung*, p. 179, nr. 1574; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 33.

459 AnnÉp 1909, 166 = IOSPE I^2 555 = Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 47–48, nr. 19; Kraft, *Rekrutierung*, p. 179, nr. 1572; Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 48; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 33. Inscripţia se datează acum în prima jumătatea a secolului al II-lea.

460 Velkov, *loc. cit.*

461 CIL III 144424 = ILB 210; Kraft, *Rekrutierung*, p. 179, nr. 1571; Velkov, ActaArchHung 41, 1989, p. 254, nr. 10, cu datarea menţionată în text; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 33.

462 Cichorius, RE IV, col. 312; Wagner, *Dislokation*, p. 163–164; Kraft, *Rekrutierung*, p. 180, nr. 1590–1592; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 26; Aricescu, *Armata*, p. 61–62; Beneš, *Auxilia*, p. 44–45; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 59–60.

463 AnnÉp 1978, 830 = S. Demougin, Latomus 37, 1978, p. 620–624, PME, S 84 bis. Pentru semnificaţia epitetului Cyrenaica, vezi Ritterling, JRS 17, 1927, p. 28–29; Webster, *op. cit.*, p. 55, n. 5; Saddigton, *Development*, p. 165.

464 Wagner, *Dislokation*, p. 163. Această trupă este diferită de cea care staţiona în Pannonia încă din 60 (CIL XVI 4; Fitz, ActaArchHung 14, 1962, 1–2, p. 65).

465 Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

diplomele militare din anii 99, 105, 127, 138, 145, 146, 157[466], după cum se observă pe parcursul întregului secol al II-lea staţionând în aceeaşi provincie. Într-o inscripţie de la Malak Preslavetz, cohorta I Lusitanorum are şi supranumele imperial de Maximiana[467]. În aceste condiţii putem admite că în toată perioada romană timpurie, această cohortă a staţionat în provincia Moesia Inferior. S-a presupus, pe baza informaţiilor epigrafice, că şi-a avut garnizoana în lagărul roman de la Cius (Gârliciu)[468]. S-a presupus pe baza altor informaţii epigrafice, că şi-ar fi avut lagărul nu departe de Lazu, unde s-a găsit o inscripţie pusă în cinstea unui prefect al acestei cohorte[469]. Velkov a presupus că lagărul trebuia să fi fost undeva pe linia Dunării, din moment ce această trupă supraveghea sectorul dintre Cius şi Transmarisca[470].

Dintre comandanţii care au activat pe perioada în care a staţionat aici, în primul rând trebuie pomenit cel din inscripţia menţionată mai sus, din al cărui nume s-a păstrat doar patronimul şi cognomenul: C. f. Torquatus, praefectus[471]. Într-o inscripţie de la Roma s-a păstrat numele lui Rutilius Pudens Crispinus, despre care s-a afirmat că în vremea lui Caracalla ar fi comandat această cohortă, însă această atribuire este cu totul nesigură[472]. Într-o inscripţie de la Eshikissar (Stratonicea-Caria) s-a păstrat epitaful lui Flavius Severus, soldat încă în activitate într-o cohortă de lusitani, fără a se oferi şi alte informaţii. Nu avem siguranţa că aparţine cohortei din Moesia Inferior[473]. Sigur din această cohortă trebuie să fi făcut parte veteranii care au rămas, se pare, în provincia în care şi-au satisfăcut stagiul militar. Astfel, în inscripţia deja citată, de la Cius, apare un veteran al acestei cohorte: M. Ulpius Domitius Anthius[474]. Într-o inscripţie de la Tomis, apare

---

[466] 14 august 99 (diploma de la Plovdiv, CIL XVI 45); 13 mai 105 (diploma descoperită în Ungaria, CIL XVI 50); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–296); 28 februarie 138 (diploma de la Târnovo, CIL XVI 83); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; şi într-o copie după aceeaşi Constituţie, Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire)); 157 (152–154) (diploma de la Brestovene, RMD 50).

[467] AnnÉp 1963, 180. Pe locul fostului oraş antic Candidiana-Nigrinianis; TIR L 35, p. 53; Velkov, Klio 39, 1961, p. 215–221.

[468] CIL III 12480 = ISM V 118; Aricescu, *Armata*, p. 62; Suceveanu, *loc. cit.*; Pentru fortificaţie, vezi TIR L 35, p. 33; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 75–76.

[469] Doruţiu-Boilă, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza 9-15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 177–180 = AnnÉp 1977, 747 = ISM II 80. Pentru descoperirile de epocă romană de la Lazu, TIR L 35, p. 48.

[470] Velkov, Klio 31, 1961, p. 218.

[471] Doruţiu-Boilă, p. 177–180 = AnnÉp 1977, 747 = ISM II 80; PME, T 47 b.

[472] AnnÉp 1929, 158, PME, R 20. Vezi şi AnnÉp 1995, 124.

[473] CIL III 12257; Spaul, *Cohors^{2}*, p. 59.

[474] CIL III 12480 = ISM V 118; Wagner, *Dislokation*, p. 164, n. 619: „M. Ulpius Domitius aus Antho (?)"; Kraft, *Rekrutierung*, p. 180, nr. 1592 „Anthius (?) griech. Bereich"; Doruţiu-Boilă, ISM V, p.141. „Anthius este un cognomen grecesc,..."; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 34, nr. 2.

un alt veteran din această cohortă şi anume Q. Allidius Celer[475], iar într-o inscripţie de la Adamclisi, anticul Tropaeum Traiani, apare un fost decurion, C. Artorius Saturninus, din Siscia, despre care s-a afirmat că ar fi putut face parte şi din cohorta cu acelaşi nume din Pannonia Inferioară[476].

30. **COHORS II MATTIACORUM MILLIARIA EQUITATA**[477]

Această trupă militară a fost recrutată din tribul germanic al mattiacilor (Tacitus, *Hist*. IV, 37), cel mai probabil în epoca flaviană, după părerea lui G. Alföldy[478] sau poate chiar mai devreme, după cum pare a indica evidenţa diplomelor militare. Astfel, o cohortă Mattiacorum apare în diploma militară de la Montana din 7 februarie 78, fiind probabil vorba de cohors I Mattiacorum[479].

În diploma militară de la Oltina, din anul 99, apare pentru prima dată atestată o cohortă II Mattiacorum[480]. S-a presupus că ar mai putea să apară pe o diplomă militară găsită la Dambach, însă, doar dacă, s-ar putea demonstra convingător că este pentru provincia Moesia Inferior[481]. Este prezentă în diplomele militare ale acestei provincii din anii 125, 127, 134, 138, 145, 146[482], fiind transferată apoi în Thracia, unde este documentată prin diplome militare în perioada 155/159–166/169[483]. Însă în anul 198 este atestată din nou în limitele provinciei Moesia

---

[475] Tudor, Materiale 2, 1956, p. 579–580, nr. 47 = AnnÉp 1957, 189 = ISM II 196; Aricescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior 1974*, Köln–Bonn, 1977,p. 265; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 35.

[476] CIL III 14214[9] = Aricescu, *Armata*, p. 224, SE 98 şi comentariul la p. 62; Kraft, *Rekrutierung*, p. 180, nr. 1591 şi p. 51; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 34, nr. 1; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65, a mers chiar mai departe şi a considerat că, întrucât lipseşte epitetul Cyrenaica, nu avem siguranţă că aceştia provin din cohorta de pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. Pentru decurio cohortis, vezi Domaszewski, RO[2], p. 57 (p. XVII).

[477] Cichorius, RE IV, col. 314–315; Wagner, *Dislokation*, p. 165–166; Kraft, *Rekrutierung*, p. 180, nr. 1620–1621; Aricescu, *Armata*, p. 67; Beneš, *Auxilia*, p. 45–47; Sarnowski, *L'armée*, p. 74; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 66; Spaul, *Cohors[2]*, p. 243–244.

[478] Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 83.

[479] CIL XVI 22; Wagner, *Dislokation*, p. 164–165, cu aducerea în discuţie a unei inscripţii de la Tenča, la sud de Novae, în care apare un anume L. Spurennius Rufus b(ucinator), al cohortei Mattiacorum (CIL III 12437 = Gerov, *Beiträge*, II, p. 72 (p. 190, nr. 15) = ILB 395; Kraft, *Rekrutierung*, p. 180, nr. 1611) şi cu menţionarea unei inscripţii de la Praeneste, unde apare L. Clodius Ingenuus, praef. coh. Mattiacor., din epoca flaviană sau traianee timpurie (CIL VI 37274; PME, C 201).

[480] CIL XVI 44 din 14 august 99.

[481] RMD 85, datată cu destulă precizie, în data de 27 septembrie 112.

[482] 1 iunie 125 (Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203); 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–296); 2 aprilie 134 (CIL XVI 78); 28 februarie 138 (diploma de la Târnovo, CIL XVI 83); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; şi într-o copie după aceeaşi Constituţie, Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire)).

[483] Roxan, Weiß, Chiron 28, 1998, p. 382–420, nr. 2–7, la care trebuie adăugată acum o nouă diplomă militară pentru provincia Thracia din anul 155 (Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire)).

Inferior la Troianhissar, lângă Lometz (Sostra)[484]. În momentul transferului în Thracia, a venit în Moesia Inferior cohorta I Cisipadensium, fără a se putea afirma dacă a fost un schimb de trupe între cele două provincii sau a fost un rezultat al unor retrasări de frontieră, exact ca cele din vremea domniei lui Septimius Severus, depre care deținem informații epigrafice[485].

Din perioada staționării în provincia Moesia Inferior, foarte probabil de la începutul acestei perioade, s-au găsit ştampile cu această trupă la Barboşi[486] şi la Dinogetia[487], prilej pentru a se considera că aici a fost cantonată o vreme, având în grijă ambele maluri ale fluviului Dunărea[488]. În perioada 144–198 a fost transformată în cohorta milliaria, în opinia lui Birley[489], poate, odată cu transferul ei în Thracia. După părerea lui Strobel, a luat parte la războaiele dacice, participând la operațiunile militare din zona de N–E a Dobrogei şi din zona Siretului[490].

Poate după războaiele dacice cohorta să fi fost aşezată la Sexaginta Prista, de unde au apărut cărămizi ştampilate şi chiar un milliarium din anul 144. De aici a fost probabil transferată în Thracia, în locul ei, la Sexaginta Prista, fiind adusă cohors II Flavia Brittonum[491].

Din perioada staționării acestei cohorte pe teritoriul Moesiei Inferioare se cunosc următorii comandanți, în ordine cronologică: T. Flavius Laco, în diploma militară de la Târnovo din anul 138[492], T. Aurelius Aquila, tribun al cohortei în inscripția de la Troianhissar din anul 198[493] şi un anume Faustinianus, fiul lui Marcus, într-o inscripție de la Savaria din Pannonia Superior, în care apare ca tribun al cohortei II Mattiacorum (milliaria) eq(uitata)[494].

Dintre soldații care au activat în această cohortă în perioada în care a staționat în Moesia Inferior, cunoaştem doar numele lui Clagissa fiul lui Clagissa, de

---

[484] CIL III 14428 = ILS 8915 = ILB 260, din 20 iulie 198, sub legatul provinciei C. Ovinius Tertullus (Stein, *Legaten*, p. 84–86; Fitz, *Laufbahn*, p. 48). În acelaşi loc unde este atestată cohorta I Cisipadensium, vezi *supra*.

[485] Gerov, ANRW VII, 1, p. 224–226.

[486] Adunate de Doruțiu-Boilă, ISM V 306 = S. Sanie, *Civiizația romană la est de Carpați şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec II î.e.n-III e.n.)*, Iaşi, 1981, p. 90, nr. 7–9. Pentru rolul şi cronologia castrului de la Barboşi, vezi Pârvan, AARMSI 36, 1913, p. 106–119; TIR L 35, p. 25; Sanie, *op. cit.*, p. 76–79; L. Petculescu, Pontica 15, 1982, p. 249–253(în special, p. 251–252); Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 81; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia*, p. 50–51.

[487] La fel, adunate de aceeaşi autoare, ISM V 260.

[488] Aricescu, *Armata*, p.67, reluând o idee mai veche, enunțată de Pârvan, AARMSI 36, 1913, p. 116 şi Ştefan, Dacia, N. S. 2, 1958, p. 317–329, conform căreia ambele puncte aveau, de fapt, acelaşi nume, Dinogetia. Vezi în acelaşi sens, Sanie, *op. cit.*, p. 80.

[489] Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Köln–Graz, 1966, p. 65, nr. 8, n. 10.

[490] Strobel, *Untersuchungen*, p. 139. Vezi, încă Rossi, *Trajan's Column*, p. 95.

[491] CIL III 762; AnnÉp 1916, 65; Dimitrova-Milčeva, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Viena, 1990, p. 868–869; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 74.

[492] CIL XVI 83; PME, F 53.

[493] CIL III 14428 = ILS 8915 = ILB 260; PME, A 212.

[494] AnnÉp 1968, 422, din data de 23 august 219; PME, F 105

origine bessă, fost soldat pedestraş, conform diplomei militare de la Târnovo din anul 138[495].

31. **COHORS I FLAVIA NUMIDARUM**[496]

Despre această cohortă, până de curând, am avut puţine informaţii. Apare pentru prima dată între cohortele provinciei Moesia Inferior, în diploma militară din 127[497]. Dacă lectura este corectă, ar putea să apară şi în diploma militară din anul 97, publicată de Weiß[498], dar rămâne încă o ipoteză imposibil de verificat. Într-o altă diplomă militară, datată între 125–129, apare din nou această cohortă, cel mai probabil în Moesia Inferior[499]. Apare apoi şi în diploma din anul 145[500], precum şi în constituţia imperială din anul 146, din care avem până în prezent cel puţin trei copii[501]. De asemenea, cohorta nu lipseşte nici din diploma de la Brestovene, datată aproximativ 157 (152–154)[502]. Este apoi dislocată în Orient, unde apare în provincia Lycia şi Pamphylia, în trei diplome militare în perioada 165/166 şi 178[503]. În ultimele două documente apare ca fiind comandată de tribuni, ceea ce înseamnă că a fost transformată la un moment dat în milliaria şi întrucât sunt date pentru pedites şi equites, putem afirma că era şi equitata. Toate aceste diplome provin din zona balcanică, ceea ce indică că cel puţin până în 153 p.Chr., cohorta nu fusese încă dislocată[504].

Această cohortă este diferită de cohors I Numidarum, care apare în Syria, în anul 88[505], întrucât în anul 134, când cohorta I Flavia Numidarum se afla încă în Moesia Inferior, Arrian *(Ekt.* III, 4), menţionează un prefect al cohortei I Numidarum, aflat în exerciţiul funcţiunii în Cappadocia[506].

Din perioada în care aceasta a staţionat pe teritoriul Moesiei Inferioare, se cunoaşte numele incomplet al unui comandant, L. Manlius L. f. Co[r(nelia tribu)] care apare pe un fragment de diplomă militară, datat între 125 şi 129[507]. Nu avem nici un indiciu despre locul, în care trebuie să-şi fi avut garnizoana.

---

[495] CIL XVI 83; Kraft, *Rekrutierung*, p. 80, nr. 1621; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*[2], Viena, 1976, p. 247–248; Russu, *Limba traco-dacilor*[2], Bucureşti, 1966, p. 98; Bălteanu, AO 15, 2000, p.35, nr. 1.

[496] Cichorius, RE IV, col. 320 (doar în Lycia şi Pamphylia); Aricescu, *Armata*, p. 62–63; Beneš, *Auxilia*, p. 47; Roxan, ZPE 118, 1997, p. 292–293; Spaul, *Cohors*[2], p. 473.

[497] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–296, diploma din 20 august 127.

[498] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4. Vezi şi comentariul acestui rând, la p. 236.

[499] Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 413–417, nr. 5.

[500] RMD 165 + Weiß, ZPE 134, p. 261–262 din 7 aprilie 145.

[501] Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire); fragment inedit de diplomă militară, aflat acum în posesia unui colecţionar, informaţie Petolescu.

[502] RMD 50.

[503] Weiß, Epigraphica Anatolica 31, 1999, p. 77–82; RMD 67; CIL XVI 128.

[504] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 293; Weiß, Epigraphica Anatolica 31, 1999, p. 82.

[505] CIL XVI 35, cu un comentariu la p. 183, în care se propune identificarea celor două trupe.

[506] Roxan, ZPE 118, 1997, p. 292.

[507] Eck, MacDonald, Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 413–417, nr. 5.

32. **COHORS I RAETORUM EQUITATA**[508]

În diploma militară de la Taliata, datând din anul 75, apare o cohors I Raetorum[509]. Întrucât, se cunosc cel puţin două cohorte care poartă acest nume, ce au staţionat ulterior, una în Raetia şi alta în Cappadocia, este foarte greu de făcut o diferenţiere[510]. Surpriza a fost oferită însă de noua diplomă militară de la Cataloi, care datează din anul 92 şi care printre trupele Moesiei Inferioare cuprinde şi o cohors I Raetorum[511]. Este vorba, fără nici o umbră de îndoială, de cohorta prezentă deja în anul 75 pe teritoriul Moesiei. Întrucât diploma din anul 75 a fost acordată pentru un soldat din această cohortă, s-a presupus că lagărul acesteia trebuie să fi fost chiar Taliata[512]. Dacă admitem această supoziţie, atunci înseamnă că într-un anumit moment trupa şi-a schimbat locul de încartiruire, fiind mutată spre est. De asemenea, pe baza locului de origine al personajului din diplomă s-a presupus că această cohortă a fost adusă în Moesia de Mucianus, alături de alte trupe (Tacitus, *Hist*. II, 82)[513]. Într-adevăr, în Orient a staţionat (în provincia, Cappadocia) o trupă cu acest nume, atestată între aproximativ 17–70 şi apoi la Eumeneia, între aproximativ 70–130, în opinia lui Ramsay[514]. Poate, această cohortă a fost mutată spre vest, odată cu tulburările din perioada războaielor civile, ea fiind apoi retrimisă în Orient în vremea lui Hadrian, cel puţin aşa ar rezulta din interpretarea originii orientale a soldatului Hera, fiul lui Serapio din Antiochia[515]. Trebuie amintit că în aceeaşi situaţie pare a se afla şi cohorta VII Gallorum, în lumina diplomei militare de la Cataloi. Soldatul de acolo este din Apamea, fără a se putea preciza care dintre cele cunoscute, de aici trăgându-se concluzia că poate trupa a staţionat o vreme în Orient, venind aici împreună cu Mucianus şi părăsind la un moment dat provincia, pentru a se întoarce (?) în Syria[516].

Din păcate, nu mai avem nici un fel de informaţie ulterioară despre această cohortă, pe teritoriul Moesiei Inferioare, până în momentul în care a fost retransferată în Orient[517].

Există posibilitatea ca această cohortă să nu fie identică cu cea atestată în Cappadocia şi la Eumeneia, mai ales că, la un moment dat, această cohortă este

---

[508] Cichorius, RE IV, col. 326; Mirković, EpigrSt 5, 1968, p. 178, nr. 3; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p.26; Beneš, *Auxilia*, p. 48–49; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 276–278.

[509] Vučković-Todorić, Starinar 18, 1967, p. 21–28 = RMD 2.

[510] Pentru cohorta care a staţionat în Raetia, avem la dispoziţie foarte multe diplome militare (vezi Spaul, *Cohors*^{2}, p. 276). Pentru cohorta din Cappadocia, avem o informaţie de la Arrian, *Ekt.*, 1(Cichorius, RE IV, col. 326). Trebuie amintit aici că o altă cohortă I Raetorum equitata c. R. a activat în Germania Inferior, până în timpul domniei lui Elagabalus (Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 68–69).

[511] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[512] Gerasimova, *loc. cit.*

[513] Vučković-Todorić, Starinar 18, 1967, p. 24; Roxan, RMD I, p. 31, n. 7.

[514] W.M. Ramsay, JRS 19, 1929, p. 153–160.

[515] Vučković-Todorić, Starinar 18, 1967, p. 21–28 = RMD 2; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 37.

[516] Vezi întreaga discuţie la Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[517] Cu excepţia unei ştampile, CIR, interpretată de Tudor ca fiind vorba de cohors I Raetorum. Vezi *contra* Beneš, *Auxilia*, p. 49 şi Strobel, *Untersuchungen*, p. 142, n. 282.

atestată ca fiind milliaria[518], ci altă cohortă care a venit într-adevăr din Orient şi care, după războaiele dacice, a fost dislocată în Raetia[519].

Nu trebuie uitat, însă, că în provincia Asia este atestată în anul 148 o cohortă I Raetorum, condusă de un prefect, în singura diplomă militară cunoscută până acum privind această provincie[520].

Având în vedere că sunt atât de multe cohorte I Raetorum, este foarte greu de făcut o diferenţiere între comandanţii atestaţi ai acestor trupe. Pentru cohorta care interesează aici, sigur este bineînţeles doar cel atestat în diploma militară de la Taliata din 27 aprilie 75[521]. Ar mai fi putut comanda această cohortă şi P. Besius Betuinianus C. Marius Memmius Sabinus, atestat într-o inscripţie de la Tingi, din Mauretania Tingitana şi care a primit dona militaria din partea împăratului Traian, pentru războiul cu dacii, în timp ce era prefect al alei I Vespasiana Dardanorum[522].

În această cohortă ar fi posibil să fi activat şi C. Cassius C. f. Pup. Primus care este atestat ca praefectus cohortis I Raet(orum), într-o inscripţie din Gallia Narbonensis[523]. În ceea ce-l priveşte pe C. Caelius C. f. Ouf. Martialis, se pare că a comandat cohorta din Raetia, în aceste condiţii se poate trage concluzia, fie că cele două cohorte sunt diferite, fie că cohorta I Raetorum ce staţionase în Moesia Inferior, a fost dislocată în Raetia imediat după primul război dacic. A doua militia a lui Martialis fiind aceea de tribun al legiunii XIII Gemina în timpul celui de-al doilea război dacic, în care a fost învinsă întreaga Dacie, după cum glăsuieşte inscripţia[524].

Nu cunoaştem numele nici unui soldat, din perioada staţionării acestei cohorte pe teritoriul provinciei Moesia Inferior.

33. **COHORS I CLAUDIA SUGAMBRORUM (SUGAMBRUM) VETERANA EQUITATA**[525]

Cohortele de sugambrii au fost recrutate încă din vremea lui Augustus, dintre cei colonizaţi, pe malul stâng al Rinului (Tacitus, *Ann.* XII, 39; Suetonius, *Aug.*,

---

[518] IGRRP IV 728; PME, F 104.

[519] Aşa credea şi Mirković, *loc. cit.*, doar că era de părere că a fost mutată încă din vremea lui Domitian în Raetia. La fel şi Gerasimova, *loc. cit.*, care nu afirmă explicit că această cohortă ar fi venit din Orient, dar afirmă că a fost trimisă în Orient după războaiele dacice.

[520] B. Overbeck, Chiron 11, 1981, p. 265–276 = RMD 100, poate cea atestată în Cappadocia, Knight, ZPE 85, 1991, p. 205–206.

[521] Vučković-Todorić, Starinar 18, 1967, p. 21–28 = RMD 2, C. Quintius Laberius Tutor Sabinianus; PME, Q 3, de origine probabil occidentală.

[522] CIL VIII 9990 = ILS 1352 = IPD^4 796 = IDRE II 468; PIR I^2, p. 364, nr. 112; Pflaum, *Carrières*, p. 168–169, nr. 73, PME, B 21.

[523] CIL XII 4232; PME, C 96.

[524] AnnÉp 1934, 2 = IPD^4 811 = IDRE II 367; PIR II^2, p. 265, nr. 136; Pflaum, *Carrières*, p. 170, nr. 74, PME, C 31.

[525] Cichorius, RE IV, col. 333; Wagner, *Dislokation*, p. 185–186; Kraft, *Rekrutierung*, p. 185, nr. 1820–1821; Mirković, EpigrSt 5, 1968, p. 178, nr. 2; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p. 24; Aricescu, *Armata*, p. 63; Beneš, *Auxilia*, p. 51–52; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 245–246.

21)[526]. Această cohortă este dislocată încă din vremea lui Tiberius în provincia Moesia, unde apare pentru prima dată în anul 26, cu prilejul înăbuşirii răscoalei tracilor de către C. Poppaeus Sabinus (Tacitus, *Ann.* IV, 47)[527]. Este atestată apoi de diploma militară de la Taliata, din anul 75, sub numele de I Sugambrorum veterana[528]. Sub acelaşi nume este recenzată şi în anul 92, printre trupele care staţionau în provincia Moesia Inferior[529]. Ar fi posibil ca numele acestei cohorte să se întregească şi pe fragmentul de diplomă din anul 97[530]. Apare apoi, cu aceeaşi titulatură, în diploma militară de la Oltina, din 14 august 99[531] şi pe fragmentul datat în acelaşi an, dacă admitem întregirea propusă[532]. Nu mai avem apoi, pentru aproape trei decenii, nici un fel de informaţie despre această cohortă.

În diploma militară din anul 134, apare o cohortă, care a fost considerată identică cu Cohors I Claudia Sugambrorum veterana: I CL SVGAMB, fără menţiunea de veterana[533]. Acest fapt este destul de ciudat, cu atât mai mult, cu cât în diplomele militare din anii 145, 146, 157 (152–154) şi într-o nouă diplomă militară datată în jur de 155, apelativul de veterana este prezent, fără excepţie[534]. De asemenea, în toate inscripţiile, în care apare numele acestei cohorte şi chiar pe cărămizile ştampilate, de la Montana, epitetul de veterana, nu lipseşte. În aceste condiţii, considerăm, că în diploma de la Giurgiu, nu este vorba de această cohortă, ci de omonima sa: I Claudia Sugambrorum tironum[535].

O importantă inscripţie pentru istoria acestei cohorte a fost descoperită la Ishekli, pe locul anticei Eumeneia, în care aflăm că prefectul acestei cohorte, M. Iulius Pisonianus qui et Dion, a adus în Asia din prezidiul de la Montana un numerus, r. 16–18: *qui a Moesia(e) inf. Montan(ensi) / praesidio numerum / in Asia perduxit*[536]. Inscripţia este din vremea lui Hadrian, fiind vorba probabil de o vexillaţie, formată din trupele din Moesia Inferior şi trimisă să ia parte la războiul

---

[526] Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 84; Vittinghoff, în *Atti dei Convegni dei Lincei 23. Convegno Internazionale Renania Romana (Roma, 14–16 aprile 1975)*, Roma, 1976, p. 76; Saddigton, *Development*, p. 155.

[527] Ibidem, p. 85; Saddigton, *Development*, p. 86 şi p. 139; Sarnowski, *L'armée*, p. 21 şi p. 25.

[528] Vučković-Todorić, Starinar 18, 1967, p. 21–28 (în special p. 24–25) = RMD 2.

[529] Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

[530] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

[531] CIL XVI 44.

[532] Weiß, ZPE 124, 1999, p. 287–289, nr. 1.

[533] 2 aprilie 134 (CIL XVI 78). Forma completă a numelui este redată de diploma din 146, cohors I Claudia Sugambrum veter. (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286).

[534] 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; într-o altă diplomă după aceeaşi Constituţie imperială (Eck, MacDonald, Pangerl, în pregătire); de asemenea, într-un fragment de diplomă aflat într-o colecţie privată, care pare să dateze din acelaşi an (informaţie Petolescu); 157 (152–154) (diploma militară de la Brestovene, RMD 50); Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–264.

[535] Vezi *infra*, la cohorta I Claudia Sugambrorum tironum.

[536] W.H. Buckler, W.M. Coldes, C.W.M. Cocs, JRS 16, 1926, p. 74–78, nr. 201 = AnnÉp 1927, 95; Knight, ZPE 85, 1991, p. 204–205.

iudaic al acestuia[537] Sau, poate întreaga cohortă a fost detaşată, o vreme în Orient, acest fapt explicând, poate, absenţa acesteia din diploma din 134[538].

Informaţia, din inscripţia asiatică, mai sus citată, este susţinută de prezenţa la Montana a cărămizilor ştampilate, cu numele acestei cohorte[539].

De asemene o vexillaţie, din această cohortă, staţiona spre sfârşitul secolului al II-lea la Chersones[540].

Dintre comandanţii acestei cohorte, care au activat în timpul staţionării acesteia în Moesia Inferior, amintim un personaj cu un nume greu de reconstituit, atestat printr-o inscripţie de epocă flaviană, la Roma[541]. T. Iulius T. f. Fab. Saturninus, atestat într-o inscripţie la Capidava, a comandat cohorta I Claudia equitata din Cappadocia[542], la fel cum s-a întâmplat şi cu un anume Obidius, atestat tribun al aceleiaşi cohorte într-o inscripţie de la Iuvanum din Italia, regio IV[543].

Dintre soldaţii sau veteranii acestei cohorte, amintim pe C. Iulius Valens, mort în timpul serviciului militar la Chersones, cândva spre sfârşitul secolului al II-lea[544] şi un Ignotus, atestat de o inscripţie greacă de la Todoričene[545].

34. **COHORS I CLAUDIA SUGAMBRORUM (SUGAMBRUM) TIRONUM**[546]

Această cohortă este atestată pentru prima dată pe teritoriul Moesiei prin diploma militară de la Montana din 7 februarie 78[547], fiind diferită de omonima, care este veterana. Apare apoi în diploma de la Cataloi din anul 92, ca făcând parte dintre trupele Moesiei Inferioare[548]. Este prezentă, apoi în diplomele Moesiei inferioare din anul 97 şi din anul 105, descoperită la Speyer[549], sub aceeaşi formă ca în celelalte documente. De asemenea, în diploma militară descoperită la Speyer din anul 105. Apare apoi în diploma militară de la Giurgiu din 134[550], sub forma: I CL SVGAMB, fiind vorba, de această cohortă si nu de omonima sa I Claudia Sugambrorum veterana[551].

---

537 Buckler, Coldes, Cocs, JRS 16, 1926, p. 78.

538 Wagner, *Dislokation*, p. 186; Beneš, *Auxilia*, p. 52.

539 Ştampilele sunt de tipul: COH I SVG VE, CIL III 12529; TIR K 34, p. 23; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 89–90.

540 Zubar, N.A. Son, VDI 234, 2000, p. 39–47 = AnnÉp 2000, 1276.

541 CIL VI 1543; PME, V 125.

542 AnnÉp 1934, 107 = ISM V 10; PME, I 120.

543 CIL IX 2958; PME, O 2. Pentru această cohortă, vezi Cichorius, RE IV, col. 273; Wagner, *Dislokation*, p. 122. Cei doi sunt listaţi printre comandanţii cohortei aflate aici în discuţie, de Spaul, *Cohors*^{2}, p. 245, care consideră astfel că cele două trupe sunt identice.

544 Zubar, N.A. Son, VDI 234, 2000, p. 39–47 = AnnÉp 2000, 1276, cu obsevaţiile din AnnÉp 2000, p. 479–480. Inscripţia i-a fost pusă de Paulinus, libertul şi moştenitorul său.

545 AnnÉp 1955, 216 = IGB II 591, datată la jumătatea secolului al II-lea.

546 Wagner, *Dislokation*, p. 186–187; Beneš, *Auxilia*, p. 52; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 246.

547 CIL XVI 22.

548 Petolescu, Popescu, *Studia Historica et Theologica*, p. 73–92.

549 Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4; 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html)

550 2 aprilie 134 (CIL XVI 78).

551 Vezi *supra*.

Este dislocată, cândva la jumătatea secolului al II-lea, în Syria, fiind atestată de o diplomă militară[552]. De asemenea, cu ocazia războiului parthic al lui L. Verus, trimite o vexillaţie sub comanda lui M. Valerius Lollianus, pentru a lua parte la operaţiunile militare[553].

Nu avem nici o informaţie despre posibilul loc de staţionare al acestei cohorte, pe teritoril Moesie inferioare.

Dintre comandanţii săi, singurul cunoscut este M. Acilius Alexander din Palmyra[554], iar singurul soldat cunoscut este L. Sextilius Sextili f. Pudens din Stobi[555].

35. **COHORS I TYRIORUM SAGITTARIORUM**[556]

Apare pentru prima dată în diplomele provinciei Moesia Inferior în anul 97[557], apoi şi în diploma militară de la Plovdiv din anul 99[558].

Este posibil, ca această cohortă să fie cea comandată de un ignotus, dintr-o inscripţie de la Akkilise în Pisidia, care a fost mai întâi prefect al cohortei ITVR (Ituraeorum *vel* I Tyriorum) şi apoi tribun militar al legiunii IV Scytica[559]. În aceste condiţii este posibil ca trupa să se fi aflat încă dintr-o epocă mai timpurie pe teritoriul Moesiei.

A participat cu siguranţă la războaiele dacice şi a rămas la nord de Dunăre[560]. După reforma din timpul împăratului Hadrian, apare printre trupele Daciei Inferioare în diplomele militare din anii 130, 140, 146 şi 167–168[561].

Dintre comandanţii care au activat în această cohortă pe perioada staţionării în provincia Moesia Inferior, singurul personaj care s-ar putea încadra între aceste limite ar fi L. Valerius, atestat printr-o inscripţie de la Salona, datată la începutul secolului al II-lea, fără a avea însă foarte multe elemente de siguranţă[562]. De asemenea, într-o inscripţie de la Teramo (Interamna Praetuttinorum, regio V), ce

---

552 Diploma a fost datată: 156/157 (CIL XVI 106).

553 CIL III 600 = ILS 2724 = IPD^4 755 = IDRE II 361; Saxer, *Vexillationen*, p. 34, nr. 64; PME, M 17.

554 CIL XVI 78; PME, A 7.

555 CIL XVI 78; Kraft, *Rekrutierung*, p. 185, nr. 1821; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 38, nr. 1.

556 Cichorius, RE IV, col. 345; Wagner, *Dislokation*, p. 195; Aricescu, *Armata*, p. 63; Beneš, *Auxilia*, p. 53–54; Spaul, *Cohors^2*, p. 454; Petolescu, *Auxilia*, p. 124.

557 MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225–228. Vezi şi RMD 140 + B. Lörincz, Z. Visy, ZPE 63, 1986, p. 241–249.

558 14 august 99 (CIL XVI 45).

559 W.M. Ramsay, JRS 14, 1924, p. 188–189 = AnnÉp 1926, 80; PME, Inc. 64.

560 Rossi, *Trajan's Column*, p. 96; Strobel, *Untersuchungen*, p. 145, avându-şi, probabil, garnizoana la Boiţa, N. Lupu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 222; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia*, p. 74–75.

561 Petolescu, *loc. cit.*; 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41; Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69–70); 167–168 (Eck, MacDonald, Pangerl, ActaMN 38, 2001, p. 45–48, nr. 5. Vezi, de asemenea, Vlădescu, *Armata*, p. 36.

562 CIL III 8716; PIR III, p. 351, nr. 18; Pflaum, *Carrières*, p. 193–197, nr. 92 şi p. 967–968; PME, V 3.

conține o carieră ecvestră, personajul, al cărui nume a căzut în spărtură, a fost prefect al acestei cohorte. Este, însă, posibil ca inscripția să dateze din perioada, când cohorta se afla deja în Dacia[563].

Interesant este că această trupă sau o omonimă este atestată dintr-o epocă extrem de timpurie, încă de la jumătatea secolului I a.Chr., când într-o inscripție din Italia apare numele unui prefect[564].

36. **COHORS I THRACUM SYRIACA EQUITATA**[565]

După cum o indică cognomenul, această cohortă a staționat o vreme în Syria, de unde a fost dislocată în Moesia, încă sub Vespasian[566]. Este atestată în Moesia prin diploma militară din anul 78, găsită la Montana[567]. Din momentul divizării acestei provincii de către împăratul Domitian, unitatea va rămâne în zona de acțiune a legatului Moesiei Superioare, după cum o demonstrează diploma militară din anul 100[568]. În această perioadă a istoriei sale, unitatea a staționat în lagărul de la Timacum Minus (Ravna), de unde au fost scoase la lumină mai multe inscripții care poartă numele acestei cohorte[569].

După acest moment, probabil în legătură cu campaniile militare din războaiele dacice sau imediat după încheierea ostilităților, unitatea este atestată la Transmarisca (Tutrakan)[570]. S-a presupus că a participat la războaiele dacice, deşi nu avem nici o informație directă, care să confirme această supoziție, cu excepția unor cărămizi ştampila găsite la Acidava (Enoşeşti) şi considerate ca aparținând acestei formațiuni militare[571].

---

[563] M. Buonocore, Eck, Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia 72, 1999–2000, p. 240–246 = AnnÉp 2000, 466. După, această a doua militiae ecvestră, a devenit tribun al cohortei, I Britannica milliaria c. R. equitata, ce staționa la Cășei, Petolescu, *Auxilia*, p. 86–87.

[564] C. Atilius A. f. Glabrio, dintr-o inscripție de la Perusia (Italia, regio VII). CIL XI 1934 =ILS 2685. Activitatea acestui personaj datează din epoca războaielor civile de la Roma, din secolul I a.Chr, PME, A 176.

[565] Cichorius, RE IV, col. 337–338; Wagner, *Dislokation*, p. 191–192; Kraft, *Rekrutierung*, p. 190, nr. 1890–1894; Gerasimova, ArheologijaSofia 12, 1970, 4, p.25; Aricescu, *Armata*, p. 50; Beneš, *Auxilia*, p. 52–53; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors*^{2}, p. 366; Petolescu, *Auxilia*, p.121–122.

[566] Cichorius, RE IV, col. 337; Wagner, *Dislokation*, p. 191; Aricescu, *loc. cit.*; Saddigton, *Development*, p. 75 şi p. 129–130.

[567] CIL XVI 22 din 7 februarie 78.

[568] CIL XVI 46 din 8 mai 100.

[569] CIL III 14579; CIL III 8261 = ILS 2733; CIL III 14575; AnnÉp 1910, 95; P. Petrović,în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Interntionaler Limesskongress, Aalen, 1983. Vorträge*, Stuttgart, 1986, p. 514–518.

[570] Christescu, Dacia 5–6, 1935–1936, p. 451–452, nr. 1 = AnnÉp 1939, 101; Wagner, *Dislokation*, p. 192; Beneš, *Auxilia*, p. 53.

[571] Rossi, *Trajan's Column*, p. 96; Strobel, *Untersuchungen*, p. 144; Al. Barnea, I. Ciucă, SCIVA 40, 1989, 2, p. 147–155 = CEpR IX, 524; Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia*, p. 67; Petolescu, *loc. cit.*

S-a presupus că în legătură cu războaiele parthice ale lui Traian, trupa a fost dislocată o vreme în teritoriile estice ale Imperiului[572]. Această presupunere se baza pe datarea şi interpretarea unei inscripţii de la Berytus (Syria), în care M. Sentius Proculus, prefect al acestei cohorte, comandă o vexillaţie, din care mai făceau parte soldaţi din cohortele I Cilicum şi VII Breucorum[573]. Cea mai convingătoare explicaţie a oferit-o însă Saxer, şi anume că această inscripţie ar trebui să se dateze în perioada când cele trei cohorte staţionau în aceeaşi provincie, Moesia Superior şi că acţiunea lui Proculus ar trebui pusă în legătură cu diversele mişcări de trupe din timpul războaielor dacice[574].

Această supoziţie a fost confirmată acum de descoperirea a noi diplome militare, care atestă această cohortă în Moesia Inferior, încă din anul 125[575]. Apare apoi şi în diplomele militare din anii 127, 145, 146, ca. 155, 157 (152–154)[576]. Aceste diplome militare indică foarte clar că cel puţin până la jumătatea secolului al II-lea această cohortă a staţionat pe teritoriul Moesiei Inferior, cel mai probabil la Transmarisca[577].

Din perioada în care a staţionat în această provincie ar putea data şi trimiterea unei vexilllaţii la Charax în Crimeea[578].

Lăsând deoparte prefecţii cohortei din perioada staţionării în Moesia sau Moesia Superior[579], dintre comandanţii care merită a fi amintiţi aici, îi menţionăm pe C. Navius Quadratus, prefect, în inscripţia de la Transmarisca[580] şi pe un anume Pollio, păstrat într-o inscripţie de la Efes[581].

Dintre subofiţerii, soldaţii şi veteranii acestei unităţi, în afară de cei care sunt atestaţi la Timacum Minus, trebuie amintiţi L. Sextilius Fuscus, într-o inscripţie de la Tomis[582], fost centurion şi L. Furius Seu[thes] optio, la Charax în Crimeea[583].

---

572 Strobel, *loc. cit.*; Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 197.

573 R. Cagnat, Syria 7, 1926, p. 67–68 = AnnÉp 1926, 150; PME, S 24.

574 Saxer, *Vexillationen*, p. 60, nr. 117. Aceeaşi interpretare şi la Devijver, PME II, p. 730. Wagner, *Dislokation*, p. 192, data această inscripţie în jur de 200 şi se gândea la o acţiune de poliţie în zona danubiană (vezi şi p. 103; 120).

575 1 iunie 125 (Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203).

576 20 august 127 (Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–296); 7 aprilie 145 (RMD 165 + Weiß, Zpe 134, 2001, p. 261–262); 146 (Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286; Eck, MacDonald, Pangerl (în pregătire), copie după aceeaşi constituţie imperială); ca. 155 (Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–265); 157 (152–154) (diploma militară de la Brestovene, RMD 50).

577 Christescu, Dacia 5–6, 1935–1936, p. 451–452, nr. 1 = AnnÉp 1939, 101; TIR L 35, p. 73; Ivanov, 78. BerRGK, 1997, p. 586–587; Zahariade, Gudea, *Fortifications*, p. 75.

578 Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 71.

579 L. Vecilius C. f. Lemon. Modestus prefect al cohortei I Thracum Syriaca equitata, deţinem astfel şi informaţia că această cohortă era equitata (CIL III 8261 = ILS 2733; PME, V 59). M. Sentius Sex. f. Fab. Proculus (AnnÉp 1926, 150; PME, S 25).

580 Christescu, Dacia 5–6, 1935–1936, p. 451–452, nr. 1 = AnnÉp 1939, 101; PME, N 8.

581 Ritterling, RE XII, 1925, col. 1476–1478; PME, P 127.

582 ISM II 263; Aricescu, *Armata*, p. 50 şi p. 220, SE 45. Pentru centurio cohortis, vezi Domaszewski, RO^2, p. 57 (p. XVII).

583 Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 80, nr. 71. Pentru optiones, vezi Domaszewski, RO^2, p. 57 (p. XVIII).

Tot din această cohortă a făcut parte şi Diza, fiul lui Bithus, atestat ca centurio princeps într-o inscripţie de la Panticapeum, fără a menţiona şi alte elemente[584], însă după cum este admis, în general, în garnizoanele din nordul Mării Negre staţionau soldaţi din armata Moesiei Inferioare[585].

37. **COHORS I UBIORUM**[586]

Cohorte de ubii sunt atestate încă dintr-o perioadă foarte timpurie, fără a putea afirma că au o legătură directă cu cohorta care va fi prezentă pentru o vreme pe teritoriul Moesiei Inferior[587]. O cohortă de ubii este atestată acum, într-o nouă diplomă militară dată pentru provincia Moesia în anul 78[588]. Este prezentă apoi în diploma din anul 97, unde apare cu întreaga titulatură, I Ubiorum[589]. Apoi în diploma din anul 99, descoperită la Oltina şi în cea din anul 105, descoperită la Speyer[590].

A participat la războaiele dacice şi a rămas apoi în teritoriul nou cucerit de la nord de Dunăre[591]. După reorganizările din timpul împăratului Hadrian este transferată sub autoritatea procuratorului Daciei Inferioare[592], fiind transferată (schimbare de frontieră?)[593] apoi în Dacia Superioară, unde a rămas cel puţin până la sfârşitul secolului al II-lea[594].

---

[584] IOSPE II 290 = IGRRP I 894; Wagner, *Dislokation*, p. 187–188.

[585] Sarnowski, ArchWarszawa 38, 1988, p. 87–95.

[586] Cichorius, RE IV, col. 345–346; Christescu, *Ist. militară*, p. 191; Wagner, *Dislokation*, p. 195–196; Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 73–74; Russu, SCIV 23, 1972, 2, p. 74; Aricescu, *Armata*, p. 64; D. Protase, Dacia, N. S. 17, 1973, p. 325 Beneš, *Auxilia*, p. 54; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 65; Spaul, *Cohors*[2], p. 252–253, Petolescu, *Auxilia*, p. 124–125.

[587] Alföldy, *loc. cit.*; Saddigton, *Development*, p. 28; 41; 121–122 şi p. 139. Într-o inscripţie de la Venafrum, apare M. Vergilius Gallus Lusius, fost praef. coh Ubiorum peditum et equitum, care primise decoraţii de la Augustus şi Tiberius (CIL X 4862 = ILS 2690 ; Pflaum, *Carrières*, p. 23, nr. 7; Dobson, *op. cit.*, p. 170–171).

[588] Eck, MacDonald, Pangerl, KölnerJahrb, 2002 (sub tipar), nr. 1.

[589] Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4.

[590] 14 august 99 (CIL XVI 44); 13 mai 105 (http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html)

[591] Strobel, *Untersuchungen*, p. 145; Petolescu, *Auxilia*, p. 124.

[592] Într-un fragment de diplomă militară datat între 120–130(Eck, MacDonald, Pangerl, ActaMN 38, 2001, p. 38–42, nr. 4). Lagărul acestei trupe s-a aflat la Odorheiul Secuiesc (CIL III 8074[25a] = IDR III/4 262; Christescu, *Ist. militară*, *loc. cit.*; TIR L 35, p. 54–55; I. Piso, D. Benea, ZPE 56, 1984, p. 285).

[593] Eck, MacDonald, Pangerl, ActaMN 38, 2001, p. 40: „Denkbar ist jedoch auch eine Verschiebung der Grenzen zwischen Dacia inferior und superior einschließ der dort stationerten Truppen, wenn die *cohors Ubiorum* vom Beginn ihrer Zugehörigkeit zu Dakien im Lager von Odorheiul Secuiesc stationiert wurde, das später im Osten von Dacia superior lag".

[594] Diploma militară de la Micia din anii 136–138 (Petolescu, A. Corcheş, Drobeta 11–12, 2002, p. 120–126; Nova Zagora, din anul 144 (CIL XVI 90 = IDR 14); Tibiscum, din anul 157 (CIL XVI 107 = IDR I 15); Drobeta din anul 179 (RMD 123); Petolescu, *Auxilia*, p. 125.

Pe teritoriul Moesiei Inferior a staţionat astfel, până în preajma războaielor dacice şi se pare că şi-a avut garnizoana la Capidava, unde s-a găsit o cărămidă cu ştampila acesteia[595].S-a presupus, deasemenea, că o vexillaţie, trimisă pentru unele lucrări de construcţie, (Bauvexillation) a activat pentru o perioadă la Arrubium, pe baza unei ţigle ştampilate de forma CIVB[596]. Din păcate lectura acestui document nu este în totalitate asigurată, aşa că, din păcate, nu putem specula prea mult în direcţia, sugerată de editori.

Din perioada staţionării la Capidava, se cunoaşte numele unui prefect, C. Iunius Tertius, atestat printr-o inscripţie de la Minturnae[597]. De asemenea, se cunoaşte numele unui fost signifer al aceleiaşi cohorte, mort la vârsta de 70 de ani şi îngropat la Capidava, M. Cocceius Vitlus[598]. În sfârşit, ar exista posibilitatea unor soldaţi din această cohortă, pe un fragment de inscripţie, din păcate foarte prost păstrată, în al cărui ultim rând, primul editor citea numele acestei trupe[599].

38. **NUMERUS C(IVIUM) R(OMANORUM)**[600]

Această formaţiune militară neregulată apare într-o serie de inscripţii de la Montana, toate datând din secolul al III-lea[601]. Această lectură a fost pusă în discuţie de Speidel care propunea collectus regionariorum, care mai târziu s-ar fi putut transforma în cohors III Collecta (vezi *supra)*[602]. Însă nu avem cunoştinţă de o astfel de trupă şi care să aibă o astfel de abreviere, aşa încât mai normal este să admitem lectura iniţială de numerus civium Romanorum[603].

---

[595] I.C. Opriş, SCIVA 48, 1997, 3, p. 277–278 = AnnÉp 1997, 1330; Covacef, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire. Proceedings of the International Symposium – Alba Iulia 1999*, Alba Iulia, 2000, p. 287–289.

[596] Zahariade, Muşeteanu, Chiriac, Pontica 14, 1981, p. 256, nr. 3 şi p. 260–261; Covacef, *op. cit.*, p.288. Suceveanu, *Dobroudja,* p. 65, a considerat că, poate, întreaga cohortă a fost dislocată o vreme la Arrubium, ceea ce în stadiul actual al cunoştiinţelor noastre, este de neacceptat.

[597] CIL X 6015; PME, I 54.

[598] ISM V 24; Bălteanu, AO 15, 2000, p. 39, nr. 1. Pentru signifer cohortis, vezi Domaszewski, *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte,* Darmstadt, 1972, p. 73–75; idem, RO^2, p. 58–59; Breeze, BJ 174, 1974, p. 285. Pentru Cocceii la Capidava, vezi Bărbulescu, *Viaţa rurală*, p. 110.

[599] Tudor, Materiale 2, 1956, p. 611, nr. 138. Vezi *contra*, Doruţiu-Boilă, SCIV 13, 1962, 1, p. 137, nr. 19, care crede că ar fi vorba de fapt de nişte duumviri de la Tropaeum Traiani. Vezi în acest sens şi Aparaschivei, Studia Antiqua et Archaeologica 9, 2003, p. 335, nr. 12.

[600] Wagner, *Dislokation*, p. 205–206; Beneš, *Auxilia*, p. 57–58; Speidel, *Roman Army Studies*, II, Stuttgart, 1992 (Mavors VIII), p. 143; M. Reuter, 80. BerRGK, 1999, p. 476–478.

[601] AnnÉp 1957, 338; AnnÉp 1979, 548; 550; AnnÉp 1911, 15.

[602] Speidel, *Roman Army Studies* II, Stuttgart, 1992 (Mavors VIII), p. 141–143.

[603] Este şi părerea domnului profesor W. Eck, de la Universitatea din Köln, pe care mi-a comunicat-o într-o scrisoare personală, trimisă cu ajutorul poştei electronice, în data de 16 februarie 2003. Pe această cale îi transmit mulţumirile mele pentru promptitudinea răspunsului la această problemă.

Ca fiecare trupă de acest tip, acest numerus avea în frunte un praepositus[604] care, în cazul de față, au fost selecționați dintre centurionii de legiune. Cunoaştem numele lui T. Flavius Iulius, centurion al legiunii I Italica, cantonată la Novae şi praepositus numeri civium Romanorum[605] şi numele lui Maximianus Volsinis, centurion al legiunii II Augusta, din Brittania şi praepositus al acestui numerus[606].

Acest numerus este atestat sigur la Montana între anii 233–238, când apare cu titulatura numerus civium Romanorum Maximianus[607]. Pentru celelalte două inscripții nu suntem în măsură, în acest moment, de a oferi o cronologie mai rafinată.

În final, trebuie amintit că s-a presupus, că acelaşi numerus ar putea să apară într-o dedicație de la Leskovetz, pusă de un anume Antonius Mercurius, eques Numeri C(…) P(…), poate trupa aflată în discuție[608].

39. **NUMERUS SCUTARIORUM**[609]

O formațiune cu acest nume pe teritoriul provinciei Moesia Inferior este atestată printr-o inscripție foarte târzie de la Aboba, punct situat pe strada ce lega în antichitate orașele Marcianopolis şi Sexaginta Prista. Este vorba de o inscripție funerară pusă pentru un anume *Italicus Varsudicintis (?) qui militavit in numero Scutariorum*[610].

Nu avem alte informații despre această trupă şi nici nu putem fi siguri că ar fi staționat vreodată pe teritoriul Moesiei Inferior[611]. În epoca târzie la Capidava avem atestați nişte equites scutati, dar nu putem afirma dacă ar fi vorba de aceeaşi trupă sau nu[612], aşa cum în Notitia Dignitatum mai apar astfel de formațiuni la Securisca, Iatrus şi Appiaria, în provincia Moesia Secunda *(Notitia Dignitatum*, Or. XL, 11, 13, 16), nici despre acestea neputând fi foarte siguri din ce foste trupe provin.

40. **NUMERUS SINGULARIUM**[613]

Prezența unei astfel de formațiuni pe teritoriul Moesiei Inferior este încă ipotetică, atâta timp cât se bazează doar pe un fragment de inscripție descoperită la Tomis, în

[604] H. Callies, 45. BerRGK, 1964, p. 187–189.

[605] AnnÉp 1979, 548 = Reuter, 80. BerRGK, 1999, p. 476, nr. 58.

[606] AnnÉp 1979, 550 = Reuter, 80. BerRGK, 1999, p. 476, nr. 59.

[607] AnnÉp 1957, 338 = Reuter, 80. BerRGK, 1999, p. 476, nr. 57; Beneš, *loc. cit.*

[608] AnnÉp 1911, 15 = Reuter, 80. BerRGK, 1999, p. 477, nr. 60; Wagner, *loc. cit.*; Beneš, *Auxilia*, p. 58.

[609] Wagner, *Dislokation*, p. 214.

[610] CIL III 7465. Pentru datare, vezi Wagner, *loc. cit.*

[611] Un alt numerus scutariorum apare într-o piatră funerară, de la Intercissa, în Pannonia Inferior; Wagner, *Dislokation*, p. 213–214.

[612] IGLR 220; 221; Aricescu, *Armata*, p. 114–115.

[613] Aricescu, *Armata*, p. 69; Beneš, *Auxilia*, p. 62; Suceveanu, *Dobroudja*, p. 66.

care apare un anume Herculanus duplicarius n[umeri? | ?sin]gul(arium)[614]. S-a presupus, că ar fi vorba de equites singulares legati Augusti propraetore[615] dar, din păcate, această presupunere nu poate rămâne decât la stadiul de simplă ipoteză.

41. NUMERUS SURORUM SAGITTARIORUM[616]

Această unitate este cunoscută dintr-o singură inscripţie, găsită la Piua Pietrei, la gura râului Ialomiţa, faţă în faţă cu fortificaţia romană de la Carsium[617]. Întrucât nu avem alte informaţii despre ea pe teritoriul Moesiei Inferioare, mult mai normal ar fi să considerăm că este vorba de fapt de trupa care staţiona în Dacia Inferior, la Romula[618].

Totuşi, alţi cercetători au preferat să pună în legătura, posibila prezenţă a acestei formaţiuni militare, în acest punct, fie cu războaiele dacice ale lui Traian[619], fie cu războiul împotriva carpilor al îm păratului Caracalla, din anul 214[620].

Din inscripţia citată cunoaştem numele centurionului Flavius Ianuarius şi al signiferului Flavius Avitianus[621].

CONCLUZII

Pe teritoriul provinciei Moesia Inferior au staţionat, de-a lungul istoriei acestei provincii, un număr de 10 ale, 27 cohorte şi între 2 şi 4 numeri.

Pentru cunoaşterea trupelor, din primele momente ale constituirii separate a acestei provincii, de o deosebită importanţă este diploma militară descoperită la Cataloi şi care datează din 15 iunie 92. Aceasta recenzează un număr de 7 ale: I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, I Pannoniorum, II Claudia Gallorum (sic), Gallorum Flaviana, Gallorum Atectorigiana, (I) Hispanorum şi 15 cohortes: I Raetorum, I Bracaraugustanorum, I Lusitanorum Cyrenaica, I Flavia Commagenorum,

---

[614] Tudor, Materiale 2, 1956, p. 582, nr. 50 = ISM II 212.

[615] Aricescu, loc. cit; Beneš, *loc. cit. Pedites singulares* ai guvernatorului provinciei Moesia Inferior au acţionat, se pare, în vremea războaielor dacice, la Buridava (Stolniceni) (IDR II 564;Tudor, Dacia, N. S. 8, 1964, 347–351; idem, OR[4], p. 270 şi p. 341; Strobel, *Untersuchungen*, p. 169).

[616] Christescu, *Ist. militară*, p. 200; Wagner, *Dislokation*, p. 216; Aricescu, *Armata*, p. 69; Beneš, *Auxilia*, p. 63.

[617] CIL III 7493 = ISM V 127. Pentru localizare, vezi TIR L 35, p. 58. Vezi încă Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*[2], Bucureşti, 1974, p. 90–91(cu observaţia lui Vulpe, p. 174, n. 203, care consideră că în realitate această inscripţie nici nu a fost găsită la Piua Pietrei, ci a fost adusă din Oltenia şi a intrat în colecţia lui M. Kogâlniceanu, fiind publicată apoi de Gr. Tocilescu AEM 8, 1884, p. 34, nr.4).

[618] Aricescu, *loc. cit.*; Tudor, OR[4], p. 194, 297, 339, 340; E. Németh, Ephem.Nap. 7, 1997, p. 105, nr. 3; Petolescu, *Auxilia*, p. 143–144.

[619] Sarnowski, *L'armée*, p. 59.

[620] Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia*, p. 107.

[621] Pentru ambele grade, vezi Domaszewski, RO[2], p. 59–61 (p. XVII–XVIII).

I Sugambrorum tironum, I Sugambrorum veterana, II Chalcidenorum, II Lucensium, II Bracaraugustanorum, II Flavia Bessorum, II Gallorum, III Gallorum, IIII Gallorum, VII Gallorum, (I) Ubiorum.

Dintre aceste trupe, unele erau prezente de mai multă vreme pe teritoriul provinciei Moesia. În cele două diplome cunoscute până acum, cea de la Taliata din 28 aprilie 75 şi Montana din 7 februarie 78, la care se adaugă încă una descoperită recent, apar următoarele trupe: I Raetorum, I Sugambrorum veterana, III Gallorum, IIII Gallorum, VII Gallorum, I Sugambrorum tironum, II Lucensium, II Chalcidenorum (?), (I) Ubiorum. Avem atestate astfel un număr de 9 cohorte, la care s-au adăugat ulterior cohortele I Flavia Commagenorum şi II Flavia Bessorum, recrutate poate în ultimii ani de domnie ai lui Nero, dar care au fost reorganizate sub Vespasian, dar şi cohorte care staţionaseră în alte colţuri ale Imperiului, cum ar fi I Lusitanorum Cyrenaica (Africa), I Bracaraugustanorum (Dalmaţia). De asemenea, un număr de trei cohorte, despre care nu avem nici o informaţie anterioară şi anume II Flavia Brittonum, II Bracaraugustanorum şi II Chalcidenorum, dacă nu admitem întregirea nesigură din diploma militară mai sus citată, sau facem abstracţie de posibilitatea de a apărea într-o inscripţie, încă din timpul domniei lui Vespasian.

O surpriză este prezenţa în această diplomă militară a cohortei I Raetorum. Ambele identificări propuse, o cohortă I Raetorum apare în Raetia şi alta în Orient, fiind perfect posibile. De asemenea, nu suntem în măsură a stabili locul de unde a fost dislocată pe teritoriul Moesiei. Important este, însă, faptul că garnizoana acesteia trebuie să se fi aflat undeva în Moesia Inferior şi nu în Moesia Superioară, cum s-a propus odinioară.

O problemă importantă este şi prezenţa într-un număr relativ mare a unor trupe auxiliare, despre care se credea că au fost recrutate sub Vespasian. Avem aici în vedere alele: I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, precum şi cohortele I Flavia Commagenorum, II Flavia Bessorum. Un calcul simplu ne arată că soldaţii care au primit civitas şi conubium, de la Domitian în anul 92, fuseseră recrutaţi cel mai târziu în anul 67, adică încă din vremea lui Nero. La fel se întâmplă şi cu classici din flota moesică care poartă şi ea numele de Classis Flavia Moesica şi care sunt lăsaţi la vatră în aceeaşi zi printr-o diplomă descoperită cu mai multă vreme în urmă, la Breţcu. Ar putea exista aici două explicaţii, fie în aceste trupe, pentru a umple anumite goluri cauzate de decesul soldaţilor, au fost transferaţi soldaţi din alte trupe sau acestea au fost recrutate mai devreme, încă din timpul lui Nero, primind apoi gentiliciul de la Vespasian, în urma unei posibile reorganizări şi pentru rolul jucat în războiul civil din „anul celor patru împăraţi". Această a doua explicaţie s-ar putea susţine şi prin faptul că gentiliciul Vespasiana este neobişnuit, el fiind de fapt mai degrabă un supranume, de genul celor întâlnite în secolul al III-lea. Pentru ala I Flavia Gaetulorum, un posibil indiciu de existenţă mai timpurie ar putea fi o inscripţie de la Oescus, în care apare un eques alae Gaetulorum, dar identificarea trupei rămâne totuşi dificilă.

Observaţia este cu atât mai importantă, cu cât ar putea să aibă şi consecinţe de istorie generală. Despre cohors I Flavia Commagenorum şi „sora" sa, II Flavia Commagenorum, s-a afirmat că au fost recrutate dintre soldaţii puşi la dispoziţie de Antiochos, regele Commagenei, în timpul campaniei lui Titus din Iudaea. Mai

degrabă, recrutarea s-a făcut dintre soldaţi puşi la dispoziţie de acelaşi Antiochos lui Cestius Gallus în anul 66.

În anul 97, dispunem în acest moment de două diplome militare care, după toate probabilitățile, sunt copii după constituții imperiale diferite, date probabil concomitent, cum se va întâmpla în anul 99. În primul document apar următoarele ale: I Claudia Gallorum, II Aravacorum (Hispanorum), Gallorum Flaviana şi (I) Hispanorum şi cohorte: I Hispanorum veterana, I Sugambrorum tironum, I Flavia Commagenorum, II Flavia Bessorum, II Lucensium, IIII Gallorum şi I Ubiorum. În a doua diplomă apar trupe diferite, cum ar fi alele: I Flavia Gaetulorum, I Vespasiana Dardanorum şi (Gallorum) Atectorigiana şi cohortele: [I Lusitanorum Cyrenaica], I Tyriorum şi I Lepidiana c.R.

Se observă că avem de-a face şi cu unităţi care nu apar în diploma din anul 92: ala II (Hispanorum) Aravacorum şi cohortele cohors I Hispanorum veterana, I Tyriorum şi I Lepidiana c. R.

Dintre acestea, ala II (Hispanorum) et Aravacorum ar fi putut staţiona şi în anul 92, pe teritoriul Moesiei Inferioare, dar să nu fi avut militari eligibili pentru lăsare la vatră, aceeaşi explicaţie putând fi oferită şi pentru cohors I Hispanorum veterana. Despre I Lepidiana c. R., nu ştim încă dacă a fost adusă la Dunăre, în timpul războaielor lui Domitian, neavând nici o informație despre ea, din anul 80, când apare printre trupele Pannoniei.

Misterioasă rămâne, cu toate supozițiile, cohors I Tyriorum, pe care o avem atestată acum cu siguranță, pentru prima dată. Nici despre ea nu se poate afirma că făcea parte din trupele provinciei în anul 92, dar nici nu se poate tăgădui.

Următorul moment important în evoluția sistemului defensiv roman de la Dunărea de Jos, este marcat de pregătirea războaielor dacice. În acest sens, edificatoare sunt diplomele militare din anul 99, care cuprind împreună 6 ale şi 13 cohorte: Gallorum Flaviana, I Pannoniorum, II Hispanorum et Aravacorum, I Vespasiana Dardanorum, I Asturum, I Flavia Gaetulorum; cohorte: I Sugambrorum veterana, I Bracaraugustanorum, I Hispanorum veterana, II Mattiacorum, II Gallorum, (I) Ubiorum, I Lepidiana c. R., I Tyriorum, I Lusitanorum Cyrenaica, II Flavia Brittanum, II Chalcidenorum, III Gallorum, VII Gallorum. Noutățile absolute sunt ala I Asturum, şi cohortele II Mattiacorum şi II Flavia Brittonum.

Despre ala I Asturum putem afirma că staționa dintr-o epocă mult mai timpurie pe teritoriul Moesiei, după cum o demonstrează o inscripție de la Tomis şi alte epigrafe citate în repertoriu. Este astfel destul de greu de înțeles cum este posibil ca ele să lipsească din diploma din 92, decât doar înțelegând că nu au avut soldați eligibili pentru lăsare la vatră în acel moment. Nu trebuie uitat, de asemenea, nici faptul că cele două diplome din provincia Moesia, citate mai sus, recenzează doar cohortele provinciei, ar fi de aşteptat să fi existat şi constituții numai cu alele, în care cel puțin cele două aici în discuție să apară. Despre cele două cohorte, atestate acum pentru prima dată pe teritoriul Moesiei Inferioare, nu se poate afirma dacă au fost dislocate aici mai timpuriu sau în vederea pregătirii războaielor dacice, deşi mult mai normal ar fi să fi fost dislocate încă de la Vespasian.

În concluzie, se poate afirma că trupele prezente în cele două diplome din anul 99 făcuseră parte în marea lor majoritate ex exercitu Moesiae Inferioris şi nu au fost dislocate în vederea pregătirii războaielor dacice, cum s-a întâmplat în Moesia Superior.

În anul 105 sunt atestate prin diplome militare un număr de 6 ale şi 14 cohorte: ale – I Claudia Gallorum, I Vespasiana Dardanorum, (I) Gallorum Flaviana, I Flavia Gaetulorum, I Asturum, II Hispanorum et Arvacorum şi cohortele – I Flavia Commagenorum, I Lusitanorum Cyrenaica, II Lucensium, II Flavia Bessorum, II Gallorum, III Gallorum, IV Gallorum, I Lepidiana c. R., I Bracaraugustanorum, I Sugambrorum tironum, II Mattiacorum, II Chalcidenorum, II Flavia Brittonum, (I) Ubiorum.

Astfel, aproximativ de la începutul domniei lui Vespasian, până la războaiele dacice, pe teritoriul Moesiei Inferioare au staţionat, după cum urmează, trupele: ale – I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, I Pannoniorum, I Claudia Gallorum, (I) Gallorum Flaviana, Gallorum Atectorigiana, (I) Hispanorum, II Hispanorum et Aravacorum, I Asturum şi cohortele- I Raetorum, I Bracaraugustanorum, I Lusitanorum Cyrenaica, I Flavia Commagenorum, I Sugambrorum tironum, I Sugambrorum veterana, II Chalcidenorum, II Lucensium, II Bracaraugustanorum, II Flavia Bessorum, II Gallorum, III Gallorum, IV Gallorum, VII Gallorum, (I) Ubiorum, I Tyriorum, I Lepidiana c. R., II Flavia Brittonum, I Hispanorum veterana, II Mattiacorum.

Sunt atestate, deci, 9 ale şi 20 de cohorte, adică un efectiv complet de aproximativ 4500 de călăreţi, şi 10 000 de soldaţi care au activat în cohorte, pedestraşi sau călăreţi. Avem de-a face cu o forţă militară de aproximativ 15 000 de soldaţi, la care se adaugă, bineînţeles, efectivele din legiunile I Italica şi V Macedonica. Această situaţie se va schimba odată cu participarea unor trupe din această provincie la operaţiunile din cele două războaie dacice şi care, o parte, vor rămâne în teritoriul nou cucerit şi vor apărea apoi în diplomele provinciei Dacia Inferior: I Asturum, I Claudia Gallorum, (I) Hispanorum, II Flavia Bessorum, I Bracaraugustanorum, I Flavia Commagenorum, II Gallorum, I Hispanorum veterana, I Tyriorum şi (I) Ubiorum. Astfel, din numărul total al trupelor auxiliare din provincia Moesia Inferior, un număr de trei ale şi opt cohorte au fost transferate în Dacia Inferioară şi nu se vor mai întoarce niciodată în provincia de unde au fost dislocate.

Înainte de a trece mai departe, trebuie să observăm faptul că, în ciuda numărului mare de trupe auxiliare, atestate pe calea diplomelor militare sau a inscripţiilor, deţinem puţine informaţii în privinţa locului de cantonare al acestora înainte de războaiele dacice. Trupele a căror garnizoana este cunoscută, cu un foarte ridicat grad de probabilitate, sunt:

Ala I Vespasiana Dardanorum	Arrubium, după războaiele dacice
Ala I Flavia Gaetulorum	Oescus, 62–71 (?);Carsium, înainte de 114 (?)
Ala I Claudia Gallorum	Augusta (?)
Ala I Pannoniorum	Troesmis
Cohors II Flavia Brittonum	Durostorum
Cohors I Flavia Commagenorum	Tomis (?)

Cohors II Gallorum	Durostorum
Cohors IV Gallorum	Oescus, 62-71; Sacidava, înainte de 114
Cohors VII Gallorum	Tomis (?)
Cohors I Hispanorum veterana	Durostorum
Cohors II Lucensium	Abrittus
Cohors I Lusitanorum Cyrenaica	Cius
Cohors II Mattiacorum	Dinogetia
Cohors I Ubiorum	Capidava

Pentru cunoaşterea trupelor provinciei Moesia Inferior, după formarea provinciei Dacia Inferior, în afara diplomelor din anii 134 şi 138, cunoscute de mai multă vreme, importante sunt noile diplome descoperite din anii 125, 127, 145 şi 146.

În aceste documente apar următoarele trupe: ale – I Gallorum et Pannoniorum, I Flavia Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, I Vespasiana Dardanorum, II Hispanorum et Aravacorum şi cohortele – I Thracum Syriaca, I Lepidiana c. R., I Bracarorum c. R., II Mattiacorum, II Flavia Brittonum, I Lusitanorum Cyrenaica, I Flavia Numidarum, II Lucensium, II Chalcidenorum, I Claudia Sugambrorum (Sugambrum) veterana, I Claudia Sugambrorum (Sugambrum) (tironum), I Cilicum milliaria sagittariorum, I Germanorum şi II Bracaugustanorum.

Dintre acestea, anumite trupe au fost sau vor fi dislocate pe teritoriul Thraciei. Este cazul cohortei II Bracaraugustanorum care apare în 114 alături de cohorta IV Gallorum pe teritoriul Thraciei, de unde se va întoarce în Moesia Inferior, înainte de 145, al cohortei II Lucensium dislocată în Thracia în jurul anului 136 sau chiar mai devreme şi al cohortei II Mattiacorum, care cândva, între 146 şi 152–154, este trimisă pe teritoriul Thraciei, poate la schimb cu cohorta I Cisipadensium, atestată în Thracia în 138–140 şi care apare în Moesia Inferior în jur de 155.

De asemenea, puţin mai târziu, a fost transferată din Moesia Superior cohorta I Cilicum milliaria, la schimb, probabil, cu cohorta II Lucensium, prima neapărând decât începând cu 134.

Acest tablou este completat, mai ales în privinţa cohortelor, de diploma militară de la Brestovene, datată fie 152–154, fie 157 şi de un fragment de diplomă militară, descoperit de curând şi care datează din jurul anului 155.

În ceea ce priveşte cohorta I Flavia Numidarum, nici ea nu va mai rămâne multă vreme în Moesia Inferior, fiind dislocată înainte de 165 pe teritoriul provinciei Lycia şi Pamphylia. De asemenea, tot în Orient, se pare că va fi transferată şi cohorta I Claudia Sugambrum, identică cu cohorta I Sugambrorum tironum, atestată anterior în armata Moesiei Inferioare. Pe urmele acestor două cohorte va păşi şi I Lepidiana c. R., atestată pentru ultima dată în această provincie în anul 127 şi dislocată, foarte probabil, tot în Orient.

Noutăţile în armata Moesiei Inferioare sunt cohortele I Cilicum milliaria, transferată din Moesia Superioară, I Thracum Syriaca, dislocată din aceeaşi provincie şi I Germanorum, adusă aici de pe frontiera renană.

La începutul domniei lui Marcus Aurelius, avem atestate pe teritoriul provinciei Moesia Inferior 5 ale şi 9 cohorte: ale – I Gallorum et Pannoniorum, I Flavia Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, I Vespasiana Dardanorum, II Hispanorum et Aravacorum şi cohorte- I Bracarorum c. R., I Lusitanorum Cyrenaica, II Chalcidenorum Sagittariorum, I Cilicum Sagittariorum, I Thracum Syriaca, I Germanorum, II Bracaraugustanorum, II Flavia Brittonum, I Cisipadensium.

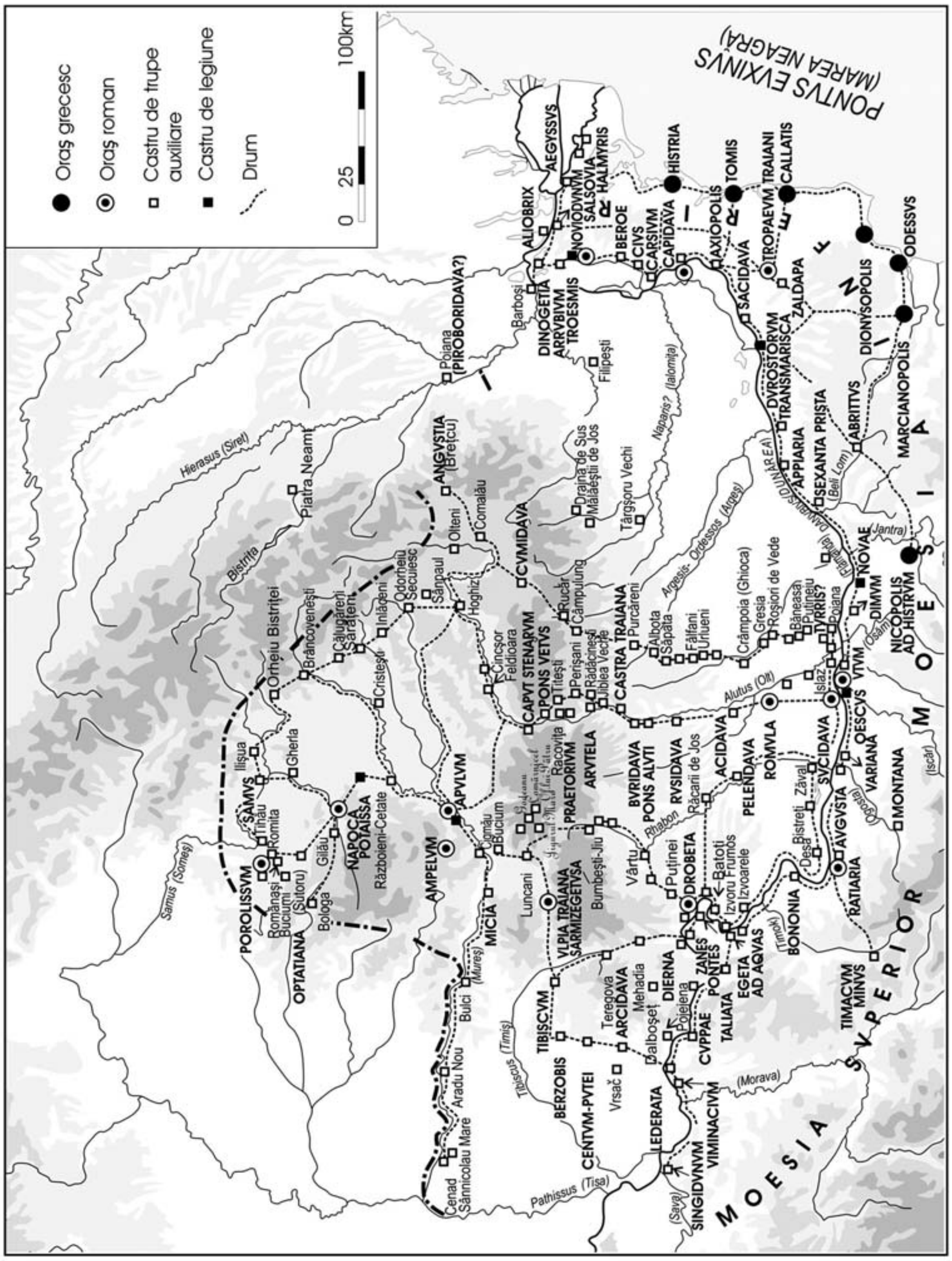
La acestea se va adăuga din 198 cohorta II Mattiacorum, transformată între timp în milliaria şi care apare într-o inscripţie la Troianhissar. În concluzie, putem afirma că în cursul secolului al II-lea a staţionat un efectiv fix de cinci ale, adică aproximativ 2 500 de călăreţi şi în jur de zece cohorte, dintre care două sunt milliariae, adică aproximativ 6 000 de soldaţi, pedestraşi şi călăreţi. Dintre acestea, doar unora le cunoaştem locul de staţionare. Conform tabelului de mai jos acestea sunt:

Ala I Vespasiana Dardanorum	Arrubium
Ala II Hispanorum et Aravacorum	Carsium
Ala I Gallorum Atectorigiana	Appiaria (?)
Cohors II Flavia Brittonum	Sexaginta Prista
Cohors I Cilicum milliaria sagittariorum	Sacidava
Cohors I Germanorum	Capidava
Cohors I Lusitanorum Cyrenaica	Cius sau Lazu
Cohors II Mattiacorum	Troianhissar
Cohors I Claudia Sugambrorum veterana	Montana
Cohors I Thracum Syriaca	Transmarisca

Pentru situaţia din secolul al III-lea se poate afirma în linii generale că, probabil, nu au mai avut loc schimbări masive de efective. Astfel, le avem atestate direct pe următoarele ale: I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, II Hispanorum et Aravacorum, şi cohorte: I Bracarorum c. R., II Flavia Brittonum, I Cilicum milliaria, I Cisipadensium şi III Collecta c. R. După cum se observă, toate aceste trupe au fost atestate în Moesia Inferior şi la sfârşitul secolului al II-lea, singurele noutăţi fiind revenirea din Thracia a cohortei II Mattiacorum şi apariţia unei cohorte noi, III Collecta c. R., atestată la Montana.

Tot din secolul al III-lea datează şi singurele atestări sigure de existenţă a unor formaţiuni militare neregulate, de tip numeri. Astfel, la Montana apare un numerus civium Romanorum şi la Aboba, pe drumul dintre Marcianopolis şi Sexaginta Prista, un numerus scutariorum.

Aceasta este situaţia trupelor auxiliare din Moesia Inferior în epoca Principatului. Ar mai fi de menţionat şi prezenţa militară romană pe ţărmul de nord al Mării Negre, sub formă de vexillationes, atât din legiuni, cât şi din trupele auxiliare. De la articolul lui Sarnowski din 1988 un număr destul de mare de noi documente epigrafice s-au adăugat unui dosar, deja, impresionant. Acolo unde a fost cazul, s-a menţionat în text unde şi în ce condiţii vexillaţii din trupele auxiliare au activat în această zonă.

Sistemul defensiv roman de la Dunărea de Jos: Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia Inferior, Dacia Superior şi Dacia Porolissensis.
Roman defensive system on the Lower Danube: Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia Inferior, Dacia Superior and Dacia Porolissensis.

THE ROMAN AUXILIARY UNITS FROM MOESIA INFERIOR

ABSTRACT

On the territory of the Roman province Moesia Inferior, 10 alae, 27 cohortes and 2 or 4 numeri are attested.

In the period covered by Vespasianus' first years of reign and the end of the Dacian Wars the following units are mentioned: alae – I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, I Pannoniorum, I Claudia Gallorum, (I) Gallorum Flaviana, Gallorum Atectorigiana (I) Hispanorum, II Hispanorum et Aravacorum, I Asturum; cohortes – I Raetorum, I Bracaraugustanorum, I Lusitanorum Cyrenaica, I Flavia Commagenorum, I Sugambrorum tironum, I Sugambrorum veterana, II Chalcidenorum, II Lucensium, II Bracaraugustanorum, II Flavia Bessorum, II Gallorum, III Gallorum, IV Gallorum, VII Gallorum, (I) Ubiorum, I Tyriorum, I Lepidiana c. R., II Flavia Brittonum, I Hispanorum veterana, II Mattiacorum.

In summary, there are 9 alae and 20 cohortes. These units are attested by the recentely discovered Roman military diploma from Cataloi (Tulcea county) which is to be dated in 92 (Petolescu, Popescu, in *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu,* Iaşi, 2003, p. 73–92, a German version of this article will be soon availble in ZPE), the new diplomas from 97 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233–238, n. 4; MacDonald, Mihaylovich, ZPE 138, 2001, p. 225–228) and the diplomas from the year 99 (CIL XVI 44; 45) and 105 (CIL XVI 50; one still unpublished).

Thanks to the above mentioned sources, in the present article we propose an interpretation concerning the enlisting of the units bearing the name of the Flavian dinasty: ala I Flavia Gaetulorum, ala I Vespasiana Dardanorum, cohors II Flavia Bessorum, I Flavia Commagenorum. All these units are mentioned on the diploma of the year 92. If their soldiers had served 25 years, or even more, they would have been enlisted since 67, so still under Nero. There are also other information, unfortunatelly only for the ala I Flavia Gaetulorum (an inscription from Oescus, ILB 57) and for I Flavia Commagenorum (created with the auxiliary forces given by Antiochus of Commagene to Cestius Gallus in 66, Flavius Josepus, *BJ* II, 18, 9, 500–501). I consider that all these units had been created in Nero's times – or even earlier – and thanks to their behaviour during the Civil War (68–69), as a reward, they received honorific titles, such was for example Vespasiana. Then, the units being, probably, reorganized by Vespasianus (as it was the case of Classis Flavia Moesica), these honorific titles were transformed into names.

At the end of the Dacian Wars, part of the Moesia Inferior's auxiliary units remained in the newly established garrisons, especially along the Olt river valley (Gerov, *Beiträge*, I, p.41–57). At that time this territory was incorporated by Trajan to the Moesia Inferior province; afterwards, due to an administrative reform in 118–119, it became part of the recentely created Dacia Inferior province (Petolescu, Dacia, N.S. 29, 1985, p. 50–55). Therefore, the following units are attested as part of the army of Dacia Inferior: I Asturum, I Claudia Gallorum, (I) Hispanorum, II Flavia Bessorum, I Bracaraugustanorum, I Flavia Commagenorum, II Gallorum, I Hispanorum veterana, I Tyriorum and (I) Ubiorum. All these units never returned to Moesia Inferior.

Interesting enough is the case of the ala Gallorum Flaviana: there are no documents concerning the presence of this unit in Moesia Inferior after 119 (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 401-426, n.3), but it is again attested by the diplomas from Moesia Superior starting with the middle of the 2nd century (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 401-426, n. 6; CIL XVI 111; RMD 55).

For the knowledge of the auxiliary units, a number of newly discovered military diplomas is of great value (125, Eck, Roxan, ZPE 116, 1997, p. 193-203; 127, Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287-295;145, RMD 165 + Weiß, ZPE 134, 2001, p. 261-262; 146,Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279–286), alongside with the well known diplomas from the years 134 (CIL XVI 78) and 138 (CIL XVI 83) and various epigaphic information. The following units are attested: alae – I Gallorum et Pannoniorum, I Flavia

Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, I Vespasiana Dardanorum, II Hispanorum et Aravacorum; cohortes – I Thracum Syriaca, I Lepidiana c. R., I Bracarorum c. R., II Mattiacorum, II Flavia Brittonum, I Lusitanorum Cyrenaica, I Flavia Numidarum, II Lucensium, II Chalcidenorum, I Claudia Sugambrorum (Sugambrum) veterana, I Claudia Sugambrorum (Sugambrum) (tironum), I Cilicum milliaria sagittariorum, I Germanorum şi II Bracaraugustanorum.

Part of these units appear on the epigraphic documents in the Thracia province. It is the case of cohors II Bracaraugustanorum and cohors IV Gallorum, attested in 114 (RMD 14 = Paunov, Roxan, ZPE 119, 1997, p. 269–279). But, if cohors II Bracaraugustanorum returned to Moesia Inferior before the year 145, it seems that cohors IV Gallorum remained there, since there is no more available information about it.

It is also the case of cohors II Lucensium, which had been moved to Thracia in 136, and never returned in Moesia Inferior (Velkov, ActaArchHung 41, 1989, 1-4, p. 247–256) and of II Mattiacorum, which was part of the Thracian garrison between 146 and 198. Cohors I Cisipadensium had come to Moesia Inferior from Thracia (it had been attested, for the first time, in about 155 – Weiß, ZPE 134, 2001, p. 262–266, n. 2). However, it could have come earlier, as an exchange – probably – for cohors II Mattiacorum. In summary, there is available various information regarding a permanent exchange of units between both provinces in the 2nd century, but at this very moment, we are not able to offer a satisfactory interpretation of this phenomenon.

Other units from Moesia Inferior were displaced in the Near East. It is the case of cohors I Flavia Numidarum (attested in Lycia and Pamphylia before 165 – CIL XVI 128; RMD 67; Weiß, Epigraphica Anatolica 31, 1999, p. 77–82) and of cohors I Claudia Sugambrorum (Sugambrum) (tironum) which is mentioned on a diploma from Syria in 156/157 (CIL XVI 106). To these two units, we could also add cohors I Lepidiana c. R. which had been attested for the last time in 127 in Moesia Inferior and then – probably – it was dislocated in one of the Near Eastern provinces.

At the same time there are units which were moved from other provinces into Moesia Inferior. It is the case of cohors I Cilicum milliaria sagittariorum from Moesia Superior, which had been attested into Moesia Inferior in 138 (CIL XVI 83), but which could have come around 136 to replace cohors II Lucensium which, in its turn, had been moved to Thracia. Cohors I Thracum Syriaca (attested in 125 – Roxan, Eck, ZPE 116, 1997, p. 193–203) had been also displaced from the same Moesia Superior province, while cohors I Germanorum (attested in 127 – Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295) came out of the German limes.

At the beginning of Marcus Aurelius' reign, the following units are attested in the Moesia Inferior's garrison: alae – I Gallorum et Pannoniorum, I Flavia Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, I Vespasiana Dardanorum, II Hispanorum et Aravacorum; cohortes – I Bracarorum c. R., I Lusitanorum Cyrenaica, II Chalcidenorum sagittariorum, I Cilicum milliaria sagittariorum, I Thracum Syriaca, I Germanorum, II Bracaraugustanorum, II Flavia Brittonum, I Cisipadensium.

In the 3rd century there were no significant changes in the number of units settled in the Moesia Inferior province. The following units are directly mentioned: alae – I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, I Gallorum Atectorigiana, II Hispanorum et Aravacorum; cohortes – I Bracarorum c. R., II Flavia Brittonum, I Cilicum milliaria, I Cisipadensium, III Collecta c. R. The only newly attested unit is cohors III Collecta c.R. at Montana. All the others were known since the 2nd century.

At the same time, the first information on the units of the numeri type belong to the 3rd century. For example, a numerus civium Romanorum and a numerus scutariorum are attested at Montana and Aboba, respectevely.

We can also mention, the presence of vexillationes from the Moesia Inferior auxiliary units which were displaced to the fortresses on the northern shore of the Black Sea. Since the of Sarnowski's review article was published (ArchWarzawa 36, 1988, p. 61–98), a number of recently discovered epigraphical documents improved our knowledge on this matter. In the Romanian text we mention all the sites where epigraphic evidence for such a presence was found.

Addendum

După predarea articolului la redacţie, am fost informat despre apariţia volumului al patrulea din *Roman Military Diplomas,* publicat de regretata M.M. Roxan şi P.A. Holder[622]. Printre diplomele militare publicate pentru prima dată apare şi una extrem de importantă pentru istoria trupelor auxiliare din provincia Moesia Inferior. Este o diplomă din 25 septembrie 111, în care sunt prezente 3 ale şi 7 cohorte, după cum urmează: I Pannoniorum, I Claudia Gallorum, II Hispanorum et Aravacorum, I Flavia Numidarum, I Sugambrorum veterana, I milliaria Brittonum, I Claudia Sugambrorum tironum, I Flavia Commagenorum, II Mattiacorum şi II Flavia Brittonum. Diploma a fost acordată pentru un fost călăreţ al alei II Hispanorum et Aravacorum: Taurinus Verecundi f. Sequanus, aflat sub comanda unui anume L. Marcius L. f. Sabula din Roma[623].

Surpriza cea mai mare este, bineînteles, prezenţa unei cohorte de brittoni, pînă acum necunoscută ca făcând parte dintre trupele, care au staţionat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. P. A. Holder propune identificarea ei cu cohorta I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria, pe baza unei noi diplome militare pentru provincia Moesia Inferior din anul 105, unde se pare că este prezentă cu numele complet şi cu menţionarea numărului de soldaţi ai trupei în faţa etnonimului, exact aşa cum apare în diploma de faţă[624].

Cohorta I Flavia Numidarum, atestată pînă acum cu siguranţă doar de diploma din anul 127[625], este în această provincie cel mai târziu din anul 111. Astfel, devine destul de sigură întregirea numelui acestei trupe şi pe diploma militară din anul 97[626].

O confirmare a teoriei noastre privind cohorta I Sugambrorum tironum, apare în această diplomă, unde este prezentă sub forma I Claudia Sugambrorum tironum. De asemenea, Holder propune identificarea acesteia cu cea prezentă în diploma din Syria din 156/157[627], aşa cum presupuneam şi noi. Nu suntem de acord cu acesta, însă, în ceea ce priveşte identificarea trupei care apare în diploma din 134, şi anume cohors I Claudia Sugambrorum tironum şi nu cohors I Claudia Sugambrorum veterana, aflată, probabil, încă în Orient la acea dată.

Interesantă este şi prezenţa alei I Pannoniorum, care mai apare şi pe o diplomă a provinciei Dacia din anul 114[628], astfel identificarea ei cu ala I Gallorum

---

622 M.M. Roxan, P.A. Holder, *Roman Military Diplomas. IV,* Londra, 2003. Dorim să mulţumim pe această cale familiei Mădălina şi Dan Dana, care mi-au pus la dispoziţie fotocopiile extrase din această lucrare, încă inaccesibilă la Bucureşti.

623 RMD IV 222.

624 RMD IV, p. 434, n. 7. Este atestată în provincia Dacia Inferior printr-o serie de diplome militare, din anii 120/130 (Eck, Mac Donald, Pangerl, ActaMN 38, 2001, p. 38–42, nr. 3); 130 (Weiß, ZPE 117, 1997, p. 243–246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39) şi 146 (Steidl, RANM, p. 337, nr. 41). Despre această cohortă vezi, Tudor, OR[4], p. 333; Beneš, *Auxilia,* p. 22; Vlădescu, *Armata,* p. 34–35; Petolescu, *Auxilia,* p. 90.

625 M.M. Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–295, cu comentariul pentru această cohortă la p. 292–293.

626 Weiß ZPE 117, 1997, p. 233–238, nr. 4, unde pe extrinsecus se citea în r. 8 I FLA şi pe intus r. 1 RVM, propus apoi ca: I Fla[via- - ca.7- -]rum (p. 236). Propunem, acum, cu oarecare siguranţă: I Fla[via Numida]rum.

627 CIL XVI 106.

628 13 dec. 113–2/3 mai 114 (RMD IV 225), unde apare I PAN. Poate este totuşi o greşeală pentru ala II Pannoniorum veterana, prezentă în diploma de la Ranovac (Mirković, ZPE 70, 1987,

et Pannoniorum, prezentă în secolul al II-lea în provincia Moesia Inferior, devenind destul de incertă.

Restul trupelor prezente erau cunoscute de mai multă vreme ca făcând parte dintre trupele ce au staționat o vreme pe teritoriul Moesiei inferioare.

O altă diplomă, din păcate, extrem de fragmentară, care datează din perioada 99–110[629], atestă următoarele trupe: ala I Flavia Gaetulorum; şi cohortele: I Lusitanorum Cyrenaica, I Sugambrorum veterana (?), II Brittonum, fără a fi siguri dacă este vorba de cohorta II Flavia Brittonum sau de o cohortă menționată ca apărând într-o diplomă din 105: cohors II Brittonum Augusta Nervia Pacensis milliaria[630] (poate o greşeală pentru cohorta I Brittonum milliaria, despre care am discutat mai sus; se poate observa, deasemenea, că pe nici una din diplomele, în care apare şi cohorta II Flavia Brittonum nu îi lipseşte numele Flavia), (I) Ubiorum, fiind dată pentru un călăreț al alei I Flavia Gaetulorum al cărui nume nu s-a păstrat.

O altă diplomă publicată pentru prima dată, cu această ocazie este şi una datând din timpul legației lui Antonius Hiberus în Moesia Inferior. Din păcate este un fragment de dimensiuni foarte mici, putându-se întregi cu o oarecare probabilitate numele următoarelor trupe: I Gallorum Atectorigiana, I Flavia Numidarum şi II Bracaraugustanorum[631].

*

This short addendum was generate by the publication of the last volume from *Roman Military Diplomas,* which I received it after the delivery of this paper at the editorial office. In this book, for the first time, was published a number of newly discovered military diplomas concerning the auxiliary units from Moesia Inferior.

The most important, among these, is a military diploma from 25th of September 111, which attested a number of 3 alae and 7 cohortes. The suprise came from the presence, between the auxiliary units, of a cohors I Brittonum milliaria, otherwise still unknown for this province. Also, the presence of cohors Sugambrorum tironum with the complete name: cohors I Claudia Sugambrorum tironum, which was attested also by the military diploma from 134 (P.A. Holder has assumed, that in this document appeared cohors I Claudia Sugambrorum veterana, which is a mistake) and then dislocated eastwards in Syria, at the middle of 2nd century.

In the others fragments, are attested auxiliary units known from other epigraphical sources.

---

p. 189–194 = AnnÉp. 1987, 854; J. Garbsch, BayerVbl 54, 1989, p. 137–151 = AnnÉp. 1990, 860; RMD 148 = CEpR, IX, 523 = IDRE II 307) şi care participase la războaiele dacice, Speidel, JRS 60, 1970, p. 142–152 = AnnÉp. 1969–1970, 583 = IDRE II 363; Strobel, *Untersuchungen,* p. 114–115. Pentru această trupă militară vezi, Cichorius, RE I, col. 1254; Wagner, *Dislokation*, p. 60–62; Christescu, *Ist. militară,* p. 181; Russu, SCIV 23, 1972, 1, p. 66; Beneš, *Auxilia,* p. 12; Spaul, *Ala*^{2}, p. 173–175; Petolescu, *Auxilia,* p. 74–76.

[629] RMD IV 221.

[630] RMD IV, p. 429, n. 2. O cohortă cu acest nume este atestată în Pannonia Inferior în 1 septembrie 114 (CIL XVI 61 = Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien,* p. 158, nr. 14; RMD 87 = Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien,* p. 158, nr. 15); Wagner, *Dislokation*, p. 111; Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien*, p. 32; p. 81; p. 241, nr. 279. A participat, alături de trupele din provincia sa, la războaiele dacice, Strobel, *Untersuchungen,* p. 125. Apare apoi în Dacia Porolissensis în 131 (Weiß, ZPE 141, 2002, p. 241–251) şi în mai multe diplome din aceeaşi provincie. Vezi, Petolescu, *Auxilia,* p. 90–91.

[631] RMD IV 265.

TEZE DE DOCTORAT

Colegiul de redacţie al revistei îşi propune ca începând cu volumul 52–53, 2001–2002, să publice rezumatele tezelor de doctorat în domeniul arheologiei şi istoriei antice susţinute în ultimii 2–3 ani. În primul rând, îi avem în vedere pe colegii şi colegele care şi-au susţinut tezele la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, precum şi pe membrii Institutului care şi-au dobândit titlul de doctor la Universitatea Bucureşti. Pe măsură ce vom dispune de mai multe date şi în limitele spaţiului editorial vom invita şi pe noii doctori ai altor institute şi universităţi să-şi prezinte aici lucrările. În acest scop inaugurăm acum o rubrică permanentă a revistei intitulată ***Teze de doctorat***.

Pe lângă Normele de întocmire a manuscriselor (SCIVA 46, 1995, 3–4, p. 343 urm.), autorii sunt rugaţi să respecte următoarele indicaţii:

1. Rezumatele nu vor depăşi 8 p. dactilo la 1,5 rânduri şi vor fi prezentate atât în format electronic pe dischetă, cât şi printat. Se adaugă o bibliografie selectivă, în ordinea alfabetică a autorilor (max. 1 p.) şi un rezumat în engleză, franceză sau germană (max. 1 p.). Nu se fac trimiteri bibliografice nici în text, nici în subsol.
2. Se pot adăuga maximum două figuri: o hartă şi/sau un tablou cronologic, eventual un grafic statistic.
3. Într-o notă infrapaginală, introdusă prin asterisc (*) amplasat în titlu, se vor da informaţiile necesare privind susţinerea tezei la data de ..., la Universitatea/Institutul ...., sub conducerea prof. ..., comisia fiind compusă din ...., obţinând calificativul .... Se poate adăuga că lucrarea urmează să apară la Editura ...., în anul ....
4. La sfârşit se indică numele autorului, instituţia la care este afiliat, cu adresa poştală şi adresa e-mail a autorului.

CERAMICA GETO-DACĂ DIN SECOLELE II a.Chr.–I p.Chr. DIN CÂMPIA ROMÂNĂ*

GEORGE TROHANI

Câmpia Română sau a Dunării este lungă de circa 500 km de la vest la est, din zona Cazanelor şi până la bălţile Dunării din faţa Dobrogei, şi lată de 100–150 km de la sud la nord, de la Dunăre până la Subcarpaţi. Ea aparţine zonei de stepă şi silvostepă din jumătatea de răsărit a Europei.

Scriitorii antici menţionează ca locuitori ai regiunilor din zona Dunării de Jos pe geţi şi daci.

Începând cu finele secolului al III-lea a.Chr., partea din Muntenia a Câmpiei Dunării (sau Române) – zonă ce constituie subiectul de cercetare al prezentei lucrări – cunoaşte o tot mai intensă locuire, ce atinge apogeul în perioada cuprinsă între mijlocul sec. II a.Chr. şi sfârşitul sec. I a.Chr./începutul sec. I p.Chr. Stabilirea romanilor la sud de Dunăre şi zonele de protecţie practicate la nord de fluviu au dus, în prima jumătate a sec. I p.Chr., la o relativă eliminare, prin strămutare, a populaţiei locale getice. O revitalizare a locuirii în zonă are loc după cucerirea romană a Daciei la începutul sec. II p.Chr.

Toată această perioadă, cuprinsă între sfârşitul sec. III a.Chr. şi sec. I p.Chr., este marcată în Câmpia Dunării din zona Munteniei prin existenţa a circa 350–400 puncte cu urme de locuire. Desigur, nu toate s-au ridicat la acelaşi nivel al intensităţii de locuire. Se poate spune însă că prin natura materialelor arheologice identificate în urma cercetărilor, ce se efectuează de aproape un secol şi jumătate, zona reprezintă un real interes atât pentru arheologia românească, cât şi pentru cea europeană.

Pe baza ceramicii, în urma studiilor elaborate de înaintaşii noştri, începând cu Cesar Bolliac în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, apoi de profesorii şi colegii noştri, precum şi de către noi înşine, s-au putut stabili câteva date deosebit de relevante pentru istoria acestor locuri.

Dar mai întâi, pentru a obţine un vas trebuie parcurse mai multe etape şi metode de prelucrare ce încep cu pregătirea masei de lut, prin alegerea şi dozarea argilei ce constituie principala materie primă. Analizele cristalografice efectuate pe

* Teza a fost susţinută în ziua de 12 noiembrie 1999, la Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie, sub conducerea membrului corespondent al Academiei Române prof. dr. Alexandru Vulpe; comisia – prezidată de către prof. dr. Alexandru Barnea – a fost compusă din prof. dr. Mircea Babeş, conf. dr. Mihai Irimia, C.P. I dr. Niculae Conovici. Calificativul acordat – *foarte bine.*

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 245–255

câteva fragmente ceramice descoperite la Borduşani şi Vlădiceasca – până în prezent doar ceramică lucrată la roată – au relevat o sortare foarte bună a argilei, iar degresantul s-a constatat că nu a fost adăugat intenţionat, practic toată argila fiind o matrice. În ceea ce priveşte sursa, ea este comună, nespecifică.

În privinţa modelării, analizele statistice au stabilit că în aşezările getice din Câmpia Română majoritatea vaselor sunt lucrate cu mâna – circa trei sferturi la Chirnogi (77,13%), Vlădiceasca (76,72%), Vadu Anii (73,89%) şi Grădiştea Brăila (70–75%), sub două treimi la Popeşti Π (pi)(61,67%) şi peste jumătate la Borduşani (59,70%).

Dar între modelarea cu mâna şi la roată sunt numeroase tehnici intermediare care ţin de posibilităţile de rotire ale bulgărului de lut: pe o rogojină sau disc de lemn ce se roteşte discontinuu, pe un suport de lemn ce pivotează ori pe o vârtelniţă.

Turnarea în tipare, la geto-daci, a fost mai curând o metodă de reproducere a decorului decât un procedeu de prelucrare propriu zisă, ea utilizându-se la obţinerea cupelor cu decor în relief.

După *modelarea* propriu zisă a vasului, prin regularizarea exteriorului, lisarea suprafeţei, adăugarea torţilor, picioarelor, butonilor sau brâurilor în relief şi *decorare* urmau *uscarea, îmbăierea* şi apoi *arderea.* Această din urmă operaţiune se efectua pe o suprafaţă plană, într-o groapă sau cuptor. În zona munteană a Câmpiei Dunării, până în prezent, s-au descoperit doar două cuptoare – unul la Căţelu Nou şi un altul la Radovanu, punctul „La Fraţii Dincă”. Unele vase lucrate cu mâna, de la Borduşani, erau probabil arse în gropi sau pe o suprafaţă plană şi supuse – după unele analize fizico-chimice efectuate de fizicieni şi geologi, la o temperatură de 200°–400°C. În schimb, ceramica lucrată la roată de la Borduşani şi Vlădiceasca era cu siguranţă arsă în cuptoare şi supusă unor temperaturi de peste700°C, dar nu peste 900°C.

In privinţa modului de ardere, în ceea ce priveşte ceramica lucrată cu mâna la Chirnogi (67,98%) şi Vadu Anii (53,70%) predomină cea arsă oxidant, iar la Borduşani (67,42%), Vlădiceasca(64,44%) şi Popeşti Π (pi) (60,30%) cea arsă reducător. În schimb, în cea ce priveşte ceramica lucrată la roată se constată o netă predominare a celei arse reducător – Vlădiceasca (85,22%), Popeşti Π (pi) (84,32%), Chirnogi (81,33%), Borduşani (80,96%) şi Vadu Anii (77,88%).

În clasificarea tipologică a ceramicii suntem de părere că trebuie ţinut seama, în primul rând de forma vaselor şi doar în secundar de tehnica prelucrării lor – cu mâna sau la roată – iar denumirea trebuie fixată, în primul rând, după funcţionalitate şi doar când aceasta este îndoielnică după caracteristicile formale. In ce ne priveşte, prezentarea fiecărui tip ceramic s-a făcut după denumirea în genere tradiţională, ce ţine seama de formă urmată de o subîmpărţire după tehnica prelucrării.

Pe de altă parte, actul creaţiei a avut din totdeauna o motivaţie. Fiecare obiect nou creat are iniţial o destinaţie precisă, dar care cu timpul s-a pierdut sau s-a multiplicat. Olarul, când creează o anumită formă, este interesat de rostul pe care urmează să o aibă creaţia sa. Dar, în marea majoritate a recipientelor, nu se cunosc vase folosite doar pentru un singur scop. Excepţiile sunt în genere insignifiante.

Pe baza descoperirilor arheologice efectuate, ţinând seama de condiţiile în care s-au făcut, de mediul şi conjunctura în care se aflau, se poate stabili tipologia, funcţionalitatea, gradul de utilizare şi aria de răspândire a fiecărui tip ceramic.

1. Borcanul – este unul dintre cele mai vechi tipuri de vase create de om, tip care se continuă până astăzi. Răspândit în cvasitotalitatea aşezărilor – excepţie făcând doar „puţul votiv" de la Ciolăneşti şi mormintele tumulare de la Popeşti, fiind în schimb prezent în 15 morminte la Zimnicea precum şi în alte complexe-gropi cu probabile roluri cultuale situate în alte locuri – reprezintă tipul de vas cel mai răspândit la geţi, cu o medie de 38% din totalul ceramicii, adică peste o treime – 50% la Chirnogi, 41,83% la Vlădiceasca, 39,79% la Popeşti Π (pi), 32,28% la Borduşani, 19,45% la Vadu Anii.

Pe baza analogiilor etnografice, borcanul mic şi mijlociu servea la păstrat alimente şi eventual lichide, uneori la pregătit mâncarea, dar şi ca depozitar al unor tezaure monetare. Borcanul mare, denumit uneori „vas de provizii", putea servi la pregătit mâncarea cu ocazia unor ceremonii speciale, dar şi la păstrat cantităţi mai mari de alimente.

Cronologic el a fost folosit pe toată durata locuirii dar cu anumite momente de maximum – la Popeşti în nivelul 2, la Vlădiceasca în orizontul „d", iar la Chirnogi în orizontul „C" – care corespund probabil şi cu gradul maxim de locuire în aşezarea respectivă.

Borcanele pot fi împărţite după formă, dimensiuni sau decor, dar nici unul dintre aceste criterii nu poate fi strict definitoriu.

1.A. După formă se pot stabili câteva variante:

1.A.1. cu pereţii aproape drepţi. Formele sunt ceva mai mari, specifice sec. IV - sfârşitul sec. III / începutul sec. II a.Chr. In sec. II-I a.Chr. dimensiunile lor se micşorează. Decorul aflat în special sub buză are cu timpul tendinţe de coborâre spre mijlocul corpului.

1.A.2.a. cu pereţii uşor curbaţi, buza dreaptă sau uşor rotunjită. Decorul coboară spre mijlocul vasului în sec. II şi prima jumătate a sec. I a.Chr.

1.A.2.b. cu pereţii uşor curbaţi dar buza îngroşată la exterior şi evazată. Decorul este variat şi cu elemente combinate.

1.A.3.a. pereţii arcuiţi, buza îngroşată la exterior şi evazată.

1.A.3.b. pereţii arcuiţi, buza îngroşată, profilată şi evazată spre exterior.

1.A.3.c. gura mai largă decât fundul.

1.A.3.d. corp zvelt dar uneori mult disproporţionat.

Această clasificare redă procesul evolutiv al trecerii de la verticalitatea pereţilor, în sec. IV–III a.Chr., la o arcuire mai accentuată a lor în sec. II–I a.Chr. şi I p.Chr., precum şi coborârea decorului de sub buză spre mijlocul corpului.

1.B. După dimensiuni borcanul poate fi:

1.B.1. mic sau mijlociu.

1.B.2. mare.

1.C. În funcţie de decor pot fi stabilite mai multe variante: 1) cu patru butoni-apucătoare, în proporţie de 8% din totalul borcanelor; 2) cu brâu alveolat care pe măsura evoluţiei în timp coboară de sub buză spre mijlocul corpului. Reprezintă cea mai des utilizată variantă – cca 27% din totalul borcanelor; 3) cu şir de

impresiuni – în proporţie de 2,5% din totalul borcanelor: 4) cu linii incizate, în proporţie de 6,75% din borcane; 5) cu benzi de linii trasate cu pieptenele sau măturica – 4,70% din borcane; 6) cu barbotină, în special pe borcane mari, răspândite cu predilecţie în zona centrală a Munteniei, dar cu ramificaţii în Moldova, sudul Transilvaniei şi nordul Banatului; 7) cu pastile, în general pe borcane mari. Au fost descoperite 15–20 astfel de borcane în toată Muntenia, în special între Argeş şi Mostiştea, dar cu răspândiri spre nord-est la Grădiştea Brăila şi Brad, în centrul Moldovei, dar şi în sudul Transilvaniei; 8) cu brâu alveolat şi impresiuni (Bc.2 + 3), în număr de 12 bucăţi. Reprezintă o creaţie a zonei centrale a Câmpiei Dunării, între Argeş, Ialomiţa şi Dunăre; 9) cu brâu alveolat şi linii incizate (Bc.2 + 4) – circa 20 exemplare, dar cu răspândiri în sudul Transilvaniei şi nordul Banatului, precum şi pe malul drept al Dunării, la Satu Nou. La Vlădiceasca predomină în prima jumătate a sec. I a.Chr.; 10) cu brâu alveolat şi linii trasate cu măturica (Bc.2 + 5) – răspândit spre sfârşitul sec. II a.Chr. în toată Muntenia, sudul Transilvaniei şi nordul Banatului; 11) cu brâu alveolat şi barbotină (Bc.2 + 6) – răspândit între a doua jumătate a sec. II şi prima jumătate a sec. I a.Chr. în jumătatea de răsărit a zonei muntene a Câmpiei Dunării, iar în a doua jumătate a sec. I p.Chr. şi în sudul Transilvaniei, la Slimnic; 12) cu brâu alveolat şi pastile în relief (Bc.2 + 7) – s-au descoperit doar câteva fragmente în jumătatea de sud a centrului Munteniei; 13) cu şir de impresiuni şi linii incizate (Bc.3 + 4) – s-au descoperit doar câteva fragmente în zona de la vest de Mostiştea până la Dunăre şi la sud de Ialomiţa; 14) cu şir de impresiuni cu benzi de linii trasate cu măturica (Bc.3 + 5) – s-au descoperit doar trei fragmente la Borduşani; 15) cu linii incizate combinate cu benzi de linii trasate cu măturica (Bc.4 + 5) – s-a descoperit doar un fragment la Borduşani şi un al doilea la Slimnic, în sudul Transilvaniei, din a doua jumătate a sec. I p.Chr.; 16) cu linii incizate combinate cu dungi de barbotină (Bc.4 + 6) – identificat doar la Vadu Anii şi Borduşani; 17) cu linii incizate şi pastile în relief – descoperit doar la Piscu Crăsani; 18) cu benzi de linii trasate cu măturica şi combinate cu dungi de barbotină (Bc.5 + 6) – doar la Vadu Anii; 19) cu brâu alveolat combinat cu benzi de linii trasate cu măturica şi dungi de barbotină (Bc.2 + 5 + 6) – doar la Vadu Anii; 20) cu brâu alveolat combinat cu linii incizate şi benzi de linii trasate cu măturica (Bc.2 + 4 + 5) – identificat până în prezent doar la Slimnic, în sudul Transilvaniei.

2. Vasul Pântecos – denumit adesea vas în formă de „pepene” (?!) sau „vas de provizii”. Lucrat cu mâna este relativ rar, în schimb lucrat la roată este mult mai răspândit. Din această categorie face parte şi faimosul vas cu „călăreţi” de la Zimnicea.

Apare după 350 a.Chr., iar perioada de maximă utilizare este în a doua jumătate a sec. II a.Chr. şi, oarecum, în prima jumătate a sec. I a.Chr.

Răspândirea lui este într-o anumită măsură limitată la jumătatea de sud a Munteniei şi Olteniei. În sec. I a.Chr. el se răspândeşte şi în sudul Transilvaniei, nordul Banatului, dar şi în Moldova.

Pe lângă uzul casnic de păstrat alimente şi în special lichide, a fost întrebuinţat şi ca urnă funerară – la Zimnicea.

3. Fructiera reprezintă un tip de vas întâlnit în toate aşezările, uneori şi în morminte. Împarte cu cana locurile 2–3 în privinţa utilizării – la Popeşti 18,58% din totalul ceramicii, la Vlădiceasca 16,78%, la Borduşani 8,24%, la Chirnogi 6,40%, la Vadu Anii 2,05%, iar cu fragmentele de fructieră-castron, care în proporţie de 75–85% sunt fructiere la Vlădiceasca, reprezintă peste 20% din totalul ceramicii, la Borduşani 19,10%, la Popeşti 18,58%, la Chirnogi circa 12%, iar la Vadu Anii circa 10%.

Fructierele lucrate cu mâna predomină în sec. II şi prima jumătate a sec. I a.Chr., pentru ca apoi să prevaleze cele lucrate la roată. Dar atât cele lucrate cu mâna, cât şi cele lucrate la roată sunt contemporane încă din sec. II a.Chr. Pentru Câmpia Dunării nu poate fi o anterioritate a celor lucrate cu mâna în raport cu cele la roată.

Ca formă de vas, fructiera apare încă din neolitic când era vas de ofrandă. Prin urmele de arsură constatate în cupa celor lucrate cu mâna se poate confirma rolul de vas pentru adus ofrande. În schimb, cele lucrate la roată tocmai pe partea interioară a cupei sunt decorate prin lustruire sau pictare. Iar prin faptul că încă din sec. II a.Chr. apare şi în morminte, fructierei i se poate atribui cu predilecţie un rol cultual.

4. Castronul ocupă locul cinci, cu o medie de 5,47% din totalul ceramicii, în privinţa utilizării. La Popeşti şi Vlădiceasca atât cele lucrate cu mâna, cât şi cele lucrate la roată au o mai mare răspândire spre sfârşitul sec. II a.Chr., iar la Chirnogi spre fazele finale ale locuirii, adică la sfârşitul sec. II – prima jumătate a sec. I a.Chr.

Tipologic sunt câteva variante:

4.1.1. şi 4.2.1 au corpul asemănător cu cel al fructierelor.

4.1.2. sunt tronconice, lucrate doar cu mâna, atribuite de unii cercetători ceştilor fără toartă.

4.1.3. au corp semisferic pe un mic picior evazat.

4.1.4. tronconic, dar cu partea superioară răsfrântă spre interior, iar buza dreaptă şi cu două apucători semicirculare sub umăr.

4.2.2. sunt lucrate la roată, cu buza îngroşată în exterior, iar corpul semisferic. Reprezintă un tip preluat din sec. IV-III a.Chr., care în sec. II a.Chr. se limitează la zona cuprinsă între Olt şi Mostiştea, pentru ca spre mijlocul sec. I a.Chr. şi în a doua jumătate a aceluiaşi secol să asistăm la un reviriment al lui cu descoperiri la Borduşani şi în Moldova – acum apare şi decorul lustruit pe suprafaţa sa exterioară.

4.2.3. au buza oblică spre interior, corpul semisferic cu patru apucători.

Castronul, ca şi strachina (16), a avut diferite întrebuinţări, atât casnice, cât şi funerare pentru pregătit mâncarea scăzută şi carnea, dar şi la servit. Cele de dimensiuni mici foloseau la băut. In ritualul funerar puteau servi la libaţii.

5. Cana împarte cu fructiera, după cum am mai spus, locurile 2–3 în privinţa utilizării – cu o medie de 14,20%. După forma corpului sunt mai multe variante:

5.1. Corpul bitroconic – reprezintă varianta cea mai des întâlnită. Cea lucrată la roată este adesea decorată cu linii incizate dispuse orizontal şi paralel deasupra diametrului maxim. După mijlocul sec. I a.Chr. apare decorul lustruit şi pictat în special pe jumătatea superioară a corpului.

5.2. Corpul bombat – are mai multe subvariante în funcție de arcuirea diametrului maxim: a) asemănătoare cu cana ce are corpul bitronconic, b) corpul arcuit.

5.3. Gât înalt cilindric – lucrată dintr-o pastă în genere de culoare neagră, iar exteriorul lucios. Este specifică celei de a doua jumătăți a sec. II a.Chr. Cele mai multe astfel de căni au apărut în „puțul votiv” de la Ciolăneşti.

5.4. Cană cu două torți pe partea superioară a corpului, care este verticală, iar partea inferioară tronconică şi mai scundă. Reprezintă o prelucrare locală a kantharosului elenistic. În Câmpia Dunării este relativ rară, cauza stând în faptul că este mai recentă, ea apărând pe la mijlocul sec. I a.Chr. şi s-a dezvoltat în a doua jumătate a sec. I a.Chr. şi prima jumătate a sec. I p.Chr.

5.5. Oinochoe cu gura trilobată şi corpul ovoidal. Reprezintă o imitație a modelelor elenistice.

În uzul casnic cana are multiple întrebuințări – păstrat şi băut lichide. Interesant este faptul că ea reprezintă vasul de predilecție folosit la depozitarea tezaurelor monetare. Pe de altă parte, multe exemplare sunt depuse în gropile rituale sau în morminte.

6. Ceaşca (cățuia), deşi reprezintă un vas specific lumii geto-dace, întâlnit în toate aşezările, constituie un recipient cu o utilizare medie – 2,75% din totalul ceramicii. Apare la începutul sec. II a.Chr., cu un maximum de utilizare între sfârşitul sec. II a.Chr. şi mijlocul sec. I a.Chr. Dar utilizarea ei continuă până în sec. IV p.Chr.

Prin urmele de ardere secundară, chiar afumare, pe partea opusă torții, rezultă funcția ei de opaiț. Uneori avea însă şi un rol funerar.

7. Vasul Clopot, lucrat doar cu mâna. Puține exemplare sunt întregi. Cronologic aparține nivelurilor mai timpurii din sec. III–II a.chr. În sec. IV–III a.Chr. era folosit în special ca urnă funerară, la Zimnicea continuând a avea acest rol până în sec. II a.Chr.

8. Vasul Bitronconic – predomină cel lucrat cu mâna şi este mai frecvent în a doua jumătate a sec. II şi prima jumătate a sec. I a.Chr.

A fost descoperit în special în locuințe, dar şi în „puțul votiv” de la Ciolăneşti – ceea îi conferă atât un rol în uzul gospodăresc cât şi unul „religios”.

9. Chiupul – lucrat în majoritatea cazurilor, după părerea noastră, doar cu mâna. Sunt însă şi unele variante, de dimensiuni mai mici, lucrate la roată. Exemplarele întregi descoperite la Popeşti erau situate în afara locuințelor, dar în imediata lor apropiere, şi îngropate cam pe trei sferturi din înălțimea lor. În mod cert serveau la păstrat proviziile – grâne, vin, etc.

Cronologic, chiupul este întâlnit în toată perioada studiată. Trebuie totuşi menționată cvasiabsența sa la Borduşani.

10. Capacul constituie o formă rar întâlnită la geți – 0,63% din totalul ceramicii. După tehnica prelucrării, cu mâna sau la roată, sunt mai multe variante. Se remarcă cele cu mânerul în forma unui „cap de pasăre”, de obicei vultur.

Folosit relativ constant tot timpul, funcționalitatea lui era strictă şi bine definită – acoperitor de vase. În privința celor cu mâner aviform, unii cercetători sunt de părere că ele erau mici statuete de genul celor de la Cârlomăneşti.

11. Kantharosul local – imitându-l pe cel elenistic, este prezent prin câteva exemplare decorate uneori prin imprimare sau cu pictură. Se întâlneşte în special după sfârşitul sec. II a.Chr. şi pe parcursul sec. I a.Chr.

În lumea greco-romană era utilizat la amestecatul vinului cu apa şi la băut. Astfel de vase sunt reprezentate pe Monumentul Triumfal de la Adamclisi şi pe Columna lui Traian, în scena „capturării tezaurului dacic”.

12. Strecurătoarea este întâlnită tot timpul locuirii, în diferite variante, predominând cele lucrate la roată. Este utilizată la strecurat lichidele, atât în timpul pregătirii hranei cât şi la decantat vinul.

Varianta cu orificii pe pereţi, prin analogii etnografice, putea servi la vrăjit.

13. Ulciorul este rar întâlnit, cu o medie de 0,21% din totalul ceramicii. Provine din vasele elenistice de tipul *oinochoe*, *lekytos,* dar şi *lagynos*. Folosit în toată perioada sec.II-I a.Chr., pe baza analogiilor etnografice, servea la transportul, păstratul şi servitul lichidelor.

14. Cupa şi/sau bolul, ca de altfel şi (15) imitaţiile după cupele elenistice cu decor în relief – deşi sunt întâlnite în foarte multe aşezări, în special din Muntenia, sudul Moldovei şi jumătatea de sud a Transilvaniei – nu sunt foarte numeroase (0,50%) în raport cu totalul ceramicii.

Utilizate între $\pm$ 175 – $\pm$ 20 a.Chr., dar cu o perioadă de maximum $\pm$ 150 – $\pm$ 40 a.Chr., cu ele se scotea vinul din crater şi se bea. Trebuie remarcat faptul că, la fel ca rhytonul (26), ele nu puteau sta pline pe masă, trebuind a fi golite imediat după umplere.

În sec. I p.Chr. locul lor va fi preluat de vasele de tip *terra sigillata.*

16. Strachina, prin cele câteva exemplare descoperite, pare a fi un recipient folosit cu predilecţie în sec. IV-III a.Chr., pentru ca în sec. I a.Chr. să aibă loc o revitalizare a folosirii ei. Pe de altă parte ea poate proveni dintr-o „degenerare” a unor castroane.

Avea o funcţionalitate atât casnică, cât şi funerară, ea fiind un vas asemănător cu phialele folosite prin excelenţă la libaţii.

17. Farfuria este rar folosită de către geţi, ea fiind mult mai răspândită în epoca romană.

18. Vasul globular, este mai mult bănuit prin cele câteva fragmente descoperite.

19. Creuzetul era în mod cert utilizat în procesul prelucrării bronzului şi argintului. Prezenţa lui în anumite locuinţe atribuie acestora caracterul de atelier şi probează, o dată în plus, existenţa unor meşteri ce se ocupau cu prelucrarea metalelor şi transformarea lor în obiecte de podoabă.

20. Opaiţul este prezent prin câteva exemplare datând din sec. I a.Chr. şi începutul sec. I p.Chr. În privinţa formei, poate fi stelar, alungit sau ca o frunză şi reprezintă o preluare a unor modele elenistice şi recrearea lor după „moda locală”.

21. Vasul Colonetă ca şi chernosul, prin formă şi mai ales utilizare, se aseamănă cu *turibuli* şi *puteoli* din lumea greco-romană ce reprezentau mici altare portative pentru adus ofrande în cinstea morţilor.

Se întâlneşte cu predilecţie în jumătatea de est a Munteniei şi jumătatea de sud a Moldovei, între sfârşitul sec. II şi mijlocul sec. I a.Chr.

22. Vasele miniatură – deşi nu mult utilizate, se întâlnesc aproape în toate aşezările şi imită tipurile principale de vase: borcanul, castronul, ceaşca, capacul, cana, paharul.

Apar pe tot parcursul sec. II–I a.Chr., dar în special în gropi „cu probabile valenţe cultuale”.

23. Paharul**,** 24. Tava platou şi 25. Tipsia – sunt rar întâlnite, ultimele două apărând în special în a doua jumătate a sec. II şi la începutul sec. I a.Chr.

27. Vasul cu tub este foarte rar întâlnit. Pe baza analogiilor cu descoperirile din davae-le din Moldova, se datează în a doua jumătate a sec I a.Chr. şi era folosit probabil în ritualuri magico-religioase, eventual la libaţii.

28. Craterul este puţin utilizat, el constituind o ultimă prezenţă a unui tip foarte la modă în sec. IV–III a.Chr. A fost ceva mai intens folosit în a doua jumătate a sec. II a.Chr., dar este reprezentat şi pe Columna lui Traian. Cu timpul, dintr-un vas atât domestic, cât şi religios, va deveni un vas decorativ sau pentru păstrat provizii.

29. Amfora locală imită formele clasice greceşti. Are de multe ori torţile decorate cu ştampile anepigrafe. Utilizarea ei în sec. III-I a.Chr. corespunde cu cea a modelului primar – transportul vinului şi uleiului.

Funcţional se poate stabili că vasele ceramice getice îndeplineau mai multe roluri :

1. casnico-gospodăreşti pentru păstrat lichide şi alimente, pregătit şi servit mâncarea, iluminat şi uz meşteşugăresc.
2. pentru cult şi ceremonii.
3. funerar.
4. depozitar de tezaur.
5. votiv.
6. decorativ.

În afara vaselor ceramice, tot din lut ars, sunt numeroase obiecte cu un rol atât practic-utilitar, cât şi religios artistic. Ne referim la figurinele antropo- şi zoomorfe, greutăţi, fusaiole, rondele, calapoade, discuri, ţigle şi olane, tipare, precum şi diferite simulacre de obiecte.

Trebuie remarcat că o mare parte dintre toate aceste vase şi obiecte din lut ars, prin decoraţia lor, contribuie la o cunoaştere mai aprofundată a spiritualităţii şi creativităţii artistice a geto-dacilor. În plus, elementele de decor contribuie la o mai bună stabilire în timp a creării şi utilizării recipientelor.

În primul rând trebuiesc menţionate elementele decorative în relief, cele incizate şi cele imprimate. O parte din ele provin din epocile anterioare, iar o altă parte, în special cele imprimate, de după mijlocul sec. IV a.Chr.

O a doua categorie o formează elementele decorative obţinute prin lustruire şi mai ales pictare. Deşi sunt cunoscute din sec. IV a.Chr., o dezvoltare tot mai accentuată are loc începând cu a doua jumătate a sec. II a.Chr., iar faza de maximă folosire se produce după mijlocul sec. I a.Chr. şi în sec. I p.Chr.

Nu lipsite de interes sunt şi cele câteva obiecte cu semne şi litere ce probează, odată în plus, strânsele legături cu lumea greco-romană.

Se poate astfel afirma, în încheiere, că, alături de celelalte mărturii arheologice, şi ceramica reprezintă un capitol important, poate chiar cel mai important, al studiului culturii şi civilizaţiei geto-dace. În acest sens, ceramica constituie unul din elementele care ne arată, nouă celor de astăzi, că locuitorii zonelor nord-dunărene în perioada de sfârşit a erei vechi şi de început a celei noi erau în pas cu moda, preocupările, tehnica şi mai ales civilizaţia restului Europei.

George Trohani
Şef secţie Preistorie
Muzeul Naţional de Istorie a României
Bucureşti, Calea Victoriei Nr. 12
E-mail: gtrohani@yahoo.com
preist@mnir.ro

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Alexandrescu, A.D., *La nécropole gète de Zimnicea,* Dacia, NS 24, 1980, p. 19–126.
2. Andrieşescu, I., *Piscul Crăsani, Descoperirile arheologice din vara anului 1923*, ARMSI, seria III, tom III, mem.I, Bucureşti, 1924.
3. Babeş, M., *Unelte geto-dace pentru modelarea ceramicii,* SCIVA 31, 1980,1, p. 23–31.
4. Badea, L., Alexandru, M., *Cîmpia Română,* în subcapit. *Unitatea dunăreano-dobrogeană,* în cap. *Unităţile fizico-geografice,* din *Geografia României*, I, 1983.
5. Bolliac, C., *Ceramica Daciei. Câmpulu morţilor de la Zimnicea,* Trompetta Carpaţilor, XII, nr.1137, 20 iunie 1874.
6. Cantacuzino, Gh., Trohani G., *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud. Ilfov,* CAMNI 3, 1979, p. 261–274.
7. Chiţescu, M., *Evenimente politice de la începutul secolului I e.n. din Dacia, oglindite prin îngropări de tezaure monetare,* SCN 6, 1975, p. 55–61.
8. Comşa, M., *Un cuptor getic de ars oale descoperit la Radovanu. Contribuţii privind olăritul la geto-daci,* CCDJ 2, 1986, p. 143–161.
9. Conovici, N., *Şantierul arheologic Piscul Crăsani – 1978, Raport preliminar,* în Materiale, 1979, p. 143–145.
10. Conovici, N., Neagu M., *Şantierul arheologic Piscul Crăsani,* Materiale 1981 (1983), p. 193–200.
11. Crişan, I.H, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969.
12. Duhamel, P., *Les fours de potiers,* în Les Dosiers de l'Archéologie 6, 1974, p. 61.
13. Glodariu, I., *Contribuţii la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène tîrzie,* Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981, p. 146–165.
14. Leahu V., *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Căţelu Nou,* CAB 1, 1963, p.30-34 ; CAB 2, 1965, p. 61–67.
15. Marinescu-Bîlcu, S., *Cîteva descoperiri geto-dace de la Căscioarele,* SCIV 17, 1966, 1, p. 113–115.
16. Moscalu, E., *Ceramica traco-getică,* Bucureşti, 1983.
17. Muntean, L., Babii, V., *Îndrumătorul modelatorului de ceramică fină,* Bucureşti, 1979.
18. Palincaş, N., *Scurtă prezentare a săpăturilor din sectorul S al aşezării de la Popeşti (jud. Giurgiu). Campaniile 1988-1993,* CAMNI 10, 1997, p. 173–192.
19. Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei,* Bucureşti, 1926.

20. Petrescu-Dîmbovița, M., *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneştii din Deal,* în *In Memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 285–294.

21. Petrescu-Dîmbovița, M., Sanie, S., *Cercetări arheologice în aşezarea geto-dacică de la Ciolăneştii din Deal, jud. Teleorman,* ArhMold 7, 1972, p. 241–257.

22. Preda, C., *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprîncenata,* Bucureşti, 1986.

23. Idem, *Contribuții la cunoaşterea civilizației geto-dacice. Aşezarea de la Pleaşov, jud. Teleorman,* Thraco-Dacica 7, 1986, 1-2, p. 71–99.

24. Idem, *Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Pleaşov (jud. Teleorman). Campaniile 1985-1987,* SCIVA 44, 1993, 2, p. 185–196

25. Roşu, G., *Ulcioare de nuntă,* Bucureşti, 1997.

26. Sîrbu, V., *Credințe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor,* Galați, 1993.

27. Strobel, K., *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos (I),* SCIVA 49, 1998, 1, p. 61–98.

28. Seclăman, D., *Appendix II,* la *Getic levels,* din *Archaeological Researches at Borduşani-Popină (Ialomița County). Preliminary report 1993-1994,* CAMNI 10, 1997, p. 47.

29. Serbănescu, D., Trohani, G., *Cercetări arheologice pe Valea Mostiştei,* Ilfov – File de Istorie 1978, p. 17–42.

30. Trohani G., *Săpăturile arheologice efectuate la Chirnogi, jud. Ilfov, în anii 1971–1972,* CAMNI 1, 1975, p. 127–148.

31. Idem, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în aşezarea geto-dacică de la Vlădiceasca, jud. Ilfov, în anul 1973,* CAMNI 1, 1975, p.151-175; CAMNI 2, 1976, p. 87–134.

32. Idem, *Contributions à l'etude de l'importation de la céramique romaine dans les établissements géto-daces d'entre le Danube et les Carpates,* în *Dritter Internationales Thrakologischer Kongress*, II, Sofia, 1984, p. 173–183.

33. Idem, *Decorul ceramicii lucrate la roată din aşezarea geto-dacică de la Borduşani, jud. Ialomița,* ArhMold 18, 1995, p. 59–67.

34. Idem, *Aşezarea de la Popeşti, județul Giurgiu. Campaniile 1988-1991. Secțiunea Π (pi).* 35. *Raport preliminar,* CAMNI 10,1997, p. 113–229.

36. Idem, *La Tène occupation. Getic levels,* în *Archaeological researches at Borduşani-Popină (Ialomița county),* CAMNI 10, 1997, p .39–45.

37. Turcu, M., *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei,* Bucureşti, 1979.

38. Ursachi, V., *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* Bucureşti, 1995.

39. Vulpe, A., *La nécropole tumulaire gète de Popeşti,* Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–215.

40. Idem, *Săpăturile de la Popeşti. Prezentarea campaniilor 1988–1993,* CAMNI 10, 1997, p. 163–169/172.

41. Vulpe, A., Gheorghiță M., *Bols à relief de Popeşti,* Dacia, NS. 20, 1976, p. 167–198.

42. Idem, *Şantierul arheologic Popeşti, com. Mihăileşti, jud. Ilfov. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anilor 1976-1977,* CAMNI 3, 1979, p. 95–104.

43. Idem, *Şantierul arheologic Popeşti-Mihăileşti, jud. Giurgiu. Raport preliminar asupra rezultatelor din campaniile anilor 1978-1979,* CAMNI 4, 1981, p. 58–65.

44. Vulpe, R., *Şantierul arheologic Popeşti,* Materiale 3, 1957, p. 227–246; 5, 1959, p. 339–349; 6, 1959, p .307–334 ; 7, 1961, p. 321–338 ; 8, 1962, p. 457–459.

45. Idem, *Aşezarea getică de la Tinosul,* în *Studii şi Materiale privitoare la trecutul istoric al județului Prahova*, Ploieşti, 1968, p. 21–30.

46. Vulpe, R. și Vulpe, Ecaterina, *Les fouilles de Tinosu,* Dacia 1, 1924, p.124–209

47. Idem, *Şantierul arheologic Popeşti. Raport preliminar,* SCIV 6, 1955, 1–2,

LA CÉRAMIQUE GÉTO-DACE DU IIe SIÈCLE av. J.-C–Ier SIÈCLE ap. J.-C. DE LA PLAINE ROUMAINE

RÉSUMÉ

L'auteur présente différents aspects concernant l'étude de la céramique géto-dace de la Plaine Roumaine des IIe siècle av.J.C.–Ier siècle ap.J.-C.

En ce qui concerne les méthodes d'obtenir les produits céramiques, on constate que ceux travaillés à la main représentent 60–77%.

Pour une classification typologique de la céramique, l'auteur est d'avis qu'on doit partir de la forme des vases et ensuite de la technique.

Pour chaque type de vase sont présentées des données statistiques, les fonctions, le degré d'utilisation, l'aire de diffusion et le développement chronologique.

On discute, de même, divers objets en terre cuite ainsi que la décoration des vases.

Par toutes ses caractéristiques, la céramique géto-dace prouve que les régions du nord du Danube étaient au même niveau de la mode, des préoccupations, de la technique – en un mot avec la civilisation – européenne.

INTERFERENȚE POLITICE ȘI CULTURALE ÎN SPAȚIUL DINTRE CARPAȚII MERIDIONALI ȘI DUNĂREA INFERIOARĂ ÎN SECOLELE XI–XIII*

ADRIAN IONIȚĂ

Lucrarea cuprinde 294 p., 243 p. text şi 51 planşe, fiind structurată în şapte mari capitole, precedate de o *introducere* în care se înfăţişează intenţiile autorului, delimitarea geografică şi cronologică a spaţiului avut în vedere. Examinând din perspectiva istorică şi arheologică regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre în secolele XI–XIII, lucrarea a urmărit să constituie o sintetiză a stadiului actual al cercetărilor, să analizeze întrepătrunderea în această zonă a influenţelor bizantino-balcanice, occidentale şi ale lumii stepelor, reflectarea în elementele vieţii materiale şi în cultură a evenimentelor politico-militare. S-a căutat stabilirea orizonturilor culturale care au urmat culturii materiale balcano-dunărene după secolul al X-lea şi identificarea elementelor de viaţă materială care au contribuit la formarea civilizaţiei medievale româneşti, ordonarea şi analizarea tuturor categoriilor de materiale arheologice descoperite prin săpături sistematice sau întâmplător. Delimitarea spaţială a zonei care a constituit obiectul preocupărilor noastre este socotită mai întâi naturală şi apoi politică. Este prezentat succint mediul geografic şi se subliniază influenţa factorului geografic în evoluţia zonei. Limita cronologică este fixată între revenirea autorităţii Imperiului bizantin la Dunărea de Jos după 971 şi apariţia primului stat românesc la nord de fluviu la începutul secolului al XIV-lea, iar arheologic între orizontul aşa zisei culturi Dridu şi orizontul definit prin descoperiri din secolul al XIV-lea după fondarea Ţării Româneşti.

Primul capitol al lucrării prezintă *izvoarele, istoriografia şi istoricul cercetărilor arheologice.* După enumerarea izvoarelor documentare şi narative bizantine, ruseşti, orientale, maghiare, papale, privind evenimentele din spaţiul examinat şi a principalelor lucrări de sinteză asupra diferitelor probleme ale istoriei secolelor XI–XIII în acest spaţiul, o atenţie specială este acordată istoricului cercetărilor arheologice. Este subliniat numărul mic al cercetărilor în situri datând din perioada amintită şi valorificarea insuficientă a unora dintre săpături.

În capitolul al II-lea *Evoluţia politică a zonei în context sud-est european* sunt examinate raporturile între principalele forţe care se înfruntau aici, Imperiul bizantin, migratorii turanici, Regatul maghiar, Ţaratul vlaho-bulgar. Au fost urmărite

---

* Teza a fost susţinută la data de 30 mai 2001, la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române, sub conducerea prof. dr. Ş. Papacostea, membru corespondent al Academiei Române, având comisia compusă din: dr. C.P.I R. Harhoiu, dr. C.P.I Gh. I. Cantacuzino şi prof. dr. V. Spinei.

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 257–266

evenimentele politice din secolele XI–XIII, începând cu revenirea autorității Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos în anul 971, ciocnirile acestuia cu pecenegii până la zdrobirea lor în 1091, conflictele bizantinilor cu Regatul maghiar, migrația cumanilor, întemeierea statului asăneştilor, acțiunile Regatului maghiar de extindere a influenței sale spre sud-est în cadrul politicii de cruciadă a papalității, în alianță cu Imperiul latin, marea invazie mongolă din 1241, raporturile între Regatul ungar, al doilea Țarat bulgar şi tătari în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, dezvoltarea primelor structuri statale din care s-a constituit Țara Românească. În contextul larg al acestor evenimente au fost examinate informațiile privind ținuturile dintre Carpații Meridionali şi Dunăre, fiind încercată o legătură între unele evenimente şi diferite vestigii arheologice. Ieşită de sub dominația cumană, societatea românească a intrat în aria de influență a Regatului ungar, manifestată prin aducerea Cavalerilor ioaniți. Se exprimă opiniile privind structurile politice româneşti menționate în acea vreme, impactul produs asupra dezvoltării acestor structuri de conflictele bulgaro-ungare din zona Severinului, de acțiunile bizantine la gurile Dunării după recucerirea Constantinopolului, de expediția tătară în Ungaria din 1284–1285 şi întinderea dominației lui Nogay pe Dunăre până la Porțile de Fier. Sunt subliniate perspectivele pe care le-au creat evoluției societății româneşti tulburările interne ce zdruncinau puterile vecine, în vâltoarea acestor evenimente, se opinează, că modul în care s-a constituit ca stat Țara Românească rămâne încă în conul de umbră al istoriei.

Aşezări, biserici, fortificații, sunt tratate în al III-lea capitol. *Aşezările* semnalate prin cercetări arheologice sunt în număr foarte mic, fiind menționate exemple din numai 8 localități, unele cu două sau trei aşezări din perioade sau locuri diferite. Dintre acestea, în unele locuirea medievală a fost cercetată numai parțial, săpăturile urmărind vestigii din alte perioade, în altele, urmele au fost semnalate numai prin cercetări de suprafață sau săpături de mică întindere. Unele aşezări au fost identificate cu ocazia săpăturilor urmărind obiective preistorice sau antice. În concluziile acestui subcapitol, se face o clasificare tipologică a locuințelor şi a amenajărilor pentru încălzire, precum şi o grupare cronologică a acestora după cum urmează: în secolele XI şi XII cele de la Baldovineşti şi Dridu - „La Metereze”, situate în zona de câmpie din estul Munteniei; acoperind o perioadă mai îndelungată, dar cuprinzând vestigii mai importante din secolul al XIII-lea – cele de la Drobeta şi de la Celei, pe locul unor centre antice de pe Dunăre, ca şi cele din Ostrovul Mare; în secolul XIII şi în cel următor, aşezările de la Cetățeni, Argeş şi Câmpulung.

Bisericile, şase la număr, păstrate ca ruine descoperite prin cercetări arheologice, datate în secolul al XIII-lea, au fost clasificate după tipul de plan: I. cu o navă (biserica din cetatea Severinului, Bărăția din Câmpulung, biserica nr. 3 de la Cetățeni); II. în formă de cruce (biserica I de la Argeş); de formă treflată (biserica nr. 2 de la Cetățeni); III. de plan bazilical (ruina descoperită dedesubtul bisericii din cetatea Severinului – considerată de către unii a fi o construcție de epocă romană).

În analiza *fortificațiilor,* s-a încercat punerea în legătură a elementelor arheologice cu datele istorice pentru formularea unor ipoteze privind semnificația acestora. Ele sunt clasificate tipologic în: I. fortificații de pământ şi lemn, categorie în care sunt încadrate urmele atribuite unui palisade reprezentând o primă fază a cetății Severinului; şi II. cetăți de zid, cele din zona Drobeta-Turnu Severin, Grădeț,

Cetăţeni si turnul iniţial de la Giurgiu. În afara acestor fortificaţii, este menţionată folosirea ruinelor castrului roman de la Copăceni (jud. Vâlcea) pentru adăpostirea unei trupe din secolul XIII–XIV. Este de remarcat lipsa aproape totală a fortificaţiilor de pământ şi lemn într-o perioadă când în alte regiuni ele sunt numeroase (fapt ce se poate datora însă şi stadiului actual al cercetării). Considerând primele fortificaţii legate de revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos, se atribuie fortificaţiilor de pe malul stâng al fluviului rolul de cetăţi de graniţă al unor state având acolo frontul nordic (Imperiul bizantin, Ţaratul de la Târnovo), iar apoi, în cazul Severinului, al Regatului ungar. În secolul al XIV-lea aceste cetăţi reconstruite, împreună cu altele noi, aveau să apere graniţa sudică a Ţării Româneşti. Este subliniat faptul că discutatul aport al cavalerilor teutoni nu are o acoperire materială, cetatea de la Tabla Buţii fiind ridicată probabil în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi folosită în secolele XV–XVII, reprezentând o fortificaţie a Regatului maghiar. Se consideră că înaintea constituirii ca stat a Ţării Româneşti construirea de fortificaţii nu era dictată de necesităţile proprii de apărare, ci de interesele altor forţe care urmăreau să-şi extindă influenţa în aceste teritorii. Abia după apariţia statului se constată o activitate coerentă de întărire a principalelor puncte de pătrundere în ţară, noul stat preluând şi dezvoltând unele fortificaţii preexistente de pe teritoriul său.

În capitolul al IV-lea *Rituri şi ritualuri funerare,* se caută stabilirea modelelor funerare în spaţiul cercetat, ca limite cronologice fiind propuse orizontul necropolelor birituale din secolul al X-lea şi cel al mormintelor voievodale de la Curtea de Argeş, care cronologic este situat în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea. De fapt diferite necropole din secolul al XIII-lea au continuat să fie folosite şi în veacul următor sau chiar mai târziu, ceea ce face dificilă delimitarea riguroasă pe fiecare secol în parte. Mormintele şi necropolele au fost împărţite în trei grupe mari: I. morminte de călăreţi, II. grupuri de morminte sau morminte singulare care fac probabil parte dintr-o necropolă şi III. necropole. Ultimele două categorii sunt artificial separate, numărul de morminte cunoscut fiind datorat hazardului descoperirilor. Trebuie remarcat numărul mic al descoperirilor – 20 morminte din 15 localităţi în prima categorie, descoperiri din 7 şi respectiv 5 localităţi în ultimele, multe fiind întâmplătoare sau rezultate în urma unor săpături de salvare, precum şi publicarea incompletă sau defectuoasă, lipsind de multe ori planurile sau descrierile mormintelor. În cazul mormintelor de călăreţi sunt analizate condiţiile de descoperire, poziţia scheletelor, orientarea, depunerile rituale, inventarul, încercându-se definirea unui tip caracteristic de înmormântare. Un mormânt standard de călăreţ ar arăta astfel: inhumaţie, tumular, înmormântare secundară, groapă rectangulară, decubit dorsal, braţele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, orientare VE, craniu de cal şi părţile inferioare ale picioarelor calului, zăbală, cuţit, amnar, silex, cataramă, vârfuri de săgeată, scăriţe de şa, plăcuţe de os prelucrate, oase de oaie. Se precizează cronologia mormintelor – cele mai multe în secolele XI–XII, atribuirea etnică – migratorii turanici, nereuşindu-se delimitarea celor pecenege de cele cumane şi aria de răspândire – partea de est a Câmpiei române. Examinând mormintele singulare şi grupurile de morminte se aduc precizări şi rectificări privind încadrarea cronologică a acestora. Cât priveşte necropolele, sunt examinate

pe rând: amenajarea mormintelor, organizarea acestora, inventarul – obiecte de podoabă, accesorii vestimentare, monede, mai rar ceramică. În privința cronologiei, necropolele datează din secolele XI–XII (Dridu - „La Metereze"); probabil secolele XII–XIII, ținând seama de unele particularități ale poziției scheletelor (Brăila); sau în veacul al XIII-lea, continuând şi ulterior (Cetățeni, Drobeta, Ostrovul Mare). Se fac şi încercări de atribuire etnică, destul de dificilă pe baza analizei caracteristicilor mormintelor, presupunerile pornind de la contextul general arheologic şi istoric al localității. Au fost constatate pentru ultimele două categorii patru tipuri de amenajări funerare: I. cu piatră funerară, II. cu bolovani de piatră de jur împrejurul gropii, III. în sicriu de lemn şi IV. gropi simple dreptunghiulare. De asemenea ritualul standard ar fi: inhumație, mormânt plan, groapă dreptunghiulară puțin adâncă, fără amenajări interioare şi fără sicriu, decubit dorsal, brațele pe piept, pe abdomen sau întinse pe lângă corp, orientare VE, inventar sărăcăcios. Se remarcă numărul mai mare al descoperirilor în Muntenia față de Oltenia. Grupul mormintelor de călăreți se delimitează de celelalte morminte sau necropole prin apartenența etnică, datare şi arie de răspândire. Mormintele de călăreți, grupate cel mult câte trei, se consideră că dovedesc prezența unor grupuri puțin numeroase de migratori, staționând o durată nu prea mare. Absența mormintelor de călăreți în Oltenia indică un control al acestei regiuni prin raiduri şi nu o staționare efectivă. Celelalte două grupe funerare din Muntenia îşi au începutul în secolul al XIII-lea, amplasarea acestora fiind diferită: în lungul Dunării şi în zona deluroasă. Cronologic prima grupă se încadrează în secolele XI–XII, celelalte în special în secolul al XIII-lea şi ulterior. În privința ritului – toate mormintele sunt de inhumație, diferențele fiind însă de ritual. Mormintele de călăreți cuprind depuneri de părți ale calului (capul şi picioarele). Mormintele creştine sunt diferite ca inventar şi în general şi ca poziție a antebrațelor. Delimitările etnice în cadrul celor două mari categorii sunt dificile. Sunt remarcate direcțiile posibile în care pot fi căutate analogii: stepele din est pentru secolele XI–XII, nord-vest (Regatul maghiar) pentru secolul al XIII-lea, sudul – Bizanțul şi lumea slavă balcanică, pentru întreaga perioadă şi mai ales pentru secolul al XIII-lea. Se remarcă lipsa mormintelor de călăreți din secolul al XIII-lea, din timpul migrației tătarilor. Este subliniată ideea că podoabele nu reflectă o etnie, ci o modă care depăşeşte granițele conturate de un anumit control politic.

Capitolul al V-lea *Analiza informației arheologice,* reuneşte variatele categorii de obiecte descoperite prin cercetări sistematice, de salvare, sau întâmplătoar şi totodată se încearcă stabilirea unor tipuri pentru cea mai mare parte a acestora, fiind structurat în şapte subcapitole.

Ceramica, este considerată element definitoriu pentru cultura materială, în special în perioada mai veche, după apariția producției urbane – pentru piață, ajungându-se la o uniformizare tipologică pe spații mari, ceea ce face inutilă încercarea de a surprinde pe baza ceramicii particularități locale şi cu atât mai mult caractere etnice. Limitele cronologice ale preocupărilor sunt orizontul aşa zisei culturii Dridu şi cel al secolului al XIV-lea din descoperirile de la Basarabi, Zimnicea şi Coconi. Se remarcă raritatea descoperirilor în comparație cu perioada

anterioară şi cu cea următoare, numărul mic al siturilor în care s-au făcut cercetări. În prezentarea materialului se porneşte de la criteriile tehnice de execuție, modul de confecționare – la roată înceată sau la roată rapidă, maniera de decorare – nesmălțuită şi smălțuită, în sfârşit tipurile de forme de vase. Au fost stabilite următoarele tipuri: vasul borcan, căldarea de lut, oala cu toartă, capacul, cupa, bolul, strachina. O atenție deosebită a fost dată analizei ceramicii de la Dridu – „La Metereze". Materialul ceramic publicat provenit din cercetările de la Curtea de Argeş, Cetățeni, Drobeta-Turnu Severin, Grădeț, este grupat în fiecare dintre categoriile menționate. În concluzii se arată că imensa majoritate a ceramicii este de producție locală. În secolele XI–XII ea este lucrată exclusiv la roata cu turație înceată, în secolul al XIII-lea şi la roata rapidă, care spre sfârşit devine predominantă, fiind precizată frecvența tipurilor pe perioade. Cronologia ceramicii este stabilită pe baze stratigrafice, prin analogii, cu ajutorul monedelor şi a altor obiecte găsite împreună cu vasele respective. Sunt remarcate influențele venite din trei direcții: permanent dinspre sud, din lumea culturii bizantino-balcanice; dinspre est, în secolele XI–XII, pentru secolul al XIII-lea lipsind o influență mongolă în ceramică; dinspre nord, în special în secolul al XIII-lea, prin legăturile cu populația românească de la nord de Carpați. Sinteza acestora a dat naştere orizontului ceramic contemporan întemeierii statului medieval Țara Românească. Nu se constată o legătură organică între ceramica orizontului cultural Dridu şi cea din secolele următoare, se observă în schimb o legătură evolutivă între ceramica secolului al XIII-lea (poate chiar de la sfârşitul secolului al XII-lea) şi ceramica aparținând orizontului statului medieval Țara Românească din veacul al XIV-lea. Se consideră că datorită progresului rapid în domeniul tehnicii şi al diversificării formelor nu se poate sesiza o legătură organică între materialele ceramice ale celor două epoci.

Obiectele de podoabă caracterizate drept sursă de cunoaştere a diferitelor aspecte ale vieții medievale, categorie foarte sensibilă la evoluția istorică, au fost clasificate în: I. podoabe ale capului (cercei, diademe); II. podoabe ale gâtului (mărgele, pandantivi, cruciulițe); III. podoabe ale mâinilor (brățări, inele). Sunt examinate toate descoperirile, stabilind tipologii şi analogii pentru o datare cât mai precisă a fiecărui obiect. Pentru cercei s-au stabilit cinci tipuri (I. verigă, II. cu "ochiuri împletite" din sârmă pe verigă, III. cu corp introdus pe verigă, IV. în formă de semnul întrebării, V. cu pandantiv în formă de măciucă) cu mai multe subvariante; pentru diademe trei tipuri (I. bandiforme, II. ajurate, III. ornamentate au repousse); două tipuri pentru mărgele (I. din sticlă, II. din Cypraea Spondilus); de asemenea două pentru brățări (I. bandiforme, II. din fire răsucite) cu mai multe variante şi trei tipuri pentru inele (I. din placă cu partea din față lățită, II. cu chaton discoidal, III. cu caboşon). În interpretarea acestor podoabe în unele cazuri se enunță anumite ipoteze de ordin istoric.

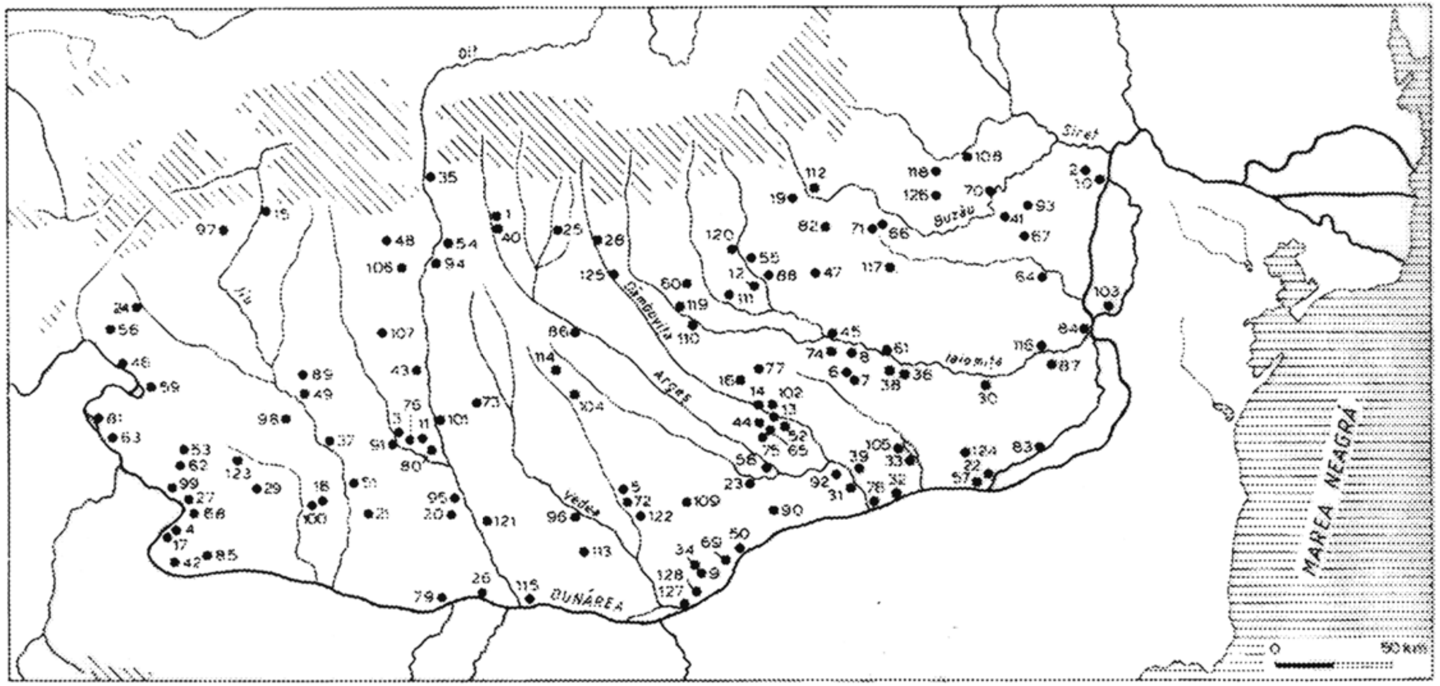
Accesoriile vestimentare – bumbi, catarame, plăci decorative, ace ornamentale – sunt la rândul lor incluse în tipologii, precizându-se datarea pe baza analogiilor. Pentru catarame s-au stabilit trei tipuri (I. cu verigă simplă, II. cu verigă dublă, III. cu placă de fixare la curea) cu mai multe subvariante, iar pentru plăcuțele decorative două tipuri (I. ornamentate, II. neornamentate).

Armele, pentru lupta de aproape (topoare, săbii), sau pentru lupta la distanță (vârfuri de lance sau suliță, vârfuri de săgeată), sunt examinate tipologic, fiind urmărite chiar şi piesele dispărute sau numai sumar menționate. Topoarele au fost încadrate în patru tipuri (I. cu aripioare ascuțite în jurul găurii, II. cu muchia îngroşată şi prelungită, corp îngust şi lamă triunghiulară, III. cu corp îngust şi tăişul foarte puțin lățit, IV. cu lama dreaptă lățită spre tăiş sub forma unui triunghi) cu mai multe variante, iar vârfurile de lance şi de săgeată în două tipuri (I. cu spin de fixare, II. cu tub de înmănuşare) de asemenea cu mai multe variante.

Piesele de armură şi harnaşament – pinteni, zăbale, scărițe de şa şi altele, au fost analizate din punct de vedere tipologic şi cronologic, fiind incluse în câte două tipuri fiecare: pintenii (I. cu spin, II. cu rozetă), zăbalele (I. monobară, II. compuse) şi scărițele (I. ovoidale, II. circulare). Capitolul se încheie cu examinarea *uneltelor şi ustensilelor:* cuțite, amnare, alte unelte şi ustensile – gresii, ace, foarfecă, fusaiole şi a *diverselor* alte obiecte – greutăți de plasă, patină de os, balama, cheie, cuie, etc.

Capitolul al VI-lea *Monede*. Analiza nu a avut în vedere aspectele tehnice, de ordin strict numismatic, ci materialul publicat, cu identificările autorilor, fără a include descoperirile inedite aflate în colecțiile muzeelor. Descoperirile monetare au fost privite în special sub aspectul statistic şi al răspândirii. Monedele emise intre 971 şi 1310 care au fost descoperite între Carpații Meridionali şi Dunărea Inferioară provin din 95 localități, la care se adaugă 7 regiuni sau județe fără o altă precizare; 20 cazuri reprezintă tezaure, restul descoperiri izolate, la care se cunoaşte sau nu contextul arheologic. Statisticile au urmărit numărul de monede şi tezaure grupate după material – metal comun sau prețios, pe etape cronologice stabilite după criteriile numismatice ale emisiunilor bizantine, care reprezintă marea majoritate a descoperirilor: 971–1092; 1092–1204; 1204–1310. Chiar dacă numărul descoperirilor monetare este mare în comparație cu alte categorii de obiecte, se consideră că nu putem vorbi de o circulație monetară ci mai degrabă de o pătrundere monetară.

În ultimul capitol, al VII-lea *Concluzii istorico-arheologice* sunt dezvoltate idei din concluziile capitolelor anterioare şi se emit unele considerații generale. Se explică raritatea informațiilor arheologice, dar şi ale izvoarelor scrise, privind perioada secolelor XI–XIII în comparație cu cea precedentă, a secolelor VIII–X, prin aceea că dominația nominală anterioară a primului Țarat bulgar a fost înlocuită, după ce Imperiul bizantin şi-a fixat granița de nord la Dunărea de Jos, cu dominația migratorilor turanici, pecenegi şi apoi cumani, ceea ce a provocat mişcări de populație spre regiunile de deal şi munte, unde arheologic urmele lor sunt mai greu de găsit, sau la sud de fluviu. Lipsa unui orizont consistent anterior secolului al XIV-lea este explicată prin dificultățile de datare şi intervalul cronologic larg în care pot fi încadrate unele materiale, prin evoluția lentă şi continuă a unor forme etnografice, care datorită asemănării cu cele din perioada mai târzie sunt mai greu de deosebit. Sunt căutate conexiuni în spațiile învecinate, fiind subliniate direcțiile principale în care se găsesc analogii aspectelor culturii materiale, expresie a unor înrâuriri culturale sau politice: spre est, în lumea migratorilor stepelor, în special în secolele XI–XII; spre sud, în lumea bizantino-balcanică, în

Pl.1. Descoperiri arheologice şi numismatice între Carpații Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII.

1. Albeşti, 2. Baldovineşti, 3. Balş, 4. Basarabi, 5. Băbăița, 6. Bițina Pământeni, 7. Bițina Ungureni, 8. Borăneşti, 9. Bragadiru, 10. Brăila, 11. Brâncoveni, 12. Bucov, 13. Bucureşti, 14. Buftea, 15. Bumbeşti-Jiu, 16. Butimanu, 17. Calafat, 18. Calopăr, 19. Calvini, 20. Caracal, 21. Castranova, 22. Călăraşi, 23. Călugăreni, 24. Călugăreni, 25. Câmpulung, 26. Celeiu, 27. Cetate, 28. Cetățeni, 29. Cioroiaşi, 30. Ciulnița, 31. Clăteşti, 32. Clinciu, 33. Coconi, 34. Conțeşti, 35. Copăceni, 36. Copuzu, 37. Craiova, 38. Crăsanii de Sus, 39. Curcani, 40. Curtea de Argeş, 41. Deduleşti, 42. Desa, 43. Dobruşa, 44. Domneşti, 45. Dridu, 46. Drobeta-Turnu Severin, 47. Fântânele, 48. Ferigile, 49. Filiaşi, 50. Giurgiu, 51. Ghindeni, 52. Glina, 53. Goanța, 54. Goranu, 55. Gornet, 56. Grădeț, 57. Grădiştea, 58. Grădiştea, 59. Hinova, 60. Iedera, 61. Ion Roată, 62. Izimşa, 63. Izvoarele, 64. Însurăței, 65. Jilava, 66. Lipia, 67. Lişcoteanca, 68. Maglavit, 69. Malu, 70. Maraloiu, 71. Merei, 72. Merişani, 73. Mogoşeşti, 74. Movilița, 75. Novaci, 76. Olari, 77. Ologeni, 78. Oltenița, 79. Orlea, 80. Osica de Jos, 81. Ostrovul Mare, 82. Pietroasele, 83. Pietroiu, 84. Piua Pietrii, 85. Piscu Vechi, 86. Piteşti, 87. Platoneşti, 88. Plopu, 89. Poiana, 90. Prundu, 91. Racovița, 92. Radovanu, 93. Râmnicelu, 94. Râureni, 95. Reşca, 96. Roşiori de Vede, 97. Runcu, 98. Salcia, 99. Salcia, 100. Sălcuța, 101. Slatina, 102. Snagov, 103. Stoeneşti, 104. Stolnici, 105. Sultana, 106. Surpatele, 107. Ştefăneşti, 108. Ştiubei, 109. Tangâru, 110. Târgovişte, 111. Târgşoru Vechi, 112. Tega, 113. Troianul, 114. Turceşti, 115. Turnu Măgurele, 116. Țăndărei, 117. Ulmeni, 118. Valea Râmnicului, 119. Valea Voievozilor, 120. Vărbilău, 121. Viespeşti, 122. Vităneşti, 123. Vârtop, 124. Vlad Țepeş, 125. Voineşti, 126. Ziduri, 127. Zimnicea, 128. Zimnicele,

toată perioada analizată; spre nord-vest, în aria de dominație a Regatul ungar, în secolul al XIII-lea, importante fiind manifestările legăturilor strânse ale populației româneşti de pe ambele versante ale Carpaților Meridionali. Sinteza acestor curente a generat orizontul cultural contemporan apariției statului medieval Țara Românească. Analizând raportul între influențele politice şi cele culturale şi deosebirile în modul în care influențele amintite s-au propagat în regiunea de la est şi în cea de la vest de Olt, se presupune că diferențele percepute la nivelul culturii materiale pot explica într-o oarecare măsură şi ele gradul de autonomie pe care l-a avut Oltenia în cadrul Țării Româneşti. Interdependențele între înrâuririle politice şi cele culturale sunt evidente, dar statutul politic al ținutului de la apus de Olt în cadrul Țării Româneşti îşi are, totuşi, originea în particularitățile politice ale dezvoltării sale. Sunt relevate şi unele aspecte încă incomplet rezolvate în actualul stadiu al cercetărilor, care rămân obiective ale descoperirilor viitoare.

Lucrarea este completată de un *catalog al descoperirilor arheologice şi numismatice,* cuprinzând descoperiri din 128 localități, unele cu mai multe puncte, de *bibliografie* şi de *ilustrație* – 51 planşe, dintre care 9 hărți, diagrame, planuri de edificii, de morminte cu inventarul lor, desene ale majorității obiectelor menționate în text, grupate pe stațiuni.

Adrian Ioniță

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
Str. Henri Coandă nr. 11
Cod. 010667, Bucureşti, sect. 1
E-mail: aionita67@yahoo.com

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Cantacuzino, Gh. I., *Cetăți medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)*, Bucureşti, 1981.
2. Chițescu, L, *Cercetări arheologice la Cetățeni, jud. Argeş*, CAMNI 2, 1976, p. 155–188.
3. Constantinescu, N., *Curtea de Argeş (1200–1400) Asupra începuturilor Țării Româneşti*, Bucureşti, 1984.
4. Diaconu, P., *Les Petchénégues au Bas-Danube*, Bucureşti, 1970.
5. Diaconu, P., *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucureşti, 1978.
6. Dumitriu, L., *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*, M.N.I.R. Monografii II, Bucureşti, 2001.
7. Fedorov-Davydov, G.A., *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki*, Moscova, 1966.
8. Ferenț, I., *Cumanii şi episcopia lor*, Blaj, 1931.
9. Papacostea, Ş., *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă şi Imperiul mongol*, Bucureşti, 1993.
10. *Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*, (sub redacția S. A. Pletneva), ArheologijaSSSR, 1981.
11. C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, SCIV 23, 1972, 3, p. 375–415.
12. Sâmpetru, M., *Înmormântări pecenege din Cîmpia Dunării*, SCIV 24, 1973, 3, p. 443–468.
13. Spinei, V., *Realități etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X–XIII, Români şi turanici*, Iaşi, 1985.

14. Spinei, V., *Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum*, în *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten* (Hrsg.: Cs. Balint) Varia Archaeologica Hungarica III, Budapesta, 1990, p. 327–342.
15. Spinei, V., *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos*, Iaşi, 1996.
16. Theodorescu, R., *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X–XIV)*, Bucureşti, 1974.
17. Toropu, O., *Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (sec. III–XI)*, Craiova, 1976.

INTERFÉRENCES POLITIQUES ET CULTURELLES DANS L'ESPACE ENTRE LES CARPATES MÉRIDIONALES ET LE BAS-DANUBE AUX XIe–XIIIe SIÈCLES*

RÉSUMÉ

La thèse a eu comme but de faire une synthèse du stade actuel de la recherche historique et archéologique sur la région comprise entre les Carpates Méridionales et le Bas-Danube aux XIe–XIIIe siècles. Les limites chronologiques sont le retour de l'Empire byzantin au Bas-Danube en 971 sous Jean Tzimiskès et la fondation de la Principauté de Valachie au débout du XIVe siècle. En ce qui concerne l'archéologie, on a essayé de surprendre les horizons culturels qui se sont succédé après la culture matérielle balkano-danubienne (nommée Dridu) du Xe siècle, jusqu'aux horizons définis par les découvertes du XIVe siècle, après la fondation de la Valachie. L'ouvrage a été structuré en sept chapitres précédés par une introduction.

I. *Sources, historiographie et historique des recherches archéologiques*. On rappelle les sources documentaires (byzantines, russes, orientales, hongroises, papales) concernant la région, ainsi que les pricipaux ouvrages de synthèse sur le sujet. Une attention spéciale est accordée à l'historique des recherches archéologiques, en constatant le nombre relativement réduit des sites, qui furent insufisamment exploités scientifiquement.

II. *L'Évolution politique de la région dans le contexte sud-est européen*. On passe en revue les rapports des principales forces qui se sont disputé les régions du Bas-Danube: le retour de l'Empire byzantin en 971 et ses conflits avec les Pétchénègues et la Hongrie; la migration des Coumans; la fondation du second Empire bulgare; les actions de la Hongrie sous l'égide de la papauté et en alliance avec l'Empire Latin de Constantinople; la grande invasion mongole de 1241; les relations entre la Hongrie, le second Empire bulgare et les Tatars dans la deuxième moitié du XIIIe siècle; l'émergence des structures politiques qui furent à l'origine de la Principauté de Valachie.

III. *Habitations, églises, fortifications*. Les monuments sont classifiés; on essaye d'établir une typologie des églises (selon le plan) et des fortifications (en terre ou en pierre).

IV. *Les rites et les rituels funéraires.* On a constaté trois catégories d'enterrements: tombes de cavaliers (touraniens); groupes de tombes ou tombes isolées qui appartiennent probablement à des cimetières; nécropoles. C'est le stade de la recherche qui a imposé la séparation des deux dernières catégories. Pour les tombes de cavaliers et celles des nécropoles on a observé deux standards.

V. *Analyse de l'information archéologique.* On présente la céramique, les objets de parure, les accessoires vestimentaires, les armes, les pièces d'armure et de harnachement, les outils et d'autres objets. On discute les analogies, la typologie et la chronologie.

* On résume la thèse de doctorat soutenue par A. Ionită le 30 mai 2001 à l'Institut d'Histoire «Nicolae Iorga» de l'Académie Roumaine, sous la direction du professeur dr. Ş. Papacostea, membre de l'Académie Roumaine.

VI. *Les monnaies*. On fait une analyse statistiques des découvertes monétaires (monnaies isolées ou trésors), en opérant avec trois périodes selon les repères offerts par les émissions byzantines, qui sont les plus nombreuses. Malgré la richesse relative du répertoire des découvertes on ne peut pas parler d'une circulation monétaire proprement dite jusqu'à la fondation de la Principauté de Valachie.

VII. *Conclusions historiques et archéologiques.* On constate trois apports dans la culture matérielle et spirituelle locale: de l'Est, du monde des steppes dominées par les Touraniens et ensuite par les Mongoles; du Nord-Ouest et de l'Ouest, de la Transylvanie et de la Hongrie; du Sud, de l'aire byzantine et slave balkanique.

L'Ouvrage inclut le *Catalogue des découvertes archéologiques et numismatiques*, la *Bibliographie* et une riche *illustration* (51 planches).

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. 1. Découvertes archéologiques et numismatiques entre les Carpates Méridionales et le Bas-Danube aux XIe-XIIIe siècles.

ABREVIERI

AC	L'Antiquité classique. Revue semestrielle, Bruxelles
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
ArbForschBer	Arbeits- und Forschungesberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Dresda
AJPh	American Journal of Philology, Baltimore
AnnÉp	L'Année Épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, Paris, 1888 sqq.
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin, New York*
AntTrDr	A. Bogardo, *Die antiken Traktate über das Drama. Mit einer Sammlung der Fragmente,* Leipzig, 1998.
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchRozhledy	Archeologické Rozhledy, Praga
ArhOlt	Arhivele Olteniei, Craiova
ArchWarszawa	Archeologia. Rocznik IHKM, Varşovia
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secției Istorice, Bucureşti
AUB	Analele Universității din Bucureşti, Bucureşti
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BEFAR	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn
BollFilClass	Bollettino di filologia classica, Torino
CEpR	Cronica Epigrafică a României, Bucureşti
CErc	Cronache Ercolanesi, Napoli
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., Berlin, 1863 sqq.

DID	*Din Istoria Dobrogei,* Bucureşti, 1965–1971
DphA	Domaszewski RO^2
A. von Domaszewski, RO^2	*Die Rangordnung des römischen Heeres, 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson,* Köln–Graz, 1967
EAIVR	*Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României,* sub red. C. Preda, Bucureşti, I., 1994 sqq.
EphmNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
EpigrSt	Epigraphische Studien, Bonn–Düsseldorf
FHDR I	Iliescu, Vl., Popescu, V.C., Ştefan, Gh., *Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind Istoria României),* I, *De la Hesiod la itinerariul lui Antoninus,* Bucureşti, 1964 sqq.
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum,* 6 vol., Paris, 1855–1878
FrGrHist	Die *Fragmente der Griechischen Historiker,* ed. F. Jacoby, Berlin–Leida, 1923 sqq.
FrGrHistCont	F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker Continued,* Leida, Boston, Köln
Grundriss	H. Flashar (éd.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie der Antike,* III: *Ältere Akademie. Aristoteles - Peripatos*, Basel–Stuttgart, 1983; IV: *Die hellenistische Philosophie,* éd. M. Erler, Basel, 1994
HBArch	Hamburger Beiträge zur Archäologie, Hamburg
IDR I	Russu, I.I.*, Inscripţiile Daciei Romane*, *Introducere istorică şi epigrafică. Diplomele militare. Tăbliţele cerate,* Bucureşti, 1975
IDRE	Petolescu, C.C.*, Inscripţiile Daciei Romane. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine (Ier–IIIe siècles), I–II,* Bucureşti, 1996–2000
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae,* ed. G. Mihailov, 5 vol., Sofia, 1958–1997
IGLR	Popescu, Em., *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976
IGRRP	*Inscriptiones graecae ad Res Romanas Pertinentes,* ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaze, Paris, …..
ILB	Gerov, B., *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae,* Sofia, 1989
ILN	Božilova, V., Kolendo, J., Mrozewicz, L., *Inscriptions Latines de Novae,* Poznan, 1992
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae,* ed. H. Dessau, Berlin, 1954–1955 (reimprimare)

IOSPE	Latyschew, B., *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini grecae et latinae,* I–IV, Hildesheim, 1965 (reimprimare)
IPD^{4}	Dobó, A., *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes^{4}, Budapesta, 1975*
ISM	*Inscripțiile din Scythia Minor*, Bucureşti, 1980 sqq.
IzvestijaMuzeiteSeverBălg	Izvestija na Muzeite v Severnozapadna Bălgarija, Sofia
IzvestijaSofia	Izvestija na Archeologičeskija Institut, Sofia
JahrbRGK	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JEA	Journal of Egyptian Archaeology. Egypt Exploration Society, Londra
JHS	Journal of Hellenic Studies, Londra
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
MagIst	Magazin Istoric, Bucureşti
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MÉFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris/Roma
NH	*Neos Hellenomnimon. Peridikon syntachthen hypo Spyr. P. Lamprou kai ek ton katalipon autou,* Atena
OR^{4}	D. Tudor, Oltenia romană, ed. IV, Bucureşti, 1978
Pack^{2}	R.A. Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Graeco-Roman Egypt^{2},* Ann Arbor, 1965.
Pfuhl, E.-Möbius, H.	Pfuhl, E.-Möbius, H., *Die ostgriechische Grabreliefs,* Mainz a. Rhein, 1979
Pippidi, *I Greci*	D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio,* Milano, 1971.
PIR^{2}	*Prosopographia Imperii Romani*, *saec. I–III*, ed. II, Berlin–Leipzig, 1933 sqq.
PME	M. Devijver, *Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum,* 5 vol., Louvain, 1977 sqq.
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipal Bucureşti, Bucureşti
PP	W. Peremans-E. Van't Dack, *Prosopographia Ptolemaica,* I–IX, Louvain, 1950–1981
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
SbornikBrno	Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brněnské University. Rada E. Archeologicko-Klasická, Brno

Steidl, RANM	B. Steidl, în L. Wamser (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaaates Bayern, Rosenheim, 2000,* Mainz, 2000
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RE	*Reallencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, sub red.* A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart, 1893 sqq.
RevMuz	Revista Muzeelor, Bucureşti
RGA	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin
RhM	*Rheinisches Museum fur Philologie,* Bonn-Frankfurt a. Main
RIFC	Rivista Italiana di Filologia Classica
RMD	Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas,* I, 1987; II, 1985; III 1994
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum,* Leida, 1924 sqq.
SMMIM	Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară, Bucureşti
Solomonik, *Latinskie nadpisi*	Solomonik, E. I., *Latinskie nadpisi Hersonesa tavričeskogo,* Moscova, 1983
StCl	Studii Clasice, Bucureşti
Susemihl, I-II	F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit,* Leipzig, I–II, 1891.
TIR	Tabula Imperii Romani
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XIX–XX, 1999–2000)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Continuăm cronica noastră cu un număr important de note epigrafice (contribuţiile din revista SCIVA vor fi, ca de obicei, doar menţionate) şi inscripţii (inedite sau revizuite) din Dacia şi Scythia Minor. Din cauza întârzierii apariţiei revistei SCIVA, avem posibilitatea de a corela cronica noastră cu ultimul fascicul din *Année épigraphique* (2000). De asemenea, secţiunea pentru Dacia a cronicii noastre va include un mic *supplementum* de inscripţii externe privitoare la istoria Daciei (mai departe, nr. 871–879).

Totodată, în final, vom prezenta tablele analitice (indicii) referitori la seriile XVI–XX (1996–2000)[1].

A) DACIA

Bibliografie – Generalităţi

819. Victor Henrich Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (IIème–IVème siècles après J.-C.). Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8–15 septembre 1995),* Tulcea 1998. Dintre comunicările publicate în acest volum, reţinem:

– Radu Ardevan, *Civitas et vicus dans la Dacie romaine,* p. 45–55;

– Ilie Şandru, *Juridical considerations on a Testament discovered at Sucidava,* p. 119–125 (discuţie pe marginea inscripţiei CIL III, 14493 = IDR II, 187 de la Sucidava) (o variantă în limba română a apărut în vol.: M. Bărbulescu ed., *Arheologia funerară a Daciei romane,* Cluj, 2003, p. 196–204);

– Gh. Popilian – D. Bălteanu, *A propos des villae rusticae d'Olténie,* p. 173–188 (epigrafie şi arheologie);

– C. Pop, *Vita spirituale nell'ambiente rurale della Dacia Superiore,* p. 185–196;

– Mihai Bărbulescu, *Cultes et croyances dans le milieu rural en Dacie,* p. 197–206.

820. L. Balla, *Studia Dacica.* Collected Papers, ed. E. Szabó, Debreţin, 2000 (Hungarian Polis Studies) (AnnÉp, 2000, 1233).

821. *Inscripţiile Daciei Romane,* III: *Dacia Superior*, 6: *Apulum – Instrumentum domesticum,* Bucureşti, 1999 (adunate, însoţite de comentarii şi indice de Cloşca L. Băluţă) (AnnÉp, 1999, 1281; vezi şi nr. 1282–1283).

[1] Indicii precedenţi au fost publicaţi în SCIVA 32, 1981, 4, p. 612–613 (pentru seria I a cronicii epigrafice); 37, 1986, 4, p. 352–359 (seriile II–V); 47, 1996, 4, p. 410–419 (seriile VI–XV).

De reținut la acest număr alte două contribuții apărute în Apulum 36, 1999: Cl. L. Băluță, Lămpi cu marcă epigrafică, inedite, descoperite la Apulum-Partoș (p. 225–240); Claudia Băluță, Vase cu inscripții grafitate, inedite, descoperite la Apulum–Partoș (p. 261–264). Descoperirile au fost deja cuprinse în IDR III/6.

822. C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles),* II, București, 2000 (IDRE, II: inscripțiile din aria de cuprindere a CIL III și CIL VIII) (AnnÉp, 2000, 1232). Vezi și mai departe nr. 871–879.

823. Adriana Rusu-Pescaru, Dorin Alicu, *Templele romane din Dacia,* I, Deva, 2000 (cu un catalog al inscripțiilor, p. 170–179) (AnnÉp, 2000, 1239)

824. Cécile Popescu, Mihai Popescu, *Metoda Raepsaet-Charlier și inscripțiile Daciei romane,* SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 45–53 (AnnÉp, 1999, 1276).

825. Gelu Florea, AMP, 23, 2000, p. 271–287. Vezi idem, *Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia,* în vol. *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ion Glodariu,* Cluj, 2001, p. 179–187.

826. S. Sanie, *Classica et Orientalia (V),* SCIVA 50, 1999, 3–4, p. 171–183. Autorul propune rectificări de lectură pentru câteva inscripții din Dacia:

a) P. 171–174, nr. 1, fig. 1 (desen). Ulpia Traiana Sarmizegetusa. CIL III, 7928 (= IDR, III/2, 292; CIMRM, II, 2064), fragment de basorelief mithriac; inscripția era latină, nu greacă: *I(nvicto) d(eo) M(ithrae), pro salute] / T(iti) Ereni Ia[nuari...]* (AnnÉp, 1999, 1292);

b) P. 174–175, nr. 2, fig. 1/2 (desen). Ulpia Traiana (CIL, III, 1418 = IDR III/2, 198 a) sau Micia (IDR, III/2, 65): în r. 3 ar fi cognomenul *Potent(ius, -inus),* în r. 4 funcția de *numm(ularius)* (vezi pentru aceasta articolul lui R. Ardevan, EphemNap 4, 1994, p. 173–178, cu privire la inscripția CIL, III, 7903 = IDR III/2, 196; rezumatul discuției în cronica noastră, XIV–XV, 634) (AnnÉp, 1999, 1293);

c) P. 175–177, nr. 3, fig. 1/4 (foto). Altar recuperat din albia Mureșului, în apropiere de Partoș (Alba Iulia), publicat de V. Moga, I. Drâmbărean, I. Piso, ActaMN 35 (I), 1998, p. 111–113 (= AnnÉp 1998, 1078), cu o lectură care ridică unele semne de întrebare (AnnÉp, 1999, 1294). Dar noua „rectificare" ce ni se propune este total fantezistă, încât nici nu merită a fi consemnată;

d) P. 177, nr. 4, fig. 1/3 (desen). Porolissum. Altar: N. Gudea, E. Chirilă, ActaMP 12, 1988, p. 153 (= AnnÉp, 1988, 976). În r. 2, numele dedicantului ar fi (după S. Sanie), *M(arcus) Abidas* (AnnÉp, 1999, 1278); mai sigură este totuși lectura SABIDAS: cf. *Zabdas.*

Vezi și mai departe, nr. 910.

827. R. Ciobanu, *Les Illyriens de la Dacie romaine,* Apulum 36, 1999, p. 199–214 (coloniști, trupe, divinități; cu unele omisiuni și erori) (AnnÉp, 1999, 1273).

828. I. Piso, *L'ala Flavia en Dacie,* ActaMN 36 (I), 1999, p. 81–89.

Vezi mai departe, în această cronică, nr. 868–870.

829. Enikö György, *Die Namengebung der Sklaven und Freigelassenen im römischen Dakien,* ActaMN 36 (I), 1999, p. 111–128; studiul este însoțit de o listă de 181 de nume (97 latine, 76 grecești, alte 8 de origini diferite: trace, illire, microasiatice) (AnnÉp, 1999, 1274).

830. Irina Nemeti, *Collective feminine Goddesses in roman Dacia,* ActaMN 36 (I), 1999, p. 135–153; studiul cuprinde un repertoriu (epigrafic și sculptural) referitor la *Nymphae*, *Parcae, Silvanae, Maenades, Musae, Horae, Gratiae,* divinități celto-germanice *(Matronae, Quadriviae, Campestres, Suleviae, Badones Reginae)* (AnnÉp, 1299, 1275).

831. I. Piso, *Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne,* ActaMN 37 (I), 2000, p. 231–242 (AnnÉp, 2000, 1258).

Acest nou procurator-guvernator al Daciei Inferioare este cunoacut printr-o nouă diplomă militară (proveniență necunoscută) datând din anul 130, publicată de P. Weiß, în ZPE, 117, 1997, p. 243–246 (= AnnÉp 1997, 1764; IDRE, II, 473; prezentată şi în cronica noastră, seria XVII, 731). I. Piso face o reconstituire a textului de pe ambele feţe ale tăbliţei, pe baza fotografiilor publicate de editor. Atestarea acestui nou procurator readuce în discuţie inscripţia fragmentară CIL III, 953 (= IDR, III/4, 230) de la Hoghiz, din care aflăm că o *vex(illatio) leg(ionis) XIII G(eminae)* ar fi lucrat (după părerea lui I. Piso) sub ordinele procuratorului nou atestat în diploma din 130: *sub Tib(erio) Cl(audio) [?Constante, ?proc(uratore) Aug(usti) pro leg(ato) ?c(uram) a]g(ente) Antonin[i]an[o ?c(enturione)]*. Dar deja E. Ritterling (RE, XII, col. 1719) avusese în vedere atare posibilitate (vezi şi părerea noastră în SCIVA 41, 1990, 1, p. 117 ad nr. 230)[2].

Editorul diplomei (P. Weiß) identifică ipotetic acest procurator cu Ti. Claudius Constans, procurator al Mauretaniei Caesariensis, cunoscut din trei inscripţii fragmentare de la Tipasa (CIL VIII, 9288 = 20863) şi Caesarea din Mauretania (CIL VIII, 20933 şi AnnÉp 1983, 969); această ipoteză este întărită cu argumente suplimentare de I. Piso.

832. C. C. Petolescu, *Provincia Dacia Inferior (Malvensis). Discuţii şi ipoteze,* Oltenia. Studii şi comunicări. Arheologie – Istorie, 12, 2000, p. 74–79.

Unele discuţii ating probleme ale studiilor citate în această cronică sub nr. 828 şi 831.

833. Lucreţiu Mihăilescu-Bârliba, *L'augustalité et les affranchis en Dacie romaine,* Studia antiqua et archaeologica 6, Iaşi, 1999, p. 93–98.

834. Idem, *Les esclaves et les affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain: aperçu général sur leur statut social,* ibidem, p. 393–398.

835. Dan Aparaschivei, *Considérations sur la genèse des villes romaines en Dacie,* ibidem, p. 398–405[3].

836. Iulia Râmniceanu, *La famille des Procilii à Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* ibidem, p. 407–410. De completat cariera publică a lui M. Procilius Iulianus cu *patronus collegii fabrum,* din inscripţia (fragmentară) CIL III, 13787 (= IDRE III/2, 114; revizuită de noi în SCIVA 38, 1987, 2, p. 180–183 = AnnÉp 1987, 838).

837. Călin Timoc, *Despre castrul şi vicus-ul militar de la Sânpaul (jud. Harghita),* Apulum, 37, 2000, p. 397–399.

Inscripţii din Dacia recent publicate sau revizuite

838. D. Bondoc, *Câteva obiecte ceramice şi cărămizi cu reprezentări şi inscripţii aflate la Muzeul Olteniei, Craiova,* în: Oltenia. Arheologie – Istorie 12, 2000, p. 92–97. Reţinem:

a) P. 92, nr. 3, fig. 3 (foto, desen). Răcari. Fragment de cărămidă descoperit în 1931. Înainte de ardere, s-au trasat cu degetul literele *LEG* (înalte de 4,5 cm);

[2] Noi am mai exprimat părerea (trecută sub tăcere de învăţatul nostru coleg), cum că acel *Tib. Cl(...) [...]* ar fi fost *[(centurio) leg(ionis) XIII] G(eminae) Antoninian(ae),* supranumele imperial fiind adăugat mai târziu, pe timpul lui Caracalla (SCIVA 38, 1987, 2, p. 182; 41, 1990, 1, p. 118; opinie înregistrată în comentariul din AnnÉp 1987, 839).

[3] Vezi, de asemenea, recent: Coriolan Opreanu, *Particularităţile modelului de urbanizare în Dacia romană. Contribuţie la studiul integrării Daciei în civilizaţia romană,* în vol. *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu,* Cluj, 20001, p. 427–438.

b) P. 93, nr. 5, fig. 5 (foto, desen). Loc de descoperire necunoscut. Toartă de amforă ştampilată (litere înalte de 0,8 cm): CTPATON[.....], ştampilă deja cunoscută la Drobeta, Sucidava şi Romula (IDR II, 131, 287, 464);

c) P. 93, nr. 9, fig. 9 (foto, desen). Loc de descoperire necunoscut. Fragment de cărămidă ştampilată; litere înalte de 0,4 cm (nu se dau dimensiunile cartuşului): *Leg(io) IIII F(lavia)*

Ştampile cu acest conţinut (datând probabil către mijlocul secolului al III-lea) se mai cunosc de la Sucidava (IDR II, 236) şi Pojejena (IDR III/1, p. 49) (forma cartuşului uşor diferită – dacă desenele au fost executate corect).

839. Cioroiu Nou (jud. Dolj). Ştampile pe cărămizi descoperite în anul 2000 în interiorul unui edificiu cu hypocaust.

D. Bondoc, SCIVA, 51, 2000, 1–2, p. 117–121; vezi şi *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2000,* Bucureşti, 2001, p. 69, nr. 49.

Leg(io) VII Cl(audia).

Ştampilele datează probabil din timpul lui Filip Arabul, când detaşamente din această legiune au participat la războiul contra carpilor şi la lucrările militare de la Romula (vezi IDR II, 327–328).

840. DROBETA. Fragment de stelă de marmură, descoperită în castru (unde fusese reutilizat probabil ca material de construcţie). Dimensiuni: 0,18 × 0,15 m. Litere înalte de 4,5 cm.

I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele IV–VI p. Ch.,* Bucureşti, 1998, p. 23; preluată în AnnÉp 1998, 1109 (exprimă îndoieli în legătură cu restituirea din r. 2/3).

D(is) [M(anibus)]
[Aeli]a Flore[ntina, con-]
[sor]s pulc[herrima...

841. PRAETORIVM (Mehadia). Stelă aniconică de marmură, descoperită în ruinele bisericii gotice. Dimensiuni: 2,47 × 0,98 × 0,22 m. Litere înalte între 4,5-7 cm; ligaturi: r. 4 *E + T*; 7 *N + I, P + E, E + T*; 8 *N + I*; 9 *T + E, L + P.*

I. Piso, în *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* (ed. P. Scherrer, H. Taeuber, H. Thür) (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften, 32), p. 579–582 (foto, desen)

D(is) M(anibus)
Q. Canio
Q. f(ilio) Cl(audiae) Celeiae
Restituto, vet(erano) leg(ionis)
XIII, dec(urioni) col(oniae Sar(mizegetusae),
vix(it) an(nis) LXXX;
Canius Respectus et
Cania Atticil(l)a fili(i)
item Ulpia Admata
co(n)iun(x) posuer(unt)
b(ene) m(erenti)

Evident, este vorba de o "piatră călătoare", ajunsă la Mehadia în cursul evului mediu, unde a fost folosită ca material de construcţie. Tot o "piatră călătoare" este şi inscripţia CIL, III, 1580 (= IDR, III/1, 91).

842–850. TIBISCVM. I. Piso, Doina Benea, *Epigraphica Tibiscensia,* ActaMN 36 (I), 1999, p. 91–107.

842. *Loc. cit.,* p. 91–96, nr. 1, fig. 1 (foto, desen-reconstituire) (fragm. *d* este publicat în IDR, III/1, 181) (AnnÉp, 1999, 1295). Placă de marmură din care s-au recuperat 15 fragmente (din care au rezultat, prin lipire, 8 piese), descoperite probabil în castru (săpăturile lui Marius Moga); conform reconstituirii propuse de editori, placa măsura aproximativ 1,20 × 0,55 × 0,04 m. Litere înalte de 4-5,5 cm; în r. 1, ligatura *T+E.*

[L]iber[o Patri pr]o sa[l]ute Imp(eratoris) [Ca]e[s(aris) T(iti) Ael(ii)] H[a]-
[driani Antonini Aug(usti)] Pi[i et M(arci) Aurel(ii) Veri]
[Caes(aris) ceterorumq(ue) liberorum] ei[u]s
[. . . . . .le]g(atus) Aug(usti) pr(o) [pr(aetore)]
[tem]pl[um...?fecit per vex]illation[em]
[Pal]myren[or(um) ?cu]ra [. . . . .]?bun[. . . . .]
fru[?gifero]

Inscripția pare a data din timpul domniei împăratului Antoninus Pius și a Cezarului *M. Aurelius Verus* (cel denumit în mod obișnuit Marcus Aurelius); conform întregirii propuse, este vorba de un templu al lui Liber Pater, ridicat de o *vexillatio Palmyrenorum.*

În diplomele din 29 iunie 120 de la Porolissum (CIL XVI, 68 = IDR I, 6), Cășei (IDR I, 5 = RMD, 17) și Românași (IDR, I, 4; cf. AnnÉp 1975, 716; RMD, p. 102, nr. 2) apar niște *Palmyreni sagittarii ex Syria qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo*; dar aceste diplome au ajuns mai târziu pe frontiera de nord a Daciei, când urmașii titularilor acestor acte de încetățenire au fost înrolați în trupe staționate în castrele de la Porolissum (eventual chiar în *numerus Palmyrenorum Porolissensium),* Cășei (în *cohors I Britannica milliaria c. R. equitata)* și Românași (în *cohors I Hispanorum pia fidelis*) (vezi SCIVA 47, 1996, 1, p. 31).

În alte două diplome de la Tibiscum din anul 126 apar iarăși *Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo* (IDR I, 8–9; RMD, 27–28); rezultă că în acest an ei se aflau tot în Dacia Superioară, la Tibiscum. Mai târziu, o parte au fost transferați pe frontiera de nord a Daciei, așa cum pare să rezulte dintr-o inscripție greacă de la Palmyra, datând tot din timpul lui Antoninus Pius: T. AÍlio[n..., Éparxon tôn / ™n Parolí[ssö têß ˜nwté ?] / raß Dakíaß [ka]te<i>legménwn / tocotôn o¥ ˜pò toû prýto[u] / aὐtoû oὐhcí[ll]ou teimêß / [xárin][4]. Dedicanții inscripției lui

[4] Această inscripție a fost publicată de H. Seyrig, Syria 22, 1941, p. 230, nr. 4; preluată în: BullÉp 1942, 164; AnnÉp 1947, 170; J. Starcky, *Inventaire des inscriptions de Palmyre,* X, Damasc 1949, p. 51, nr. 79. Lectura lui Seyrig, contestată de unii epigrafiști români (pe motiv că, pe timpul lui Antoninus Pius, teritoriul de nord al Daciei romane nu mai făcea parte din Dacia Superior, ci din Dacia Porolissensis – atestată cel puțin din anul 123), a fost reconfirmată de noi, pe baza unui estampaj (nu fotografie !) trimis de dr. Adnan Bounni, de la Direcția generală a Antichităților și Muzeelor din Damasc, după care am publicat un desen și o fotografie în: SCIVA 30, 1979, 1, p. 105–109; SCIVA 32, 1981, 2, p. 283–290; IDRE, II, 414. Interpretarea noastră din articolele din 1979 și 1982, împreună cu desenul inscripției, au fost preluate de I. Piso într-un articol publicat în *Festschrift A. Betz*, Wien 1985, p. 471–481; vezi și AnnÉp 1994, 1776 (autorul fișei: I. Piso). La nota 14, cei doi autori (I. Piso și D. Benea) arată că în AnnÉp 1994, 1776, textul inscripției de la Palmyra a apărut cu o greșală: ™[k] Parolí[ssö] în loc de ™n Parolí[ssö]; iar în continuare: „Petolescu (1997, p. 123) maintient l'ancienne lecture erronée de l'inscription de Palmyre"(!). Afirmația este falsă și neonorantă pentru autorii citați; nicăieri, în publicațiile unde am utilizat această inscripție, nu apare eroarea citată. De altfel, în anul 1997, când a apărut studiul citat (de fapt, repertoriul cu trupele auxiliare din Dacia, publicat mai întâi în românește în SCIVA în 1995–1996, apoi tradus în germană cu ocazia Congresului *limes*-ului din septembrie 1997 de la Zalău), nu aveam cum să citez AnnÉp 1994; așa cum rezultă de la p. 765 a acestei publicații, imprimarea AnnÉp 1994 a avut loc abia în

T. Aelius... sunt „cei din primul steag *(vexillum)* al acestuia” (adică cel condus de cel onorat); ar rezulta de aici că *Palmyreni sagittarii* din Dacia erau împărțiți în mai multe steaguri – *vexilla* sau *vexillationes* (spre analogie, M. P. Speidel, Bulletin of the American Society of Papyrologists 21, 1984, p. 222–223, citează o inscripție de la Teba în Egipt în care se menționează un *tesserarius* din prima vexilație: tesserápioß príma o•ȅecillateione).

Tot pe timpul lui Antoninus Pius, arcașii palmyreni au fost organizați în *numeri* ; cel puțin așa rezultă dintr-o inscripție de la Tibiscum, datând din anii 159/160 (IDR III/1, 167; cf. SCIVA 26, 1975, 3, p. 427; idem, SCIVA 30, 1979, 1, p. 108, nota 54).

843. *Ibidem,* p. 96–97, nr. 2, fig. 3 (foto, desen-reconstituire) (AnnÉp, 1999, 1296) Fragment de marmură (baza unei statuete), pe care se mai văd labele unui animal (pantera); descoperit în cuprinsul așezării civile de lângă castru. Dimensiuni: 0,08 × 0,16 × 0,095 m.

Deo Liber[o Patri]
[. . .]us Dignus [. . .]

844. *Ibidem,* p. 97–98, nr. 3, fig. 4 (foto, desen-reconstituire parțială) (AnnÉp, 1999, 1297 a-b). Șapte fragmente dintr-un altar sau bază de statuie de marmură (din care au rezultat, prin lipire, 4 piese); două fragmente *(c–d)* deja publicate: IDR, III/1, nr. 182 și 245. Litere înalte de 5–6,5 cm; ligaturi: r. 2 *E+M,* 3 *I+N*.

Conform reconstituirii propuse de editori, fragm. *a–b* se reconstituie astfel:

I(ovi) [O(ptimo) M(aximo)]
pro sa[lut]em
[[Q(uinti) Iul(ii)]] [Lic]in- (?)
[iani...

Fragm. *c* se referă probabil la *cohors I Vindelicorum milliaria* (AnnÉp, 1999, 1297 c); *d* mai păstrează doar o literă: *R* (AnnÉp, 1999, 1297 d).

Inscripția transcrisă privește eventual pe un guvernator al celor trei Dacii din timpul lui Severus Alexander (vezi I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae,* I. *Die senatorischen Amtsträger*, p. 201–203, nr. 45), al cărui nume a fost martelat.

845. *Ibidem,* p. 99–100, nr. 4, fig. 5 (foto, desen-reconstituire) (AnnÉp, 1999, 1298). Fragment de placă de calcar (partea dreaptă superioară) (condiții de descoperire necunoscute, dar autorii presupun că provine din săpăturile lui M. Moga în castru). Dimensiuni: 0,46 × 0,22 × 0,21 m; conform reconstituirii propuse de editori, lățimea pietrei era de circa 1 m, ceea ce pledează pentru o bază de statuie pedestră. Litere de 4–5 cm (dar la sfârșitul r. 2, *G* mai mic; r. 3, *I* în interiorul lui *C*); ligaturi: r. 3 *A+X*, 7 *N+I.*

[Imp(eratori) Caes(ari) L(ucii) Sep]timi(i)
[Severi Pertina]cis Aug(usti)
[Arab(ici) Adiab(enici) Parthi]ci max(imi)
[fil(io), divi M(arci) Aur(elii) A]nto-
[nini Germanici Sa]rm(atici)
[nep(oti) divi Antonini] Pii
[pronep(oti) divi Hadri]ani
[abnep(oti) divi Traiani]
[Parthici et divi Nervae]

---

septembrie 1997 ! Mai mult chiar, autorul fișei cu pricina din AnnÉp citat, cu eroarea incriminată (nr. 1776), este chiar I. Piso.

10 *[adnep(oti) M(arco) Aurelio]*
[Antonino ?P(io) F(elici) Aug(usto)]
. . . .

846. *Ibidem,* p. 100–101, nr. 5, fig. 6 (foto, desen-reconstituire) (AnnÉp, 1999, 1299). Două fragmente dintr-o placă de marmură de mari dimensiuni, cu chenar pe margine.

Fragm. *a* este reconstituit astfel: *[...?universi humani g]ener[is...] / [...?li]berali[tatibusque eorum ditata...]* (editorii au în vedere şi alte posibilităţi); fragm. *b* conţine *co(n)s(ularis).*

847. *Ibidem,* p. 102, nr. 6, fig. 8 (foto, desen-reconstituire) (AnnÉp, 1999, 1300) Fragment de placă de marmură (ruptă în două); condiţii de descoperire necunoscute. Dimensiuni: 0,245 × 0,29 × 0,045 m. Litere înalte de 4-6,5 cm; r. 4, ligatura *N + T + I.*

[. . . . .]
[. . . . .]CR[. . . . .]
[. . . Ti]bisci [. . .]
[. . .temp]um p(ecunia) s(ua) [. . .]
[?et statuam ex ar]genti p[ondo]. . .

848. *Ibidem,* p. 102–104, nr. 7, fig. 9 (foto, desen-reconstituire) (AnnÉp, 1999, 1301). Fragment de altar sau de statuie votivă, descoperit în castru. Dimensiuni: 0,30 × 0,14 × 0,14 m. Litere înalte de 3–3,5 cm.

[. . . . .]
[. . .]?ia[ni proc(uratoris)]
Augu[st?i]
[pe]r Illy[ricum],
[Her]mes, [?vilicus]
5 *[?eius] v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]*

Inscripţia se poate referi la un *procurator publici portorii.*

849. *Ibidem,* p. 104–106, nr. 8, fig. 10 (a-b-c) (AnnÉp, 1999, 1302). Cărămidă de formă pătrată aflată în pavimentul unui edificiu din colţul de N-V al castrului (săpături 1964–1968; M. Moga). Dimensiuni: 0,575 × 0,58 × 0,06 m. Litere frumoase, realizate probabil prin imprimare, înalte de 4,5–5 cm (acum inscripţia este parţial ştearsă).

Mar(?ius) Aurel(?ianus),
princeps n(umeri),
port[i]cum d-
eum stra(vit)

În interiorul edificiului s-au găsit câteva inscripţii dedicate zeilor palmirenieni (vezi IDR, III/1, nr. 134, 136, 142+149). Personajul menţionat (numele este nesigur) era, prin urmare, un gradat al formaţiunii de palmirenieni.

850. *Ibidem,* p. 107, nr. 9, fig. 12 (foto, desen) (AnnÉp, 1999, 1303). Fragment de ţiglă cu inscripţie cursivă, realizată înainte de ardere. Dimensiuni: 0,18 × 0,22 × 0,06 m. Litere înalte de 2,5 cm; litera *E* redată ca *II.*

Aurelius
[Al]exander

851. *Ibidem*. Nouă lectură pentru două ştampile tegulare, prezintă:
A.I. Flutur, în Analele Banatului, 7–8, 1999–2000, p. 373–376.

a) P. 373:patru variante dintr-o ştampilă provenind dintr-o officina privată (IDR, III/1, 260; AnnÉp, 2000, 1256): *M(arcus) A(. . .) Sy(. . .)* ;

b) P. 373–374 (IDR, III/1, 252; AnnÉp, 2000, 1257): *C. I(ulius) V(. . .).*

852. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Descoperire întâmplătoare. Placă de marmură de la baza unei statui votive (colţurile superior şi inferior lipsă). Dimensiuni: 0,81 × 0,50 × 0,25 m. Înălţimea literelor: 1,7-3,1 cm. Ligaturi: r. 1 şi 2 *E + T,* 3 *M + A* ; 5, *S* mai mic.

I. Piso, în 'Epigrafaí. *Miscellanea epigrafica in onore di Lidia Gasperini* (ed. G. Paci), II, Roma, 2000, p. 737–744 (foto, desen); AnnÉp, 2000, 1253

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) et Genio collegi Pomarens(ium)
Val(erius) Ianuarius pater et Flavia
Crescentina mater pro salute
filiorum suorum cultores
Iovis Optimi Maximi ex
promisso fecerunt Numini aeterno
I(ovis) O(ptimi) M(aximi) cultores
Pomarensium
Val(erius) Valerianus I. . .]
Octavius Cassianus [. . .]
Iul(ius) Silvanus Iul(ius) Dig[nus ?]
Val(erius) Ianuarius ARSIA[. . .]
. . . .

După editor, *pomarenses* = *pomarii* erau cultivatori şi vânzători ai propriilor produse. Divinitatea care patronează colegiul era Iupiter Optimus Maximus (probabil în varianta sa orientală, *I. O. M. Aeternus*, bine reprezentat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

853 (= IDR, III/2, 14)**.** *Ibidem.* Placă de marmură. Dimensiuni: 0,48 × 0,75 × 0,18 m. Litere înalte de 4-5 cm. R. 1, ligatura *E + T*.

I. Piso, Sargetia, 27, 1997–1998, p. 261–264, nr. 1 (foto, desen); AnnÉp, 1999, 1289.

Cl(audius) Maximus et Ing(enuus) Superst(es)
[s]tateram publicam cu[m]
[s]ervatore lib(erto) publico po[suer(unt)]
l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)

În IDR, primul gentiliciu era citit *Ael(ius)* ; r. 2/3 *c[on / s]ervatore*.

854. *Ibidem.* Fragment de altar sau bază de statue descoperit într-un edificiu (E 29) la nord de incinta coloniei (între amfiteatru şi templul lui Liber Pater). Dimensiuni: 0,23 × 0,15 × 0,17 cm. Litere înalte de 3 cm.

I. Piso, Sargetia, 27, 1997–1998, p. 262, 265, nr. 2, foto; AnnÉp, 1999, 1290.

. . . .
proc(urator) [Aug(usti) ?]

855. *Ibidem.* Provenienţa exactă necunoscută. Colţul drept inferior al unei plăci de marmură cu un rest de relief (foarte şters). Dimensiuni: 0,07 × 0,11 × 0,015 m. Litere înalte de 1,3-1,5 cm.

I. Piso, Sargetia, 27, 1997–1998, p. 262–265, nr. 3 (foto, desen); AnnÉp, 1999, 1291.

. . . .
[. . .Aphr]odisia
[. . . ex v]oto

856. Ioan Piso, Gică Băeştean, *Des* ***fistulae plumbeae*** *à Sarmizegetusa,* ActaMN, 37 (I), 2000, p. 223–229 (foto, desen) (AnnÉp, 2000, 1254).

Două fragmente de conducte de plumb (lungi de 4,28, respectiv 0,91 m), pentru distribuirea apei potabile, descoperite în cursul săpăturilor din 1995; litere negative, în relief (înalte de 3,5 cm). La extremitatea tubului mare, se află o inscripţie (lungă de 19 cm): *[C]ol(oniae) Dac(icae) Sar(mizegetusae)*; la stânga acestei inscripţii s-a incizat, cu litere înalte de 1,5 cm, numeralul *CXXVIII.* Pe acelaşi tub, aproape de manşon, se află altă inscripţie (lungă de 23,5 cm): *Ant(onio) Val(...) et Ma(?rio) Cl(?audiano)* (ligaturi: *N + T, V + A, M + A*); această inscripţie se regăseşte şi pe tubul mai mic. După părerea editorilor, personajele menţionate în inscripţii ar fi duumvirii coloniei.

857. Două ştampile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa; reexaminare:

C. Băluţă, Apulum, 37 (1), 2000, p. 369–378; AnnÉp, 2000, 1252.

858 (= XVII, 1997, 738)**.** APVLVM. Fragment de diplomă militară: *tabella II,* colţul stâng inferior; 7,9 × 6,8 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Publicată de V. Moga, în vol. *Civilizaţia romană în Dacia* (ed. Mihai Bărbulescu), Cluj 1997, p. 102–106; prezentată de noi într-o serie precedentă a acestei cronici (SCIVA 49, 1998, 3–4, p. 283, nr. 738). Reluată cu unele diferenţe de lectură (nesemnificative) de I. Piso, *Ein Bruchstück eines Militärdiploms aus Apulum,* ZPE 126, 1999, p. 246–248 (= IDR, III/5, 694; AnnÉp, 1999, 1280); textul de pe *intus* ar fi următorul:

[- - - - - - - - - - - - - - -]
[- - -]xissent dumtax(at)
[singuli singula]s
[- - - I]un(ias)
[- - - I]un(io) Qua(- - -) co(n)s(ulibus)
[- - - c(ivium)] R(omanorum) cui prae(e)st
[- - -] Modes[tus]
[ex....]te
[- - -] ?Val[- - -

Numele martorilor (pe *extrinsecus*) sunt cele indicate de noi, *loc. cit.*

859. APVLVM (pe cuprinsul municipiului *Septimium Apulense*). Altar de calcar, având coronamentul (prevăzut cu două acrotere) şi baza profilate; sus, o cavitate (18 × 22 cm, adâncă de 3 cm), cu urme de vopsea roşie. Dimensiuni: 0,42 × 0,32 × 0,28 m. Scrierea puţin îngrijită; litere înalte de 3–3,5 cm; în r. 3, ligatura *N + D.*

I. Piso, M. Drîmbărean, ActaMN 36 (I), 1999, p. 109–110 (= AnnÉp, 1999, 1284; IDR, III/5, 705).

Iovi
Fulgera(tori).
Hic fulg(us) cond(itum) (est)

860 (= CIL, III, 7726; IDR, III/4, 96)**.** Crăciunelul de Sus (jud. Alba). Revizuire:
R. Ardevan, Epigraphica, I. Studies on Epigraphy (ed. G. Németh, P. Forisek) (Hungarian Polis Studies, 6), Debrecen, 2000, p. 109–113, 123 (desene); AnnÉp, 2000, 1249.

D(is) M(anibus)
Ulp(io) Sab(ino), dec(urioni) col(oniae) Aur(eliae) Apu[l(ensis)],

vix(it) an(nis) L. Ulp(ia) Sabin[a]
[m]ar(ito), Ulp(ii) Maximus M[a]-
[ximi]anus pa[tri pos(uerunt)]

Defunctul fusese decurion al coloniei Apulum, nu al Napocei.

861 (= AnnÉp, 1969–1970, 548; 1971, 395). NAPOCA. Revizuire:

I. Piso, Potaissa. Studii şi comunicări, 2, 1980, p. 126–127 (nu apare în AnnÉp); A. Szabo, în Acta Archaeologica Hungarica, 39, 1999, p. 355–361 (foto, desene); AnnÉp, 1999, 1279.

[Gesahe]nis pro
[se et suis P. A]el(ius) Maxi-
[mus II-vir q(uiun)]q(uennalis) et fla-
[men col(oniae) Nap(ocensis)], a militiis,
[sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri),
[coronat(us) Dac(iarum) I]II, dec(urioni) col(oniae)
[metropoli]s
[v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ?]

Pentru ofiţer, vezi H. Devijver, PME, A 47; Suppl. I, p. 1419.

862 (= CIL, III, 6252). Inscripţie dispărută. Nouă propunere de întregire:

R. Ardevan, *Epigraphica I* (v. *supra,* nr. 860), p. 113, 117 (desen).

. . . .
[. . .fla]m[en col(oniae)]
[Nap(ocae), d]ec(urio) et patro[n(us) col(oniae) s(upra) s(criptae) v]ixit anni[s. . .]
[Val]entina mar[ito suo]
[f]aciendum [curavit]

863–867. NAPOCA. R. Ardevan, Ioana Hica, *Inscriptions de Napoca,* ActaMN 37 (I), 2000, p. 243–252. Cinci inscripţii descoperite în 1987, în timpul săpăturilor de salvare în necropola târzie: circa 130 de morminte de inhumaţie, unele din secolul al IV-lea; în câteva morminte s-au descoperit fragmente de monumente sculpturale sau epigrafice, reutilizate la improvizarea unor morminte (sarcofage). Calcar din cariera de la Baciu. Pietrele se păstrează la muzeul din Cluj.

863. *Loc. cit.,* p. 243–245, nr. 1, fig. 1 a-b (foto, desen) (AnnÉp, 2000, 1242). Fragment de lespede de calcar (partea superioară), mărginită de un cadru minuţios realizat. Dimensiuni: 0,61 × 1,02 × 0,22 m. Câmpul inscripţiei: 0,435 × 0,64 m; litere înalte de 5,7 cm (r. 1) şi 4,5 cm (r. 2–7); ligatura A + M (r. 4).

D(is) M(anibus)
Tu qui reciprocam se-
mitam voto subis
morare paulum. Vitam
cognoscis tuam.
Hic sumus expositi mor-
talia munera functi
[- - - - - - - - - -]

Traducere: „Zeilor Mani. Tu, cel care urmezi cu speranţă cărarea reciprocă, întârzie puţin. Îţi cunoşti viaţa. Aici suntem aşezaţi noi, cei care ne-am îndeplinit îndatoririle de muritori".

Rândurile 3, 5 şi 7 sunt gravate mai spre interior, sugerând astfel legătura cu rândul anterior. Inscripţia prezintă elemente de versificaţie (vezi comentariul editorilor).

864. *Ibidem,* p. 245–246, nr. 2, fig. 2 a-b (foto, desen) (= AnnÉp, 2000, 1243). Fragment de stelă funerară de calcar; se păstrează numai partea cuprinzând inscripţia (cadrul a fost cioplit cu ocazia reutilizării pietrei). Dimensiuni: 1,46 × 0,70 × 0,18 m. Suprafaţa pietrei este exfoliată, ducând la dispariţia unor litere; înălţimea literelor: 4,5–5,2 cm.

[D(is)] M(anibus)
[Au]relia [Ma]rci-
[a] vix(it) [anno]s L
[Aur]elia [P]rovin-
[ci]a vix(it) a[n]n(os) XXX
[Aur]el(ius) Ma[rcel]li-
[n]us [vix(it) ann(os) ?]II
[A]urel(ius) [Ma]rci-
[a]nus s(criba) c(oloniae) [ma]tri
[d]ulcissim(a)e et
[c]oniugi karissi-
[m](a)e et filio faci-
[en]dum curavit.

Prima jumătate a secolului al III-lea.

865. *Ibidem,* p. 246-247, nr. 3, fig. 3 a-b (foto, desen) (= AnnÉp, 2000, 1244). Fragment de lespede de calcar. Dimensiuni: 0,49 × 0,52 × 0,14 m. Scriere îngrijită; litere înalte de 6,3 cm; urme de vopsea roşie.

[D(is) M(anibus)]
Aurel(ius) Lu[ci]-
us vixi[t]
annis X[- - -]
Aurel(ius) Iu[li]-
anus p[ater]
filio po[s(uit)]

866. *Ibidem,* p. 247–248, nr. 4, fig. 4 a-b (foto, desen cu reconstituire parţială a textului) (= AnnÉp, 2000, 1245). Fragment de placă de calcar, cu borduri sus şi jos. Dimensiuni: 0,28 × 0,34 × 0,12 m. Litere înalte de 5,2–5,6 cm.

[- - -]nn(...) domo[- - -]
[- - - coh(ortis) - - -] ∞ A[e]el(ia) Avi[ta? marito]
[incompara]bili et sib[i viva fec(it)]

În r. 2, se afla numele unei trupe cu efectiv de 1 000 de oameni. Posibil că în r.1 era numele unui ofiţer, prefect sau tribun, mort în timpul serviciului în Dacia.

867. *Ibidem,* p. 248, nr. 5, fig. 5 a-b (foto, desen) (= AnnÉp, 2000, 1246). Mic fragment de stelă funerară de calcar alb. Dimensiuni: 0,26 × 0,31 × 0,10 m. Se păstrează doar o literă din formula *[D(is)] M(anibus)* (înaltă de 16,5 cm).

868 (= IDR, III/4, 325). Boroşneul Mare (jud. Covasna). Fragment de lespede de calcar (aproximativ jumătatea din stânga); inscripţia în chenar, cu marginea în formă de *tabula ansata.* Păstrată în Muzeul din Sfântu Gheorghe.

Z. Székely, SCIV 26, 1975, 3, p. 344–346; AnnÉp 1974, 564; I. I. Russu, SCIVA 29, 1978, 4, p. 561; IDR, III/4, 325; I. Piso, ActaMN 36 (I), 1999, p. 81–86, fig. 1 (foto) şi 4 (reconstituire grafică) = AnnÉp, 1999, 1286).

Imp(erator) Caesar d[ivi Traiani]
Parthici f(ilius) di[vi Nervae nep(os)]
Traianus Ha[drianus Aug(ustus)]
pont(ifex) max(imus) tri[b(unicia) pot(estate)...co(n)s(ul) III]
5 *Egnatio [- - - - - - - - - -]*
ala Fla[? - - - - - - - - - -]

Primul editor completa în r. 6: *ala I Lat[obicorum],* lectură revizuită de I. I. Russu: *ala I Bat[avorum (milliaria)...]* ; recent, în studiul citat, I. Piso (care a verificat textul pe piatră) propune *ala Fla[via Gaetulorum]* (aceeaşi trupă apare şi în epigrafa tegulară de mai jos, nr. **869**). Trupa de getuli este menţionată în Moesia Inferior în diplomele militare din anii 92 (C.C. Petolescu, A.-T. Popescu, în Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Bucureşti–Iaşi, 2003, p.73–92), 99 (CIL XVI, 45), 110/113 (CIL XVI, 58), 125 (W. Eck, M.M. Roxan, ZPE 116, 1997, p. 193–203 = AnnÉp 1997, 1772), 127 (M.M. Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287–289 = AnnÉp 1997, 1780) [aceste două diplome încă necunoscute lui I. Piso în studiul din 1999], 145 (RMD, III, 165); în câteva inscripţii: de la Oescus (AnnÉp 1961, 318 a), Tomis (CIL, III, 7557; fragmentară) (aceste două inscripţii nedatate), inscripţia recent publicată de la Histria din anul 152 (Al. Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109–117; reprodusă în seria precedentă a acestei cronici, nr. 814; precum şi în AnnÉp 1998, 1148), în inscripţia de la Thyateira din Lydia cuprinzând cariera lui T. Ant. Cl. Alfenus Arignotus (CIG, 3497 = TAM V/2, 935; IDRE, II, 383) (pe timpul lui Marcus Aurelius); într-o *tabula honestae missionis* din anul 215 (Werner Eck, Margaret M. Roxan, Archäologisches Korrespondenzblatt 28, 1998, 1, p. 96–100 = AnnÉp, 1998, 1618), precum şi într-o altă inscripţie tomitană cuprinzând cariera lui P. Aelius Hammonius (ILS, 8851 = ISM, II, 106) (din timpul lui Maximin Tracul).

O *ala* omonimă apare însă în 114 într-o diplomă cu trupele provinciei Pannonia Inferior (CIL XVI, 61). Dacă nu cumva este vorba de o unitate diferită, înseamnă că această trupă a fost transferată în Pannonia prin 113/114, apoi, după o misiune în Orient (vezi I. Piso, *loc. cit.,* p. 85), este adusă de Hadrian în sud-estul Transilvaniei (inscripţia de la Boroşneul Mare), unde construieşte castrul; după care se întoarce în Moesia Inferioară (diplomele din 125 şi 127, citate mai sus).

Personajul din r. 5, cu numele la ablativ, era considerat de I.I. Russu (IDR, III/4, 325) fie *legatus Augusti pro praetore* al Daciei Superioare, fie comandant al alei *I Batavorum milliaria*; după acelaşi învăţat „poate fi identic cu *Egnatius Priscus*, procurator în Noricum" (B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* Göteborg 1984, col. 84, nr. 12). I. Piso (*Fasti provinciae Daciae,* I, Bonn 1993, p. 50, nr. 7) l-a considerat mai întâi tot guvernator al Daciei Superioare; dar recent (studiul din 1999) crede că este vorba de un procurator al Daciei Inferioare (pe care îl identifică eventual cu un fost ofiţer de rang ecvestru, *L. Egnatius L. f. Teretina Quartus:* H. Devijver, PME, E 3). În ceea ce priveşte încadrarea cronologică, I. Piso notează (*loc. cit.,* p. 86): „Si nous supposions que le rôle de l'aile a été de bâtir le camp dès le début en pierre, on pourrait dater aussi bien l'inscription que la charge du

procurateur peu d'années après 118"; observația pare acceptabilă, dacă avem în vedere că *ala I Gaetulorum* a revenit în Moesia Inferioară *înainte de 1 iunie 125* (conform diplomei citate mai sus).

Vezi acum C.C. Petolescu, Argessis, *Ala Flavia* în Dacia Inferior, 11, 2002, p. 69–73 (în legătură cu identitatea trupei).

869 (= IDR, III/4, 328, fig. 212 a-c). Boroşneul Mare (jud. Covasna). Ştampilă pe fragment de cărămidă; dimensiunile cartuşului: 13 × 8,5 cm): *ALFALM*; ultima literă nu este clară în fotografie, iar în desen hasta din dreapta este lipsă.

Misterioasa ştampilă a fost completată de Z. Székely (SCIVA 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/2 = AnnÉp 1974, 565), acceptat de I.I. Russu (IDR III/4, 328): *Al(a) Palm(yrenorum).* Noi am atras atenția (SCIVA 46, 1995, 1, p. 37, nota 24) că această ştampilă apare şi în repertoriul lui J. Szilágyi (*Die Besatzungen des Vereteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel,* DissPann II, 21, Budapesta, 1946, p. 19, pl. XIV/194), întregită de I. I. Russu (Dacia, N.S., 1, 1957, p. 361–362): *al(a) p(rima) A(sturum).* Recent, I. Piso (ActaMN 36/I, 1999, p. 83, fig. 2–3, foto şi desen) (AnnÉp, 1999, 1287) propune lectura: *al(a) F(lavia) al(a) As(turum),* deci ştampila comună a două unități: una ar fi *ala I Flavia Gaetulorum* (vezi numărul precedent al acestei cronici), cealaltă *ala I Asturum* staționată în castrul de la Hoghiz (vezi despre această trupă repertoriul nostru din SCIVA 46, 1995, 1, p. 36–37, nr. 2).

870. Căşei (jud. Cluj). Fragment de stelă funerară din calcar; se păstrează doar registrul cu câmpul inscripției.

I.I. Russu, Activitatea Muzeelor, 1956, p. 129; idem, ActaMN 4, 1967, p. 90; AnnÉp 1957, 331.

D(is) M(anibus)
Aur(elius) Titus vix(it)
an(nos) LX, Aur(elia) Gemel-
lina vix(it) an(nos) XX, Aur(elius)
Cotes, eq(ues) al(ae) Elect(orum)
m(aritae) p(ientissimae) et socro.

Examinând textul direct pe piatră, I. Piso (ActaMN 36/I, 1999, p. 87 şi urm., fig. 5–6, foto şi desen) (AnnÉp, 1999, 1285) propune în r. 5: *eq(ues) al(ae) Fl(aviae) f(aciendum) c(uravit).* Această trupă poate fi, după autorul citat, fie *ala Flavia Gaetulorum* din inscripțiile precedente (**868-869**), fie *ala Flavia Augusta Britannica ∞ c. R.* din Pannonia Inferioară.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 871–879)

Aceste inscripții se adaugă culegerii noastre *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, I–II, Bucureşti, 1996–2000 (v. *supra,* nr. 822).

871. Diplomă militară de proveniență necunoscută (probabil, totuşi, din Moesia Inferioară); cele două tăblițe încă legate. Păstrate într-o colecție particulară (Martin Schløyen, Oslo–Londra).

Margaret M. Roxan, JRA 9, 1996, p. 248–256; AnnÉp 1997, 1771.

Tabella I extrinsecus

Imp(eratoris) Vespasiani Caesaris Aug(usti), tribunicia potestate, co(n)s(ulis) II, beneficiari(i) qui militant in classe Ravennate sub Sex. Lucilio Basso, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis

data, aut, si qui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent, dumtaxat singuli singulas. A(nte) d(iem) IIII k(alendas) Martias Imp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto) II, Caesare Aug(usti) f(ilio) Vespasiano co(n)s(ulibus). Dernaius Derdipili f(ilius) Dacus. Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in Capitolio in podio muri ante aedem Geni(i) P(opuli) R(omani).

Întrucât nu ne-a fost accesibilă publicaţia iniţială, nu am avut posibilitatea a da o departajare a textului pe rânduri.

Tabella II extrinsecus:
Q. Antisti Q. f. Serg(ia tribu) Rufi Clodiani, Philipp(iensis), eq(uitis) R(omani)
C. Vettidi Rasiniani
L. Valeri Nasonis, Phil(ippiensis)
P. Vetti Pieri, Philip(piensis)
M. Vibi Macedonis, vet(erani)
C. Cassi Longini, veter(ani)
C. Iuli Aquilae, Aprensis

Data: 26 februarie 70.

Prin această diplomă (cea mai veche, până acum, acordată de Vespasian), împăratul recompensează cu dreptul de cetăţenie şi de căsătorie legitimă pe *beneficiarii* din flota de la Ravenna aflaţi încă în serviciu (cum rezultă din utilizarea prezentului: *qui militant),* sub ordinele prefectului Sex. Lucilius Bassus. Destinatarul diplomei este *Dernaius Derdipili f(ilius) Dacus* : numele său era deja cunoscut în Moesia Inferioară şi Thracia (W. Thomaschek, *Die alten Thraker,* II/2, Viena 1894 [reimpr. 1980], p. 30; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Viena, 1957, p. 128), dar cel al tatălui său este pentru prima dată atestat în antroponimia tracă.

Acelaşi comandant al flotei este prezent şi în diploma din 17 februarie 71 acordată *veteranis qui militaverunt in classe Missenensi sub Sex. Lucilio Basso, qui sena et vicena stipendia aut plura meruerunt et sunt deducti Paestum* ; posesorul acestei diplome era un alt marinar de origine dacă (CIL, XVI, 13 = IDRE, II, 318). Amândoi proveneau, fără îndoială, dintre dacii care locuiau pe malul drept al Dunării (Cassius Dio 51, 22, 7).

872. Diplomă militară. Două tăbliţe de bronz, încă legate (nedesfăcute; 13,7 × 10,5 cm); păstrate la München, Prähistorische Staatssammlung. Două excelente fotografii (dar numai după *extrinsecus* celor două tăbliţe) sunt publicate în catalogul unei expoziţii de la Rosenheim (Ostbayern) (12 mai–5 noiembrie 2000):

Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorische Erbe einer europäischen Militärmacht, Rosenheim 2000, p. 337, nr. 41 (fără lectură; autorul fişei: B. Steidl)[5]; AnnÉp, 2001, 2155; RMD, IV, 269.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Tra-
iani Parth(ici) n(epos) divi Nervae pron(epos) T. Ae-

---

[5] Autorul face următorul comentariu: '«Entlassungurkunde mit Bürgerrechtsverleihung für Coca, Sohn des Tyrus aus *Serdica*-Sofia. Coca diente mindestens 25 Jahre in einer berittenen Spezialeinheit, dem *numerus equitum Illyricorum.* Zuletzt bekleidete er den Rang eines *sesquiplicarius,* der eineeinhalbfachen Sold bezog. Stationiert war die Einheit in der Provinz *Dacia Inferior* (Rumänien), die zum Zeitpunkt der Entlassung unter dem Befehl Statthalters Ulpius Saturninus stand».

lius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus), tr(ibunicia) pot(estate) VIIII, imp(erator) II, co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae),
equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis III et
numer(o) equit(um) Illyr(icorum) et coh(ortibus) VIIII quae appel(lantur) I Astur(um) et Hisp(anorum) et I Claud(ia) Gall(orum) Capit(oniana) et I
Fl(avia) Commag(enorum) sag(ittariorum) et I Bracaraug(ustanorum) et I Tyrior(um)
sag(ittariorum) et I Aug(usta) Pac(ensis) Nerv(ia) Britt(onum) (milliaria) et I Hisp(anorum)
vet(erana) et II Fl(avia) Numid(arum) et II Fl(avia) Bessor(um) et II et III
Gallor(um) et sunt in Dacia Infer(iore) sub Ul-
pio Saturnino quinis et vicen(is) plurib(us)-
ve stip(endis) emer(itis) dim(issis) hon(esta) miss(ione) quor(um) no-
min(a) subsc(ripta sunt) civ(itatem) Rom(anam) qui eor(um) non hab(erent)
ded(it) et conub(ium) cum uxor(ibus) quas tunc hab(uissent)
cum est civ(itas) i(i)s dat(a) aut cum i(i)s quas pos(tea)
duxis(sent) dumtaxat singulis
a(nte) d(iem) XIV K(alendas) Aug(ustas)
Cn(aeo) Terentio Iuniore L(ucio) Aurelio Gallo co(n)s(ulibus)
ex numer(o) equit(um) Illyric(orum)
ex sesquipliclar(io) (sic)
Cocae Tyru f(ilio) Sardic(a)
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aerea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam

Textul se repetă desigur pe cele două feţe, încă invizibile *(intus)*, ale celor două tăbliţe.

Tabella II extrinsecus:

P. Atti	*Severi*
L. Pulli	*Daphni*
M. Servili	*Getae*
L. Pulli	*Chresimi*
M. Senili	*Iasi*
Ti. Iuli	*Felicis*
C. Iuli	*Silvani*

Prin coroborarea demnităţilor imperiale (în special *tribunicia potestas VIII)* cu indicaţia *a(nte) d(iem) XIV K(alendas) Aug(ustas)*, diploma datează din 19 iulie 146. Cei doi consuli *(suffecti)* mai sunt cunoscuţi dintr-o altă diplomă cu aceeaşi dată: *Cn. L. Terentius Homullus Iunior* şi *L. Aurelius Gallus* (AnnÉp 1947, 135 = CIL, XVI, 178; vezi A. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht,* Bonn, 1977, p. 151).

Noua *constitutio* înregistrează trei *alae* şi nouă *cohortes*, cele mai multe cunoscute din diplomele anterioare referitoare la provincia *Dacia Inferior*: diploma din 22 martie 129 (de la Grojdibod; CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10: doar o *ala* şi patru *cohortes),* cea datând între 10 decembrie 129–9 decembrie 130 (provenienţă necunoscută: AnnÉp 1997, 1764; IDRE, II, 473) şi cea din 13 decembrie 140 (de la Palamarcia, în Thracia: AnnÉp 1962, 264; IDR I, 13; RMD, 39); precum şi un *numerus equitum Illyricorum* (în cele două diplome din 129 şi 129/130 doar cu statutul de *vexillatio equitum Illyricorum)*.

Diploma ne face cunoscut un nou procurator-guvernator al acestei provincii: *Ulp(ius) Saturninus;* el poate fi identificat cu omonimul *praefectus annonae* din timpul lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus, al cărui adjunct a fost Sex. Iulius Possessor: *adiutor Ulpii Saturnini, praef(ecti) annon(ae), ad oleum Afrum et Hispanum recensendum item solamina transferenda item vecturas nauculariis exolvendas* (inscripţia de la Sevilla: CIL II, 1180; ILS, 1403; AnnÉp 1965, 237; IDRE I, 179); un alt *cursus* al lui Possessor este şi mai explicit în această privinţă: *adiutor praefecti annonae ad horrea Ostiensia et Portuensia* (inscripţia de la Mactaris: AnnÉp, 1983, 976; IDRE, II, 435). După o părere competentă, acest Ulpius Saturninus poate fi identificat într-o altă inscripţie fragmentară de la Ostia dedicată în anul 166 lui Lucius Verus de un anonim prefect al annonei: *[codica]ri navicula[ri...] M. f. Palatin[a..., pr]aef. ann[onae]* (CIL, VI, 1022 = XIV, 106; vezi Henriette Pavis d'Escurac, *La préfecture de l'annone. Service administratif impérial d'Auguste à Constantin*, Roma 1976, p. 228, 348); se crede, de asemenea, că tatăl acestui *praefectus annonae* era M. Ulpius Saturninus, *a commentariis vehiculorum*, libert al lui Traian (CIL VI, 8542; cf. Otto Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*[2], Berlin 1905, p. 193; H. Pavis d'Escurac, *op. cit.*, p. 348).

Numele posesorului diplomei este trac (cf. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Viena, 1957, p. 251: *Coca, Cocus),* dar cel al tatălui său pare a fi illiric (cf. I. I. Russu, *Illirii*, Bucureşti 1969, p. 258–259: *Turus*). Rangul său, *sesquiplicarius*, înseamnă „cel cu soldă o dată şi jumătate": A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römische Heeres*[2]*,* Köln–Graz, 1967, p. XIX, 71–72).

873 (= AnnÉp 1991, 408; IDRE, I, 86). Placă de calcar (0,33 × 0,33 m), încastrată în zidul unei ferme de lângă Artena (Italia, regio I). Revizuirea lecturii:

M. Kajava, Arctos 30, 1996, p. 94–98, nr. 2 (cu fotografie); AnnÉp 1996, 371.

Quis putet adsiduas inter florere pru[inas]
[poma et] perpetuas nives Getarum
[- - -]+ aprica[- - -]
[- - -] + + ITAV+[- - -]

„Il s'agit d'un *carmen* polymétrique: le premier vers est un hexamètre, le deuxième un hendécasyllabe" AnnÉp 1996.

874. Capua (?). Italia (regio I). Inscripţie fragmentară transmisă printr-o copie: A.S. Mazzocchi, *Sylloge inscriptionum latinarum potissimum Capua repertarum,* f. 22, manuscris publicat de G.F. Gamurrini, Memorie Accad. Lincei, nr. V, vol. IX, 1901, p. 81, nr. 40: *non vidi*, dar reprodus de S. Panciera, Epigraphica 22, 1960, p. 28–29, astfel:

\- - - - - - - - -
\- - - - - - - - -
MINDONI
*do*NATO TORQVIB*us ar*
*millis pale*RIS CORONA VALLA*ri*
*leg*IONEM · DACICA M / /A. .
. . NVMATIA / /T/ / / / XXXII
. . . ORDINI MIIA / / / / NNA
. . . STATVM PRIOREM . . .
. . . ON ARMI. . . OC*rea* MAN*ubiis*
. . . . RAM NAT . . . .
ATELLIVS IAI
\- - - - - - - - - -

- - - - - - - - - XXXV

S. Panciera consideră că primele patru rânduri păstrate înregistrează distincţiile militare ale unui centurion legionar şi propune următoarea restituire (preluată în AnnÉp 1980, 225): *[...leg(ionis) I] Min(erviae), doni[s militarib(us) / do]nato torquib[ua armillis / phale]ris corona vallar[i ob / expedit]ionem Dacicam...* Despre participarea legiunii I Minervia la războaiul dacic al împăratului Traian, vezi inscripţiile IDRE I, 3, 171 şi 173; II, 365.

875. ROMA (?). Fragment de stelă funerară (?), de provenienţă necunoscută. Nu se indică dimensiunile. Păstrată într-o colecţie privată: Carl Miles, Lidingö.

B.E. Thomasson (în colaborare cu Monica Pavese)*, A Survey of Greek and Latin Inscriptions on Stone in Swedish Collections,* Stockholm 1997 (Acta Instituti Romani Regni Sueciae, 22), p. 95–96, nr. 152, fig. 33 (foto), cu lectura: *D(---) i(---) + / D(ecimus) Iurdan(---) / Dacus dotis[---] / comis[---] / i+[---] / -----* Editorul mai observă: „L.1: The third (and last) letter may be an *M* (or an *A*). – 2. Only two or three letters can be missing at the end: *Iurdan[ius?]*. – 5. The second letter is probably an *M* rather than an *A*.”. De asemenea, remarcă existenţa unor puncte (mici triunghiuri despărţitoare): în r. 1 (de două ori), în r. 2 (după primul *D*) şi în r. 3 (după *DACVS*).

AnnÉp 1997, 1753 preia lectura lui B.E. Thomasson, dar cu întregirea r. 1: *D(is) I(nferis) M(anibus)* (Sylvie Dardaine). În continuare, aflăm o scurtă notă (autor I. Piso): „Il s'agit d'un nom thrace commençant par D: voir D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Vienne, 1957, p. 126 et 142. On peut penser à *Diur[p]aneus,* nom de roi dace”.

Într-adevăr, micul triunghi din r. 2 este fie ornamental, fie o nesemnificativă eroare de lapicid. În AnnÉp 1998, 1615, noi am propus *Diurdan[us],* nume întâlnit la Roma (CIL, VI, 2408 şi 3451) şi la Sacidava în Dobrogea (AnnÉp 1998, 1141 = IDRE II, 339; reprodus mai departe în această cronică, nr. **902**). Încercând o reconstituire ipotetică şi a celorlalte rânduri (3–5), textul ar fi următorul:

D(is) I(nferis) M(anibus)
Diurdan[us]
Dacus dotis[simus] (?)
comis[simus...] (?)
5 *im[mature...]* (?)

Inscripţia consemnează calităţile unui tânăr, probabil sclav, la superlativ: „cel prea dotat” (de la *dotatus;* în textul epigrafic, contras, din cauza superlativului; r. 3), „cel prea plăcut (agreabil)” (r. 4), mort prematur (r. 5); a se compara cu inscripţia IDRE, I, 70 (Roma): alt tânăr dac *optumus sanctissimus pientissimus fidelissimus.*

876. *Celeia* (Noricum). Două fragmente de placă de marmură care se îmbină; 0,60 × 0,52 × 0,23 m.

V. Kolšek, Arheološki Vestnik 46, 1995, p. 279–289; AnnÉp 1995, 1204.

- -
[- - - p]raef(ecto) eq(uitum) al(ae) Br[ittanicae]
miliariae, prae[fecto auxil(iis)]
[H]ispaniensib(us) in T[ingitaniam]
5 *[M]auretanic(am) mis[sis, praef(ecto)]*
[eq(uitum)] al(ae) II Pannonior(um), [trib(uno) mil(itum) leg(ionis)]
[XX]X U(lpiae), praef(ecto) coh(ortis) II G[allorum]
Macedonicae,
[M]arcius Felix, prae[positus]

[si]ngularium, praes[idi]
optime de se merito

Acest fragment de inscripţie conţine partea de început a carierei ecvestre a lui T. Varius Clemens (vezi H. Devijver, PME, V 52: Suppl. I, p. 1761); prima şi cea de-a treia miliţie interesează şi istoria Daciei. Cariera ecvestră a acestui personaj este consemnată şi în alte câteva inscripţii de la Celeia (vezi IDRE, II, 249–254).

877. Hacikafih (în fosta provincie romană Cappadocia). Fragment de monument epigrafic. Acum în muzeul din Kirşehir.

D.H. French, Epigraphica Anatolica 28, 1997, p. 115–124 *(non vidi)*; AnnÉp 1997, 1522 („Fût d'une base, dont le couronnement et le pied étaient exécutés sur des blocs séparés: 92,5 × 69 × 45,5 cm").

- - - - - - - - - - - - - - - -
XV Apol(inaris) XII[I]
Gem(inae) I Adiut(ricis)
XVI F(laviae) F(irmae) hast(atus)
I Miner(viae) princ(eps)
et p(rimus)p(ilus) beneficio
Imp(eratoris) d(onis) d(onatus) bello
Ger(manico) item d(onis) d(onatus) bel-
lo Dac(ico) item
praef(ectus) leg(ionis) IIII Scyt(hicae)
consummavit

„L. 12: traces de lettres. L'empereur dont il est question est Domitien" AnnÉp.

878. BERYTVS (Beyrouth). Bază de statuie; dimensiunile feţei: 1,48 × 0,68 m.

C. Ghadban, în Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaises, 2, 1997, p. 206–223 *(non vidi)*; AnnÉp 1998, 1435.

Cn. Iulio L(uci) f(ilio)
[Fa]b(ia tribu) Rufo, (centurioni) leg(ionis) II Adiut(ricis), (centurioni) leg(ionis) V Mac(edonicae),
[(centurioni) l]eg(ionis) XIII Gem(inae), (centurioni) leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis), (centurioni) leg(ionis) VI
[Vict]r(icis), p(rimo) p(ilo) leg(ionis) I Italic(ae), donis donato
[ab I]mp(eratore) bello Germanico et Sarma-
[t]ico torquibus armillis phaleris
[c]orona vallari, item donato ab Imp(eratore)
[Ca]esare Traiano Aug(usto) Dacico Parthico
[bel]lo Parthi(co) torquibus armillis phal[er]is corona vallari et albata dec[u]r-
sione,
[- I]ulius Candidus, (centurio) leg(ionis) V M[ac(edonicae)], pio patruo [et soc]ero

Personajul onorat prin această inscripţie mai este cunoscut din epitaful său de la Karak Nouh în Beqaa (CIL, III, 13606 = IGLS, VI, 2955), unde se arată că a terminat cariera militară ca primipil; se mai cunoaşte o dedicaţie a unui fiu al său (IGLS, VI, 2953); un alt epitaf pare a fi al unui alt (?) fiu (IGLS, VI, 2956).

Iulius Rufus a servit cu rangul de centurion mai întâi în legiunea *II Adiutrix* în Pannonia, participând în anul 86 la războiul lui Domitian contra populațiilor germanice de la Dunăre, apoi contra sarmaților. Următoarele mențiuni corespund avansării pe scara centurionatului legionar: în legiunea *V Macedonica*, probabil când aceasta își avea garnizoana la Oescus; apoi în legiunea *XIII Gemina*, când a participat probabil la războiul cu dacii (fără a se ilustra însă printr-o ispravă deosebită); în continuare a servit în legiunea *XI Claudia*, când aceasta se afla deja la Durostorum, în Moesia Inferioară; a urmat un nou centurionat, fără îndoială de rang superior, în legiunea *VI Victrix* (un detașament din această legiune, care se afla încă, pe timpul lui Traian, la Rin, a participat probabil la războiul parthic); apoi avansează *p(rimus)p(ilus)* în legiunea *I Italica,* care-și avea sediul la Novae, în Moesia Inferioară. A participat la războiul parthic al împăratului Traian; faptele de arme i-au adus o serie de decorații, fiind totodată onorat cu *albata decursio* [6]. Aceate distincții pentru bravură i-au adus desigur avansarea pe treapta cea mai înaltă a centurionatului legionar : *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) I Italic(ae)*. Cu această ocazie, ginerele său, prezent eventual la evenimentul defilării, îl onorează cu această inscripție; prin aceasta avem și dovada că un detașament din legiunea V Macedonica a participat la războiul contra parților.

879 (= IDRE, II, 460). CAESAREA (Mauretania). Monument epigrafic. Lipsesc alte indicații.

A. Groslambert (éd.), *L'archéologie algérienne de 1895 à 1915. Les rapports d'Albert Ballu publiés au Journal Officiel de la République Française de 1896 à 1916,* Lyon–Paris, 1997 (Coll. du Centre d'études romaines et gallo-romaines, n. s., 16), p. 105; AnnÉp 1997, 1743 (unde se trimite și la AnnÉp 1905, 110). Inscripția a fost publicată inițial de V. Waille, *Nouvelles explorations à Cherchel,* Alger 1905, p. 23 (de unde a fost reprodusă în AnnÉp 1905, 110), apoi de același în BCTH, 1905, p. CLXII. De asemenea, a beneficiat de un studiu al lui I.I. Russu (ActaMP 8, 1984, p. 159–163), ignorat de contribuțiile menționate din 1997.

Sex(to) Cornelio
Lucaeriano
municipium
Hadrianum
5 *Drobetense*
ex Dacia

R. 2 *Eucaeriano*, după Waille și Russu.

MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

Bibliografie – Generalități

880. V. H. (ed.), *La politique édilitaire...* (v. nr. 819). Reținem din acest volum:

– Al. Suceveanu, *À propos d'une nouvelle contribution concernant l'organisation villageoise dans l'Empire Romain,* p. 11–23;

---

[6] *Albata decursio* (vezi DizEp II, 2, p. 1552–1553, s.v. *decursio*) însemna dreptul centurionilor (probabil numai cei de primul rang, *primi centurionum* : Tacitus, Hist. 2, 89) de a defila în vestmânt alb, asemeni ofițerilor de rang ecvestru. Până la această inscripție, unicele referiri la *honoratus albata decursione* se întâlnesc în două epigrafe de la Heliopolis, pe timpul lui Nero (CIL III, 14387 ff) și Vespasian (CIL III, 14387 i): prin urmare, nu abia pe timpul lui Septimiu Sever (cum afirmă Yann Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*[2], Paris, 1990, p. 133, 205, 211). Probabil Gallienus va extinde această onoare și la soldații de rând (vezi Hist. Aug., *Vita Gallienii* 8,1: *albati milites*).

– Oct. Bounegru, *Considérations sur les emporia en Mésie Inférieure et en Thrace,* p. 207–211;

– Al. Barnea, *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine (Mésie Inférieure),* p. 213–228;

– Maria Bărbulescu, *Les villages attestés par les sources épigraphiques dans la Dobroudja romaine,* p. 229–242;

– V.H. Baumann, *Fermiers et autochtones dans la Dobroudja romaine,* p. 243–259.

881. Studia Danubiana. Pars Romaniae. Series Symposia I: *The Roman Frontier an the Lower Danube 4th–6th Centuries. The second International Symposion (Murighiol/Halmyris, 18–24 August 1996),* Bucureşti, 1998 (ed. M. Zahariade, Ioan I. C. Opriş) (AnnÉp, 1999, 1322). Dintre comunicările prezentate, reţinem:

881 a: C. Muşeţeanu, *A propos de la fin des ateliers céramiques de Durostorum,* p. 196–197; la fig. 2 (1–13), prezintă de asemenea câteva ştampile ale legiunii XI Claudia, tipuri deja cunoscute:

– *Leg(io) XI C(laudia) p(ia) f(idelis)*; ştampila este prezentă şi la Târgşoru Vechi, în nordul Munteniei (IDR, II, 606);

–- *Leg(io) XI Cl(audia) / fig(lina) kas(trorum)* ; scriere retrogradă (vezi AnnÉp 1978, 709);

– *Leg(io) XI Cl(audia) Ant(oniniana)*; scriere retrogradă; ligatura *A + N + T* (vezi AnnÉp 1978, 712).

881 b (=XVII, 755–756; AnnÉp 1997, 1326–1327). P. 195–204: Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, *Observations sur deux bornes milliaires inédites de la province de Scythie,* p. 195–204, fig. 1–2 (fotografii şi desenele inscripţiilor).

882. Alexandru Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure,* III. *Callatis et son territoire,* Bucureşti–Paris, 1999 (XXVI + 638 p.; ilustraţia foto pe planşe separate, la sfârşitul volumului) (prezentare: AnnÉp, 1999, 1345–1346).

883. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques.* Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, édité par Alexandru Avram et Mircea Babeş, Bucureşti, 2000. Reţinem:

a) Al. Avram, *Le plus ancien décret d'Istros octroyant la proxénie,* p. 235–238 (vezi încă *infra,* nr. **890**);

b) Konrad Zimmermann, 'Afrodíth ˜néqhken... *Zu einen Dachziegel mit Votivinschrift,* p. 239–251;

c) C.C. Petolescu, *Un ancien prétorien dans un diplôme de Tomis,* p. 339–341 (diploma CIL XVI, 21: pretorian originar din *Aquae Statiellae*, în Liguria);

d) Cr. Muşeţeanu, *Les ateliers céramiques de la légion XI Claudia à Durostorum,* p. 342–344 (vezi încă *supra,* nr. **881 *a***);

e) Em. Popescu, *Aperçu sur l'archéologie et l'épigraphie chrétiennes au XXe siècle en Roumanie,* p. 349–358.

884. Dan Bălteanu, *Aria de recrutare a trupelor auxiliare din provinciile moesice în perioada Principatului (I),* AO (s.n.) 14, 1999, p. 39–71 *(alae)*; partea a II-a *(cohortes),* în AO, s.n., 15, 2000, p. 15–40.

885. Ligia Ruscu, *Die Beziehungen der Griechenstädte an der rumänischen Schwarzmeerküste mit Städten außerhalb der Schwarzen Meeres,* ActaMN 36 (I), 1999, p. 29–50.

886. Eadem, *Zur Datierung des* ***foedus*** *zwischen Rom und Kallatis,* ActaMN 37 (I), 2000, p. 57–67. Pentru opinia lui Alexandru Avram, vezi bibliografia citată în seria precedentă a acestei cronici (XVIII, 818).

887. Oct. Bounegru, *Der westliche Pontosraum und seine Handelsbeziehungen in der römischen Kaiserzeit,* Acta antiqua et archaeologica, 7, 2000, p. 377–392.

888. Adriana Câteia, *Elemente de vocabular creştin în inscripţiile din Scythia Minor (sec. IV–VII),* Pontica 32, 1999, p. 285–288.

889. Em. Popescu, *Un militar creştin în armata Scythiei Minor la sfârşitul secolului al III-lea,* în: Teologie şi viaţă. Revistă de gândire şi spiritualitate (serie nouă) IX (LXXV), 1999, 1–6, Iaşi, 2001, p. 29–40: discuţie pe marginea inscripţiei AnnÉp 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

Inscripţii inedite sau revizuite

890. Al. Avram, *Cel mai vechi decret de proxenie de la Histria,* SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 67–70: Mic fragment de marmură descoperit în 1991; autorul reconstituie (pe baza formularelor unor decrete timpurii de la Olbia) textul unui decret prin care Histria acorda calitatea de prócenoß la cel puţin două persoane (sec. V - începutul sec. IV a.Chr.)

891. Al. Avram, Mihaela Marcu, *Monument epigrafic inedit de la Histria,* SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 71–77. Bloc de marmură descoperit în 1994, purtând două inscripţii: bază onorifică (de statuie ?) pentru un εὐergëthß (sfârşitul sec. II–începutul sec. I a.Chr.), refolosit (în epoca lui Hadrian) şi conţinând acum un catalog al preoţilor lui *Dionysos Karpophoros*.

892–905. SACIDAVA. Castru situat între satele Rasova şi Dunăreni (com. Musait, jud. Constanţa). În secolul al IV-lea, cu ocazia reconstrucţiei fortificaţiei, mai multe monumente epigrafice (provenind de la Sacidava sau din zona învecinată) au fost utilizate ca material de construcţie.

C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube.* BAR International Series 88, 1980, p. 203–219 *(Appendix: Military Units at Sacidava).*

Primele patru inscripţii (p. 203–209) au fost publicate de acelaşi autor şi în JRS 71, 1981, p. 98–102, de unde au fost prezentate în AnnÉp 1981, 741–744; ulterior, prima dintre ele este reluată, cu o importantă rectificare de lectură, de H. Devijver (vezi mai jos, nr. **893**).

892. SACIDAVA. Altar de calcar, sfărâmat spre dreapta, descoperit în colţul de NV al turnului D al cetăţii. Dimensiuni: 1,75 × 0,55 × 0,57 m. Marginea dreaptă a inscripţiei este pierdută; litere înalte de 6 cm.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 204–205, nr. 3, fig. 5–6 (foto, desenul inscripţiei); idem, JRS 71, 1981, p. 101, nr. 3; AnnÉp 1981, 743.

Marco [Iul(io)]
Philip[po],
nobilis[simo]
Caesar[i, fil(io)]
Imp(eratoris) Mar(ci) [Iul(ii)]
Philippi In[vic]-
ti Aug(usti), c[oh(ors) I]
Cilicum d[edi]-
cante C[aio] Pr[as]-
tina Me[ssa]-

lino co(n)[s(ulare)

R. 11: *co[ns(ecravit)]* Scorpan. Deoarece fiul împăratului Filip Arabul poartă doar titlul de *Caesar,* inscripția datează între anii 244–247 (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris 1914, p. 218; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darmstadt 1996, p. 200). Dedicația este făcută în numele lui C. Prastina Messalinus, guvernatorul Moesiei Inferioare (B. E. Thomasson, *LP,* col. 145, nr. 138).

893 (= CEpR II, 204)**.** *Ibidem.*Altar de calcar, reutilizat ca material de construcție la turnul A al cetății romane târzii. Dimensiuni: 0,48 × 0,50 × 0,50 m. Cuvintele separate prin puncte triunghiulare; în r. 2, litera *O* gravată în interiorul literei *C.*

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 203; idem, JRS 71, 1981, p. 98–102; reprodusă în AnnÉp 1981, 741; reluată de H. Devijver, ZPE, 47, 1982, p. 184–192 (= idem, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army,* Amsterdam 1989, p. 220–226), cu o lectură îmbunătățită, de unde este reprodusă din nou în AnnÉp 1982, 850. Vezi încă PME, IV (Suppl. I), C 78 şi P 131 bis.

[- - - - - - - -]
[? Capitoni-]
[us] Prisc(us), p[r-]
aef(ectus) coh(ortis) I Aq-
vi<e>t(anorum), trib(unus) coh(ortis)
I Cil(icum)

R. 4/5 *Aq/vi[e]t(anorum) (et?) trib(unus) coh(ortis)* Scorpan, *Aq/ui(tanorum) et trib(unus) coh(ortis)* Devijver, AnnÉp (1981 şi 1982).

Numele prefectului (*nomen*-ul necunoscut) a fost întregit de H. Devijver *(loc. cit.,* cu o propunere de reconstituire grafică), pe baza unei inscripții din Britannia (AnnÉp 1904, 229 = JRS 17, 1927, p. 218 = RIB, I, 283): *coh(ors) I Aquitan[orum] sub Iulio V[ero leg(ato)] Aug(usti) pr(o) pr(aetore) inst[ante C]apitoni[o -]sco, praef(ecto)* (PME, C 78) (prima sa miliție datează din anii 155–158). Cea de-a doua miliție este comanda cohortei *I Cilicum,* trupă *milliaria equitata sagittariorum,* staționată în Moesia în anul 78 (CIL, XVI, 22), în Moesia Superior în 93 şi 100 (CIL XVI, 39 şi 46), apoi în Moesia Inferior în anii 134 (CIL XVI, 78), 157/158 (AnnÉp 1961, 128) şi 177/179 (CIL, III, 14437,2).

894. *Ibidem.* Lespede funerară reutilizată ca piatră de construcție în colțul de SE al turnului E al porții de vest a cetății din sec. IV. Dimensiuni: 1,60 × 0,80 × 0,64 m. Înălțimea literelor: 5,8–6 cm; litera *A* cu bara orizontală frântă; între rânduri, *hederae.*

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 203–204, nr. 2, fig. 3–4 (foto, desen); idem, JRS 71, 1981, p. 98, nr. 2; AnnÉp 1981, 742.

D(is) M(anibus)
Valeri(a)e Gai(a)e con-
iugi suae viv(a)e
petenti Iulius Iulia-
nus, s(ummus) c(urator) coh(ortis) I Cili-
cum, memoriam fecit

În r. 5, editorul propune *s(ingularis) c(onsularis)*; dar editorii AnnÉp propun *s(ummus) c(urator)* (unde se citează, pentru analogie, M. P. Speidel, *Guards of the Roman Armies,* 1978, p. 70).

895. *Ibidem.* Piatră funerară descoperită în 1978. Nu se dau date tehnice.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 206–207, fig. 7–8 (foto, desenul inscripţiei); idem, JRS 71, 1981, p. 101, nr. 4; AnnÉp 1981, 744.

D(is) M(anibus)
Satur<i>ninus,
serbus
Iuli Faustini
tribuni

În r. 2, după primele cinci litere, s-a încercat gravarea literei următoare, dar din cauza unei defecţiuni a feţei pietrei (calcar cochilifer) s-a renunţat şi s-a gravat pe loc bun litera *N.* În r. 3, *serbus* pentru *servus*: vezi H. Mihăescu, *Langue latine,* p. 114 (nr. 150).

896 *Ibidem.* Stelă funerară de calcar (?) (partea inferioară lipsă), descoperită în 1979; pe laturile lungi prezintă un dublu cadru, în care este sculptat un curpen de viţă de vie. Partea centrală este împărţită în trei registre: în cel superior sunt redate două personaje (neclare în fotografie); în cel central, o cunună, având în colţurile câmpului şi în centrul coroanei câte o rozetă; în registrul inferior, textul inscripţiei, parţial păstrat. Lipsesc datele tehnice.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 209–210, fig. 9–10 (foto, desenul inscripţiei); AnnÉp 1998, 1138.

D(is) M(anibus)
M(arcus) Aur(elius) Sat-
urninus,
vet(eranus) leg(ionis) XI
Cl[audiae...

897. *Ibidem.* Fragmente de cărămizi cu ştampila în cartuş dreptunghiular; nu se indică dimensiunile.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 210, fig. 11-12 (fotografii).

Pe una din cărămizi, ştampila: *Leg(io) XI Cl(audia).*

Cealaltă ştampilă este citită: *Le(gio) XI Cl(audia)* ; dar fotografia nu este în poziţie corectă (este răsturnată). În realitate, ştampila este retrogradă, prin urmare trebuie citită de la dreapta spre stânga: LEXICLN; ultima literă (N) este de fapt ligatura A + N + T, deci: *Le(gio) XI Cl(audia) Ant(oniniana).*

898. *Ibidem.* Fragment de ştampilă în cartuş dreptunghiular; partea de început ruptă.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 210, fig. 12 (foto).

...TRAM

Ligatura *A+M.* Autorul trimite spre analogie la o ştampilă de la Candidiana (Bulgaria) (Gr. Tocilescu, *Monumente,* p. 639) şi propune lectura: *[leg(io) XI Cl(audia) f(elix)] Tram(arisca).*

899. *Ibidem.* Fragment de cărămidă cu ştampilă în cartuş dreptunghiular.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 210, fig. 14 (foto; neclară).

Leg(io) I Ital(ica)

Pentru analogie, se citează Gr. Tocilescu, *Monumente*, p. 337–338.

900. *Ibidem.* Stelă funerară cu două registre. Dimensiuni: 2,37 × 0,82 × 0,26 m. În registrul superior, portretele defuncților: bărbat, femeie și copil. Câmpul epigrafic (1,21 × 0,52 m) este cuprins într-un cadru profilat cu un curpen; înălțimea literelor: 2–6 cm; în r. 2, litera greacă S pentru *S.*

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 210–211, fig. 15–16 (foto) și 17 (desenul inscripției); AnnÉp 1998, 1139.

D(is) M(anibus)
Aurel(ius) DITVS-
ANVS, stra-
tor trib(uni), vix(it)
an(nis) XLVIII et Cl(audia)
Coc(ceia) coniux
memoria(m)
posuit vivo (sic)
suo qui di-
[sperit?]us est
in barbarico
et Aure(lia) Ael(ia)
fil(ia) eius et her(es)

Defunctul fusese *strator* (vezi în această privință B. Dobson, apud A. v. Domaszewski, *Rangordnung*[2]*,* p. XVII) al tribunului cohortei *I Cilicum milliaria,* care staționa la Sacidava. Cognomenul său era fără îndoială tracic; cf. *Ditugentus, Ditupaibis, Ditybistos* (D. Detschew, *Sprachreste,* p. 143–144).

Despre captivi din Moesia Inferioară în lumea barbară, vezi rescriptul împăraților Septimiu Sever și Caracalla adresat lui Ovinius Tertullus, guvernatorul acestei provincii: *Digesta* XXXVIII 17,1,3 și XLIX 15,9 (vezi *Fontes* II, p. 370–371).

901. *Ibidem.* Stelă funerară frântă în două; marginile lungi cuprinse într-un dublu cadru, în care s-a sculptat curpenul de viță de vie. Dimensiuni: 2,72 × 0,85 × 0,29 m. În registrul superior, scena banchetului funerar. Câmpul epigrafic, cuprins de un cadru profilat, măsoară 0,95 × 0,47 m; litere înalte de 4-4,5 cm; în r. 2, ligatura *M+A*.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 211–212, fig. 18–19 (foto, desenul inscripției); AnnÉp 1998, 1140.

D(is) M(anibus)
Aurel(io) Mar-
co, vet(erano) ex
pr(a)etoria-
no, Aurel(ia)
Sispiris
co(n)iux et
Aur(elia) Mar-
cia filia
et hered(es)
posuerunt

În r. 5, deasupra numelui *Aurel(ia),* s-a adăugat cu litere mai mici: *vix(it) an(nis) XLIIII mil(itavit) an(nis) XVIII* (referire la pretorianul Aurelius Marcus). Cognomenul *Sispiris* este probabil tracic. Tot la Sacidava, o Aur(elia) Marcia (probabil aceeași persoană) a ridicat o stelă identică soțului

său (C. Scorpan, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 sept. 1975),* p. 209, nr. 3 = AnnÉp 1977, 750).

902. *Ibidem.* Stelă funerară cu fronton triunghiular. Dimensiuni: 1,82 × 0,73 × 0,29 m. În registrul superior, scena banchetului funerar. Câmpul epigrafic (0,77 × 0,47 m) este mărginit de un curpen de viță de vie; înălțimea literelor: 4,5-5 cm.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 212–213, nr. 3, fig. 20–21 (foto, desenul inscripției); AnnÉp 1998, 1141.

D(is) M(anibus)
Diurdano
Decibali ve-
terano, Pri-
scus filius
et Felix liber-
tus bene me-
renti posu-
erunt

Numele *Diurdanus* este atestat la Roma (CIL, VI, 2408, 3451; AnnÉp, 1997, 1753). *Decebalus* este de mai multe ori atestat în Moesia Inferior (IDRE, II, indici, p. 510; cf. D. Detschew, *Sprachreste,* p. 124).

903. *Ibidem.* Stelă funerară cu marginile împodobite cu un curpen de viță de vie şi având două registre. Dimensiuni: 1,24 × 0,60 × 0,25 m. În registrul superior, un soldat purtând *pilum, gladius* şi *scutum.* Câmpul epigrafic: 0,90 × 0,36; litere înalte de 4 cm.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 213–214, fig. 22–23 (foto, desenul inscripției); AnnÉp 1998, 1142.

D(is) M(anibus)
Val(erius) Cas-
tus, corn(icularius),
vix(it) an(nis) XLVIIII,
Ael(ia) Sabina
coniux et
Val(erius) Eterna-
lis fil(ius) et
heredes
b(ene) m(erenti)

Defunctul era un fost militar, mort în cursul serviciului; rangul său, *cornicularius*, arată că făcea parte dintre *principales* unei trupe auxiliare (A. v. Domaszewski, *Rangordnung^{2},* p. 59), probabil *cohors I Cilicum,* care staționa la Sacidava.

904. *Ibidem.* Altar. Dimensiuni: 0,95 × 0,45 m. Nu se dau alte informații.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 214, fig. 24 (foto); AnnÉp 1998, 1143.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno)
pro sal(ute) D(omini)
n(ostri) Imp(eratoris) M(arci) Aur(elii)
Sev(eri) Alex(andri) P(ii) F(elicis)

Invic(ti) Aug(usti), Fl(avius)
Germ(anus) II-ver (sic)
Des(ignatus) et Ail(ius) Fl(avius)
et Marin(us) sac(erdotes)
p(o)s(uerunt)

În r. 1, 2, 7, D în loc de *D.* În r. 6, *II-ver* în loc de *II-vir* (cf. CIL, III, 12461); el era poate magistrat al municipiului Tropaeum Traiani (vezi AnnÉp 1964, 252). În ceea ce priveşte pe cei doi preoţi ai lui I. O. M. Dolichenus, gentiliciul este probabil comun, deci ar trebui întregit la plural: *Ail(ii)* (forma este de rezonanţă greacă: AÍlioß); ei se numeau, prin urmare, *Ael(ius) Flavius* şi *Aelius Marinus*; cognomenul Marinus era oriental (semit).

905. *Ibidem.* Placă votivă; textul cuprins într-o *tabula ansata.* Dimensiuni: 0,60 × 0,35 m.

C. Scorpan, *Limes Scythiae,* p. 214–215, fig. 25 (foto); AnnÉp 1998, 844.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(i)che-
no, pro salut-
e imp(eratoris), Iul(ius) Alexa-
nder et Germa-
nu<u>s Baronas,
sacerdotes, po-
suer(unt)

R. 1/2 *Dolocheno* Scorpan. Cei doi preoţi ai lui Iupiter Dolichenus erau fără îndoială orientali; antroponimul *Baronas* era probabil semitic (*bar* = „fiu”).

906. CAPIDAVA. Fragment de cidă descoperit în anul 1998 pe malul Dunării, în faţa cetăţii Capidava. Ştampila în cartuş rectangular, ruptă la dreapta; lungimea păstrată = 4 cm; înălţimea cartuşului 2,6 cm, înălţimea literelor 2 cm (litera *O* în interiorul lui *C,* înaltă de 0,9 cm).

Zaharia Covacef, *Cohors I Germanorum à Capidava* în vol. *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire.* Proceedings of the International Symposium, Alba Iulia, 8th–10th october 1999, edyted by Horia Ciugudean and Vasile Moga, Alba Iulia 2000, p. 285–291; AnnÉp, 2001, 1738.

Coh(ors) I [...]

Autoarea atribuie această ştampilă cohortei *I Germanorum*; această trupă este atestată în Moesia Inferior în diplomele datând din 20 august 127 (AnnÉp, 1997, 1780), 145 (RMD, 165) şi 146 (AnnÉp 1999, 1359), iar garnizoana sa era la Capidava (v. AnnÉp 1939, 87 = ISM V, 16; AnnÉp 1950, 16 = ISM V, 36; eventual şi AnnÉp 1997, 1329). Rezultă că această trupă diferă de omonima din Germania Superior (v. CIL XVI, 28 din anul 82; CIL XVI, 62 şi 63, din anul 116; CIL XVI, 180 din 16 octombrie 134; vezi şi ILS 2605 din anul 248).

Ar mai putea fi vorba de *cohors I Ubiorum,* trupă deja atestată la Capidava printr-o ştampilă tegulară întreagă (vezi în cronica noastră, seria XVIII, 754 = AnnÉp 1997, 1330), a cărei jumătate stâgă pare asemănătoare cu acest nou fragment

907–909 (= XVIII, 810). CARSIVM. Ştampile tegulare descoperite (între 1993–1997) în timpul cercetărilor arheologice în cetatea antică:

C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmaţchi, *Noutăţi epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa),* Pontica 31, 1998, p. 139–162.

907. P. 140, 145–149, pl. I/1–4 şi II/1 (= AnnÉp 1998, 1145). Cinci fragmente de ţigle; pe un exemplar, ştampila completă:

Al(a) Fl(avia)

Această ştampilă permite rectificarea altei ştampile, tot de la Carsium, descoperită întâmplător în 1987 (marginea dreaptă ruptă) şi publicată (în SCIVA 42, 1991, 1–2, p. 79–80; preluată în AnnÉp 1992, 1496) cu lectura: *[Al(a) G]al(lorum) Fl(aviana).*

După autorii citaţi, ar fi vorba tot de *ala Gallorum Flaviana* – trupă menţionată în 99 şi 105 în Moesia Inferioară (CIL, XVI 44 şi 50), transferată spre sfârşitul domniei lui Traian în Moesia Superioară. Aceeaşi autori au în vedere eventual şi *ala Flavia Gaetulorum* (despre această trupă, *supra,* nr. **868**), ceea ce ni se pare mai probabil.

908. *Ibidem,* p. 141, 149–150, pl. II/2–5 (= AnnÉp 1998, 1146). Patru cărămizi ştampilate (fragmente); din combinarea textelor, rezultă lectura:

Classis F(lavia) Moes(ica)

Ştampila este pentru prima dată atestată la Carsium.

909. *Ibidem,* p. 141, 151–152, pl. III–VIII (= AnnÉp 1998, 1147). Un număr important de fragmente de cărămizi şi ţigle ştampilate:

Leg(io) I Itali(ca)

De la Carsium (ISM, V, 113, cu un desen) se cunoaşte un alt fragment de ştampilă cu numele acestei legiuni: *LEG I ITAL.*

910. Barboşi (Galaţi). Două fragmente de *mortaria* cu ştampile, descoperite în cursul săpăturilor din castru (în zona de sud-vest a acestuia):

S. Sanie, SCIVA 50, 1999, 3–4, p. 177–180, nr. 5, fig. 3 (desene).

Pe unul din fragmente se citeşte **ZωTI** / **KOYZ** (antroponimul *Zotikos* nu pare a fi atestat până acum între producătorii de *mortaria*), pe alt fragment de *mortarium* ştampila **CASSA** (cunoscut în Gallia: CIL XIII, 10 006, 20).

INDICES

Numeri ad series et inscriptiones remittunt

Trimiterile se fac la seria cronicii şi numărul de ordine al inscripţilor

Loca ubi series XVI–XVIII editae sunt

Indicaţii privind apariţia seriilor precedente al cronicii epigrafice:

Seria XVI (1996): SCIVA 48, 1997, 4, p. 383–389;
Seria XVII (1997): SCIVA 49, 1998, 3–4, p. 277–289;
Seria XVIII (1998): SCIVA 50, 1999, 3–4, p. 189–201

I. NOMINA ET COGNOMINA VIRORVM ET MVLIERVM

Nume de persoane

Quadratis nomina clarissimorum virorum, crassis hominum originis equestris distinguuntur
Personajele de rang consular sunt redate cu majuscule, cele de rang ecvestru cu litere grase.

II. RES MILITARIS

Armata romană

III. RES MVNICIPALIS

Organizare orăşenească

IV. RES SACRA

Viaţă religioasă

V. GEOGRAPHICA

Denumiri geografice

VI. IMPERATORES ET DOMVS EORVM

Împăraţi romani şi casa lor imperială

VII. CONSVLES

Date consulare

VIII. VERBA NOTABILIORA

Cuvinte remarcabile

IX. LOCA VBI INSCRIPTIONES REPERTAE SVNT

Locul descoperirii inscripţiilor

A) DACIA

B) MOESIA INFERIOR

X. CONSPECTVS INSCRIPTIONVM

Conţinutul inscripţiilor

DIN ACTIVITATEA SEMINARULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN” AL UNIVERSITĂŢII DIN BUCUREŞTI

Seminarul de arheologie „Vasile Pârvan” a fost înfiinţat în anul 1997, prin decizia nr. 1 621 a Rectorului Universităţii din Bucureşti. Se relua astfel la Facultatea de Istorie, după o întrerupere de peste jumătate de secol, tradiţia învăţământului special de arheologie într-un cadru instituţional propriu. În condiţiile în care arheologia nu apare nici în lista specializărilor universitare, nici în nomenclatorul profesiunilor din România, în condiţiile în care nici la universitatea bucureşteană, nici la vreo altă universitate din ţară, nu există un *modul* de sine stătător, complet, de studiu arheologic, apariţia Seminarului şi apoi, în anii 2001-2002, finanţarea sa generoasă prin Grantul C.N.C.S.I.S. D-191 au reprezentat evenimente fericite. În rândurile de faţă ne propunem să facem un succint bilanţ al activităţii noastre din aceşti ultimi ani, al realizărilor, dar şi al dificultăţilor ce îşi aşteaptă încă rezolvarea.

În fundamentarea proiectului *Program complex de formare şi cercetare în arheolgie, muzeologie şi protecţia patrimoniului arheologic*, ce avea să fie promovat printr-un grant finanţat de Guvernul României şi de Banca Mondială, în valoare de 100 000 USD, am pornit de la convingerea că formarea de arheologi cu o calificare multilaterală, teoretică şi practică, răspunde unei reale necesităţi naţionale. Ea se reflecta, atunci ca şi astăzi, în oferta de locuri de muncă de strictă specialitate în institutele Academiei Române, universităţi, muzee de istorie şi arheologie, serviciile centrale sau locale de patrimoniu şi protecţia monumentelor arheologice, în ultima vreme chiar în firmele arheologice private angajate în săpăturile arheologice preventive şi de salvare. În acelaşi timp, am arătat că proiectul răspundea nevoii de aliniere la standardele europene, permiţând absolvenţilor noştri să poată face faţă exigenţelor studiilor doctorale şi post-doctorale în universităţile străine de prestigiu. Pe de altă parte, Universitatea din Bucureşti putea să devină mai atractivă pentru studioşii străini, studenţi, masteranzi sau doctoranzi, care ar dori să se specializeze, la faţa locului, efectuând cercetări pe teme din arheologia spaţiului românesc şi sud-est-european. În fapt, concret, porneam de la ideea că, actualmente, singura cale pentru o temeinică specializare în acest domeniu şi în disciplinele conexe rămâne aceea a programelor de masterat şi doctorat, desfăşurate în cadrul unei structuri organizatorice permanente. Seminarul de Arheologie era chemat să răspundă acestui deziderat.

Începând cu anul universitar 2001–2002 urma chiar să se treacă de la un program de masterat comun cu *istoria antică* la un masterat separat în specialitatea **Arheologie**, cu durata de 3 semestre, care să antreneze simultan între 10 şi 20 masteranzi. Din păcate, exact în anul în care grantul D-191 ne asigura o finanţare solidă pentru echipamente, publicaţii, mobilităţi etc., acest lucru a devenit imposibil din cauza limitării numărului de locuri de studiu, respectiv de masterate din Facultatea de Istorie. Astfel, s-a rămas la formula anterioară (grupă comună istorie-arheologie), care, deşi prelungită la 4 semestre, limitează la un nivel mult sub cel necesar oferta noastră de cursuri şi seminarii speciale de arheologie.

În perioada analizată, profesorii titulari, împreună cu cadrele didactice asociate – cercetători la Institutul de Arheologie al Academiei Române – au dirijat un număr de peste 40 de teze de doctorat, aflate în etape diferite de realizare. Unele dintre ele au fost între timp finalizate. Îndrumarea doctoranzilor se desfăşoară la nivel individual, *face to face,* dar Seminarul a găsit şi alte căi şi mijloace de a satisface nevoile pregătirii lor de strictă specialitate (deplasări în ţară şi străinătate, cursuri ale unor profesori străini, folosirea bibliotecii, acces la internet etc.).

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 301–306

Biblioteca Seminarului de Arheologie „Vasile Pârvan”.

În prezent, Seminarul de Arheologie pune la dispoziţia studenţilor, masteranzilor şi doctoranzilor biblioteca proprie, care a luat naştere o dată cu Seminarul, prin donaţia familei eminentului arheolog Sebastian Morintz, plecat dintre noi în anul 1997. Ulterior, fondul acestei biblioteci a sporit considerabil prin donaţiile făcute de numeroase instituţii de profil din ţară şi străinătate, precum Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Institutul Român de Tracologie, institutele şi catedrele universitare din Iaşi, Cluj, Timişoara, Târgovişte, Muzeul Naţional de Istorie şi Muzeul Municipiului Bucureşti, muzeele din Alba Iulia, Bacău, Braşov, Brăila, Buzău, Călăraşi, Cluj, Constanţa, Craiova, Deva, Giurgiu, Piatra Neamţ, Piteşti, Ploieşti, Reşiţa, Sf. Gheorghe, Tg. Jiu, Timişoara, Tulcea, Vaslui, Ministerul Culturii – Serviciul Arheologie şi CIMEC, *Institut für Prähistorische Archäologie* din Berlin, Muzeul de Preistorie din Frankfurt/Main ş.a. Tuturor acestor instituţii, dar şi numeroşilor donatori individuali, de la studenţi la profesori, cercetători şi muzeografi, le datorăm cele mai călduroase mulţumiri. În chip special trebuie aici menţionată generoasa donaţie a prof. dr. Walter Meier-Arendt (Frankfurt), care a adăruit recent Seminarului întreaga sa bibliotecă de specialitate, mai ouţin publicaţiile româneşti destinate a înzestra Universitatea din Budapesta. În acest context trebuie amintite, cu recunoştinţă, şi donaţiile făcute de familiile regretaţilor noştri colegi Ligia Bârzu şi Lucian Roşu. În anii 2001–2002 prin comenzi făcute în ţară şi mai ales în străinătate (în valoare de cca 9 500 USD) biblioteca Seminarului a crescut cu circa 230 cărţi şi reviste, recent apărute. Au fost achiziţionate în special manuale practice, enciclopedii şi atlase, lucrări privind istoria, teoria şi metodele arheologiei, cărţi de sinteză pe marile epoci şi domenii ale arheologiei pre- şi protoistorice, arheologiei clasice şi celei medievale, periodice şi serii care lipsesc din alte biblioteci bucureştene (de ex. *Archaeologia Homerica, Archaeologia Bulgarica*). La acestea se adaugă alte peste 200 publicaţii primite, în acelaşi interval, ca donaţie sau în schimb. Se remarcă îndeosebi generoasa donaţie a

Fundației Alexander von Humboldt (Bonn), grație căreia biblioteca Seminarului a intrat în posesia primelor 20 de volume din *Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde,* fiind astfel singura bibliotecă publică din România care posedă acest valoros lexicon.

Lucrările workshop-ului din aprilie 2002.

Seminarul asigură membrilor săi – cadre didactice, studenți, masteranzi, doctoranzi – folosirea echipamentului de calcul achiziționat prin grant (4 computere şi aparatura complementară: scanere şi imprimante), respectiv accesul la bazele de date arheologice computerizate (în particular bibliografiile *Dyabola* pe CD-ROM şi prin internet). A fost, de asemenea, achiziționată şi folosită încă de la început aparatura de proiecție indispensabilă pentru desfăşurarea procesului didactic: epidiascop, retroproiector, ecran; ulterior, în primăvara 2002, s-a mai adăugat şi un proiector multimedia NEC. În plus, pentru înregistrarea monumentelor, săpăturilor şi situațiilor arheologice din teren Seminarul a fost dotat cu două camere foto digitale Canon, un camcoder (cameră video digitală), de asemenea marca Canon, şi un aparat GPS.

În încercarea de a diversifica şi îmbunătăți oferta didactică de arheologie, Seminarul a apelat la câțiva profesori invitați din străinătate. În cadrul proiectului au ținut „pachete” de prelegeri dr. Nikolaus Boroffka (Institutul Arheologic German, Berlin) despre complexul cultural eneolitic Cucuteni-Tripolie (decembrie 2001), conf.dr. Tudor Arnăut (Universitatea de Stat, Chişinău), despre arheologia spațiului dintre Prut şi Nipru în sec. VIII a.Chr.–IV p.Chr. (ianuarie 2002), dr. Tudor Soroceanu (Freie Universität Berlin) despre obiceiuri de depunere în preistorie, exemplificate prin depozitele de bronzuri (martie 2002) şi prof.dr. Falko Daim (Universitatea din Viena) despre probleme de metodologie arheologică aplicate la studiul epocii migrațiilor în Europa Centrală.

În acelaşi context, s-au înscris şi eforturile depuse de colectivul Seminarului de Arheologie în vederea organizării unui *workshop* internațional pe tema *„Învățământul superior arheologic în vestul şi estul Europei”*. La lucrările acestuia, în zilele de 25–28 aprilie 2002, au participat profesorii B. Hänsel (Berlin), O.H. Urban (Viena), A. Harding (Durham), T. Makiewicz (Poznan), M. Guštin

(Ljubljana), M. Milinković (Belgrad) şi I.T. Niculiţă (Chişinău), precum şi cadre universitare din ţară: A. László, N. Ursulescu şi O. Bounegru (Iaşi), M. Bărbulescu (Cluj), Doina Benea (Timişoara), M. Cârciumaru (Târgovişte). Au participat membrii Seminarului nostru, invitaţi de la Institutul de Arheologie al Academiei Române şi de la Muzeul Naţional de Istorie, doctoranzi şi masteranzi. Colocviul a prilejuit un rodnic schimb de informaţii şi de experienţă, o evaluare a problemelor actuale şi a direcţiilor de dezvoltare a învăţământului arheologic în perspectiva integrării europene. Este, după ştiinţa noastră primul colocviu cu această tematică organizat în Europa. *Declaraţia participanţilor*, cerând o adevărată reformare a acestui învăţământ în ţara noastră, printr-o adaptare rapidă la standardele europene, a fost înaintată Rectorului Universităţii din Bucureşti, prof. Ioan Mihăilescu.

Unul din scopurile principale urmărite de proiectul nostru a fost sporirea mobilităţii, prin finanţarea călătoriilor de documentare şi studiu, precum şi sprijinirea participării la reuniuni ştiinţifice interne şi internaţionale. Astfel, în cursul anilor 2001–2002, folosind mijloacele băneşti repartizate prin grant, membrii Seminarului – profesori şi, mai ales, numeroşi masteranzi şi doctoranzi – au vizitat numeroase muzee din ţară (Bacău, Roman, P. Neamţ, Iaşi, Vaslui, Tecuci, Focşani, Buzău, Brăila, Constanţa, Mangalia, Tulcea, Craiova, T. Severin, Tg. Jiu, Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Zalău), pentru adunarea materialului documentar legat de tema proprie de cercetare, şi au luat parte la Sesiunile Naţionale de Rapoarte Arheologice de la Suceava (2001) şi Buziaş (2002). În total s-au efectuat 43 de astfel de deplasări. Din aceleaşi fonduri au fost suportate cheltuielile de deplasare pentru participarea mai multora dintre ei la campaniile de săpături arheologice din 2001–2002, pe şantierele de la Zimnicea, Năieni, Cârlomăneşti, T. Severin, Bistreţ–Cârna, Giurgiu, Babadag.

De asemenea, din mijloacele grantului, în anii 2001–2002 au fost acordate 23 burse de câte 4–6 săptămâni la universităţile din Berlin, Bochum, Köln, Erlangen, Paris, Lille, Leiden, Chişinău, precum şi la Accademia di Romania din Roma. De aceste burse au beneficiat 12 masteranzi şi 11 doctoranzi, care au avut, cei mai mulţi pentru întâia oară, posibilitatea să viziteze institute universitare şi muzee din străinătate, să lucreze în biblioteci bogate şi bine organizate, să cunoască personalităţi de seama ale ştiinţei arheologice, precum profesorii B. Hänsel, V. von Graeve, Th. Fischer, K. Reisch, O. Büchsenschütz, M. Lichardus ş.a.

Din fondurile de mobilitate externă au fost finanţate şi 10 sejururi mai scurte, de 2–3 săptămâni, de documentare în Bulgaria, Ungaria, Austria, Slovenia, Germania şi Franţa, efectuate de trei doctoranzi şi cinci cadre didactice. De asemenea, din mijloacele grantului a putut fi asigurată participarea la câteva importante congrese internaţionale, precum al XIV-lea Congres Internaţional de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice, Liège, 1–9 sept. 2001 (M. Babeş), al XX-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine, Paris, 18–26 aug. 2001 (Al. Barnea şi Al. Madgearu) şi al II-lea Congres Internaţional cu privire la Antichităţile Mării Negre, Ankara, 2–9 sept. 2001 (Al. Avram). Cu ocazia congresului de la Liège, M. Babeş a fost ales membru al Comitetului Executiv al U.I.S.P.P. iar A. László a devenit membru al Consiliului Permanent.

Ca o realizare demnă de reţinut a Seminarului de Arheologie în perioada la care se referă această dare de seamă trebuie amintită publicarea următoarelor trei volume:

– Constantin C. Petolescu, *Epigrafia latină,* Bucureşti, Editura Ars Docendi, 2001, 271 p.+ 8 pl.
– Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, Editura Ars Docendi, 2002,195 p.
– Florin Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureş-Cerneahov de pe teritoriul României,* Bucureşti, Editura Ars Docendi, 2002, 325 p.+ 6 pl. şi 3 hărţi.

Cărţile citate, de o incontestabilă valoare ştiinţifică şi didactică, sunt de fapt rezultate ale muncii depuse de autorii lor în anii anteriori, este însă un motiv de satisfacţie faptul că prin folosirea fondurilor puse la dispoziţie prin Grantul D-191 ele au putut vedea lumina tiparului.

Despre rezultate ştiinţifice majore care au fost efectiv obţinute şi valorificate în scurta perioadă de derulare a grantului nu poate fi vorba. Trebuie totuşi menţionate cercetările de teren, concentrate tematic în principal pe studiul antichităţii geto-dace (Zimnicea, Cârlomăneşti, Popeşti) şi al celei

greco-romane (Histria, Tropaeum Traiani, Jidava). Săpăturile arheologice conduse de membri ai colectivului proiectului, cu participarea unui număr semnificativ de studenţi, masteranzi şi doctoranzi, au fost finanţate în proporţii diferite de către Academia Română, Ministerul Educaţiei şi Cercetării, Ministerul Culturii şi Cultelor, precum şi de muzeele din Alexandria, Buzău, Constanţa şi Giurgiu. Descoperirile făcute au fost consemnate şi supuse unei analize preliminare în cadrul rapoartelor tehnice de săpături, depuse la Ministerul Culturii, şi al rapoartelor preliminare prezentate în cadrul Sesiunilor Naţionale din mai 2002, de la Buziaş, şi din iunie 2003, de la Covasna. El au fost semnalate, într-o formă sumară, în volumele respective din seria *Cronica cercetărilor arheologice din România,* editată de Serviciul Arheologie al Ministerului Culturii şi Cultelor.

Placa comemorativă dezvelită la aniversarea a 125 de ani de învăţământ arheologic la Universitatea din Bucureşti.

Cum credem că a reieşit cu claritate din acest raport, rezultatele obţinute până acum de Seminarul de Arheologie sunt în bună măsură rezultatul bunei cooperări cu alte instituţii pe plan naţional şi internaţional. Pe primul loc se situează colaborarea strânsă cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, implicând în egală măsură cercetarea şi formarea noilor cadre ştiinţifice; ea include organizarea în comun a cercetărilor de teren, în cadrul cărora adesea se realizează practica arheologică a studenţilor, folosirea bibliotecii, a bazei documentare şi colecţiilor Institutului în scopul realizării lucrărilor de masterat şi doctorat, în sfârşit chiar organizarea şi desfăşurarea doctoratelor. Un factor favorizant al acestei bune cooperări îl constituie faptul că profesorii A.Vulpe, Al. Barnea, C.C.Petolescu şi M. Babeş, „migraţi” la Universitate după 1989, au continuat să lucreze şi în Institut, în timp ce mai mulţi cercetători din acelaşi institut, precum Al. Suceveanu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, R. Harhoiu, Gh.Al. Niculescu, Em. Alexandrescu au ţinut cursuri şi seminarii şi au îndrumat teze de licenţă, masterat sau doctorat în calitate de cadre didactice asociate.

Am menţionat deja unele dintre colaborările noastre internaţionale, legate de primirea bursierilor noştri (masteranzi şi doctoranzi) la o serie de universităţi din Germania, Franţa, Olanda şi

Rep. Moldova. Am menţionat, de asemenea, cursurile ţinute la Bucureşti de profesori invitaţi de la Berlin, Viena şi Chişinău, precum participarea semnificativă a unor asemenea specialişti la *workshop*-ul din aprilie 2002. În aceeaşi perioadă a demarat şi proiectul internaţional *Lexikon zur Keltischen Archäologie,* care se desfăşoară sub egida Academiei Austriece de Ştiinţe. Acest important instrument de lucru va cuprinde cca 2000 de voci, la redactarea cărora participă aproximativ 100 de autori din mai multe ţări europene, şi va fi publicat în ediţii paralele, germană şi franceză. Colectivul românesc, coordonat de M. Babeş, cuprinde şi alţi membri ai Seminarului (M. Arsenescu, L. Voinescu), precum şi colaboratori de la alte instituţii din Bucureşti (V.V. Zirra, Th. Isvoranu), Cluj (A. Rustoiu), Năsăud (L. Vaida), Timişoara (Fl. Medeleţ).

Încheierea Grantului C.N.C.S.I.S. D-191 în septembrie 2002 nu a însemnat, desigur, abandonarea programului nostru de perfecţionare a formării universitare în domeniul arheologiei. În ciuda dificultăţilor şi a multor incertitudini generate de iminenta reformare a învăţământului superior pe calea trasată de declaraţiile europene de la Bologna şi Berlin, Seminarul de Arheologie „Vasile Pârvan" îşi propune să rămână un reper stabil în peisajul arheologiei româneşti, un loc unde – în epoca universităţilor de masă – să se continuie tradiţia formării unei elite ştiinţifice dedicate arheologiei. A fost o coincidenţă semnificativă faptul că în toamna aceluiaşi an 2002 s-au împlinit 125 de ani de la inaugurarea primei catedre de arheologie a Universităţii din Bucureşti şi, totodată, 75 de ani de la înfiinţarea catedrei de arheologie preistorică şi a Seminarului de Arheologie Preistorică. Cu această ocazie a fost organizată o reuniune festivă şi, din ultimii bani ai grantului, pe clădirea Universităţii a fost instalată o placă în memoria primului profesor român de arheologie, Alexandru I. Odobescu.

Mircea B a b e ş

Universitatea din Bucureşti
Seminarul de Arheologie „Vasile Pârvan"
Bd. Regina Elisabeta 4-12
RO-030 018 Bucureşti
mirceababes@hotmail.com

Echipa de grant: prof.dr. Mircea Babeş, directorul Seminarului şi al Grantului D-191, prof.dr. Alexandru Vulpe, membru corespondent al Academiei Române, prof.dr. Alexandru Barnea, prof.dr. Constantin C. Petolescu, prof.dr. Alexandru Avram, prof.dr. Miron Ciho, conf.dr. Antal Lukács, lect.dr. Monica Chicideanu-Şandor, lect. Carol Căpiţă, lect.dr. Ioan Opriş, asist. Margareta Arsenescu (Facultatea de Istorie); prof. asociat dr.cerc.pr. I Alexandru Suceveanu, dr. cerc.pr. II Gheorghe Al. Niculescu, cerc.pr. III Emilian Alexandrescu (Institutul de Arheologie); dr. Alexandru Madgearu (Institutul de Studii de Apărare şi Istorie Militară). **Masteranzi şi doctoranzi:** Irina Achim, Sorin Ailincăi, Radu Băjenaru, Adela Bâltâc, Iulian Bârzescu, Adina Boroneanţ, Adrian Doboş, Alexandru Dragoman, Mădălina Firicel, Despina Gugiu, Florian Matei-Popescu, Dragoş Măndescu, Cătălin Nicolae, Florina Panait, Adriana Panaite, Anca Popescu, Ion Pătraşcu, Gabriel Popescu, Dorin Sârbu, Mihaela Simion, Daniel Spânu, Bogdan Şandric, Adina Ştirbulescu, Laura Voinescu, Alexandra Ţârlea.

PROF.DR. BERNHARD HÄNSEL – *DOCTOR HONORIS CAUSA* AL UNIVERSITĂŢII DIN BUCUREŞTI

În ziua de 12 decembrie 2002, în amfiteatrul Nicolae Iorga al Facultăţii de Istorie, a avut loc festivitatea decernării titlului de *Doctor honoris causa* al universităţii bucureştene d-lui prof.dr. Bernhard Hänsel, directorul Institutului de Arheologie Preistorică *(Institutut für Prähistorische Archäologie)* de la Universitatea Liberă din Berlin. Decernarea acestui înalt titlu ştiinţific s-a făcut la propunerea Seminarului de Arheologie „Vasile Pârvan”, cu aprobarea Consiliului Facultăţii şi a Senatului Universităţii, în semn de recunoaştere a valorii operei ştiinţifice a profesorului Hänsel şi, totodată, a meritelor sale exepţionale în promovarea cooperării dintre şcoala germană de arheologie şi cea românească.

Profesorul Bernhard Hänsel s-a născut la Stuttgart, la 24 mai 1937. Şi-a început studiile de arheologie la universităţile din Berlin (est) şi Jena, iar, după părăsirea RDG, le-a continuat la Heidelberg (cu marele profesor Vladimir Milojčić) şi Viena. A obţinut titlul de doctor (dr.phil.) al Universităţii din Heidelberg în anul 1964, cu disertaţia *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im*

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 307–309

Karpatenbecken (tipărită în 1968) – o lucrare care a contribuit considerabil la mai buna cunoaştere a epocii mijlocii a bronzului în Bazinul Carpatic, inclusiv în regiunile centrale şi vestice ale României. De aici înainte, activitatea şi opera sa ştiinţifică au rămas strâns legate de cercetarea epocii metalelor din Europa de sud-est. Ca urmare, cea de-a doua sa mare lucrare de erudiţie, teza de habilitaţie intitulată *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau* (susţinută în 1972 şi tipărită în 1976) tratează şi ea o bună parte a spaţiului românesc, împreună cu spaţiul bulgar, în perioadele de început ale primei epoci a fierului (Hallstatt). Studiul acestei problematici i-a prilejuit cunoştinţa nemijlocită cu România, realizată în cursul unor lungi şi fructuoase călătorii de documentare prin muzeele şi institutele de arheologie ale ţării, în anii 1970–1971. Atunci s-au pus şi temeiurile durabile, de colegialitate şi prietenie, ale legăturilor prof. Hänsel cu numeroşi arheologi români, ale parteneriatului dintre instituţiile în care el a lucrat de-a lungul timpului (universităţile din Heidelberg /1964–1966/, din Bochum /1966–1972/, din Erlangen /1973–1976/, din Kiel/1976–1981/ şi din Berlin /din 1981 până astăzi) şi instituţiile româneşti de specialitate.

Cât de profitabilă a fost această colaborare pentru ştiinţa arheologică din cele două ţări şi pentru arheologia europeană în general au dovedit-o multe realizări obţinute chiar în condiţiile vitrege de dinainte de 1989, de exemplu tezele de doctorat ale unor elevi ai prof. Hänsel întemeiate pe studiul sistematic al materialelor din România sau, pe de altă parte, numărul relativ mare de arheologi români pe care i-a invitat în Germania pentru documentare, conferinţe sau realizarea de publicaţii. Dacă, totuşi, această colaborare nu a fost încununată de săpături arheologice comune în România, cauza se află în politica aberantă a vechiului regim; nici măcar intervenţia directă, la cel mai înalt nivel, a autorităţilor germane nu a putut determina aprobarea proiectului de săpături comune în importanta staţiune pre- şi protoistorică de la Popeşti, conceput împreună cu prof. A. Vulpe. Astfel, proiectele ştiinţifice ale lui Bernhard Hänsel s-au îndreptat spre alte ţări din Peninsula Balcanică, cu rezultate dintre cele mai remarcabile. Trebuie aici menţionate, în ordine cronologică, amplele săpături pe care le-a efectuat în Grecia, la Kastanas (1976–1981) şi Ayos Mamas (din 1994), în Serbia la Mošorin–Feudvar (1986–1990) şi, în ultimii ani, în Croaţia, la Monkodonia. Săpăturile de la Kastanas şi Feudvar au cunoscut deja o extrem de temeinică şi bine apreciată valorificare prin publicaţii monografice realizate de prof. Hänsel şi de colaboratorii săi. Pe lângă lucrările deja menţionate, opera sa cuprinde peste 60 de studii şi articole, precum şi numeroase recenzii. Multe volume colective dedicate studiului unor probleme specifice ale arheologiei europene poartă semnătura sa ca editor *(Herausgeber)*. In special trebuie menţionată activitatea profesorului Hänsel ca editor/co-editor al prestigioasei reviste *Praehistorische Zeitschrift* sau al seriilor de monografii **PAS** – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa,* respectiv **UPA** – *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie.* În activitatea de editor se reflectă nemijlocit felul în care prof. Hänsel îşi înţelege şi îşi îndeplineşte misiunea de promotor al cercetării arheologice, nu numai în patria sa, ci şi în ţările Europei Centrale şi de Sud-Est. Pe aceeaşi linie se înscriu şi numeroasele colocvii şi simpozioane internaţionale, precum şi marile expoziţii arheologice la a căror organizare a adus o contribuţie considerabilă. Să amintim aici expoziţiile *„Das mykenische Hellas – Heimat der Helden Homers"* (Berlin, 1988) şi *„Gaben an die Göter – Schätze der Bronzezeit Europas"* (Berlin, 1997), care au avut un mare ecou în rândurile publicului larg.

Meritele sale ştiinţifice excepţionale, care îi asigură o nedezminţită autoritate în arheologia internaţională, i-au fost recunoscute, în chip oficial, prin alegerea sa ca membru al Academiei Poloneze de Ştiinţe, membru corespondent al Academiei Saxone de Ştiinţe, membru al direcţiunii centrale a Institutului Arheologic German (DAI), membru al prezidiului *„Südosteuropa-Gesellschaft"*, membru al prezidiului Societăţii de Antropologie, Etnologie şi Preistorie din Berlin.

Deosebit de importantă şi unanim recunoscută, în primul rând de către elevii săi, este activitatea de profesor a lui Bernhard Hänsel. Lăsând deoparte activitatea de zi cu zi a eminentului dascăl, trebuie menţionat că de-a lungul carierei sale didactice profesorul Haensel a condus două teze de habilitaţie, peste 30 de disertaţii doctorale şi tot atâtea lucrări de master *(magister)*. Multiplicarea ştiinţei, concepţiei şi metodei sale prin elevi a venit să se manifeste şi în favoarea unei mai bune

cunoaşteri a pre- şi protoistoriei spaţiului românesc. Mai mulţi dintre elevii profesorului Hänsel, precum Burger Wanzek, Uwe Fiedler, Svend Hansen, Nikolaus Boroffka sau Brigitte Kull au efectuat temeinice documentări ştiinţifice în România şi au produs, ca teze de doctorat, între timp publicate, lucrări fundamentale pentru arheologia acestui spaţiu.

Graţie acestei orientări a profesorului şi a elevilor săi, Institutul de Arheologie Preistorică al Universităţii Libere din Berlin (numit anterior Seminarul de Pre- şi Protoistorie) a devenit, încă înainte de căderea „zidului Berlinului" şi de prăbuşirea regimului comunist de la Bucureşti, un veritabil centru al colaborării româno-germane în câmpul arheologiei. Arheologii români au găsit la Berlin, în casa din Altensteinstrasse 15, o bogată bibliotecă de specialitate, cu o secţiune specială pentru Balcani, numeroşi şi competenţi parteneri de discuţie şi, nu rareori chiar un adăpost gratuit, acordat cu generozitate de profesorul Hänsel. Mai toţi vizitatorii îşi aduc aminte cu nostalgie de cel puţin o seară petrecută în casa profesorului, alături de soţia sa Alix, arheolog la Muzeul de Preistorie din Berlin-Charlottenburg, şi de cei trei copii: Valeria, Eva şi Nandor. După 1989, cercul oaspeţilor români a sporit considerabil. Cercetătorilor consacraţi li s-au adăugat cei mai tineri, iar apoi studenţii veniţi cu modestele burse Erasmus în cadrul parteneriatului dintre Freie Universität şi Universitatea din Bucureşti. În total, numai în ultimii 5 ani, au efectuat stagii de lucru sau studiu la Institutul de Arheologie Preistorică din Berlin un profesor, patru doctoranzi şi trei masteranzi. Cu toţii s-au bucurat de ospitalitatea profesorului Hänsel, de sprijinul său nelimitat, de marea sa disponibilitate de a comunica, de la temele de strictă specialitate la problemele vieţii curente, cu care oaspetele român se putea confrunta. O la fel de generoasă manifestare de solidaritatea colegială, de interes pentru soarta arheologiei din România, pentru perspectivele noii generaţii de arheologi români a fost prilejuită de colocviul internaţional organizat de Seminarul de Arheologie al Universităţii din Bucureşti în aprilie 2002. Profesorul Hänsel a acceptat să fie co-organizator al colocviului, a susţinut o comunicare privind organizarea învăţământului arheologic în Germania şi a fost moderatorul discuţiilor din jurul mesei rotunde din a doua zi de lucrări, aducând o mare contribuţie la succesul acestei manifestări.

În cadrul ceremoniei din 12 decembrie 2002, în prezenţa a numeroşi profesori şi studenţi ai Facultăţii de Istorie, cercetători din Institutul de Arheologie al Academiei Române, arheologi din muzeele bucureştene, prof.dr. Al. Barnea, decanul Facultăţii, a prezentat *laudatio* şi a înmânat oaspetelui diploma de *Doctor honoris causa*. După un emoţionant cuvânt de mulţumire, profesorul Hänsel a susţinut o amplă şi bogat ilustrată conferinţă despre săpăturile sale în aşezarea de tip tell, din epoca bronzului, de la Ayos Mamas, din Calcidica. În zilele precedente, prof. Hänsel prezentase alte două conferinţe, de mare interes ştiinţific, bazate în egală măsură pe rezultatele săpăturilor sale din Grecia şi fosta Iugoslavie: la 10 decembrie la Institutul de Arheologie „Vasila Pârvan" *(Migrations in Archaelogical Evidence)* şi la 11 decembrie la Colegiul Noua Europă, instituţia care a finanţat cu generozitate vizita arheologului german în România *(Towards Proto-urban Settlements)*.

În cartea de onoare rezervată doctorilor *honoris causa* ai Universităţii din Bucureşti, profesorul Bernhard Hänsel a scris cuvinte de caldă recunoştinţă şi de sinceră apreciere: „*Personal mă simt legat de România şi de Bucureşti, dar bucuria mea rezultă din faptul că Seminarul de Arheologie s-a transformat considerabil în ultimii zece ani. El a devenit un centru de cercetare plin de viaţă, bogat în studenţi buni şi profesori importanţi. A fi onorat de o asemenea instituţie, de înalt nivel european, este o distincţie deosebită! Mulţumesc!*

MIRCEA BABEŞ

de poziția personajului, aflat într-o atitudine nepăsătoare. La această perioadă de criză a grânelor la Athena se referă mai multe surse literare care evidențiază rolul de exportator al zonei Mării Negre. Acest relief aparținea, așadar, probabil unui metec venit dintr-o cetate nord-pontică; alături de monumentul funerar al unei familii de meteci originară din Istros, descoperit la Pireu, datat cam în aceeași perioadă, el poate contribui la conturarea unei imagini cuprinzătoare a relațiilor comerciale dintre Attica și regiunile pontice. Din punct de vedere metodologic, acest studiu de caz prezintă interes în măsura în care arată importanța arheologiei clasice în interpretarea unor surse literare care, în cele mai multe cazuri, sunt lacunare pentru spațiul pontic.

A doua piesă, care în mod curios nu a fost luată deloc în considerare de specialiștii români care se ocupă de relațiile dintre romani și daci[1], a fost publicată prima dată de Th. Schäfer în 1986 (MadrMitt 27, p. 345, pl. 66, reluată apoi de același autor într-un studiu complex în JDAI 104, 1986, p. 283–317). Interpretarea acesteia este preluată de U.S. cu subtitlul Faima războiului scoasă la lumină – Împăratul Traian și puternica conștiință de sine a soldaților săi de elită (p. 160–165). Este vorba de o cană (î.–35 cm) descoperită în Tibru, la Roma și aflată în 1989 pe piața obiectelor de artă de la Londra. Două frize continue înconjoară corpul și gâtul. Este, după friza de pe columnă, al doilea monument arheologic narativ care amintește războaiele duse de Traian împotriva dacilor.

Imaginea centrală de pe corpul vasului este cea a unei scene de luptă, în care se înfruntă 22 de personaje bine reliefate de către meșter. Personajele sunt aranjate în două sau trei câmpuri înspre fundal; este sugerat ca loc al luptei un oraș întărit. Personajul central al luptei a fost identificat cu Traian, iar cel din spatele acestuia cu prefectul pretoriului Tiberius Iulius Aquilinus Castricius Saturninus Claudius Livianus, pentru care a fost făcută probabil această cană. Umărul cănii este marcat de un relief în care apar diverse arme și haine militare. Friza de pe gât îi înfățișează pe împărat, în spatele căruia se află o Victoria, pe pretorianul Tiberius Claudius Livianus, reprezentat ca signifer, și pe alți doi soldați romani, care aduc cu ei doi prizonieri daci.

Iulian Bîrzescu

ALEXANDRA DIMITROVA-MILČEVA, *Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nord–Bulgarien)*, Sofia, 2000, 74 p., 6 fig., 8 tab., 30 pl.

Cartea Alexandrei Dimitrova-Milčeva este o încununare a unor mai vechi preocupări ale arheologiei bulgare. Sunt acum reunite cercetări mai vechi și mai noi privind ceramica de lux de tip occidental din perioada secolelor I–III în zona Moesiei aflată actualmente pe teritoriul Bulgariei. Privind harta descoperirilor, lesne se observă că ele se înșiră cu precumpănire de-a lungul Dunării, marcând de altfel și drumul lor de pătrundere.

Piesele provin din 12 puncte începând cu Ratiaria din Moesia Superior și continuând cu Oescus, Dimium, Novae, Transmarisca și Durostorum, ca să nu le amintim decât pe cele mai importante. Novae se detașează de toate celelalte prin numărul cel mai mare de exemplare. Piesele sunt grupate evident pe centre și în ordinea cronologică firească. Există trei mari capitole reprezentând cele trei mari categorii ceramice: sigillatele lise, sigillatele cu decor în relief și ceramica cu pereți subțiri.

În cadrul primelor trei capitole un loc aparte îl ocupă ceramica italică. Din punct de vedere cronologic produsele italice pătrund în zonă în timpul împăraților Tiberius și Claudius, atingând

[1] Const. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995; idem, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000; V. Sîrbu, G. Florea, *Les Géto-Daces. Iconographie et imaginairie*, Cluj-Napoca, 2000. Articolul lui Th. Schäfer din 1989 nu apare nici la K. Strobel, SCIVA 49, 1989, 1, p. 61–96.

apogeul în vremea flavilor. În fruntea aşezărilor unde au fost descoperite astfel de produse se află Novae cu 64 de piese, urmat la mare depărtare de Oescus cu 9. O serie de piese decorate în tehnica barbotinei îşi au originea judecând şi după pastă şi firnis în atelierele arretine, altele venite poate prin Carnuntum sunt produse nord italice.

Piesele gallice, în speţă cele din sud datorate meşterilor de la Graufesenque, sosesc în provincia noastră în epoca lui Claudiu-Nero, dar apogeul îl înregistrează în vremea flavilor, Novae fiind şi la acest capitol situl cu cele mai multe descoperiri. Dar, alături de meşterii sud gallici, în zonă pătrund şi produse ale unor meşteri din Gallia orientală.

Capitolul II cuprinde vasele terra sigillata cu decor în relief.

Din atelierele nord italice nu se cunoaşte până în prezent decât o singură piesă de la Oescus, datată în epoca Domitian-Traian.

Lotul cel mai important este format din exemplarele sud gallice reprezentând 33,5% din total. Forma Drag. 29 una din cele mai timpurii este prezentă în cinci exemplare la Novae, sediul Legiunii I Italica fiind datate în epoca flavică. Totuşi, forma dominantă a sigillatelor nord-gallice din zona de nord a Bulgariei este Drag. 37. În timp, epoca lui Hadrian reprezintă sfârşitul importurilor din Gallia de sud în zonă.

Din Gallia Centrală autoarea publică 33 de fragmente de tip Drag. 37, toate datorate meşterilor de la Lezoux. Începutul îl face producătorul X_6 din vremea lui Traian-începutul domniei lui Hadrian, sfârşitul secolului al II-lea marcând şi perioada de încetare a importurilor din această categorie.

Sigillatele de la Rheinzabern se înşiră pe limesul dunărean de la Ratiaria până la Transmarisca, dar ele se găsesc, adăugăm noi, şi la Durostorum şi chiar în aşezările din aval. Chiar dacă există trei piese Drag. 30, restul, adică marea majoritate, fac parte din tipul Drag. 37.

În general produsele de la Rheinzabern se încadrează în grupele Bernhard II, IIb şi IIc, Alexandra Dimitrova considerând că după războaiele marcomanice se poate vorbi de un început al importurilor din acest centru în Moesia Inferior. Numeric mai puţine, produsele meşterilor de la Westerndorf şi Pfaffenhofen, sunt şi ele prezente la Novae, Augustae, Oescus şi Sexaginta Prista. O singură piesă este de tipul Drag. 30, restul fiind Drag. 37.

Dacă importurile în zona noastră din centrele amintite încep să pătrundă tot după războaiele marcomanice, atelierele în discuţie îşi încetează activitatea în anii 60 ai veacului al III-lea. Există şi câteva exemplare datorate fie atelierului lui Pacatus de la Aquincum, fie atelierului din Moesia Superior localizat în ultimul timp la Viminacium şi datat la sfârşitul secolului al II-lea.

În fine, un capitol special şi foarte interesant este rezervat producţiei de terra sigillata din Moesia Inferior. Sunt cunoscute câteva tipare de vase terra sigillata. Din toate dovezile aduse reiese în mod cert existenţa într-o serie de aşezări din provincie a noi producţii de vase de acest tip. Centrele din preajma Nicopolis-ului ad Istrum se detaşează în mod evident atât prin numărul de tipare cât şi de produse, caracteristic fiindu-le ca formă platoul Drag. 39 precum şi existenţa unor decoruri specifice.

Ceramica din pereţi subţiri îşi are originea în atelierele nord italice şi pannonice. Ea este împărţită de autoare după formă, decor şi provenienţă în 12 grupe. Primele nouă fiind de origine nord-italică şi celelalte trei (10–12) provenind de la Sirmium şi Emona.

În concluzii, Alexandra Dimitrova-Milčeva remarcă importanţa determinantă a atelierelor italice în lotul de piese de lux cercetate.

În ceea ce priveşte vasele cu decor în relief, Gallia sudică este prezentă cu un lot important de piese şi chiar dacă importul lor începe în epoca claudică, apogeul este atins în vremea dinastiei flaviilor.

Este de remarcat numărul mic al pieselor datorate atelierelor din Pannonia şi Moesia Superior. Remarcăm totuşi că la Durostorum volumul acestui lot este mult mai important. Profitând de această prezentare nu putem să nu menţionăm că şi în zona atelierelor ceramica cercetată de noi, în mare avem aceeaşi situaţie ca şi în celelalte mari situri de pe limes, în mod special Novae şi Oescus. O serie de meşteri din centrele fie sud gallice fie de la Lezoux sau Rheinzabern şi Westerndorf sunt prezenţi cu

mărfurile lor pe toată linia Dunării. Este de remarcat de asemenea faptul că în stadiul actual al cercetărilor, Durostorum este ultimul mare punct de pe limes de unde s-au recoltat un lot important de piese terra sigillata.

Întinzându-se pe o perioadă de timp de două secole, importul de vase de lux occidentale reprezintă o latură interesantă nu numai a comerţului, dar ne oferă indicaţii şi asupra sensului unor influenţe şi orientări ale populaţiei de pe limesul Dunării de Jos.

O lungă şi foarte importantă, prin noutăţile aduse, listă bibliografică întregeşte valoarea lucrării doamnei Alexandra Dimitrova-Milčeva, lucrare deosebit de utilă pentru ceramiştii care se ocupă nu numai strict de aşezările în discuţie, ci şi pentru cei care cercetează perimetrul din România al limesului, respectiv segmentul de la Durostorum în aval şi pentru zona nord dunăreană.

Crişan Muşeţeanu

RICHARD REECE, *The Later Roman Empire. An Archaeology AD 150–600,* Stroud/U.K – Charleston/U.S.A., 1999, 192 p.

Aşa cum autorul relatează în prefaţă (p. 7–8), lucrarea reprezintă aprofundarea unor aspecte tematice ale unui curs predat vreme de 26 de ani studenţilor de la Institutul de Arheologie al Colegiului Universitar din Londra. Sunt tratate cu deosebire temele care l-au preocupat în mod special pe autor, prilejuindu-i ample comentarii şi constatări. Deşi se porneşte de la premisa că cititorul a fost deja iniţiat în istoria evenimenţială şi a mentalităţilor perioadei 150–600 p. Chr. de alte lucrări de specialitate, sinteza debutează cu o introducere în context, făcându-se comparaţie între perioada de început a Imperiului şi epoca târzie, cu transformările evidente reflectate în istoriografie, administraţie, viaţa oraşelor, comerţ şi meşteşuguri, la nivelul credinţelor şi artei.

Cuprinsul propriu-zis este structurat în nouă capitole principale, urmate de un glosar de termeni şi concepte creştine (p. 173–180), un apendice bibliografic pentru fiecare din temele de bază ale lucrării (p. 181–184), explicaţia planşelor (p. 185–187) şi un index alfabetic (p. 188–192).

Capitolul 1 (p. 19–31) se referă la sculptura monumentală şi reprezentarea oficială, cu o paralelă între monumente imperiale de marcă, eşalonate cronologic de la Titus la Theodosius I, fiind analizate structura, momentul realizării, simbolistica, aspecte precum scăderea treptată a importanţei Romei ca reşedinţă imperială, potrivit ariei de răspândire a monumentelor sculpturale târzii şi utilizarea în cazul acestora a unor elemente stilistice preluate din tradiţia secolelor anterioare.

Capitolul 2 (p. 33–44) este dedicat studiului portretisticii imperiale, cu ipostazele caracteristice fiecărei epoci, aşa cum reflectă efigiile de pe monede, reprezentările statuare şi mozaicurile, unde se observă diminuarea în timp a importanţei persoanei în favoarea instituţiei imperiale pe care o reprezintă.

Capitolul 3 (p. 45–71) prezintă pictura şi frescele-mozaic, de la primele manifestări de artă creştină din celebrele catacombe, în speţă cea de pe Via Latina, la nu mai puţin cunoscutele mozaicuri de la Ravenna, Roma şi Constantinopol, cu comentarii vizând diversele scene biblice redate, sau diferenţe stilistice datorate caracterului ortodox sau arian al monumentelor descrise.

În capitolul 4 (p. 73–87) sunt studiate manuscrisele de lux, bogat ilustrate, cu valoare artistică, dar şi istoriografică, transpunând imagistic şi scriptic teme istorice, biblice şi mitologice.

Capitolul 5 (p. 89–108), intitulat *Biserici,* analizează arhitectura sacră, începând cu primele forme de instituţionalizare a bisericii creştine, respectiv epoca constantiniană, ridicarea fiecărei biserici, baptisteriu sau mausoleu având-şi povestea sa, în care mitul şi realitatea se întrepătrund.

Următorul capitol (p. 109–127) monitorizează reprezentările de artă, sacră şi profană, concretizate într-o varietate de obiecte din argint, aflate

ULRICH SINN, *Einführung in die klassische Archäologie*, C.H. Beck, München, 2000, 240 p., 32 fig.

Lucrarea profesorului Ulrich Sinn (în continuare, în text, U.S.) de la Universitatea din Würzburg, apărută în seria *Studium* a editurii C.H. Beck din München (din aceeaşi serie au mai apărut: Manfred Clauss, *Einführung in die alte Geschichte*, 1993; Peter Riemer, Michael Weiβenberg, Berhard Zimmermann, *Einführung in das Studium der Grästzistik*, 2000; Peter Riemer, Michael Weiβenberg, Berhard Zimmermann, *Einführung in das Studium der Latinistik,* 1998), reprezintă nu doar un simplu *vademecum* pentru studenţi, în special germani, care optează pentru această specialitate, ci şi o plăcută lectură atât pentru specialişti, cât şi pentru mai puţin cunoscători ai domeniului.

Volumul cuprinde, pe lângă o scurtă prefaţă (p. 9), 12 capitole (I. *Introducere*, p. 11–15; II. *Câmpul de cercetare al arheologiei clasice*, p. 16–32; III. *Locul arheologiei clasice*, p. 33–40; IV. *Moduri de lucru şi mijloace auxiliare*, p. 41–73; V. *Probleme caracteristice şi moduri metodice de abordare în 24 de exemple*. p. 74–191; VI. *Formarea arheologilor clasici*, p. 192–212; VII. *Locurile de desfăşurare a activităţii arheologilor clasici*, p. 213–221; VIII. *Instituţii importante*, p. 222–225; IX. *Bibliografie*, p. 226–227; X. *Prescurtări*, p. 228–229; XI. *Indice şi glosar*, p. 230–237; XII. *Provenienţa ilustraţiilor*, p. 238–239). Aproape fiecărui capitol şi subcapitol i se adaugă o bogată biliografie, mai ales din Germania, Anglia şi SUA, din ultimul sfert de veac. Articolele indicate în bibliografie sunt date cu titlul complet. Lipsa notelor, explicabilă într-o astfel de lucrare, măreşte cursivitatea textului. Ilustraţia şi desenele sunt bine venite, dar se constată o lipsă totală a hărţilor, necesare într-un astfel de demers.

Pe de o parte, pentru fiecare zonă şi etapă sunt date elementele fundamentale şi definiţi termenii de bază ai arheologiei clasice, pe de altă parte, descrierea monumentelor (reprezentând jumătate din volum) este cuprinzătoare, făcând loc disputele de idei.

Din cele 24 de exemple analizate de autor am ales, pentru această prezentare, doar două, care au o strânsă legătură cu preocupările arheologiei clasice din România şi care au fost trecute cu vederea de specialiştii români. Este vorba de relieful lui „Charon” din Kerameikos şi de o cană de bronz cu reprezentări din războiul dintre romani şi daci de la începutul sec. al II-lea d. Chr.

Semizei sau negustori? „Outsider-i” onoraţi în Atena sfârşitului de epocă clasică – Piatra de mormânt ca oglindă a vieţii cotidiene într-un oraş. Aceasta reprezintă titlul subcapitolului rezervat aşa numitului relief al lui „Charon” (p. 114–119), textul lui U. S. bazându-se pe o analiză întreprinsă de A. Scholl cu câţiva ani în urmă (JDAI 108, 1993, p. 353–373). Descoperit în 1863 în Kerameikos, acest relief face o figură aparte în contextul reprezentările attice de banchet funerar. Monumentul (marmură pentetică, relieful: î. 1,20 m, lung. 1, 62 m) a fost amplasat secundar, probabil în epoca imperială, făcând parte la origine dintr-un alt ansamblu arhitectonic, un *naiskos*. Stilistic, relieful este datat 330–320 a.Chr. Scena de banchet nu are a face cu lumea de dincolo, ci reprezintă o scenă de ospăţ a uneia din numeroasele asociaţii de prieteni din Athena. Imbrăcămintea, coafura şi barba personajului din barcă îi trădează originea nord-pontică, figuri asemănătoare regăsindu-se în toreutica stilului greco-scit din a doua jumătate a sec. al VI-lea a.Chr. (cupă de argint descoperită la Gajmanova Mogila, aflată acum la Kiev). Alte indicii că personajul nu este Charon, aşa cum s-a considerat la un moment dat, sunt reprezentate de faptul că tipul de barcă în care stă nu se întâlneşte pe *lekythoi-i* cu fond alb, unde această scenă este des înfăţişată, ci este o barcă tipic attică de comerţ din sec. al IV-lea a.Chr. şi

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 321–332

de poziția personajului, aflat într-o atitudine nepăsătoare. La această perioadă de criză a grânelor la Athena se referă mai multe surse literare care evidențiază rolul de exportator al zonei Mării Negre. Acest relief aparținea, așadar, probabil unui metec venit dintr-o cetate nord-pontică; alături de monumentul funerar al unei familii de meteci originară din Istros, descoperit la Pireu, datat cam în aceeași perioadă, el poate contribui la conturarea unei imagini cuprinzătoare a relațiilor comerciale dintre Attica și regiunile pontice. Din punct de vedere metodologic, acest studiu de caz prezintă interes în măsura în care arată importanța arheologiei clasice în interpretarea unor surse literare care, în cele mai multe cazuri, sunt lacunare pentru spațiul pontic.

A doua piesă, care în mod curios nu a fost luată deloc în considerare de specialiștii români care se ocupă de relațiile dintre romani și daci[1], a fost publicată prima dată de Th. Schäfer în 1986 (MadrMitt 27, p. 345, pl. 66, reluată apoi de același autor într-un studiu complex în JDAI 104, 1986, p. 283–317). Interpretarea acesteia este preluată de U.S. cu subtitlul Faima războiului scoasă la lumină – Împăratul Traian și puternica conștiință de sine a soldaților săi de elită (p. 160–165). Este vorba de o cană (î.–35 cm) descoperită în Tibru, la Roma și aflată în 1989 pe piața obiectelor de artă de la Londra. Două frize continue înconjoară corpul și gâtul. Este, după friza de pe columnă, al doilea monument arheologic narativ care amintește războaiele duse de Traian împotriva dacilor.

Imaginea centrală de pe corpul vasului este cea a unei scene de luptă, în care se înfruntă 22 de personaje bine reliefate de către meșter. Personajele sunt aranjate în două sau trei câmpuri înspre fundal; este sugerat ca loc al luptei un oraș întărit. Personajul central al luptei a fost identificat cu Traian, iar cel din spatele acestuia cu prefectul pretoriului Tiberius Iulius Aquilinus Castricius Saturninus Claudius Livianus, pentru care a fost făcută probabil această cană. Umărul cănii este marcat de un relief în care apar diverse arme și haine militare. Friza de pe gât îi înfățișează pe împărat, în spatele căruia se află o Victoria, pe pretorianul Tiberius Claudius Livianus, reprezentat ca signifer, și pe alți doi soldați romani, care aduc cu ei doi prizonieri daci.

Iulian Bîrzescu

ALEXANDRA DIMITROVA-MILČEVA, *Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nord–Bulgarien)*, Sofia, 2000, 74 p., 6 fig., 8 tab., 30 pl.

Cartea Alexandrei Dimitrova-Milčeva este o încununare a unor mai vechi preocupări ale arheologiei bulgare. Sunt acum reunite cercetări mai vechi și mai noi privind ceramica de lux de tip occidental din perioada secolelor I–III în zona Moesiei aflată actualmente pe teritoriul Bulgariei. Privind harta descoperirilor, lesne se observă că ele se înșiră cu precumpănire de-a lungul Dunării, marcând de altfel și drumul lor de pătrundere.

Piesele provin din 12 puncte începând cu Ratiaria din Moesia Superior și continuând cu Oescus, Dimium, Novae, Transmarisca și Durostorum, ca să nu le amintim decât pe cele mai importante. Novae se detașează de toate celelalte prin numărul cel mai mare de exemplare. Piesele sunt grupate evident pe centre și în ordinea cronologică firească. Există trei mari capitole reprezentând cele trei mari categorii ceramice: sigillatele lise, sigillatele cu decor în relief și ceramica cu pereți subțiri.

În cadrul primelor trei capitole un loc aparte îl ocupă ceramica italică. Din punct de vedere cronologic produsele italice pătrund în zonă în timpul împăraților Tiberius și Claudius, atingând

[1] Const. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995; idem, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000; V. Sîrbu, G. Florea, *Les Géto-Daces. Iconographie et imaginairie*, Cluj-Napoca, 2000. Articolul lui Th. Schäfer din 1989 nu apare nici la K. Strobel, SCIVA 49, 1989, 1, p. 61–96.

mărfurile lor pe toată linia Dunării. Este de remarcat de asemenea faptul că în stadiul actual al cercetărilor, Durostorum este ultimul mare punct de pe limes de unde s-au recoltat un lot important de piese terra sigillata.

Întinzându-se pe o perioadă de timp de două secole, importul de vase de lux occidentale reprezintă o latură interesantă nu numai a comerţului, dar ne oferă indicaţii şi asupra sensului unor influenţe şi orientări ale populaţiei de pe limesul Dunării de Jos.

O lungă şi foarte importantă, prin noutăţile aduse, listă bibliografică întregeşte valoarea lucrării doamnei Alexandra Dimitrova-Milčeva, lucrare deosebit de utilă pentru ceramiştii care se ocupă nu numai strict de aşezările în discuţie, ci şi pentru cei care cercetează perimetrul din România al limesului, respectiv segmentul de la Durostorum în aval şi pentru zona nord dunăreană.

Crişan Muşeţeanu

RICHARD REECE, *The Later Roman Empire. An Archaeology AD 150–600,* Stroud/U.K – Charleston/U.S.A., 1999, 192 p.

Aşa cum autorul relatează în prefaţă (p. 7–8), lucrarea reprezintă aprofundarea unor aspecte tematice ale unui curs predat vreme de 26 de ani studenţilor de la Institutul de Arheologie al Colegiului Universitar din Londra. Sunt tratate cu deosebire temele care l-au preocupat în mod special pe autor, prilejuindu-i ample comentarii şi constatări. Deşi se porneşte de la premisa că cititorul a fost deja iniţiat în istoria evenimenţială şi a mentalităţilor perioadei 150–600 p. Chr. de alte lucrări de specialitate, sinteza debutează cu o introducere în context, făcându-se comparaţie între perioada de început a Imperiului şi epoca târzie, cu transformările evidente reflectate în istoriografie, administraţie, viaţa oraşelor, comerţ şi meşteşuguri, la nivelul credinţelor şi artei.

Cuprinsul propriu-zis este structurat în nouă capitole principale, urmate de un glosar de termeni şi concepte creştine (p. 173–180), un apendice bibliografic pentru fiecare din temele de bază ale lucrării (p. 181–184), explicaţia planşelor (p. 185–187) şi un index alfabetic (p. 188–192).

Capitolul 1 (p. 19–31) se referă la sculptura monumentală şi reprezentarea oficială, cu o paralelă între monumente imperiale de marcă, eşalonate cronologic de la Titus la Theodosius I, fiind analizate structura, momentul realizării, simbolistica, aspecte precum scăderea treptată a importanţei Romei ca reşedinţă imperială, potrivit ariei de răspândire a monumentelor sculpturale târzii şi utilizarea în cazul acestora a unor elemente stilistice preluate din tradiţia secolelor anterioare.

Capitolul 2 (p. 33–44) este dedicat studiului portretisticii imperiale, cu ipostazele caracteristice fiecărei epoci, aşa cum reflectă efigiile de pe monede, reprezentările statuare şi mozaicurile, unde se observă diminuarea în timp a importanţei persoanei în favoarea instituţiei imperiale pe care o reprezintă.

Capitolul 3 (p. 45–71) prezintă pictura şi frescele-mozaic, de la primele manifestări de artă creştină din celebrele catacombe, în speţă cea de pe Via Latina, la nu mai puţin cunoscutele mozaicuri de la Ravenna, Roma şi Constantinopol, cu comentarii vizând diversele scene biblice redate, sau diferenţe stilistice datorate caracterului ortodox sau arian al monumentelor descrise.

În capitolul 4 (p. 73–87) sunt studiate manuscrisele de lux, bogat ilustrate, cu valoare artistică, dar şi istoriografică, transpunând imagistic şi scriptic teme istorice, biblice şi mitologice.

Capitolul 5 (p. 89–108), intitulat *Biserici,* analizează arhitectura sacră, începând cu primele forme de instituţionalizare a bisericii creştine, respectiv epoca constantiniană, ridicarea fiecărei biserici, baptisteriu sau mausoleu avându-şi povestea sa, în care mitul şi realitatea se întrepătrund.

Următorul capitol (p. 109–127) monitorizează reprezentările de artă, sacră şi profană, concretizate într-o varietate de obiecte din argint, aflate

cu deosebire în tezaure, cu unele considerații în legătură cu proveniența și structura acestora.

Capitolul 7 (p. 129–145) se intitulează *Monedele şi economia*. Este discutată dinamica circulației monetare de-a lungul epocii imperiale, implicit reformele monetare, modificările de titlu şi greutate şi difuziunea în Barbaricum.

Capitolul 8 (p. 147–161) constituie o trecere în revistă a elementelor de cultură materială, utile în reconstituirea vieții de toate zilele din perioada studiată. Categoriile de material arheologic cel mai frecvent întâlnite în descoperiri sunt prezentate ca atare, însoțite de comentarii şi concluzii: oasele de animale, ceramica, sticla, piesele de port şi podoabă, pictura murală din amenajările funerare etc., oferind indicii asupra contactelor cu lumea barbară.

Ultimul capitol (p. 163–171) face o prezentare succintă a principalelor evenimente ce au marcat istoria Imperiului, insistându-se asupra evoluției instituției imperiale, în particular asupra succesiunii şi asocierii la tron.

Lucrarea a fost realizată în condiții grafice excepționale, cu 16 planşe color şi 73 de figuri în text, de foarte bună calitate – multe dintre fotografii fiind realizate chiar de Richard Reece, constituind o sinteză deosebit de interesantă şi utilă pentru cunoaşterea perioadei imperiale romane târzii.

Trebuie adăugat că autorul este bine cunoscut cititorilor români, în special pentru contribuțiile în domeniul numismaticii, fiind şi membru de onoare al Societății Numismatice Române.

Theodor Isvoranu

ALFRIED WIECZOREK, HANS-MARTIN HINZ (editori), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Stuttgart, 2000, I–II, 998 p., 551 fig.; III (Katalog), 547 p., 671 fig.

La baza impresionantei lucrări stă expoziția intitulată „Europa Centrală la anul 1000" un proiect comun german-polonez-slovac-ceh-maghiar, având ca temă formarea țărilor şi popoarelor în Europa Centrală la anul 1000 pe de o parte şi imperiul franc de răsărit şi imperiul târziu romano-german pe de altă parte. Integrarea slavilor de vest şi a maghiarilor în sfera culturală apuseană este considerată începutul genezei Europei Centrale şi a unității ei culturale.

Expoziția este itinerantă şi are loc în perioada 20.08.2000–29.09.2002 după cum urmează: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta între 20.08.2000–26.11.2000; Muzeum Narodowe Krakow, Krakovia între 20.12.2000–25.03.2001; Martin Gropius-Bau, Berlin între 13.05.2001–19.08.2001; Reiss Museum, Mannheim între 7.10.2001–27.1.2002; Národni muzeum v Praze, Praga între 3.03.2002–2.06.2002; Slovenské národné múzeum, Bratislava între 7.07.2002–29.09.2002. Grandioasa expozițe (cea mai mare de acest gen din Europa) la care s-au implicat şi preşedinții: Germaniei, Ungariei, Poloniei, Cehiei şi Slovaciei s-a desfăşurat sub înaltul patronaj spiritual al autorităților ecleziastice din țările respective. La realizarea acesteia au participat prin donații de obiecte 179 de instituții (muzee, biblioteci, institute etc.) din 12 țări precum şi un număr de 195 de persoane care şi-au adus contribuția în calitate de autori ai textelor (147), cât şi ca redactori, traducători, secretari de redacție etc.

Lucrarea se deschide cu un cuvânt de salut din partea dr. Walter Schwimmer, secretar general al Consiliului Europei, după care urmează o introducere privind Europa Centrală la anul 1000 semnată de trei reputați specialişti Alfried Wieczorek, Johannes Fried şi Michael Müller-Wille.

Cele două volume care alcătuiesc lucrarea sunt structurate în 6 mari capitole: I. *Națiunile moderne şi formarea lor în trecut* (p. 2–39); II. *Moştenirea antică şi tradiția creştină* (p. 40–61); III. *Slavii şi ungurii în Europa Centrală* (p. 62 –339); IV. *Formarea Europei Centrale* (p. 340–825); V. *Noua moştenire*: *Națiunile în Europa Centrală* (p. 826–915); VI. *Perspectiva* (p. 916–928). La acestea se adaugă mai multe anexe cuprinzând: izvoarele

cu deosebire în tezaure, cu unele considerații în legătură cu proveniența și structura acestora.

Capitolul 7 (p. 129–145) se intitulează *Monedele şi economia*. Este discutată dinamica circulației monetare de-a lungul epocii imperiale, implicit reformele monetare, modificările de titlu şi greutate şi difuziunea în Barbaricum.

Capitolul 8 (p. 147–161) constituie o trecere în revistă a elementelor de cultură materială, utile în reconstituirea vieții de toate zilele din perioada studiată. Categoriile de material arheologic cel mai frecvent întâlnite în descoperiri sunt prezentate ca atare, însoțite de comentarii și concluzii: oasele de animale, ceramica, sticla, piesele de port și podoabă, pictura murală din amenajările funerare etc., oferind indicii asupra contactelor cu lumea barbară.

Ultimul capitol (p. 163–171) face o prezentare succintă a principalelor evenimente ce au marcat istoria Imperiului, insistându-se asupra evoluției instituției imperiale, în particular asupra succesiunii și asocierii la tron.

Lucrarea a fost realizată în condiții grafice excepționale, cu 16 planşe color şi 73 de figuri în text, de foarte bună calitate – multe dintre fotografii fiind realizate chiar de Richard Reece, constituind o sinteză deosebit de interesantă şi utilă pentru cunoaşterea perioadei imperiale romane târzii.

Trebuie adăugat că autorul este bine cunoscut cititorilor români, în special pentru contribuțiile în domeniul numismaticii, fiind și membru de onoare al Societății Numismatice Române.

Theodor Isvoranu

ALFRIED WIECZOREK, HANS-MARTIN HINZ (editori), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Stuttgart, 2000, I–II, 998 p., 551 fig.; III (Katalog), 547 p., 671 fig.

La baza impresionantei lucrări stă expoziția intitulată „Europa Centrală la anul 1000” un proiect comun german-polonez-slovac-ceh-maghiar, având ca temă formarea țărilor și popoarelor în Europa Centrală la anul 1000 pe de o parte şi imperiul franc de răsărit şi imperiul târziu romano-german pe de altă parte. Integrarea slavilor de vest şi a maghiarilor în sfera culturală apuseană este considerată începutul genezei Europei Centrale și a unității ei culturale.

Expoziția este itinerantă și are loc în perioada 20.08.2000–29.09.2002 după cum urmează: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta între 20.08.2000–26.11.2000; Muzeum Narodowe Krakow, Krakovia între 20.12.2000–25.03.2001; Martin Gropius-Bau, Berlin între 13.05.2001–19.08.2001; Reiss Museum, Mannheim între 7.10.2001–27.1.2002; Národni muzeum v Praze, Praga între 3.03.2002–2.06.2002; Slovenské národné múzeum, Bratislava între 7.07.2002–29.09.2002. Grandioasa expoziţe (cea mai mare de acest gen din Europa) la care s-au implicat şi preşedinţii: Germaniei, Ungariei, Poloniei, Cehiei și Slovaciei s-a desfăşurat sub înaltul patronaj spiritual al autorităților ecleziastice din țările respective. La realizarea acesteia au participat prin donații de obiecte 179 de instituții (muzee, biblioteci, institute etc.) din 12 țări precum și un număr de 195 de persoane care și-au adus contribuția în calitate de autori ai textelor (147), cât şi ca redactori, traducători, secretari de redacție etc.

Lucrarea se deschide cu un cuvânt de salut din partea dr. Walter Schwimmer, secretar general al Consiliului Europei, după care urmează o introducere privind Europa Centrală la anul 1000 semnată de trei reputați specialişti Alfried Wieczorek, Johannes Fried şi Michael Müller-Wille.

Cele două volume care alcătuiesc lucrarea sunt structurate în 6 mari capitole: I. *Națiunile moderne şi formarea lor în trecut* (p. 2–39); II. *Moştenirea antică și tradiția creştină* (p. 40–61); III. *Slavii şi ungurii în Europa Centrală* (p. 62 –339); IV. *Formarea Europei Centrale* (p. 340–825); V. *Noua moştenire*: *Națiunile în Europa Centrală* (p. 826–915); VI. *Perspectiva* (p. 916–928). La acestea se adaugă mai multe anexe cuprinzând: izvoarele

(p. 929–931); bibliografia (p. 932–977); autorii şi traducătorii textelor (p. 978); indice topografic (p. 979–987); indice de nume, personalităţi istorice şi religioase (p. 988–996) şi explicaţia figurilor (p. 997). Cel de-al treilea volum reprezentat de catalogul expoziţiei urmează structura de bază a celor 6 mari capitole.

Capitolul I cuprinde 4 subcapitole referitoare la reflectarea anului 1000 şi a tradiţiilor istorice în cultura, arta şi mentalităţile epocii moderne (sfârşitul sec. XVIII–sec. XX) în Cehia, Ungaria, Polonia şi Germania.

Capitolul II cuprinde 3 subcapitole dedicate moştenirii culturale antice şi tradiţiei creştine în primul mileniu, însemnătatea Bizanţului şi influenţele antice în arta perioadei ottoniene.

Capitolul III este structurat în 6 subcapitole fiecare dintre ele cu mai multe părţi: 1. *Teritorii şi ambient la anul 1000* (p. 64–89) – tratează unificarea politică şi concentrarea timpurie a puterii în Europa Centrală în sec. X; omul în mediul său geografic în evul mediu; metode de cercetare arheologică şi contribuţiile acesteia la studierea schimbării aşezărilor omeneşti şi mediul înconjurător; Bazinul carpatic; mediul înconjurător în Polonia Mare.

2. *Aşezările şi economia* (p. 90–125) – se referă la economia şi aşezările slavilor vestici; viaţa cotidiană într-un sat al slavilor de vest în jurul anului 1000; ceramica timpurie şi târzie la slavii vestici; economia şi aşezările în Ungaria în vremea fondării statului.

3. *Economie şi comunicaţii* (p. 126–207) – tratează schimburile şi circulaţia diverselor bunuri; locurile de schimb; schimbul între vest şi est; căile internaţionale prin Bazinul carpatic; podurile şi construirea acestora în răsăritul Europei Centrale la anul 1000; schimburile moraviene; legaţii, călătorii de pelerinaj şi rapoarte de călătorie; locuri de schimb multi-etnice la Baltică şi rutele de schimb trans-continentale; centrele medieval timpurii de la Baltică: Wollin, Sttettin, Ralswiek, Kolberg; Truso ca aşezare şi port în teritoriile etnice slave; Praga la anul 1000; Regensburg, un mare oraş medieval pe Dunăre; Köln ca loc de schimb în evul mediu timpuriu şi târziu; moneda şi alte forme de păstrare; monede şi bani la anul 1000; începuturile monetăriei poloneze; importanţa monedei şi alte forme de păstrare în Ungaria; monede şi alte mijloace de comerţ în Boemia; lingouri de fier; tezaure slave.

4. *Ungurii în contact cu Bizanţul şi Imperiul roman (german)* (p. 208–231) – se referă la structura lingvistică, etnică-culturală în Ungaria; Bazinul carpatic în vremea cuceririi sale de către maghiari, prezumţii politice, culturale şi etnice; oraşul carolingian Mosaburg (Zalavár); migrarea ungurilor; tehnica de luptă şi incursiunile ungurilor către Europa.

5. *Slavii de vest – vecini ai Imperiului roman* (p. 232–295) – dezbate originea şi structura slavilor vestici; religia lor păgână; un vechi loc de templu slav la Gross Raden în Mecklenburg; cetăţile şi formarea aristocraţiei tribale la slavii strămoşi ai polonezilor; aşezările de la Bruszczewo şi Naszacowice din Polonia Mare; cetăţile de pământ cu val din sec. VIII–XII între Elba şi Oder; Brandenburg; Spandau; cetăţile slave de pe Kastorfer-Möllner-Seenkete; cetăţi şi oraşe în Boemia şi Moravia; formarea structurilor de stăpânire la slavii vestici.

6. *Statul moravian* (p. 296–339) – tratează organizarea statului slav Marea Moravie; misionarism în Moravia, între Vestul latin şi Bizanţ; ducatul de Nitra în cadrul Moraviei Mari şi al Ungariei; centrele de la Stará Kourim, Mikulčice, Staré Mesto – Uherské Hradište, Devin, Pressburg (Bratislava), Pohansko – Breclav; formarea structurilor de stăpânire la slavii de vest în teritoriile din Slovacia actuală.

Capitolul IV care are ca generic: *Formarea imperiului, fondarea bisericilor şi naşterea noilor popoare* este împărţit de asemenea în 6 subcapitole fiecare cu mai multe părţi: 1. *Boemia* (p. 354–443) – se referă la cehi şi centrele de stăpânire şi organizarea puterii lor de la: Praga, Levy Hradec, Libice, Altbunzlau (Stará Boleslav), Olmütz (Olomouc), Saaz (Zatec), Alt Pilsen (Stary Plzenec), Budeč; creştinarea boemilor în lumina arheologiei, istoriei artei şi a izvoarelor scrise; cartiere creştine în Pohansko-Breclav, contribuţie la cunoaşterea păgânismului şi creştinismului la slavii din Europa Centrală în evul mediu timpuriu; fondarea episcopatelor de Praga şi de Moravia; arhitectura creştină şi arta în statul boemian la anul 1000; cloaşterele de la Brennov, Ostrov-Davle şi Sazau (Sázava); călugărul Cristian fratele lui Boleslav II;

înmormântările creştine; Premyslizii şi Boemia; Boleslav I, Boleslav II şi Boleslav III; Premyslizii şi Slavinikizii.

2. *Polonia* (p. 444–539) – tratează Polonia în sec. X; centrele de stăpânire şi organizarea puterii de la: Giecz, Ostrow Lednicki, Gnesen (Gniezno), Posen (Poznan), Krakau (Kracovia), Breslau (Wroclaw); creştinarea polonezilor în lumina izvoarelor scrise şi a arheologiei; fondarea arhiepiscopiei de la Gnesen; arhitectura sacră în Polonia; monumente eclesiastice: domul din Breslau, biserica din cetatea de pământ de la Kaldus-Kulm (Chelmno); primele cloaştere în teritoriile poloneze; cei 5 fraţi martiri; înmormântări creştine; Piaştii şi Polonia; relaţiile politice externe ale primului Piast.

3. *Ungaria* (p. 540–651) – se referă la Ungaria şi arpadieni; perspectivă istorică; geografia istorică; Bazinul carpatic de la cucerire la fondarea statului; limba ungurilor; centre de stăpânire şi organizarea puterii; Stefan I şi opera sa; ducatul de Nitra şi Ungaria, de la declinul Moraviei Mari până la sfârşitul sec. XI; centrele de la: Gran (Esztergom), Visegrad, Abaújvár, Borsod, Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia) şi Mănăştur (Kolozsmonostor)-Klausenburg (Cluj); creştinarea ungurilor în lumina izvoarelor; regina Gisela; arhitectura creştină în Ungaria; monumente: cloaşterul de la Martinsberg (Pannonhalma), Marienstift Stuhlweissenburg (Székesfehérvár), catedrala de la Veszprém, Nitra şi Zobor; mormântul Sf. Ştefan; episcopul Gerhard de Csanád (Cenad); înmormântări creştine; vestimentaţia de ceremonie a lui Ştefan I.

4. *Reacţii păgâne: slavii de pe Elba şi de la Baltica* (p. 652–665) – analizează reacţiile păgâne ale slavilor din zona menţionată şi de la Starigard-Oldenburg şi Mecklenburg.

5. *Politica ottonienilor în Europa Centrală* (p. 666–735) – tratează politica de expansiune şi misionarism; credinţe păgâne în Saxonia; întărirea şi clădirea creştinismului de rit latin: misiunile ottoniene la slavii vestici şi în Ungaria; Ottonen-Heinriche-Liudolfinger, o stăpânire în familie a Saxoniei; Otto cel Mare şi fondarea arhiepiscopiei de Magdeburg; construirea cetăţilor şi tehnica fortificaţiilor în sec. X în teritoriile vechi germane şi în marcă; cetatea Meissen; slavii şi germanii; contacte şi relaţii de schimb între slavi şi germani în Alltag; aşezări slave în nord-estul Bavariei; slavi şi germani în Thüringia; teritoriul din jurul Hanovrei la anul 1000; aşezări-târguri târzii slave din Parchim-Löddigsee (sec. XI–XII); ducatul slav de la Dobin, Mecklenburg-Vorpommern; germani şi slavi în Saxonia; fortificaţia, biserica şi necropola de la Dresda-Briesnitz.

6. *Otto III şi reînoirea Imperiului roman* (p. 736–825) – se referă la ideea reînoirii Imperiului roman; suverani şi dinastii, actorii anului 1000; atracţia Bizanţului; memoria lui Otto II la Roma; ruinele bisericii ottoniene şi cloaşterul misiunii din Memleben; diploma lui Otto III pentru Meissen, pecetea şi bula acestuia; arhiepiscopul Heribert de Köln şi „Răsăritul”; dogele Peter Orseolo II de Veneţia; Polonia şi Ungaria puncte de sprijin ale lui Otto III în Răsărit; Otto III şi Achen-ul, creştinare şi sfârşitul aşteptării; portretul lui Otto III în cărţile de pictură; capitelele cu vulturi din cripta de la San Bartolomeo all Isola din Roma; aproape şi departe, despre posibilitatea descifrării în cărţile de pictură ottoniene; noul război: Heinrich II şi politica în Răsărit.

Capitolul V cuprinde 2 subcapitole fiecare cu mai multe părţi: 1. *Elemente culturale comune* (p. 828–857) – tratează trecerea împreună a statelor din Europa Centrală; noile culte sfinte în Europa Centrală la anul 1000; Sf. Adalbert – patron al noii Europe; construirea bisericilor şi cadrul liturgic; ordinele monahale factor de integrare în Europa Centrală; iradierea scripturilor sud germane în scripturile învecinate din est şi nord; drepturi comune şi drepturi bisericeşti.

2. *Diversitate culturală şi identitate naţională* (p. 858–915) – analizează dinastiile şi formarea naţiunii; Europa pe drumul spre unitate în diversitate; începutul scrierilor istorice naţionale în evul mediu timpuriu: Widukind de Corvey, Gallus Anonymus, Cosmas de Praga, Gesta Hungarorum; Gesta Hungarorum – începutul cronisticii naţionale în evul mediu; Moravia Mare şi istoria slovacă – de la înfiinţarea Moraviei Mari până la căderea în 907; sfinţi dinastici şi patroni ai ţărilor: regele Ştefan cel Sfânt, Emmerich–fiul lui Ştefan I, Wenzel, Ludmilla şi Adalbert; Sf. Wenzel–cult şi

iconografie; Sfinţii Mauritius, Laurentius, Ulrich şi Veit; biografie apuseană la anul 1000-secţiune; însemne de stăpânire şi identitate naţională: sfânta lance ungară; însemnele boemiene şi tronul de piatră; lancea sfântă şi însemnele poloneze; însemnele de putere ale Imperiului roman sec. X–XI.

Capitolul VI reprezintă un corolar *Europa Centrală între anul 1000 şi 2000* care are la bază cei 1000 de ani de moştenire comună.

În faţa monumentalei lucrări în care se regăsesc contribuţiile a 147 (datorită numărului foarte mare a fost imposibil să-i citez pe toţi şi din motive lesne de înţeles nu am operat nici la o selecţie care ar fi putut nemulţumi o parte a acestora) dintre cei mai reputaţi specialişti din ţările respective nu ne rămâne decât să ne plecăm respectuos şi să regretăm absenţa istoricilor şi arheologilor români. În ciuda faptului că România nu face parte din conceptul de Europa Centrală, credem că o participare românească ar fi fost o completare fericită la această expoziţie de vreme ce Transilvania a fost inclusă acestui spaţiu. Realităţile transilvănene atât de complexe din jurul anului 1000 şi-ar fi găsit o mai bună exprimare prin prezentarea acestora şi de către specialiştii români fără a-i exclude desigur pe cei maghiari. Credem că alături de cele două centre de la Alba Iulia (p. 593–598) şi Cluj-Mănăştur (p. 597–599) singurele realităţi transilvănene prezentate ar mai fi putut fi incluse o serie de situri reprezentând cetăţi de pământ, necropole şi aşezări, contribuind astfel la nuanţarea peisajului intracarpatic în jurul anului 1000.

Absenţa participării româneşti de la acest grandios proiect poate explica doar parţial petele albe (pe teritoriul actual al României) existente pe hărţile prezentând teritoriile creştine şi răspândirea creştinismului în vremea lui Chiril şi Metodiu (Catalog, p. 227), sau pe cele privind cucerirea Bazinului carpatic de către triburile maghiare care includea la anul 930 întregul spaţiu intracarpatic (Catalog, p. 309). Departe de a intra într-o dezbatere privind prezenţa românilor la nord de Dunăre în sec. IX–XI, în treacăt fie spus că aceasta e atestată implicit prin prezentarea pietrei cu scriere runică de la Sjonhem-Gotland ridicată în amintirea unui viking ucis de vlahi pe drumul de întoarcere spre casă (Catalog, p. 130), nu pot să nu remarc că şi prezenţa statului bulgar (creştin începând cu 865) la nord de Dunăre despre care avem informaţii scrise şi arheologice solide este trecută sub tăcere.

Păstrând regretul neparticipării româneşti la acest impresionant proiect felicităm călduros colegii din Germania, Cehia, Slovacia, Polonia şi Ungaria pentru opera comună, model de urmat pe viitor şi pentru alte regiuni ale Europei care se vrea astăzi casa noastră comună. De prisos să mai spunem că realizarea grafică a celor trei volume este de excepţie.

Adrian Ioniţă

SYLVIE CANTRELL, CORINNE GOY, CLAUDINE MUNIER, *Histoire d'un quartier de Montbéliard (Doubs). Le bourg Saint-Martin (XIIIe–XXe s.),* Documents d'archéologie française 83, Série Archéologie préventive, Paris, 2000, 140 p., 101 fig.

Volumul cu numărul 83 din seria Documente arheologice franceze se deschide cu o prefaţă (p. 11–12) sub semnătura profesorului Frans Verhaeghe de la Universitatea din Bruxelles, care face o pledoarie pentru arheologia urbană.

Lucrarea propriu-zisă cuprinde trei mari părţi: I. *Prezentarea oraşului* (p. 13–18) cu două subcapitole privind evoluţia geologică locală şi geneza unui oraş din sec. X la sec. XV de la un castel la cartierul Velotte; cap. II (p. 19–56) intitulat *Studiu şi evoluţie a structurilor arheologice (sec. XIII–XX),* cuprinde zece subcapitole, primul fiind legat de justificarea şi problematica săpăturilor, celelalte nouă de etapizarea cronologică a sitului din sec. XIII (etapa I) până în sec. XIX–XX (etapa VII); cap. III *Aspecte ale vieţii cotidiene* (p. 57–124) structurat în şase subcapitole – introducere, elemente de arhitectură şi mobilier divers, hrana, băutura, îngrijirea, lucrări rustice, ocupaţii domestice şi sociale, concluzii.

iconografie; Sfinţii Mauritius, Laurentius, Ulrich şi Veit; biografie apuseană la anul 1000-secţiune; însemne de stăpânire şi identitate naţională: sfânta lance ungară; însemnele boemiene şi tronul de piatră; lancea sfântă şi însemnele poloneze; însemnele de putere ale Imperiului roman sec. X–XI.

Capitolul VI reprezintă un corolar *Europa Centrală între anul 1000 şi 2000* care are la bază cei 1000 de ani de moştenire comună.

În faţa monumentalei lucrări în care se regăsesc contribuţiile a 147 (datorită numărului foarte mare a fost imposibil să-i citez pe toţi şi din motive lesne de înţeles nu am operat nici la o selecţie care ar fi putut nemulţumi o parte a acestora) dintre cei mai reputaţi specialişti din ţările respective nu ne rămâne decât să ne plecăm respectuos şi să regretăm absenţa istoricilor şi arheologilor români. În ciuda faptului că România nu face parte din conceptul de Europa Centrală, credem că o participare românească ar fi fost o completare fericită la această expoziţie de vreme ce Transilvania a fost inclusă acestui spaţiu. Realităţile transilvănene atât de complexe din jurul anului 1000 şi-ar fi găsit o mai bună exprimare prin prezentarea acestora şi de către specialiştii români fără a-i exclude desigur pe cei maghiari. Credem că alături de cele două centre de la Alba Iulia (p. 593–598) şi Cluj-Mănăştur (p. 597–599) singurele realităţi transilvănene prezentate ar mai fi putut fi incluse o serie de situri reprezentând cetăţi de pământ, necropole şi aşezări, contribuind astfel la nuanţarea peisajului intracarpatic în jurul anului 1000.

Absenţa participării româneşti de la acest grandios proiect poate explica doar parţial petele albe (pe teritoriul actual al României) existente pe hărţile prezentând teritoriile creştine şi răspândirea creştinismului în vremea lui Chiril şi Metodiu (Catalog, p. 227), sau pe cele privind cucerirea Bazinului carpatic de către triburile maghiare care includea la anul 930 întregul spaţiu intracarpatic (Catalog, p. 309). Departe de a intra într-o dezbatere privind prezenţa românilor la nord de Dunăre în sec. IX–XI, în treacăt fie spus că aceasta e atestată implicit prin prezentarea pietrei cu scriere runică de la Sjonhem-Gotland ridicată în amintirea unui viking ucis de vlahi pe drumul de întoarcere spre casă (Catalog, p. 130), nu pot să nu remarc că şi prezenţa statului bulgar (creştin începând cu 865) la nord de Dunăre despre care avem informaţii scrise şi arheologice solide este trecută sub tăcere.

Păstrând regretul neparticipării româneşti la acest impresionant proiect felicităm călduros colegii din Germania, Cehia, Slovacia, Polonia şi Ungaria pentru opera comună, model de urmat pe viitor şi pentru alte regiuni ale Europei care se vrea astăzi casa noastră comună. De prisos să mai spunem că realizarea grafică a celor trei volume este de excepţie.

Adrian Ioniţă

SYLVIE CANTRELL, CORINNE GOY, CLAUDINE MUNIER, *Histoire d'un quartier de Montbéliard (Doubs). Le bourg Saint-Martin (XIIIe–XXe s.),* Documents d'archéologie française 83, Série Archéologie préventive, Paris, 2000, 140 p., 101 fig.

Volumul cu numărul 83 din seria Documente arheologice franceze se deschide cu o prefaţă (p. 11–12) sub semnătura profesorului Frans Verhaeghe de la Universitatea din Bruxelles, care face o pledoarie pentru arheologia urbană.

Lucrarea propriu-zisă cuprinde trei mari părţi: I. *Prezentarea oraşului* (p. 13–18) cu două subcapitole privind evoluţia geologică locală şi geneza unui oraş din sec. X la sec. XV de la un castel la cartierul Velotte; cap. II (p. 19–56) intitulat *Studiu şi evoluţie a structurilor arheologice (sec. XIII–XX),* cuprinde zece subcapitole, primul fiind legat de justificarea şi problematica săpăturilor, celelalte nouă de etapizarea cronologică a sitului din sec. XIII (etapa I) până în sec. XIX–XX (etapa VII); cap. III *Aspecte ale vieţii cotidiene* (p. 57–124) structurat în şase subcapitole – introducere, elemente de arhitectură şi mobilier divers, hrana, băutura, îngrijirea, lucrări rustice, ocupaţii domestice şi sociale, concluzii.

Lucrarea se încheie cu concluzii generale (p. 125–126), un util glosar explicativ de termeni tehnici folosiţi pe parcurs (p. 127–129), izvoare şi bibliografie (p. 131–136), precum şi cu rezumate în limbile franceză, engleză şi germană (p. 137–140).

Volumul de faţă îşi datorează existenţa unui program lansat în 1989 de către municipalitatea din Montbéliard, de construire a unui centru comercial cu parcare subterană în cartierul Velotte – unul dintre cele mai vechi cartiere ale oraşului. Săpăturile de salvare începute în 1991, mai întâi punctual pentru a determina suprafaţa ocupată de vestigii arheologice, iar în anii 1993–1994 extensiv, au dus la excavarea unei suprafeţe de 3000 m^2. Deşi materialele rezultate în urma cercetării nu au nimic extraordinar, ele fiind comune, lucrarea constituie o interesantă valorificare interdisciplinară a unor săpături arheologice urbane de salvare, care s-ar putea constitui într-un model de urmat şi la noi.

În final remarcăm condiţiile grafice foarte bune cu ilustraţia introdusă în text, ceea ce face mult mai uşor consultarea lucrării, precum şi rezumatele în limbi de circulaţie inclusiv în limba franceză deşi volumul este redactat în această limbă.

Adrian Ioniţă

PARASCHIVA VICTORIA BATARIUC, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII),* Muzeul Naţional al Bucovinei, Suceava, 1999, 314 p., 96 fig.

Volumul reprezintă teza de doctorat şi totodată rodul muncii desfăşurate mai bine de 20 de ani într-un domeniu al arheologiei medievale până nu demult ignorat. Lucrarea se deschide printr-un cuvânt înainte purtând titlul: *Retrospecţie a universului mirific al cahlelor*, sub semnătura prof. Victor Spinei, (p. 7–9), după care urmează lista abrevierilor (p. 10–15) şi introducerea (p. 16–20). Lucrarea se structurează în 8 capitole: I. *Istoricul cercetărilor* (p. 21–33); II. *Soba din cahle pe plan european şi teritoriul locuit de români – cu privire specială la Moldova. Apariţie şi dezvoltare* (p. 34–57); III. *Ateliere specializate în producerea cahlelor. Tehnica de lucru* (p. 58–80); IV. *Tipologia şi cronologia cahlelor* (p. 81–97); V. *Motive decorative pe cahle* (p. 98–133); VI. *Reconstituiri de sobe* (p.134–143); VII. *Concluzii* (p. 144–152); VIII. *Catalogul cahlelor* (p. 153–188).

Volumul este însoţit de un indice onomastic şi toponimic (p. 189–196), de o bogată ilustraţie (p. 197–293), precum şi de un rezumat în limba germană (p. 295–314).

Lucrarea este extrem de utilă deoarece reprezintă prima sinteză privind problematica cahlelor descoperite într-o parte a teritoriului românesc, precum şi datorită bogatului material arheologic prezentat.

Condiţiile grafice sunt foarte bune, iar rezumatul în limba germană o face accesibilă şi specialiştilor de peste hotare.

Adrian Ioniţă

ALEXANDRU MADGEARU, *Românii în opera Notarului Anonim,* Cluj Napoca, 2001, 295 p., 5 fig.

Lucrarea apare ca al XXVII-lea volum din seria Bibliotheca Rerum Transsylvaniae sub egida Fundaţiei Culturale Române, Centrul de Studii Transilvane.

Autorul, care a anticipat acest volum cu o serie de studii referitoare la problematica respectivă, şi-a structurat lucrarea în trei mari părţi fiecare cu mai multe subcapitole. După introducere (p. 9–16) urmează partea I. *Izvorul,* care cuprinde: cap. 1 *Cine a fost Notarul Anonim?* (p. 19–25); cap. 2 *Credibilitatea operei Notarului Anonim* (p. 26–50).

Partea a II-a *„Blacii din Pannonia”* cuprinde capitolele: 1. *Analiza textului* (p. 53–72); 2. *Populaţia romanică din Panonia în secolele V–X* (p. 73–104); 3. *Românii din Panonia* (p. 105–114).

Partea a III-a este structurată în: 1. *Credibilitatea relatării despre cucerirea Transilvaniei* (p. 117–149); 2. *Mărturiile arheologice ale primei pătrunderi maghiare în Transilvania*

Lucrarea se încheie cu concluzii generale (p. 125–126), un util glosar explicativ de termeni tehnici folosiţi pe parcurs (p. 127–129), izvoare şi bibliografie (p. 131–136), precum şi cu rezumate în limbile franceză, engleză şi germană (p. 137–140).

Volumul de faţă îşi datorează existenţa unui program lansat în 1989 de către municipalitatea din Montbéliard, de construire a unui centru comercial cu parcare subterană în cartierul Velotte – unul dintre cele mai vechi cartiere ale oraşului. Săpăturile de salvare începute în 1991, mai întâi punctual pentru a determina suprafaţa ocupată de vestigii arheologice, iar în anii 1993–1994 extensiv, au dus la excavarea unei suprafeţe de 3000 m^2. Deşi materialele rezultate în urma cercetării nu au nimic extraordinar, ele fiind comune, lucrarea constituie o interesantă valorificare interdisciplinară a unor săpături arheologice urbane de salvare, care s-ar putea constitui într-un model de urmat şi la noi.

În final remarcăm condiţiile grafice foarte bune cu ilustraţia introdusă în text, ceea ce face mult mai uşor consultarea lucrării, precum şi rezumatele în limbi de circulaţie inclusiv în limba franceză deşi volumul este redactat în această limbă.

Adrian Ioniţă

PARASCHIVA VICTORIA BATARIUC, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII),* Muzeul Naţional al Bucovinei, Suceava, 1999, 314 p., 96 fig.

Volumul reprezintă teza de doctorat şi totodată rodul muncii desfăşurate mai bine de 20 de ani într-un domeniu al arheologiei medievale până nu demult ignorat. Lucrarea se deschide printr-un cuvânt înainte purtând titlul: *Retrospecţie a universului mirific al cahlelor*, sub semnătura prof. Victor Spinei, (p. 7–9), după care urmează lista abrevierilor (p. 10–15) şi introducerea (p. 16–20). Lucrarea se structurează în 8 capitole: I. *Istoricul cercetărilor* (p. 21–33); II. *Soba din cahle pe plan european şi teritoriul locuit de români – cu privire specială la Moldova. Apariţie şi dezvoltare* (p. 34–57); III. *Ateliere specializate în producerea cahlelor. Tehnica de lucru* (p. 58–80); IV. *Tipologia şi cronologia cahlelor* (p. 81–97); V. *Motive decorative pe cahle* (p. 98–133); VI. *Reconstituiri de sobe* (p.134–143); VII. *Concluzii* (p. 144–152); VIII. *Catalogul cahlelor* (p. 153–188).

Volumul este însoţit de un indice onomastic şi toponimic (p. 189–196), de o bogată ilustraţie (p. 197–293), precum şi de un rezumat în limba germană (p. 295–314).

Lucrarea este extrem de utilă deoarece reprezintă prima sinteză privind problematica cahlelor descoperite într-o parte a teritoriului românesc, precum şi datorită bogatului material arheologic prezentat.

Condiţiile grafice sunt foarte bune, iar rezumatul în limba germană o face accesibilă şi specialiştilor de peste hotare.

Adrian Ioniţă

ALEXANDRU MADGEARU, *Românii în opera Notarului Anonim,* Cluj Napoca, 2001, 295 p., 5 fig.

Lucrarea apare ca al XXVII-lea volum din seria Bibliotheca Rerum Transsylvaniae sub egida Fundaţiei Culturale Române, Centrul de Studii Transilvane.

Autorul, care a anticipat acest volum cu o serie de studii referitoare la problematica respectivă, şi-a structurat lucrarea în trei mari părţi fiecare cu mai multe subcapitole. După introducere (p. 9–16) urmează partea I. *Izvorul,* care cuprinde: cap. 1 *Cine a fost Notarul Anonim?* (p. 19–25); cap. 2 *Credibilitatea operei Notarului Anonim* (p. 26–50).

Partea a II-a *„Blacii din Pannonia”* cuprinde capitolele: 1. *Analiza textului* (p. 53–72); 2. *Populaţia romanică din Panonia în secolele V–X* (p. 73–104); 3. *Românii din Panonia* (p. 105–114).

Partea a III-a este structurată în: 1. *Credibilitatea relatării despre cucerirea Transilvaniei* (p. 117–149); 2. *Mărturiile arheologice ale primei pătrunderi maghiare în Transilvania*

Lucrarea se încheie cu concluzii generale (p. 125–126), un util glosar explicativ de termeni tehnici folosiţi pe parcurs (p. 127–129), izvoare şi bibliografie (p. 131–136), precum şi cu rezumate în limbile franceză, engleză şi germană (p. 137–140).

Volumul de faţă îşi datorează existenţa unui program lansat în 1989 de către municipalitatea din Montbéliard, de construire a unui centru comercial cu parcare subterană în cartierul Velotte – unul dintre cele mai vechi cartiere ale oraşului. Săpăturile de salvare începute în 1991, mai întâi punctual pentru a determina suprafaţa ocupată de vestigii arheologice, iar în anii 1993–1994 extensiv, au dus la excavarea unei suprafeţe de 3000 m^2. Deşi materialele rezultate în urma cercetării nu au nimic extraordinar, ele fiind comune, lucrarea constituie o interesantă valorificare interdisciplinară a unor săpături arheologice urbane de salvare, care s-ar putea constitui într-un model de urmat şi la noi.

În final remarcăm condiţiile grafice foarte bune cu ilustraţia introdusă în text, ceea ce face mult mai uşor consultarea lucrării, precum şi rezumatele în limbi de circulaţie inclusiv în limba franceză deşi volumul este redactat în această limbă.

Adrian Ioniţă

PARASCHIVA VICTORIA BATARIUC, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII),* Muzeul Naţional al Bucovinei, Suceava, 1999, 314 p., 96 fig.

Volumul reprezintă teza de doctorat şi totodată rodul muncii desfăşurate mai bine de 20 de ani într-un domeniu al arheologiei medievale până nu demult ignorat. Lucrarea se deschide printr-un cuvânt înainte purtând titlul: *Retrospecţie a universului mirific al cahlelor*, sub semnătura prof. Victor Spinei, (p. 7–9), după care urmează lista abrevierilor (p. 10–15) şi introducerea (p. 16–20). Lucrarea se structurează în 8 capitole: I. *Istoricul cercetărilor* (p. 21–33); II. *Soba din cahle pe plan european şi teritoriul locuit de români – cu privire specială la Moldova. Apariţie şi dezvoltare* (p. 34–57); III. *Ateliere specializate în producerea cahlelor. Tehnica de lucru* (p. 58–80); IV. *Tipologia şi cronologia cahlelor* (p. 81–97); V. *Motive decorative pe cahle* (p. 98–133); VI. *Reconstituiri de sobe* (p.134–143); VII. *Concluzii* (p. 144–152); VIII. *Catalogul cahlelor* (p. 153–188).

Volumul este însoţit de un indice onomastic şi toponimic (p. 189–196), de o bogată ilustraţie (p. 197–293), precum şi de un rezumat în limba germană (p. 295–314).

Lucrarea este extrem de utilă deoarece reprezintă prima sinteză privind problematica cahlelor descoperite într-o parte a teritoriului românesc, precum şi datorită bogatului material arheologic prezentat.

Condiţiile grafice sunt foarte bune, iar rezumatul în limba germană o face accesibilă şi specialiştilor de peste hotare.

Adrian Ioniţă

ALEXANDRU MADGEARU, *Românii în opera Notarului Anonim,* Cluj Napoca, 2001, 295 p., 5 fig.

Lucrarea apare ca al XXVII-lea volum din seria Bibliotheca Rerum Transsylvaniae sub egida Fundaţiei Culturale Române, Centrul de Studii Transilvane.

Autorul, care a anticipat acest volum cu o serie de studii referitoare la problematica respectivă, şi-a structurat lucrarea în trei mari părţi fiecare cu mai multe subcapitole. După introducere (p. 9–16) urmează partea I. *Izvorul,* care cuprinde: cap. 1 *Cine a fost Notarul Anonim?* (p. 19–25); cap. 2 *Credibilitatea operei Notarului Anonim* (p. 26–50).

Partea a II-a *„Blacii din Pannonia”* cuprinde capitolele: 1. *Analiza textului* (p. 53–72); 2. *Populaţia romanică din Panonia în secolele V–X* (p. 73–104); 3. *Românii din Panonia* (p. 105–114).

Partea a III-a este structurată în: 1. *Credibilitatea relatării despre cucerirea Transilvaniei* (p. 117–149); 2. *Mărturiile arheologice ale primei pătrunderi maghiare în Transilvania*

(p. 150–158); 3. *Voievodatul din bazinul Someşului Mic. Fortificaţiile. Populaţia, Dăbâca, Cluj-Mănăştur, Moigrad, Ortelec, Zalnoc, Şirioara, Castrum Clus, Voievodatul* (p. 159–205).

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluzii (p. 206–209), după care urmează lista abrevierilor (p. 210–211), bibliografia (212–219), un rezumat în limba engleză (p. 220–234) şi un indice al numelor de persoane şi localităţi (p. 235–259).

Volumul reprezintă o trecere în revistă a principalelor puncte de vedere privindu-i pe români în opera Notarului Anonim, la care se adaugă părerea autorului care încearcă şi o îmbinare a informaţiei scrise cu cea arheologică. După o privire critică asupra realităţilor arheologice, autorul propune şi existenţa unor noi orizonturi culturale arheologice pentru perioada respectivă.

Lucrarea este accesibilă atât specialiştilor cât şi publicului larg, iar condiţiile grafice sunt foarte bune.

Adrian Ioniţă

STUDIA IN HONOREM ION NICULIŢĂ, CHIŞINĂU, Edit. Cartdidact, 1999, 326 p.

Volumul de studii pe care-l supunem atenţiei cititorilor reprezintă un călduros omagiu adus profesorului universitar dr. Ion Niculiţă, decanul Facultăţii de Istorie de la Universitatea de Stat din Moldova, la împlinirea vârstei de 60 de ani. Cu această ocazie Facultatea de Istorie, prin concursul direct al discipolilor şi colaboratorilor profesorului, a găzduit o suită de manifestări ştiinţifice, printre care menţionăm colocviul „Interferenţe culturale în spaţiul românesc în mileniul I a. Chr.–I p. Chr." şi lansarea volumului omagial, ambele evenimente bucurându-se de prezenţa şi participarea întregii elite arheologice din Republica Moldova, cât şi a unor personalităţi marcante din România.

Volumul în cauză debutează cu un *Cuvânt înainte,* semnat de rectorul Universităţii de Stat din Moldova, prof. univ. dr. Gh. Rusnac, urmat de o trecere în revistă a activităţii ştiinţifice şi pedagogice de peste patru decenii întreprinse de acest neobosit cercetător şi profesor (T. Arnăut, *Magistrul I. Niculiţă la 60 de ani),* care s-a materializat într-o bogată zestre ştiinţifică, însumând 3 studii de sinteză şi peste 80 articole privind diverse aspecte ale istoriei civilizaţiei antice din spaţiul românesc în mileniul I a.Chr. – I p.Chr. (A. Zanoci, *Lista publicaţiilor profesorului I. Niculiţă).*

Conţinutul de fond al volumului îl constituie cele 23 de articole, care cuprind o largă paletă tematică şi cronologică, începând cu paleoliticul mijlociu şi terminând cu Evul mediu timpuriu. Dispunerea acestora s-a făcut în ordine cronologică, principiu pe care-l vom respecta şi noi: I. Borziac, V. Chirica, *Consideraţii referitoare la musterianul din spaţiul dintre Nistru şi Prut;* O. Larina, V. Petrenko, I. Sapojnikov, *Materialul ceramic al culturii ceramicii bandliniare. Aşezarea Mainova Balka din Ukraina;* V. Sorochin, *Cronologia relativă şi absolută a aşezărilor aspectului regional Drăguşeni–Jura;* N. Ursulescu, *O variantă de statuetă antropomorfă cucutenian-tripoliană;* E. Sava, *Istoricul cercetării şi contribuţii noi la periodizarea şi cronologia absolută a culturii Noua;* A. László, E. Safta, *Un tip de obiect de bronz, de origine nord-pontică, descoperit în Moldova Centrală;* V. Sîrbu, G. Jugănaru, *Practici magice la tracii culturii Babadag;* A. Zanoci, *Fortificaţiile hallstattiene timpurii din spaţiul est-carpatic;* O. Leviţki, V. Haheu, *Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiuleşti;* T. Arnăut, *Necropola getică de la Giurgiuleşti;* R. Ursu Naniu, *Motivul hipomorf în arta şi economia sacrului la geto-daci;* V. Banaru, *Unele aspecte ale raporturilor greco-indigene în baza ceramicii de import din cadrul complexelor funerare din afara coloniilor nord-vest pontice;* N. Mateevici, *Contribuţii la cercetarea şi studierea materialului ceramic grecesc din cetatea getică de la Butuceni;* N. Conovici, M. Irimia, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou–Valea lui Voicu;* O. Munteanu, *Ceramica Poieneşti–Lucaşeuca: o tipologie a recipientelor de uz comun;* C. Preda, *Cu privire la retragerea romană din provincia Dacia;* A. Popa, *Cu privire la tipul de constucţii de piatră cu două sau mai multe încăperi alăturate din aria culturii Sântana de Mureş–Cerneahov;* Al. Suceveanu, *Un nou document creştin din Scythia Minor;* S. Musteaţă,

(p. 150–158); 3. *Voievodatul din bazinul Someşului Mic. Fortificaţiile. Populaţia, Dăbâca, Cluj-Mănăştur, Moigrad, Ortelec, Zalnoc, Şirioara, Castrum Clus, Voievodatul* (p. 159–205).

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluzii (p. 206–209), după care urmează lista abrevierilor (p. 210–211), bibliografia (212–219), un rezumat în limba engleză (p. 220–234) şi un indice al numelor de persoane şi localităţi (p. 235–259).

Volumul reprezintă o trecere în revistă a principalelor puncte de vedere privindu-i pe români în opera Notarului Anonim, la care se adaugă părerea autorului care încearcă şi o îmbinare a informaţiei scrise cu cea arheologică. După o privire critică asupra realităţilor arheologice, autorul propune şi existenţa unor noi orizonturi culturale arheologice pentru perioada respectivă.

Lucrarea este accesibilă atât specialiştilor cât şi publicului larg, iar condiţiile grafice sunt foarte bune.

Adrian Ioniţă

STUDIA IN HONOREM ION NICULIŢĂ, CHIŞINĂU, Edit. Cartdidact, 1999, 326 p.

Volumul de studii pe care-l supunem atenţiei cititorilor reprezintă un călduros omagiu adus profesorului universitar dr. Ion Niculiţă, decanul Facultăţii de Istorie de la Universitatea de Stat din Moldova, la împlinirea vârstei de 60 de ani. Cu această ocazie Facultatea de Istorie, prin concursul direct al discipolilor şi colaboratorilor profesorului, a găzduit o suită de manifestări ştiinţifice, printre care menţionăm colocviul „Interferenţe culturale în spaţiul românesc în mileniul I a. Chr.–I p. Chr." şi lansarea volumului omagial, ambele evenimente bucurându-se de prezenţa şi participarea întregii elite arheologice din Republica Moldova, cât şi a unor personalităţi marcante din România.

Volumul în cauză debutează cu un *Cuvânt înainte,* semnat de rectorul Universităţii de Stat din Moldova, prof. univ. dr. Gh. Rusnac, urmat de o trecere în revistă a activităţii ştiinţifice şi pedagogice de peste patru decenii întreprinse de acest neobosit cercetător şi profesor (T. Arnăut, *Magistrul I. Niculiţă la 60 de ani),* care s-a materializat într-o bogată zestre ştiinţifică, însumând 3 studii de sinteză şi peste 80 articole privind diverse aspecte ale istoriei civilizaţiei antice din spaţiul românesc în mileniul I a.Chr. – I p.Chr. (A. Zanoci, *Lista publicaţiilor profesorului I. Niculiţă).*

Conţinutul de fond al volumului îl constituie cele 23 de articole, care cuprind o largă paletă tematică şi cronologică, începând cu paleoliticul mijlociu şi terminând cu Evul mediu timpuriu. Dispunerea acestora s-a făcut în ordine cronologică, principiu pe care-l vom respecta şi noi: I. Borziac, V. Chirica, *Consideraţii referitoare la musterianul din spaţiul dintre Nistru şi Prut;* O. Larina, V. Petrenko, I. Sapojnikov, *Materialul ceramic al culturii ceramicii bandliniare. Aşezarea Mainova Balka din Ukraina;* V. Sorochin, *Cronologia relativă şi absolută a aşezărilor aspectului regional Drăguşeni–Jura;* N. Ursulescu, *O variantă de statuetă antropomorfă cucutenian-tripoliană;* E. Sava, *Istoricul cercetării şi contribuţii noi la periodizarea şi cronologia absolută a culturii Noua;* A. László, E. Safta, *Un tip de obiect de bronz, de origine nord-pontică, descoperit în Moldova Centrală;* V. Sîrbu, G. Jugănaru, *Practici magice la tracii culturii Babadag;* A. Zanoci, *Fortificaţiile hallstattiene timpurii din spaţiul est-carpatic;* O. Leviţki, V. Haheu, *Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiuleşti;* T. Arnăut, *Necropola getică de la Giurgiuleşti;* R. Ursu Naniu, *Motivul hipomorf în arta şi economia sacrului la geto-daci;* V. Banaru, *Unele aspecte ale raporturilor greco-indigene în baza ceramicii de import din cadrul complexelor funerare din afara coloniilor nord-vest pontice;* N. Mateevici, *Contribuţii la cercetarea şi studierea materialului ceramic grecesc din cetatea getică de la Butuceni;* N. Conovici, M. Irimia, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou–Valea lui Voicu;* O. Munteanu, *Ceramica Poieneşti–Lucaşeuca: o tipologie a recipientelor de uz comun;* C. Preda, *Cu privire la retragerea romană din provincia Dacia;* A. Popa, *Cu privire la tipul de constucţii de piatră cu două sau mai multe încăperi alăturate din aria culturii Sântana de Mureş–Cerneahov;* Al. Suceveanu, *Un nou document creştin din Scythia Minor;* S. Musteaţă,

Prelucrarea metalelor în spaţiul pruto-nistrean în sec. VIII–IX; Gh. Postică, *Agricultura medievală timpurie în spaţiul pruto-nistrean;* Gh. Postică, I. Hâncu, I. Tentiuc, *Aşezarea din secolele IX–XI de la Giurgiuleşti şi unele consideraţii privind siturile medievale timpurii din zona lacurilor dunărene;* A. Niculiţă, E. Nicolae, *Tezaurul de la Brătuşeni (Sărata Albă), raionul Edineţ (sec. XVI)***.** Ultima lucrare se disociază de tematica arheologică a celorlalte lucrări şi se referă la *Aspectele istoriografice ale dezvoltării metodologiei în etnografia postbelică din România,* autor A. Perjaru. Volumul se încheie cu prezentarea lucrării lui Ig. Corman *Contribuţii la istoria spaţiului pruto-nistrean în epoca evului mediu timpuriu (sec. V–VII d. Chr.)*, Editura Cartdidact, 1998, sub semnătura lui S. Matveev .

Spaţiul nu ne permite o expunere detaliată a tuturor temelor abordate, astfel încât am decis – dintr-un motiv pur subiectiv – o prezentare selectivă, care include lucrările dedicate cercetărilor arheologice din raza satului Giurgiuleşti, rn. Vulcăneşti (Rep. Moldova), dat fiind caracterul inedit al acestora, cât şi interesul pe care-l prezintă în elucidarea unor probleme privind continuitatea elementului autohton de-a lungul secolelor la gurile Prutului.

Cercetările au cuprins trei obiective: situl arheologic „Stâna lui Mocanu" (periferia sud-vestică a satului Giurgiuleşti), care prezintă o succesiune de trei orizonturi culturale (necropolă hallstattiană târzie, aşezare romană târzie (cultura Cerneahov-Sântana de Mureş) şi o necropolă medievală timpurie (v. Leviţki, Haheu, p. 121–134), situl arheologic „La vadul boului" cu o necropolă plană de incineraţie (v. Arnăut, p. 135–145) şi resturile unei aşezări medievale timpurii din sec. IX–XI aflată pe platoul din partea de S–SE a satului (v. Postică, Hâncu, Tentiuc, p. 280–298).

Necropola hallstattiană târzie ocupă partea de nord-vest a promontoriului. Până la momentul apariţiei volumului prezentat aici au fost cercetate 5 morminte plane de înhumaţie. Tipul construcţiei sepulcrale nu a fost stabilit nici într-un caz; defuncţii au fost depuşi în poziţie decubit-dorsală (este interesant de urmărit poziţia mâinilor în fiecare caz), cu capul orientat spre sud (cu unele devieri spre est). Cu excepţia M.3, care era dublu, toate mormintele erau individuale, defuncţii fiind indivizi maturi. Inventarul funerar constă, cu preponderenţă, din piese de podoabă şi vestimentaţie. În M.4 s-a desoperit un vas de ceramică. Conform aprecierii autorilor, necropola a func-ţionat din a doua jumătate a secolului al VII-lea până în secolul al VI-lea a.Chr., ceea ce presupune existenţa unor comunităţi trace sedentare în această zonă, considerată tradiţional a fi fost controlată de nomazi în perioada hallstattiană târzie.

În ceea ce priveşte necropola plană de incineraţie, aceasta se află la 4 km nord de „Stâna lui Mocanu" şi se întinde, de la sud spre nord, pe aproximativ 1,5–2 km, pe a II-a terasă din stânga Prutului. Până la data apariţiei articolului, au fost cercetate doar 6 morminte cu urne funerare, în care se aflau resturile incinerate ale defuncţilor, amestecate cu fragmente de ceramică. În calitate de urnă funerară au fost folosite, de regulă, vase de tip clopot (M.II), acoperite cu străchini. Analiza materialului ceramic a permis indentificarea unor tipuri de vase de origine autohtonă, bine cunoscute în sec. IV–III a. Chr: vase-clopot, vase tip borcan, vase cu corp globular, străchini şi căni. În proporţie mult mai mică este prezentă ceramica de import prin fragmente de amforă de Heraclea Pontică, Thassos, probabil Sinope şi Chersones, datate către jumătatea sec. IV a.Chr. În sfârşit, cercetările întreprinse la Giurgiuleşti vin să demonstreze o dată în plus prezenţa geţilor în zona Dunării de Jos, completând şirul nu prea numeros al vestigiilor getice de la gurile Prutului.

Cel de-al treilea sit arheologic din împrejurimile Giurgiuleştilor este situat pe un platou din partea de S–SE a satului, flancat de două râpe pe laturile V–NV şi S–SE, iar dinspre SV – de faleza înaltă formată de confluenţa Prutului cu Dunărea. În cursul investigaţiilor au fost descoperite resturile unei aşezări medievale timpurii din sec. IX–XI, distrusă, în mare parte, de lucrările contemporane (s-a păstrat doar periferia de nord). Din aceeaşi perioadă datează şi cele 3 şanţuri aparţinând unui sistem de apărare, cu îngrădiri de lemn. În spaţiul aşezării au fost descoperite câteva complexe de locuire, gospodăreşti şi funerare, prezentate pe larg în lucrarea sus-numită. Sunt interesante concluziile

finale ale autorilor Gh. Postică, I. Hâncu şi I. Tentiuc, care aduc încă un argument în favoarea continuităţii populaţiei româneşti în partea de sud a spaţiului pruto-danubiano-nistrean până către începutul sau chiar mijlocul secolului al XI-lea, când, din cauza intensificării atacurilor nomade, se retrage, alături de alte grupuri etnice convieţuitoare (nomazi sedentarizaţi şi unele grupări de slavi), spre zonele mai apărate ale silvostepei din partea centrală a spaţiului basarabean.

Rodica Ursu Naniu

Ephemeris Dacoromana, Accademia di Romania, Bucureşti, 2000, 272 p.

Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recunoaşterea, un astfel de „eveniment” poate trece uşor neobservat. Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recu-noaşterea, un astfel de „eveniment” poate trece uşor neobservat. Astfel, aceste rânduri îşi propun doar să aşeze într-o lumină, considerăm noi cuvenită, un moment condamnat neiertător la uitare.

La sfârşitul anului 2000, o revistă de prestigiu *Ephemeris dacoromana* se întoarce în peisajul cultural românesc, rupând o tăcere care a durat vreme de 60 de ani. Anuar al membrilor Accademiei di Romania de la Roma, revista pomenită face, în felul acesta, o încercare de a recupera un loc rămas gol, mai bine de jumătate de secol, în arheologia românească şi în spaţiul editorial românesc.

Destinul acestei reviste este legat indisolubil de existenţa Şcolii Române din Roma, apărută în 1922 prin strădania lui Vasile Pârvan şi Nicolae Iorga. Primul număr al sus-numitei reviste a văzut lumina tiparului în anul 1923 şi a fost urmat de o altă serie, numită *Diplomatarium italicum,* apărută începând din 1923. În felul acesta, în primul deceniu de existenţă al Şcolii Române din Roma două reviste apar ca publicaţii al căror prestigiu incontestabil este asigurat fie şi numai de prezenţa lor în toate bibliotecile şcolilor străine de la Roma. Principalele direcţii de cercetare ale Şcolii – arheologie, istorie, filologie şi studii clasice, belle arte – se regăsesc în tematica aboardată de cele două publicaţii. Cele două reviste au adunat de-a lungul anilor, o serie de lucrări foarte valoroase ale bursierilor. Din nefericire, nu numai apariţia, ci şi dispariţia acestor publicaţii a fost strict determinată de destinul însuşi al Şcolii. Ultimul număr, al zecelea, avea să apară în 1940, moment ce corespunde epocii în care o ultimă serie de membri se afla la Roma. În anul 1947, autorităţile de la Bucureşti decid închiderea definitivă a Şcolii. Această decizie a urmat celei de suspendare a burselor şi a avut grave consecinţe asupra destinului acestei instituţii după 1947. O primă serie de bursieri avea să ajungă la Roma abia în ianuarie 1999. Odată cu această primă serie postbelică de bursieri se creea premisa reapariţiei revistei, lucru care avea să se întâmple în toamna anului 2000.

Volumul pe care dorim să-l prezentăm cu această ocazie cuprinde un număr de cinci articole ale membrilor Şcolii la care se adaugă două contribuţii, cea a vicepreşedintelui Accademiei şi a profesorului Dinu Adameşteanu, contribuţii care îşi propun să acopere arcul de timp descris de publicaţia cea mai importantă a Accademiei di Romania de la Roma. Dintre cele cinci articole prezentate, patru se circumscriu domeniilor de cercetare ale arheologiei şi filologiei clasice, precum şi istoriei moderne cu profundă aplicare spre cercetarea de arhivă, iar cel de al cincilea se referă la poetica formelor fixe în poezia europeană, depăşind în felul acesta cadrul iniţial cu care revista în discuţie şi-a obişnuit cititorii.

Irina Achim

finale ale autorilor Gh. Postică, I. Hâncu şi I. Tentiuc, care aduc încă un argument în favoarea continuităţii populaţiei româneşti în partea de sud a spaţiului pruto-danubiano-nistrean până către începutul sau chiar mijlocul secolului al XI-lea, când, din cauza intensificării atacurilor nomade, se retrage, alături de alte grupuri etnice convieţuitoare (nomazi sedentarizaţi şi unele grupări de slavi), spre zonele mai apărate ale silvostepei din partea centrală a spaţiului basarabean.

Rodica Ursu Naniu

Ephemeris Dacoromana, Accademia di Romania, Bucureşti, 2000, 272 p.

Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recu-noaşterea, un astfel de „eveniment" poate trece uşor neobservat. Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recu-noaşterea, un astfel de „eveniment" poate trece uşor neobservat. Astfel, aceste rânduri îşi propun doar să aşeze într-o lumină, considerăm noi cuvenită, un moment condamnat neiertător la uitare.

La sfârşitul anului 2000, o revistă de prestigiu *Ephemeris dacoromana* se întoarce în peisajul cultural românesc, rupând o tăcere care a durat vreme de 60 de ani. Anuar al membrilor Accademiei di Romania de la Roma, revista pomenită face, în felul acesta, o încercare de a recupera un loc rămas gol, mai bine de jumătate de secol, în arheologia românească şi în spaţiul editorial românesc.

Destinul acestei reviste este legat indisolubil de existenţa Şcolii Române din Roma, apărută în 1922 prin strădania lui Vasile Pârvan şi Nicolae Iorga. Primul număr al sus-numitei reviste a văzut lumina tiparului în anul 1923 şi a fost urmat de o altă serie, numită *Diplomatarium italicum,* apărută începând din 1923. În felul acesta, în primul deceniu de existenţă al Şcolii Române din Roma două reviste apar ca publicaţii al căror prestigiu incontestabil este asigurat fie şi numai de prezenţa lor în toate bibliotecile şcolilor străine de la Roma. Principalele direcţii de cercetare ale Şcolii – arheologie, istorie, filologie şi studii clasice, belle arte – se regăsesc în tematica aboardată de cele două publicaţii. Cele două reviste au adunat de-a lungul anilor, o serie de lucrări foarte valoroase ale bursierilor. Din nefericire, nu numai apariţia, ci şi dispariţia acestor publicaţii a fost strict determinată de destinul însuşi al Şcolii. Ultimul număr, al zecelea, avea să apară în 1940, moment ce corespunde epocii în care o ultimă serie de membri se afla la Roma. În anul 1947, autorităţile de la Bucureşti decid închiderea definitivă a Şcolii. Această decizie a urmat celei de suspendare a burselor şi a avut grave consecinţe asupra destinului acestei instituţii după 1947. O primă serie de bursieri avea să ajungă la Roma abia în ianuarie 1999. Odată cu această primă serie postbelică de bursieri se creea premisa reapariţiei revistei, lucru care avea să se întâmple în toamna anului 2000.

Volumul pe care dorim să-l prezentăm cu această ocazie cuprinde un număr de cinci articole ale membrilor Şcolii la care se adaugă două contribuţii, cea a vicepreşedintelui Accademiei şi a profesorului Dinu Adameşteanu, contribuţii care îşi propun să acopere arcul de timp descris de publicaţia cea mai importantă a Accademiei di Romania de la Roma. Dintre cele cinci articole prezentate, patru se circumscriu domeniilor de cercetare ale arheologiei şi filologiei clasice, precum şi istoriei moderne cu profundă aplicare spre cercetarea de arhivă, iar cel de al cincilea se referă la poetica formelor fixe în poezia europeană, depăşind în felul acesta cadrul iniţial cu care revista în discuţie şi-a obişnuit cititorii.

Irina Achim

finale ale autorilor Gh. Postică, I. Hâncu şi I. Tentiuc, care aduc încă un argument în favoarea continuităţii populaţiei româneşti în partea de sud a spaţiului pruto-danubiano-nistrean până către începutul sau chiar mijlocul secolului al XI-lea, când, din cauza intensificării atacurilor nomade, se retrage, alături de alte grupuri etnice convieţuitoare (nomazi sedentarizaţi şi unele grupări de slavi), spre zonele mai apărate ale silvostepei din partea centrală a spaţiului basarabean.

Rodica Ursu Naniu

Ephemeris Dacoromana, Accademia di Romania, Bucureşti, 2000, 272 p.

Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recu-noaşterea, un astfel de „eveniment" poate trece uşor neobservat. Prin rândurile de faţă autorul nu-şi propune de cât să semnaleze publicului larg şi mai ales specialiştilor un eveniment excepţional: renaşterea unei reviste. Sigur, într-un timp de răsturnare profundă a valorilor, mai ales a valorilor culturale, şi într-o lume în care acestea sunt cele care îşi găsesc cel mai greu recu-noaşterea, un astfel de „eveniment" poate trece uşor neobservat. Astfel, aceste rânduri îşi propun doar să aşeze într-o lumină, considerăm noi cuvenită, un moment condamnat neiertător la uitare.

La sfârşitul anului 2000, o revistă de prestigiu *Ephemeris dacoromana* se întoarce în peisajul cultural românesc, rupând o tăcere care a durat vreme de 60 de ani. Anuar al membrilor Accademiei di Romania de la Roma, revista pomenită face, în felul acesta, o încercare de a recupera un loc rămas gol, mai bine de jumătate de secol, în arheologia românească şi în spaţiul editorial românesc.

Destinul acestei reviste este legat indisolubil de existenţa Şcolii Române din Roma, apărută în 1922 prin strădania lui Vasile Pârvan şi Nicolae Iorga. Primul număr al sus-numitei reviste a văzut lumina tiparului în anul 1923 şi a fost urmat de o altă serie, numită *Diplomatarium italicum,* apărută începând din 1923. În felul acesta, în primul deceniu de existenţă al Şcolii Române din Roma două reviste apar ca publicaţii al căror prestigiu incontestabil este asigurat fie şi numai de prezenţa lor în toate bibliotecile şcolilor străine de la Roma. Principalele direcţii de cercetare ale Şcolii – arheologie, istorie, filologie şi studii clasice, belle arte – se regăsesc în tematica aboardată de cele două publicaţii. Cele două reviste au adunat de-a lungul anilor, o serie de lucrări foarte valoroase ale bursierilor. Din nefericire, nu numai apariţia, ci şi dispariţia acestor publicaţii a fost strict determinată de destinul însuşi al Şcolii. Ultimul număr, al zecelea, avea să apară în 1940, moment ce corespunde epocii în care o ultimă serie de membri se afla la Roma. În anul 1947, autorităţile de la Bucureşti decid închiderea definitivă a Şcolii. Această decizie a urmat celei de suspendare a burselor şi a avut grave consecinţe asupra destinului acestei instituţii după 1947. O primă serie de bursieri avea să ajungă la Roma abia în ianuarie 1999. Odată cu această primă serie postbelică de bursieri se creea premisa reapariţiei revistei, lucru care avea să se întâmple în toamna anului 2000.

Volumul pe care dorim să-l prezentăm cu această ocazie cuprinde un număr de cinci articole ale membrilor Şcolii la care se adaugă două contribuţii, cea a vicepreşedintelui Accademiei şi a profesorului Dinu Adameşteanu, contribuţii care îşi propun să acopere arcul de timp descris de publicaţia cea mai importantă a Accademiei di Romania de la Roma. Dintre cele cinci articole prezentate, patru se circumscriu domeniilor de cercetare ale arheologiei şi filologiei clasice, precum şi istoriei moderne cu profundă aplicare spre cercetarea de arhivă, iar cel de al cincilea se referă la poetica formelor fixe în poezia europeană, depăşind în felul acesta cadrul iniţial cu care revista în discuţie şi-a obişnuit cititorii.

Irina Achim

REVISTE PUBLICATE
LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
THRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂŢII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication «STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE» paraît 4 fois par an. Toute commande sera adressée à:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-411 90 08, 4021 410 32 00, Fax 4021-410 39 83, E-mail: edacad@ear.ro; web: www.ear.ro;

RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere 1, sect. 1, P.O. Box 33–57, Fax 4021-222 64 07, Tel. 4021-618 51 03, 4021–222 41 26, Bucureşti, România, E-mail: rodipet@rodipet.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, Tel. 4021 301 87 86, Fax 4021-335 02 96, Bucureşti, sector 5, România, E-mail: office@orionpres.ro

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010667 Bucarest, Roumanie. Tel. 4021-212 88 69, Fax 4021-212 88 62, Email: mirceababes@hotmail.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor**, I, 1984, 544 p.
MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.
I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni**, 1984, 194 p.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.
C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor**, II, 1987, 436 p.
MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.
MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.
D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.
GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-gheografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.
ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.
M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.
EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică**, 1999, 842 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.
EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomurile 52–53, Bucureşti, 2001–2002, p. 1–336